

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Věra Klontza (Jaklová)

Studie k historickým interpretacím
pozdní doby bronzové v Egejdě

Late Bronze Age in Aegean:
Study in Historical Interpretations

Dizertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

2013

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem dizertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Abstrakt

Předložená práce se zabývá vybranými problémy interpretace egejské historie pozdní doby bronzové. Témata jednotlivých kapitol se kryjí s hlavními interpretačními problémy diskutovanými v odborné literatuře. Jedná se o problematiku absolutní chronologie rané fáze pozdní doby bronzové v Egejdě a s ní související problém synchronizace východostředomořských regionů a posléze i synchronizace na celoevropské úrovni. Toto téma je intenzivně diskutováno od doby zveřejnění prvních radiokarbonových dat, která zpochybnila konvenční archeologická data. Tato diskuze je vedena jak na poli archeologickém tak přírodovědném, zainteresováni jsou archeologové ze všech zmíněných oblastí v popředí s egyptology a egejskými archeology. (*Kapitola 2.1*)

Dalším aktuálně často diskutovaným problémem je rekonstrukce politického systému novopalácové Kréty a formování státní civilizace mykénské pevniny. Tato velmi komplikovaná a teoreticky náročná problematika je prezentována formou eseje s vědomím, značné obtížnosti kontrolovat objektivitu bádání podobných otázek. (*Kapitola 2.2*)

V další kapitole je komentována problematika destrukcí krétských center kulminující v období LM IB. Hlavním problémem dnes již není datování a určení mechaniky těchto destrukcí (Evansova teorie obviňující zemětřesení byla opuštěna pod tíhou argumentů, které jednoznačně ukazují na lidský faktor jako hlavního původce těchto destrukcí), ale hledání motivu a identity původců. (*Kapitola 2.3*)

Následující dvě kapitoly se zabývají obdobím pozdních paláců a obdobím vrcholu mykénských center a to hlavně srovnáním charakteru mykénských politíí ve srovnání se specifiky krétského vývoje, které se v současnosti jeví jako mnohem komplexnější, než jak jej interpretovalo předchozí bádání. Je diskutována otázka přítomnosti mykénských Řeků na Krétě, což je jedním z nejožehavějších témat současné egejské archeologie, přesahující do politiky nejenom současného Řecka. (*Kapitoly 2.4 a 2.5*)

Další kapitola (2.5) se zabývá „mechanikou“ kolapsu palácového systému, který není chápán jako konec čehosi dobrého, ideálního a dokonalého, jak archeologické bádání zdědilo po Homérovi a po historiografii 19. století, ale jako reakce systému na krizi a posléze jako východisko z této krize. Opět jsou srovnávány hlavní egejské oblasti; tedy Kréta, pevninské a ostrovní Řecko.

Tento oddíl je uzavřen kapitolou nastiňující následující vývoj. (*Kapitola 2.7*)

Zvláštní kapitola byla věnována problematice rekonstrukce způsobu myšlení lidí prehistorických společností. (*Kapitola 2.8*)

Nedílnou součástí práce je také kapitola zabývající se srovnáním vývoje druhé poloviny 2. tisíciletí před n. l. v Evropě a v Egejdě. (*Kapitola 3.1*)

Na úvod práce byly mimo jiné zařazeny kapitoly charakterizující přírodní prostředí, ale také dějiny bádání, jež determinované dobou vzniku dále ovlivňují naše současné interpretační možnosti. (*Kapitoly 1.4 - 1.6*)

Celá práce byla koncipována jako studie, řada problémů je prezentována formou eseje. Práce si klade za cíl revidovat současný stav bádání a zároveň současnou metodologii oboru. Cílem je získat obraz tohoto stavu, definovat další otázky, zhodnotit stav současných znalostí a případně definovat další metodologické přístupy, jejich možnosti a omezení. Cílem není za každou cenu rozhodovat ve prospěch toho kterého interpretačního modelu.

Paralelním cílem práce je vytvořit studijní materiál pro střeoevropské prehistoriky a studenty klasické archeologie, pro něž problematika egejského pravěku představuje komplexní problém, jehož znalost je však nutná pro analýzy následující rané doby dějinné jak v Egejdě, přilehlých oblastech, tak v celé Evropě, ale také pro „kalibraci“ ve střední Evropě používaných analogií z egejské oblasti a určování jejich relevantnosti.

Práce koncepčně navazuje na „českou“ školu egejské prehistorie reprezentovanou především prof. J. Bouzkem, jenž chápe dějiny jednotlivých oblastí v širokých souvislostech a mobilizuje nejenom archeologickou vědu, ale také ostatní vědní obory, které mohou k této problematice přispět, ať již je to filozofie, etnologie a etnografie, dějiny umění, přírodní vědy ad.

Předkládaná práce, i přes svůj rozsah představuje počáteční etapu bádání. Jednotlivé kapitoly budou postupně rozpracovány, nejlépe vědeckými týmy.

Abstract

This dissertation deals with the main problems of historical interpretation of Late Bronze Age Aegean prehistory. Each chapter presents what is usually discussed as a special issue in contemporary bibliography. The environment of the region, its development and changes and the main approaches to environmental studies are characterized in the introductory chapters. The chapter dedicated to the history of research, is of particular importance; “The truth of how archaeologists make discoveries, however, is far from the popular notion of random encounters and chance finds. We must take the time to examine the personalities and events leading up to these discoveries.” (MacGillivray 2000, 11).

The first issue to be discussed is that of the absolute chronology of the early phases of the East Mediterranean, in particular the Aegean, Late Bronze Age. The resolution of this problem is crucial if synchronicity of events in individual regions, not only in the Mediterranean basin but also across Europe, is to be established. The lack of clarity in the reconstruction of chronological levels throughout large regions, makes it almost impossible to solve some causal questions of late prehistory and early history. This problem is especially obvious in the case of the relationship between the Egyptian Second Intermediate period and the first dynasties of the New Kingdom and the Aegean region. This topic has been intensively discussed since the period when the first radiocarbon dates were published (early 1970's). These dates contradicted

the traditional archaeological chronological systems in the Eastern Mediterranean, as well as many other regions. This has led to an intense and wide ranging debate about chronology for at least the last 20 years within both the scientific and archaeological communities. Cooperation between the two different approaches is still in its very early stages when it comes to common results. (*Chapter 2.1*)

The next, much discussed, issue is the reconstruction of the political system in Neopalatial Crete; the crystallisation and formation of the first states in Crete. This very complex topic is approached and presented in the form of an essay. (*Chapter 2.2*)

In the following chapter (2.3) the problem of the destruction of the LM IB centres is analyzed. Although their dating seems no longer to be contentious, their interpretation remains so. Evans' interpretation of their being simply the effect of earthquakes now appears implausible and attention is focused on explanations related to political events. Contemporary Aegean prehistorians are asking why and by whom these destructions were brought about.

The next two chapters deal with the Final and Postpalatial period and with the period of the Mycenaean centre's zenith. Both regions – Crete and the mainland – are compared. The differences and similarities between the regions are established and their causes, patterns and conclusions are evaluated. The main problem seems to be the form of the relationship between the two regions. What did it mean to be Mycenaean

or Cretan? Were the Mycenaeans active in Crete and, if so, how intensive was their presence there, which forms did it take, who among the Mycenaeans reached Crete and why? How can any impact of foreign elements in Crete or on mainland be traced? . Contemporary archaeology offers new approaches to the explanation of the development of these regions during this extremely complex period of Aegean prehistory and our explanations and modes of understanding directly affect interpretations of subsequent events. (*Chapters 2.4 a 2.5*)

Chapter 2.6 then deals with the issue of the collapse of the palatial system. This has not been approached as the end of “something good and ideal” - an attitude inherited from Homer by the original pioneers of archaeology - but as a collapse which can be understood as a way out of crisis. The regions of the Cycladic islands, Crete and the Mycenaean mainland are studied separately and specifics of their development are put into a wider context.

A short chapter (2.7) is used to outline subsequent developments and to describe the Aegean in the period from the 12th to 10th C BC.

A special chapter is dedicated to the reconstruction of the ways of thinking of Late Bronze Age populations. (*2.8*)

An integral part of the work is the penultimate chapter devoted to the broad European context (*3.1*).

The final chapter (*3. 2*) summarizes the main issues discussed.

The work was conceived as a study. Many of its parts were built as essays. Although the main aim was to review the contemporary stage of research, philosophical approach and methodology, it doesn't stop there: the definition of new questions, the accent on unanswered questions and the exposition of new methodological approaches represent further goals of this work. The methodological approaches, their possibilities and limitations are assessed. The aim is not to judge what or who is right but how to view the region and the period in a wide historical context.

A parallel intent was to create a text book addressed to Central European prehistorians and students of classical archaeology in order to present and to explain what topics are currently being actively debated.

The author understands this dissertation as part of the so called "Czech" school of Aegean prehistory epitomized by the work of Prof. Bouzek, whose approach to Aegean prehistory as part of a large complex of space and time has influenced an entire generation of archaeologists around the world and today seems a highly effective method of pursuing historical studies in prehistory. The author tries to "mobilize" other disciplines, such as philosophy, ethnology, political studies, art history, environmental studies and natural sciences in order to get closer to the world of the past.

This dissertation, although a large volume of more than 500 pages, represents only the initial phase of the author's research in the field of Late Bronze Age studies.

Obsah:

	Abstrakta	1
	Poděkování	11
1.	Úvod do problematiky	15
1.1.	Cíl práce	15
1.2	Metodologie	20
1.3.	Chronologický rámec	22
1.4.	Geografický rámec	24
1.5.	Přírodní prostředí a klima	25
1.6.	Dějiny bádání: hlavní etapy a základní příručky	33
1.6.1.	Období kristalizace prehistorické Egejdý coby vědecké discipliny. Období velkých objevů (90. léta 19. století – první dvacetiletí 20. století)	36
1.6.2.	Tzv. přechodné období ¹ egejské archeologie. Archeologie předválečného období	78
1.6.3.	Archeologie jako součást ideologie a politiky řeckého státu (od 30. do 70. let 20. století)	86
1.6.4.	Nová archeologie a egejská prehistorie	92
1.6.5.	Zlatá léta egejské prehistorie	94
1.6.6.	Egejská prehistorie a období hospodářské krize	100
2.	Hlavní otázky interpretace historického vývoje	110
2.1.	Problémy absolutní chronologie	110
2.1.1.	Zrození problému, vývoj a postup jeho řešení	114
2.1.2.	Argumentace jednotlivých vědeckých disciplin	123
2.1.2.1.	Přírodní vědy	123
2.1.2.2.	Archeologické srovnávací metody	133
	Problematika vzdáleností	134
2.1.2.3.	Archeologická komparace	139
	Kontakty s Egyptem	140
	Kontakty s Malou Asií a Předním východem	161
	Závěrečné poznámky k egejsko-předovýchodním kontaktům a chronologii	169
	Úloha Kypru	170
	Ohlasy santorinské katastrofy ze vzdálenějších regionů	181
	Propojení s ostatními evropskými regiony	181

¹ Blakolmer 2009, 6181

2.1.3.	Obscné chronologické závěry	183
2.2.	Otázky míry centralizace moci na Krétě v období nových paláců	190
2.2.1.	Charakteristika novopalácového období, jak je prezentována současnými příručkami	190
2.2.2.	Pramenná základna	198
2.2.3.	Srovnání s vývojem na pevnině	216
2.2.4.	Dopady santorinské katastrofy na společenské struktury novopalácové Kréty	218
2.2.5.	Existence státu na Krétě v novopalácovém období. Kritika dosavadní metodologie. Argumenty pro a proti	220
2.3.	Problematika tzv. LM IB destrukcí na Krétě	237
2.3.1.	Úvod do problematiky, východiska analýzy, popis destrukčních horizontů	237
2.3.2.	Architektura a moc. Poznámky k topografii a demografii	246
2.3.3.	Keramika jako historický pramen. Problémy interpretace a hodnocení	269
2.3.4.	Shrnutí interpretačních modelů	273
2.3.5.	Keramika jako historický pramen	278
2.3.6.	Shrnutí interpretačních modelů	281
2.4.	LM II – IIIA2/B-early. Změny na ostrově a pokus o jejich vysvětlení	296
2.4.1.	Základní charakteristika období	296
2.4.2.	Výpovědní hodnota hmotné kultury	301
2.4.3.	Destrukce knosského paláce	302
2.4.4.	Lokality a architektura	304
2.4.5.	Hroby	308
2.4.6.	Charakteristika dalších typů artefaktů důležitých pro diskutovanou problematiku	311
2.4.7.	Písmo a administrativa	313
2.4.8.	Zahraniční obchod a kontakty	317
2.4.9.	Shrnutí diskutované problematiky	323
2.5.	Mykénská kultura období LH II – LH IIIA a její vztah k sousedním regionům	326
2.5.1.	Úvod do problematiky, současné otázky a přístupy	326
2.5.2.	Chronologie, problémy terminologie, základní charakteristiky	330
2.5.3.	Mykénská kultura a ostatní Egejda	332
2. 5. 3. 1.	Jak mykénské hradní politie skutečně operovaly?	338
2. 5. 3. 2.	Písemné prameny a jejich vypovídací hodnota	342
2. 5. 4.	Mykény v předovýchodních písemných pramenech	363
2.6.	Kolaps tzv. palácových politicko-ekonomických politíí. Destrukce mykénských hradních politíí. Změna sídelního systému na Krétě. Analýza příčin	368
2. 6. 1.	Úvod do problematiky	368

2. 6. 2.	Období LM IIIB2 – PG na mykénské pevnině	371
2. 6. 2. 1.	Charakter destrukcí	371
2. 6. 2. 2.	Poznámky ke svědectví hmotné kultury	378
2. 6. 3.	Kréta v období LM IIIB – PG	379
2. 6. 4.	Ostatní egejské regiony	392
2. 6. 5.	Písemné prameny	400
2. 6. 6.	Diskuse příčin	402
2. 6. 6. 1.	Vybrané nejdůležitější starší interpretační modely	403
2. 6. 6. 2.	Současné interpretační tendence	406
2. 6. 6. 3.	Shrnutí a návrh metodologického přístupu k hledání příčin kolapsu tzv. palácových kultur pozdní doby bronzové	409
2.7.	Nástin následujícího vývoje	411
2.8.	Problematika náboženství a kritika dosavadního přístupu	422
2.8.1.	Záměr a metodologie	423
2.8.2.	Stav současných znalostí o myšlenkovém světě heladské a minojské kultury z pohledu archeologa	432
2. 8. 2. 1	Kréta	435
2. 8. 2. 2.	Heladská pevnina	449
2. 8. 3.	Kognitivní archeologie	455
2. 8. 4.	Mytologie a rekonstrukce myšlení	461
2. 8. 5.	Způsoby myšlení tzv. mytologických společností z pohledu filosofie	472
2. 8. 6.	Shrnutí: „Co si myslíme o myšlení?“	497
3.	Pozdní doba bronzová v Egejdě a její význam v historickém procesu	502
3.1.	Význam egejské oblasti pro evropskou dobu bronzovou	502
3.2.	Shrnutí diskutované problematiky, kritika dosavadního přístupu a perspektivy oboru	505
4.	Poznámkový aparát	508
4.1.	Citovaná použitá literatura	508
4.2	Internetové zdroje	569
4.3.	Seznam vyobrazení	570

Poděkování

Realizace mé dizertační práce by nebyla nikdy možná bez pomoci a přispění mnoha lidí, odborníků i laiků.

V první řadě mé poděkování a úcta patří vedoucímu práce prof. Janu Bouzkovi, DrCs. (**Obr. 1**) za jeho neutuchající vytrvalou pomoc, rady plné zkušeností a invence, ale také za lidské povzbuzování.

Obr. 1

Prof. Jan Bouzek na konferenci Starší a střední doba bronzová v Českých zemích a na Slovensku 2010, Agios Nikolaos, Kréta. V pozadí prof. Václav Furmánek.

Moje práce by byla mnohem chudší bez pomoci mých kolegů, kteří se mnou neúnavně řadu témat konzultovali, upozornili mne na řadu detailů, problémů, dodali inspiraci či vzbudili pochyby. Děkuji jim za jejich souhlasné i kritické poznámky. Jsou to především dr. Barbara

Hayden, dr. Jenny Moody, dr. Phillip Betancourt, dr. Jeffrey Soles, dr. Thomas Brogan, dr. Krzysztof Nowicki, dr. Alexander MacGillivray, dr. John Younger, dr. Fritz Blakolmer, dr. Geraldine Gesell, dr. Saro Wallace, dr. Sue Bridgford, dr. Barry Molloy a mnoho dalších.

Velmi přínosné v tomto směru bylo stipendium Library Fellowship 2010 – 2011, které mi udělil Institute for Aegean Prehistory. Měla jsem možnost strávit rok a půl intenzivním studiem literatury, jinak těžko dostupné, na INSTAP Study Center for East Crete v Pacheia Ammos na východní Krétě. (**Obr. 2**)

Obr. 2

INSTAP Study Center, Pacheia Ammos, Kréta: knihovna.

Poděkování si zaslouží i kolegové, kteří stáli na počátku mé archeologické kariéry: dr. Hedvika Sedláčková a dr. Karla Motyková, které mě zasvětily do základů terénní archeologie na výzkumech středověkého

Nymburka, prof. Miroslav Buchvaldek, který mi od počátku doporučoval věnovat se době bronzové, dr. Milan Lička, který mě přijal do Národního muzea v roce 1993 a poskytl podnětné zázemí pro můj další vědecký rozvoj, dr. Vít Vokolek, který se se mnou nezištně dělil o zkušenosti ze svého dlouhodobého studia.

Na tomto místě nesmím opomenout ani kolegy ze Slovenska, jenž mi jako první otevřeli rozhled mimo českou kotlinu. Za všechny bych chtěla jmenovat prof. Václava Furmánka, DrCs. (Obr. 1), prof. Jozefa Bátora, DrCs., prof. Márii Novotnou, DrCs.

V neposlední řadě bych chtěla poděkovat prof. Zdeňkovi Měřínskému, DrCs., jenž mi umožnil působit na Masarykově univerzitě v Brně, a tak mladým adeptům archeologie přiblížit problematiku egejské doby bronzové a přímo „v terénu“ vyzkoušet platnost kritického historického přístupu k problematice pre-literárních či raných literárních společností. (Obr. 3)

Obr. 3.

Studenti kurzu Historické interpretace egejské doby bronzové, Masarykova univerzita Brno, květen 2012.

Velmi přínosná byla pro mne i spolupáce s dr. Antonisem Vassilakisem, který mi poskytl cenný fotografický materiál ilustrující kapitolu 1.7.

Dějiny bádání: hlavní etapy a základní příručky.

Moje upřímné díky patří také mým rodičům, manželovi a synovi za povzbuzování, podporu, trpělivost, ale také za jejich kritické poznámky.

1. Úvod do problematiky

„The reader should not, however, to expect too much. The picture we paint is based on the tools of our trade: walls, sherds, destructions, layers; nor is the ground untrodden, but well covered by a host of publications both general and specific.”

(Drieessen, MacDonald, 1997, 6)

1. 1. Cíl práce

Když jsem v roce 1993 nastoupila na Oddělení prehistorie a protohistorie Národního muzea v Praze coby kurátor sbírky popelnicových polí, mým plánem bylo, co nejdříve opustit tuto specializaci. Ale nakonec pod vedením dr. Víta Vokolka a za stálého povzbuzování tehdejšího vedoucího oddělení dr. Milana Ličky, jsem se zapracovala do problematiky pozdní doby bronzové ve střední Evropě, která si mě plně získala. Klíčovou událostí pro mé další vědecké aktivity byla výstava Kosmos, Symbol and Cult, zorganizovaná ve spolupráci s Národním historickým muzeem ve Stockholmu, která vznikla pod vedením dr. Thomase Larssona. Spolupráce s tímto odborníkem a pro mne tehdy představovala nový pohled na komplexnost vývoje evropského kontinentu v době bronzové a vybavila mě

novým, širším pohledem na dané období. Zároveň jsem začala navštěvovat pravidelně konaná kolokvia o době bronzové v Čechách a na Slovensku a diskuse s kolegy, hlavně ze Slovenska, se staly motorem mého dalšího vědeckého zaměření

Po svém přesídlení na Krétu v roce 1996 se systematicky věnuji právě pozdní době bronzové v egejské oblasti v kontextu celého tehdejšího světa. Zpočátku bezděky, později uvědoměle jsem začala srovnávat obě oblasti – jihovýchodní Evropu a východní Středomoří se severnějšími regiony. Znalost střeoevropské problematiky i hmotné kultury se ukázaly jako velmi výhodné. Následně pro mne bylo logické rozhodnutí ucházet se o postgraduální studium pod vedením prof. Jana Bouzka, DrSc., jenž je jedním s předním světových odborníků na problematiku celoevropské doby bronzové (např. souhrnně Bouzek 1985, 1994, 1997) a následovat jeho školu, ke které se hlásí mnoho předních osobností evropské archeologie jako např. prof. Kristian. Kristiansen.

Dizertační práci chápu jako příležitost vyrovnat se s tématem šířeji pojatým, zabývat se jednou z raných etap lidské historie poměrně velkého regionu a přistoupit k němu kriticky, uplatnit nejenom speciální znalosti tematiky, ale také širší filozoficko-historický přístup. Jedním z cílů této práce je pokusit se definovat koncepční rámec celého období, jak po stránce interpretační tak metodologické. Tento přístup k archeologickým tématům je velmi aktuální, stejně jako je patrná snaha o zobecnění našich znalostí a o testování našich přístupů v kontextu současného světa

(Chapman 2003, xi).² Mým cílem není vytvořit pouhý seznam dat. Zvláště v současnosti je poměrně snadné primární data získat. Nemám v úmyslu ani zkompileovat historický obraz vybrané oblasti z dostupných syntéz s cílem rekapitulovat „bezproblémovou“ variantu interpretace minulosti. Mým skutečným cílem je revidovat stav současného historicko-filozofického pohledu na vybrané období a region, definovat problematická místa a formou eseje zanalyzovat současným bádáním navrhovaná řešení, případně připojit návrhy na jejich řešení.

Tento přístup v kombinaci se širokým záběrem v času i prostoru skrývá značná nebezpečí, jichž jsem si dobře vědoma a na něž mě upozornila řada kolegů doporučujících téma jasně ohraničené, omezeného rozsahu, skrývající méně rizik, ale na druhou stranu omezující či dokonce zabráňující komplexnějším analýzám. Také řada renomovaných autorů vyjádřila podobnou obavu na úvod syntéz podobného rozsahu.³

Již v období, kdy jsem si připravovala svůj dizertační záměr, jsem měla na mysli (a jsem o tom i nadále přesvědčená), že dizertační práce by neměla být samoučelná. Jejím cílem by nemělo být pouze získat vědecký titul, ale měla by být přínosná pro ostatní kolegy, studenty, pro obor jako

² “This book addresses two main themes, the nature of contemporary archaeology and the study of social change, especially towards what is called increasing complexity. It stems from the experiences of teaching archaeology in my own country and practicing archaeological research in another one. The effect of these combined experiences has been to make me think about (a) the nature of archaeological theory and its relation to practice, (b) the relevance of what I do as an archeologist to the contemporary world, and (c) how we approach the study of past societies. “ (Chapman 2003, xi)

³ „Creating a general account of the Aegean Bronze Age in a limited space has proved a far more difficult and lengthy process than I once envisaged, and I am still not satisfied with the result. I have certainly not had the space to mention everything that deserves it, and although I have tried to absorb the finding of the ever-lengthening series of important conferences covering various parts of the subject, some could only be consulted very recently and partially.” (Dickinson 1994, xxvii)

takový. Vytkla jsem si v tomto směru dva paralelní cíle, které přirozeně vyplynuly z vlastní zkušenosti.

Přestože v poslední době jsou vedeny snahy o překonávání bariér,⁴ často se setkávám s určitou izolací odborníků na jednotlivé oblasti a regiony, a to hlavně mezi egejskými prehistoriky a středoevropskými prehistoriky, i když problematika vzájemných vztahů jednotlivých evropských regionů má dlouhou tradici,⁵ ne vždy dokážeme udržet znalosti a sledovat příliv nových informací o ostatních regionech, což je samozřejmě logické při míře specializace, kterou si vyžadují současné komplikované otázky, přičemž hledání obecných vztahů a kauzalit je také určitou specializací. Tato disertační práce byla koncipována tedy tak, aby poskytla archeologům ve střední Evropě současný obraz egejské oblasti pozdní doby bronzové s důrazem na problematická místa a umožnila jim snadnější orientaci v problematice i literární produkci, jenž se v posledních nejméně 20 letech dočkala neuvěřitelné dynamiky.⁶

Zároveň jsem měla na paměti začínající archeology, kteří jsou často zahlceni daty a nezbývá jim čas a prostor na kladení si kauzálních otázek, hledání souvislostí. Vzhledem k tomu, že **v poslední době byla publikována řada monografií, které se podle mého názoru spíše blíží sborníkům**

⁴ Např. International Conference Bronze Age and Early Iron Age interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and northern Europe. University of Zagreb, 11 – 14 April 2005 (Galanaki et al. 2007), XXI. Mezinárodní konference Starší a střední doba bronzová v českých zemích a na Slovensku: Kontakty střední Evropy a ostatních evropských regionů ve starší době bronzové, 2300–1600 BC, 24. – 29. 5. 2010, Agios Nikolaos. International Conference The Phenomena of cultural borders and border cultures across the passage of time, 22. – 24. října 2010 (Kuzmová 2011)

⁵ Již H. Schliemann si povšiml značného množství jantarových korálek v šachtovitých hrobech, již tehdy byl původ jantaru správně určen jako baltský. Později od 50. let 20. století jsou vztahy mezi Evropou a Mykénami diskutovány v odborné literatuře (Harding 1984, 1 – 2).

izolovaných statí a ne koncepčně budovaných syntéz (především Shelmerdine 2008, Cline 2010), neshledala jsem důvod psát další, ale naopak odhalit sporná místa, definovat otázky a analyzovat možnost jejich zodpovězení,

Předkládaná dizertační práce není definitivním konečným výstupem, ale součástí dlouhodobého plánu, který je možné rozdělit do třech paralelně jdoucích úseků, jež budou následovat uzavření předkládané dizertace:

- podrobnější propracování a studium některých v dizertaci diskutovaných problémů jako jsou otázky struktur moci, kosmologie, chronologie, vztahy Egejdy s ostatními sousedními i vzdálenějšími regiony.
- aplikace těchto znalostí v procesu výuky (součástí tohoto projektu je sestavení vysokoškolské učebnice egejské prehistorie).

Další výstupy směřují k veřejnosti. Nedílným cílem do budoucích let je publikace populárně naučné knihy o na toto téma. Prvním krokem v tomto směru bylo sepsání monografie na téma chronologie výbuchu santorinské sopky „Případ záhadného výbuchu“, jejíž publikace jak v české tak anglické mutaci se chystá.

I přes všechna úskalí, která výše popsané pojetí skrývá, jsem se rozhodla vydat se na cestu, kterou Kristiansen a Larsson (2005) na úvod

⁶ Období od 80. let 20. stol. bývá někdy označováno jako zlatá doba egejské archeologie (A. J. MacGillivray – osobní konzultace)

své práce o době bronzové v Evropě popisují jako „risky academic Oddysey“.⁷

1. 2. Metodologie

Velmi nadneseně řečeno studie na téma doby bronzové v Egejdě byla mým snem, ale od počátku jsem si byla plně vědoma toho, že její zpracování je nadmíru náročné. Jedním ze základních problémů bylo, jak vůbec technicky přistoupit ke zpracování takto širokého tématu, jak ohromné množství informací shromáždit, roztrždit a přehledně předložit čtenáři. Přiznávám, že první verze zpracování tématu bylo v podstatě snůškou absolutně nepřehledných poznámek a dat. I když bylo lákavé odevzdat práci o mnoha stovkách stran a ohromit rozsahem, rozhodla jsem se o poněkud přehlednější, ale stručnější formu. Postupovala jsem tedy následovně: nejprve jsem prostudovala všechny základní příručky, získala a roztržila encyklopedická data, posléze jsem zhodnotila způsob, jak se s tematikou jednotliví autoři vyrovnali, a vybrala místa, ve kterých je diskutován historický vývoj jako takový, historické, společenské a ekonomické souvislosti. Posléze jsem se obrátila na dílčí práce k jednotlivým tématům a v neposlední řadě jsem využila příležitosti

⁷ „In this book we set out on a risky academic Odyssey, crossing between several cultures and theoretical paradigms, with the danger of either hitting unknown rocks and getting stranded or calling down us the wrath of paradigmatic rulers for being theoretically incorrect. However, we resisted the alluring temptation of setting in one of the safe paradigms and insisted stubbornly upon trying out an interdisciplinary, interpretative journey based upon the the identification and transformation in different cultural and social enviroments.“ (Kristiansen and Larsson 2005, 1)

konzultovat s odborníky na výše zmíněnou problematiku. Dále jsem vypracovala seznam hlavních interpretačních problémů a otázek, které jsem rozdělila chronologicky a geograficky. Tato rámcová definice sporných míst se stala kostrou předkládané práce. Následně byly vyčleněny tyto okruhy: problémy absolutní chronologie související hlavně s umístěním santorinské katastrofy do absolutní datovací škály a se synchronizací chronologických škál jednotlivých východostředomořských regionů (*kapitola 2.1*); otázky míry centralizace moci na Krétě v období tzv. nových paláců (*kapitola 2.2*): v této kapitole je diskutována otázka, zda je možné souhlasit s názorem, že na Krétě v tomto období existoval centralizovaný stát; otázky související s destrukcemi LM IB stupně (*kapitola 2.3*); problematika období pozdních paláců (*kapitola 2.4*): závěry v této kapitole přímo navazují na kapitolu předchozí, tedy podle toho, ke které interpretační variantě předchozího období se přikloníme, pak vyplynou konkrétní možnosti dalšího vývoje⁸; mykénská kultura období LH II – LH IIIA a její vztah k sousedním regionům (*kapitola 2.5*): jádrem této kapitoly je rozbor podoby a fungování mykénských politii; kolaps mykénské ekonomicko-mocenské struktury v LH IIIB, změna sídelního vzorce na Krétě, analýza příčin (*kapitola 2.6*); v závislosti na každé interpretační variantě je navrženo vysvětlení následujícího vývoje (*kapitola 2.7*); problematika kosmologie a kosmoteorie společností doby bronzové je diskutován v *kapitole 2.8* konečně součástí shrnujících kapitol

⁸ Připustíme-li mykénský útok na Krétu, pak budeme vidět následující období jako „mykénské“, přijmeme-li variantu lokální krize, pak přítomnost mykéňanů na Krétě patrně nikdy neshledáme jako prokázanou.

je problematika vztahu Egejdy a ostatních evropských regionů (*kapitola 3.1*).

V každé kapitole je prezentován jeden z těchto okruhů otázek. Podstata souvislostí a kauzality historického procesu nedovoluje jednotlivé problémy hermeticky oddělit, a proto se v některých místech kapitoly překrývají.

Jednotlivé kapitoly nemají jednotnou skladbu. Obvykle jsou rozděleny do dvou částí, kdy v první jsou předložena základní známá data, v druhé jsou data diskutována formou eseje.

Použitá literatura je citována podle pravidel časopisu *American Journal of Archaeology*. Další doporučená literatura je uvedena za každou kapitolou a posléze shrnuta v kapitole 4.2.

1. 3. Chronologický rámec

Chronologickým rámcem projektu je období pozdní doby bronzové v pojetí egejské archeologie, které se kryje s pozdně heladským obdobím, (případně s obdobím nových paláců na Krétě), období, jež je možné absolutně vymezit lety 1700 – 1150 před n. l. a končící kolapsem palácového systému v pozdně heladském IIIC, respektive pozdně minojském IIIC období. V ostatních regionech se jedná o období druhého

přechodného období a vládu 18. dynastie (po Ramsese III.) v Egyptě, o období formování střední doby bronzové a mladší dobu bronzovou ve střední Evropě.

Egejská archeologie přistupuje k tomuto období rozdílným způsobem, studuje-li oblast mykénské kultury nebo oblast minojskou. V heladské oblasti je toto období zahrnuto pod pojem mykénská kultura, jehož kontinuita je patrná. Naopak Kréta v pozdní době bronzové prožívá několik radikálních změn: na konci LM IB období dochází k hromadným destrukcím sídlišť a vyliďnění ostrova, v LM II období dochází ke změně materiální kultury, období je označováno jako období pozdních paláců, následuje období post-palácové (LM IIIB – C), které opět končí změnou sídelního vzorce (přesun osídlení z pobřežního pásma a osídlení exponovaných horských poloh).

V tomto období se formují první státní celky na území Evropy, prakticky končí prehistorie a také v tomto období jsou nejvíce patrné kontakty s ostatní Evropou.

Pro počátek tohoto období jsou charakteristické rozpory v absolutní chronologii, jak je podrobně analyzováno v kapitole *2.1. Problémy absolutní chronologie*.

1. 4. Geografický rámec

V centru zájmu předkládané práce je egejská oblast, tedy prostor současného Řecka, Helespont a západní Malá Asie. (**Obr. 4**)

Oblast Egejdy je klíčovou oblastí pro evropskou dobu bronzovou (Bouzek 1985, Kristiansen, Larsson 2005). Jedná se o přirozenou křižovatku cest, o oblast spojující střediska civilizace doby bronzové v severní Africe, Levantě a Mezopotámii s celým tehdejším světem.

Obr. 4

Mapa zkoumané oblasti

Vymezení regionu pro prehistorické společnosti je však z pohledu současného člověka vnímajícího svět jasně rozdělitelný a rozdělený vždy problémem. Jednotlivé společnosti nebyly nikdy v izolaci, ať již je chápeme v úzkém či širokém měřítku, a navzájem na sebe působily v prostoru, ale i

v čase. V centru zájmu práce je právě egejská oblast, ale pomyslné hranice regionu budou překročeny a jednotlivé diskutované otázky a problémy budou srovnávány s vývojem v ostatních oblastech v případech, kdy je to nutné nebo názorné pro pochopení zákonitostí historického vývoje.

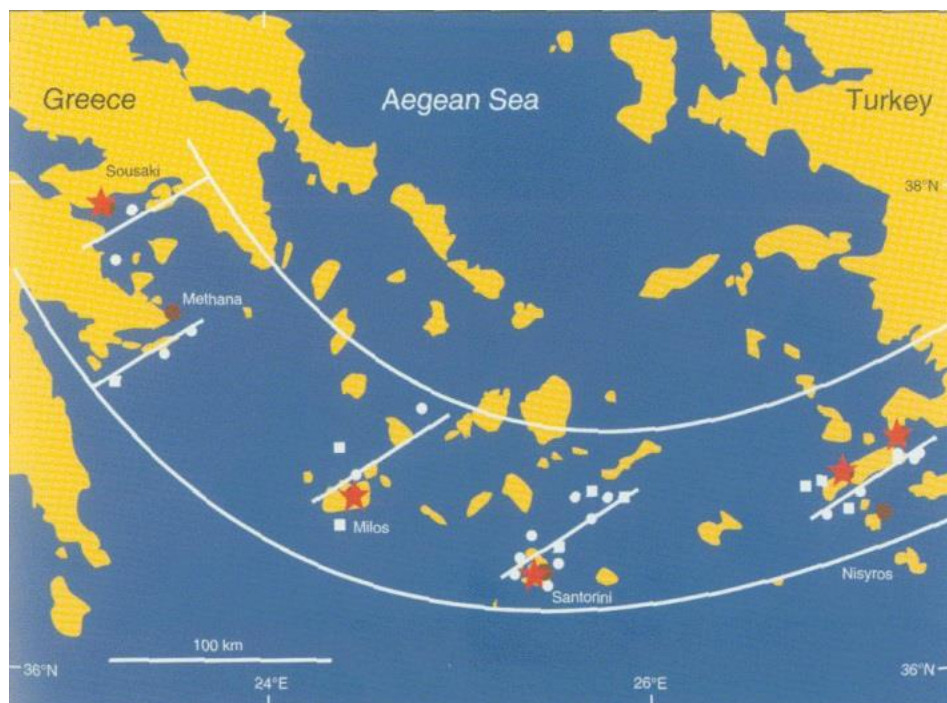
1. 5. Přírodní prostředí a klima

Klima, terén a přírodní zdroje musí být vždy brány na zřetel při jakékoliv diskuzi o historii (Dickinson 1994, 23, Moody – osobní konzultace). Základními determinantami egejské oblasti jsou moře, ostrovy a hory. Egejská oblast bývá obvykle rozdělována na čtyři odlišné zóny: pevninu, včetně, maloasijské pobřeží, Krétu a ostatní ostrovy. Každá z těchto oblastí má svá specifika, specifický historický vývoj, i když některé charakteristiky jsou shodné.

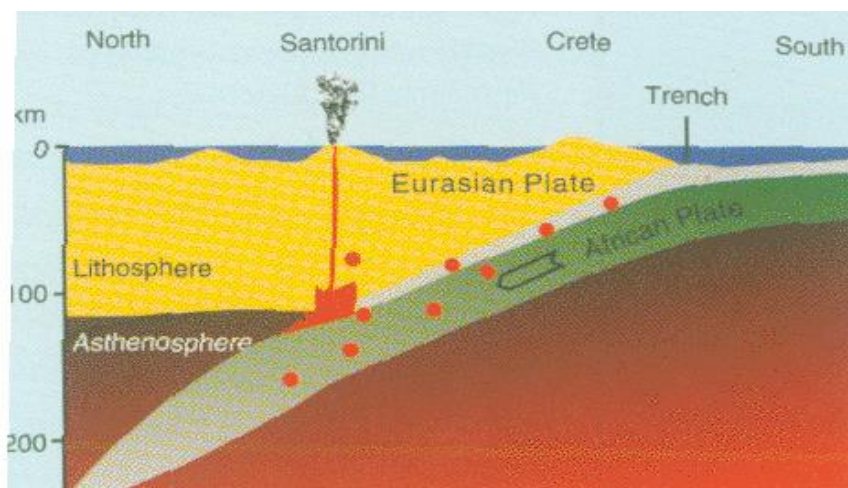
Egejská oblast tak, jak ji známe dnes, je výsledkem tzv. postglaciálních efektů následujících poslední dobu ledovou (Higgins and Higgins 1996, 23). Tento region není rozhodně oblastí stabilní a nehybnou, naopak jedná se o nejaktivnější oblastí středomořské oblasti (Higgins and Higgins, 1996, 12).

I když jsou v této oblasti nalézány horniny pocházející z období starších 190 miliónů let, není možné jejich původ rekonstruovat vzhledem

k nejasnosti pohybu zemských ker. V tomto období se velmi aktivní africká kra začala stáčet kolem své osy proti směru hodinových ručiček, až narazila na desku evropskou, čímž se vyčlenilo Středozemní moře na místě tehdejšího oceánu zvaného Thétys. (Higgins a Higgins 1996, 16). Působení těchto dvou desek, jehož výsledkem je tzv. egejský seismický a vulkanický oblouk, ovlivňuje nejenom geologickou stabilitu oblasti, ale posléze také lidskou historii. Egejský region byl i v době bronzové velmi aktivní, jakož i dnes je seismicky nejaktivnějším evropsko-středomořským regionem. Patří do alpsko-himalájského erogenního systému (Berkhemer 1978, 21). (Obr. 5, 6)

Obr. 5
Egejský seismický a vulkanický oblouk

Obr. 6
Evropská a africká kontinentální kora

Z toho také vyplývá geologický charakter této oblasti, jenž je tvořena jednak vyvrásněnými sedimenty a jejich přeměněnými formami, tak horninami vulkanického původu. Krajina zbrázděná tajícími ledovci je zaplněna aluviálními usazeninami, které se rozdělují na starší a mladší. Usazeniny starší mají obvykle červeno hnědou barvu a dnes jsou prakticky sterilní. Mladší sedimenty mají barvu světle okrovou a jejich starší vrstvy byly úrodné v období prehistorie. Tyto půdy rychle zvětraly a ztratily na své úrodnosti v obdobích intenzivně postupující aridizace. Současné půdy se vytvořily v historických dobách, tedy během posledních 2000 let. (Dickinson 1994, 25 – 26).

Krajina ani podnebí současného Řecka rozhodně nemůže být označena jako nejprůzračnější. Vysoká pohoří, mezi nimiž se rozkládají menší plošiny a údolí, jsou těžko překonatelná. V současnosti pouhá třetina řecké rozlohy bývá označována jako obdělávatelná (Dickinson 1994, 23). To se samozřejmě mohlo lišit v dobách pravěku stejně tak jako kritérium obdělávatelnosti. Také množství půdy, které bylo prakticky

neobdělávatelné, bylo využíváno jinak, např. k pastevectví. Bylo také prokázáno, že např. obyvatelé Kréty protopalácového období si byli vědomi vzácnosti obdělávatelné půdy. Budovali svá sídla na úpatí hor využívající všech výhod nižších poloh a rovinaté krajiny, ale nikdy ne přímo v aluvii. (Fernandes et al. 2011) Tento efekt je patrný i dnes, sledujeme-li z dostatečné perspektivy současné vesnice. (Obr. 7)

Obr. 7

Pohled na vesnici Kritsa nacházející se na úpatí horského masivu, v dosahu úrodného aluvia.

V současnosti jsme si vědomi, že klima se velmi dynamicky měnilo a mění a každé období, každou fázi, každý stupeň je třeba sledovat zvlášť. Dnes více než před pár desítkami let si uvědomujeme, že klimatické podmínky a jejich krátkodobé i dlouhodobé výkyvy determinovaly chování společností, tedy samotný historický proces. Studiu klimatu je věnováno značné úsilí, i když naše znalosti nejsou dosud na takové úrovni, která by nám dovolila některé detailnější analýzy. Metody se stále rozvíjejí, jednotlivé výsledky jsou často přehodnocovány (Moody 2005, 443) Právě období LH I (LM I) – Submycenaean/subminoan je obdobím, pro které

nemáme dostatek dat, i když dnes je zřejmé, že se klima v tomto intervalu několikrát změnilo. (Moody 2005, 2012) Informace o klimatu jsou dnes získávány:

- z vrtů⁹, ve kterých jsou sledovány pyly, izotopy kyslíku, fosilie mikroorganismů,
- z tzv. sapropelu (sledování dešťových sedimentů)
- ze studia klimatických efektů v jeskyních krasového charakteru
- z nárůstů letokruhů věkovitých dřevin
- z geomorfologických studií
- a z ekofaktů získávaných archeologickými výzkumy.

Po většinu prehistorie bylo klima v průměru o něco málo vlhčí a studenější než dnes (Dickinson 1994, 25). V pozdní době bronzové bylo patrně vlhčí a teplejší s menšími rozdíly mezi dobou léta a dobou dešťů, ve srovnání se současností (osobní komunikace s J. Moody a O. Rackhamem). Na konci doby bronzové se klima patrně poměrně rapidně změnilo a to směrem k aridnějšímu (Sandars 1978, 20). J. Moody se domnívá, že se jednalo o nejvýraznější propad teplot za posledních 13000 let (2005, 460) s kulminací mezi lety 1400 – 1200 BC (2005, 455 – 457).

Vegetace pokrývající řeckou pevninu i velké ostrovy byla odlišná od dnešní. Krajina byla rozhodně mnohem zelenější. Stromy, kterými byla pokryta, vyžadují mnohem více vláhy, než současné klima poskytuje.

⁹ Ještě v roce 1996 uvádí Rackham a Moody (125), že pro Krétu nedisponujeme žádnými informacemi z vrtů pro pozdní dobu bronzovou. Dnes je situace radikálně lepší, i když ještě ne pokrývající celou zónu našeho zájmu.

Většinu řecké krajiny pokrývala step, louky a pastviny, křoviny a stromy, místy tvořící souvislý lesní porost (Dickinson 1994, 26, Rackham 1983, 346, Rackham a Moody 1996, 39). Jak pylové analýzy, jsou-li k dispozici, tak písemné prameny (lineární B texty) potvrzují existenci jasanů, jilmů, lísek, svatojánského chleba, javoru, dubu, topolu, javoru, vrb a tisů (Dickinson 1994, 26). Na krétském pobřeží byly běžné lípy a olše (Rackham a Moody 1996, 39). Ale i některé v současnosti dominující druhy začínaly mít převahu, např. stále zelené duby, borovice a olivovníky. Z ovocných stromů se dařilo vínu, třešním, mandloním, pistáciím, hrušním, ořešákům, z Lery pochází kyselá jablka a švestky. Fresky dále potvrzují cypřiše, fíkovníky a palmy. (Dickinson 1994, 27).

Patrně na pevnině byla rozsáhlejší území pokrytá souvislým lesem, zatímco na Krétě nebyla vlhkost dostatečná k vyživení lesního porostu, i když dřevin bylo více a pokrýval větší plochy (Rackham a Moody 1996, 127). V této souvislosti bývá někdy diskutována aridizace krétské krajiny a absence lesů a dřevin vůbec. Tradičně bývá vysvětlení spojováno s lidskou činností, přičemž je argumentováno, že dřevo spotřebované při konstrukci domů a lodí (což je naprostou spekulací vzhledem k tomu, že nemáme žádnou představu kolika loděmi mohla Kréta jako taková operovat), bylo příčinou odlesnění krajiny. Tento názor se v současnosti považuje za neudržitelný. Kdyby došlo k likvidaci porostu působením člověka, na některých místech, např. ve vysokých polohách by relikty těchto dřevin zůstaly. Rackham a Moody (1996, 126 – 127) se domnívají, že většina dřevin vymizela s postupující aridizací krajiny vyplývající

z globálních změn klimatu. Zároveň argumentují, že samo sebou lidská činnost lesní porost omezila, ale hlavně při stavbě aglomerací na úpatí hor a kultivací krajiny než na stavebnictví. Takto použité dřevo mělo čas se samo obnovit. Také často opakovaný názor, že Kréťané vyváželi do Egypta dřevo je nepodložený archeologicko-historickými prameny. (Rackham a Moody 1996, 127 – 128).

Z další drobnější vegetace bylo v Egejdě možné sbírat divoké odrůdy ječmene, ovsa, čočky, koriandru, lnu, česneku, cibule, mrkve, různé zelené rostliny označované moderní řečtinou jako tzv. chórta, bazalku, tymián, mátu, oregano, rozmarýn, tymián, šafrán, šalvěj a další plodiny, které jsou prokázány nejenom prostřednictvím pylových analýz (Dickinson 1994, 27), ale také na základě analýz organických lipidických residuů v keramických nádobách (Koh, A. 2006, 49 – 53).

Příroda byla také bohatá na faunu, jak dokládají nejenom nálezy kostí zvířat v archeologických kontextech, ale také ikonografické prameny. Na Krétě žila vysoká, kanci, zajíci, divoký skot, králík, krétský kamzík (kri-kri, *Capra aegagrus creticus*). Na pevnině žily i velké šelmy jako liška, vlk, medvěd, ale také lev. Doloženy jsou kuny, vydry, bobři, divoké kočky, rysové. Potvrzeno je rovněž množství druhů ptáků. Byly využívány i mořské zdroje (ryby a další mořští živočichové). (Dickinson 1994, 28, Rackham a Moody 1996, 46).

Egejda není příliš bohatá na přírodní suroviny. Velmi časně byl využíván obsidián z Mélu a Giali, brusné kameny z Naxu, Samu a patrně Kréty, mramor z Páru, Naxu a Atiky, kovy z Lavria, olovo se nacházelo na

některých z egejských ostrovů, také na Krétě byly ojedinělé zdroje mědi, které mohly být technologií rané doby bronzové zpracovávány. Písemné prameny popisují zdroje mědi, stříbra a zlata v Lakónii. Otázkou je dosud původ cínu v egejských bronzích. (Dickinson 1994, 28 – 29).

V Egejdě, a to hlavně v pobřežních oblastech, je třeba brát na zřetel, že pobřeží se poměrně dynamicky mění. Nejmarkantnějším příkladem je santorinské souostroví, ale také např. krétské pobřeží. Jižní Kréta stále stoupá, kdežto severní se utápí v moři. Je také třeba připočíst působení zemětřesení, které např. v době římské nechalo propadnout značnou část severního pobřeží do moře (potopila se např. lokalita Olous u současné Elundy, bylo přerušeno spojení mezi současným ostrůvkem Mochlos a pevninou). Naopak jižní Kréta byla v okolí Aghia Preveli vyzvednuta o několik metrů během několika málo minut. (Strasser et al. 2011). Také okolí lokality Priniatikos Pyrgos na jihozápadě mirabelského zálivu se velmi dynamicky mění. Např. od doby bronzové zmizelo pod hladinou moře na 70 metrů pevniny (Kalpaxis et al. 2006, Moody 2012). (Souhrnně: Papadopoulos 2011)

Vývoj geomorfologie, ale také vývoj klimatu je třeba brát v úvahu jako aktivní faktor formování lidské společnosti ať již v mikro, tak také makroměřítku.

1. 6. Dějiny bádání: hlavní etapy a základní příručky

Kapitola dějiny bádání nebyla zařazena pouze proto, aby bylo učiněno povinnosti zadost, nýbrž proto, že pochopení kauzality dějin bádání a postupu předcházejících vědeckých generací je jedním z dalších kritérií regulujících relevantnost té které interpretace. Rovněž znalost historické podmíněnosti interpretací podmiňuje pochopení limitu interpretací a modelů, které tvoříme my dnes.¹⁰

Období archeologických aktivit souvisejících s dobou bronzovou v Egejdě trvá bezmála 150 let. Archeologie jak po technické, tak metodologické stránce se modifikovala podle potřeb a v závislosti na všeobecném vývoji jak našeho poznání, tak technických možností. Toto období je možné rozdělit do následujících period:

1. Období průkopníků, které trvalo rámcově poslední tři desetiletí 19. století až do 30. let 20. století (*kapitola 1.6.1*),
2. Období 30. – 50. let, kdy hlavní slovo měla řecká archeologie plně ve službách formujícího se moderního státu (*kapitola 1.6.2*),
3. Období 60. – 70. let 20. století, kdy se na řeckou půdu vrací ve zvýšené míře zahraniční školy a pod vlivem nové archeologie kladou nové otázky a začíná období zpochybňování dosavadních paradigmat (*kapitola 1.6.3*),

¹⁰ “The truth of how archaeologists make discoveries, however, is far from the popular notion of random encounters and chance finds. We must take the time to examine the personalities and events leading up to these discoveries.” (MacGillivray 2000, 11)

4. Období 80. let 20. století až zhruba první desetiletí 21. Století, které bývá označováno jako „zlatá léta egejské prehistorie“ (*kapitola 1.7.4*).
5. Tato dynamika je patrná i v současnosti s tím rozdílem, že archeologická práce je bržděna ekonomickou situací nejenom v Řecku, ale na celém světě (*kapitola 1.6.5*).

V současnosti je také možné konstatovat, že dějiny bádání se staly samostatným oborem egejské prehistorie a snahy o jeho pochopení doprovázejí paralelně snahy pochopit historický proces. (Cullen 2001, 2005, Fitton, 1996, Bintliff 2012, Muhly 2000, 2010, také Shanks 1997, Melas 2003)

„The development of Aegean prehistoric archaeology has normally been recounted in terms of the sequence of major excavations and the controversies over their chronological and cultural relationships. Attention is less often focussed on the underlying preconceptions that determined the excavators' choice of sites and interpretations, yet these have shaped Aegean prehistory quite as much as the major discoveries,” napsal O. Dickinson ve své syntéze egejské doby bronzové (1994, 1). V roce 2003, podle mého názoru velmi trefně, shrnuje G. Chourmouziadis potřebu vyslovit: „Řecká archeologie byla založena na usilovných snahách po shromáždění pozůstatků klasického starověku, aby se jejich prostřednictvím vystavila na odiv velikost předků. Tímto způsobem by se „Novému Řecku“ dostalo kulturní identity a otrhaní prorevoluční Novořekové by se tak stali rovnocennými v očích megalomanské Evropy

coby praví dědici starověké civilizace. Tento fakt by neuspokojoval pouze momentální megalomanií řeckého království, ale dostal by také rozměr komplexní ideologie, jež by ovlivnila chování celé řecké buržoazní třídy a tím by dodala charakter její společenské nadstavbě v rámci státního vzdělávacího systému, politické propagandy a vědeckého bádání. (Chourmuziadis 2003, 11)¹¹ Podobně přísně a zvláště o řecké archeologii se vyslovuje i Y. Hamilakis (2006, 149, 2008, 8 -9), který také řeckou archeologii považuje přímo za součást ideologie jak řecké vládnoucí třídy, tak světových velmocí.

Abychom pochopili, proč tomu tak je, musíme si alespoň nastínit počátky archeologie v Egejdě, pohnutky jejich průkopníků a následující vývoj.

Egejská archeologie by mohla být (a často se tak děje) chápána jako velmi mladý obor, srovnáme-li například, že Český archeologický sbor Národního muzea byl založen v roce 1841. Pak se nám může zdát, že Schliemannovy výkopy v Tróji v 70. letech 19. století jsou opravdu pozdního data. Většina syntéz začíná líčením dějin bádání Schliemannovými výkopy v Tróji a v Mykénách. Schliemann a jeho následovníci skutečně svými nálezy, ale také možnostmi nálezy prezentovat, ohromili svět a jednoznačně potvrdili, že předklasické Řecko není záležitostí pouze mytologie; prehistorii egejské oblasti převedli přes hranici starožitnictví na pole vědy a vyvedli ji z pracoven do terénu.

¹¹ Překlad z řeckého originálu autorka.

Archeologický pramen se stal historickým pramenem i (a posléze hlavním) pro toto období.

1. 6. 1. Období krystalizace prehistorické Egejské vědecké disciplíny. Období velkých objevů (90. léta 19. století – první dvacetiletí 20. století)

Archeologie a povědomí o prehistorických památkách existovalo, můžeme říci, od nepaměti (Mayor 2011). Povědomí o tzv. heroickém věku, který předcházel klasický starověk, nikdy úplně nevymizelo. Hérodotos a Thukydides „věděli“ o králi Minoovi a o tom, že ovládal celou egejskou oblast. Také Pausanias kolem roku 150 AD navštívil řadu monumentů, mezi nimi např. Mykény, viděl Atreovu hrobku a věděl, kde podle pověsti byla pochována Kletemnestra a Aigisthos. (Warren 1975, 10). Konkrétnější představu o antickém světě dostal svět v období renesance, kdy cestovatelé ze západní Evropy byli fascinováni památkami východního Středomoří (Warren 1975, 11) a většina hlavních památek byla známa před příchodem tzv. „velkých klasiků“ Schliemanna a Evanse.¹²

Tudíž ani Schliemann či Evans nebyli puze jakýmsi neomylným

¹² Zde doporučuji knihu K. Sklenáře: *Z Čech do Pompejí* (1989, Československý spisovatel, Praha). „Účelem této knížky (...) je ukázat, že archeologie nejsou jen egyptské pyramidy a chrámy Aztéků, že významné objevy lze udělat téměř kdekoli jinde. Že i naše věda má své Schliemanny, kteří šli do cizích zemí, aby tam po máhali budovat – nebo dokonce zakládali – výzkum památek nejstarších dějin...“ (s. 13). Dále: s. 362 – 365, kapitoly: *Princ Karel Schwarzenberg v Tróji* (1882) a *Kus homérské turistiky*.

instinktem, ale navázali na informace, které znali z klasické literatury nebo je získali od místních nadšenců, vlastivědců, ale také na svou dobu profesionálů.¹³ Egejská prehistorie coby věda začíná impresivními Schliemannovými nálezy v Mykénách a většina příruček o egejské prehistorii nebo přímo o dějinách bádání začíná právě u Schliemanna a Evanse, snad s výjimkou knihy určené pro laickou veřejnost *The Aegean Civilisation* (Warren 1975, 10 - 12).

Heinrich Schliemann¹⁴ byl přesvědčen o pravdivosti Homérových mýtů a který se sám stal mýtem, byl charakteristickým případem člověka 19. století, odkojeného romantismem, ideály boje za svobodu národů, ale zároveň také rozkvétajícím mezinárodním obchodem a průmyslovou revolucí. Narodil se roku 1822 v rodině chudého pastora. Nepříznivá ekonomická situace rodiny nedovolila mladému Schliemannovi vydat se na cestu systematického klasického vzdělání. V 11 letech byl přepsán z klasického gymnázia na obchodní akademii. Schliemannův obchodní talent, ale zároveň příznivé podmínky mezinárodního trhu (Schliemann zbohatl v době krymské války) umožnily tomuto německému obchodníkovi

¹³ Schliemann navázal na práci amerického vicekonzula Franka Calverta, který vlastnil část Hisarliku a po léta soukromé prospekce byl přesvědčen, že tato poloha je totožná s homérskou Trójou. (Tolstikov, Treister 1996, 12)

¹⁴ O Schliemannovi bylo napsáno mnoho knih. Mnozí z českých archeologů znají Zamarovského knihu *Objevení Tróje* (Bratislava 1962), která i když určena laické veřejnosti nejednoho z nás přivedla k oboru. Co se odborné literatury týče, hlavními tituly jsou např.: Traill, D. A.: *Excavating Schliemann: Collected papers on Schliemann* (Atlanta 1993), Traill, D. A.: *Schliemann of Troy. Treasure and Deceit* (New York 1995), H. Duchene: *Golden Treasures of Troy: The Dream of Heinrich schliemann* (anglický překlad New York 1966), Allen, S. H.: *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlik* (Berkeley 1999), Schuchhardt, C.: *Schliemann's Excavation. An Archaeological and Historical Study* (New York 1971 reedice knihy z roku 1891), Schuchhardt, C.: *Schliemann's Discoveries of the Ancient World. Troy. Tiryns. Mycenae* (New York 1991), Misdrachi-Capon, R. (ed.): *Troy. Heinrich Schliemann's Excavations and Finds* (Atény 1985), Zavadil, M.: *Ein trojanischer Federkrieg. Die Auseinandersetzungen zwischen Ernst Boetticher und Heinrich Schliemann* (Videň 2009), Fitton, J. L. (ed.): *Heinrich Schliemann and the British Museum* (Londýn 1991).

a nadšenci historie, aby se svých 40 letech opustil obchodní kariéru a věnoval se výhradně archeologii. Své výzkumy z velké části financoval z vlastních zdrojů. Schliemann byl brilantní jazykovědec a plyně mluvil (kromě rodné němčiny) holandsky, španělsky, italsky, portugalsky, anglicky, francouzsky, rusky, ale také znal latinu a starořečtinu. Do Homérových spisů jej zasvětil jeho otec. Poté, co opustil obchodní dráhu, vystudovat řečtinu v Paříži a posléze v roce 1868 poprvé navštívil místa, která jej později proslavila. Výsledkem této první, řekněme prospekční cesty, byla kniha *Ithaque, le Peloponnés, Troie* (1869)¹⁵. Tato kniha není pouhým cestopisem. Schliemann v ní formuloval dva základní předpoklady, které později ověřil samotným archeologickým výzkumem. Identifikoval památky popsané Pausaniem v Mykénách a posléze vytypoval vrcholek Hisarlik jako bájnou Tróju, kde v roce 1870 započaly první výkopy.¹⁶ Tento předstihový výzkum ukázal, že nejprve bude třeba odstranit několikametrové nánosy překrývající sídelní vrstvy doby bronzové. Bylo třeba odkopat až 5 m hlíny, než se začaly objevovat první zdi, které patřily helenistickému městu. Na základě povolení tureckých úřadů výzkum oficiálně započal na podzim 1871. Schliemannovu týmu se podařilo odkopat kolem 10 m hlíny, prokopat se helenistickou Trójou, pod kterou se objevily „primitivní“ zdi. V roce 1872 se Schliemann vybavil

¹⁵ Schliemannova práce stojí na informacích, které mu poskytl Frank Calvert, který společně se svým bratrem Frederickem prováděli výkopy na Hisarliku, přesvědčení, že se jedná o starověkou Tróju. (Fitton 1996, 52).

¹⁶ Schliemann započal s výzkumy, aniž by čekal na oficiální povolení. (Tolstikov, Treister 1996, 12)

kvalitními nástroji z Británie a najal na 150 dělníků¹⁷, kteří nejprve vytvořili rampu širokou 60 m, která jako mohutný řez prostupovala kopcem po celé jeho délce i hloubce. (Warren 1975, 12 – 13). Při této představě se současný archeolog děsí, kolik informací přišlo vniveč. Není s podivem, že Schliemannovy postupy byly nejednou přirovnávány ke „kopání brambor“, byly kritizovány jeho způsoby i pohnutky (Cullen 2001, 1).¹⁸

Obr. 8
Schliemannovy výkopy

Odkrytí stratigrafií z doby bronzové doprovázené monumentální architekturou a značnou frekvencí kovových předmětů je patrně mnohem důležitější zjištění, než samotný objev tzv. Priamovy Tróji a Priamova

¹⁷ Současný projekt Gournia vedený V. Watrousem a projekt Azorias řízen dvojicí D. Haggis a M. Mook, také pracují s týmem dosahujícím stovky osob působících v terénu a na základně. Jedná se o studenty tzv. field schools. Současné výzkumy v Egejdě, nejedná-li se o záchranné akce, obvykle nepracují s dělníky, ale se studenty archeologie všech stupňů.

¹⁸ Osobně se přikláním k názoru, že jednání každé historické osobnosti (individuá i skupiny) je třeba hodnotit v rámci možností doby, ve které žila a působila.

pokladu.¹⁹ (Warren 1975, 13 – 15). Schliemann ihned svůj objev publikoval (1874) a to jak v němčině, tak angličtině.

Tentýž rok se Schliemann přesunul do Mykén, kde začal operovat v červenci 1876. Vedený Pausaniem začal zkoumat mykénskou citadelu a to konkrétně hrobový okrsek ihned za Lví bránou. Úspěch se brzy dostavil a již 25. listopadu téhož roku londýnské Timesy otiskly zprávu, že „in the great circle of parallel slabs beneath the archaic sepulchral stones, considered by Pausanias, following tradition, as the tombs of Atreus, Agamemnon, Cassandra, Eurymedon, and their companions, Dr. Schliemann has discovered immense tombs containing jewelry. (...) It is impossible to describe the rich of variety of the treasure.” Během několika dalších dní se britští čtenáři mohli dozvědět o dalších čestvých nálezích. 7. prosince byl publikován Schliemannův telegram: „I have now the firmest conviction that these are the tombs which, as Pausanias writes, belong, according to the accredited tradition, to Atreusm Agamemnon, Cassandra, Eurymedon etc. But how different is the civilization which this treasure reveals from that of Troy!“ (Warren 1975, 14). Následné reportáže podával sám Schliemann. Z jeho popisu je zřejmé jeho vzrušení z neuvěřitelných nálezů, které patrně ani sám neočekával. Tyto texty se staly základem publikace, která vyšla doprovázená velmi bohatým ilustračním materiálem pod titulem Mycenae (1878), opět v několika jazykových

¹⁹ Jak sám Schliemann uvádí, když dělníci narazili na poklad, Schliemann vyhlásil přestávku na oběd a sám poklad vlastnoručně odkryl za pomoci své manželky Sofie. Dále dodává, že takto se mu podařilo udržet velikost pokladu v tajnosti. Neodevzdal jeho polovinu turecké vládě, jak mu ukládalo povolení k výzkumu a tak podle jeho vlastních slov se mu podařilo zachránit poklad pro archeologickou vědu. Posléze jej turecká vláda vyzvala zaplatit 10.000 franků jako kompenzaci. Schliemann však zaslal 50.000 jako dar říšskému muzeu. (Warren 1975, 14).

mutacích. Schliemann byl plně přesvědčen, že jím odryté hroby patří Agamemnonovi a ostatním Atraiovcům. Až pozdější bádání a další odkryté stratigrafie ukázaly správnou a kompletní chronologickou sekvenci: Schliemannem odkryté hroby patří do období LH IA-B, tudíž jsou zhruba o 300 let než období, do kterého jsou zasazovány Homérový příběhy. Nicméně Schliemann těmito nálezy doložil, že ruiny v Mykénách jsou datovatelné do doby bronzové a že Homérový mýty, když nic jiného, mají reálný základ. Také prokázal, jak bohatá a rozvinutá byla společnost předcházející klasický starověk. (Warren, 1975, 15 – 16)

Posléze se Schliemann přesunul na Ithaku, kde na vrcholku zvaném Aetos²⁰ obhlédl ruiny, které označil jako ruiny Odysseova paláce. Odtud se odebral zpět do Tróji, kde obnovil terénní práce v roce 1878 – 79. Vykopávky se nyní soustředily na souvrství označovaná jako Trója 2, Schliemannem označovaná jako Priamovo město. Schliemanna doprovázeli dva tehdejší významní archeologové Rudolf Virchow a Emile Louise Burnouf. Posledně jmenovaný vybavil Schliemannovy výkopy podrobným plánem, Virchow připojil geologické, botanické a meteorologické informace o Tróji, což Schliemann zapracoval do své souhrnné publikace o Tróji (1880), která vyšla v anglické a německé mutaci.

Po vydání knihy se Schliemann obrátil do Bojótie, kde se věnoval výzkumu lokality Orchomenos, kde se podle Pausania nacházel poklad bájného krále Mynia. Ale Trója si žádala další výzkumné sezóny, a tak v letech 1881 a 1882 byl Schliemann opět na Hisarliku, tentokrát s dr.

²⁰ Řecký orel.

Wilhelmem Dörpfeldem (**Obr. 9**), tehdejším významným terénním archeologem, který se proslavil hlavně svým metodologickým přístupem, jenž uplatnil na německých výkopech v Olympii. Dörpfeld rozpracoval stratigrafii lokality a rozeznal, že původně 4 Schliemannova města byla ve skutečnosti 7. jeho stratigrafie byla vetknuta do práce, kterou Schliemann publikoval v roce 1884 opět v němčině i angličtině. (Warren 1975, 15 – 16, MacGillivray 2000, 61).

Poté, co Schliemann také procestoval střední Ameriku a Egypt (Tostikov, Treister 1996, 13), opět se vrátil do Řecka, aby se pustil nejprve do prospekce, posléze do výzkumu paláce v Tiryntu, který byl opět znám z poznámek a náčrtů romantických cestovatelů. Palác byl plný nástěnných maleb a malovaných podlah, které se shodovaly s Homérovými popisy. Tyto objevy Schliemann opět okamžitě publikoval, a to v roce 1885. Publikace obsahuje rozsáhlé Dörpfeldovy kapitoly o architektuře. (Warren 1975, 16)

Obr. 9

Schliemann a Dörpfeld na první trojské konferenci v roce 1889

O dva roky později, v roce 1887 se Schliemann vydal na Krétu s nadějí, že objeví palác podobný Tiryntu. První nálezy z Knossu byly známé. Schliemanna na polohu upozornil Minos Kalokairinos (viz dále), který jej vybavil popisem lokality a plánem. (MacGillivray 2000, 95) Nejprve se Schliemann obrátil na krétského pašu s žádostí o výzkum, ale jeho žádost byla omítnuta. Situace na Krétě byla velmi vypjatá. Schliemann se tedy obrátil i na krétský sněm na základě rady tehdejšího paši Photiadise, jenž Schliemannovi poradil, aby v žádosti navrhl, že vše odevzdá státu a odveze pouze kopie. Tehdy bylo zvykem, že nálezce si ponechal třetinu nalezených předmětů a ostatní odevzdal státu. Tehdy se změnilo vedení Krétského muzejního spolku, do čela se postavil Iosif Chatzidakis, který ze své pozice Schliemannovi doporučil, aby pozemky koupil a tím získal právo k výzkumu. Tehdejší majitelé pozemků však pochopili, že je o jejich polnosti zájem a požadovali poměrně velkou sumu, a to 4000 liber šterlinků. Schliemann na tuto transakci nepřistoupil. Obvykle se uvádí, že Schliemann od transakce ustoupil, protože to bylo i na něj mnoho peněz, ale osobně se domnívám, že v kombinaci s nemožností památky vyvést, to nepovažoval za dobrý obchod. Neměl ani důvěru v lokalitu samotnou. V jednom dopise Virchowovi napsal, že lokalitu o rozloze 55 X 43,30m vykope se 100 dělníky za pouhý týden. (MacGillivray 2000, 95 - 99)

V době, kdy se dostavil Schliemann na Krétu, byl archeologický výzkum ostrova v počátcích. Působili zde Fredericco Halbherr a Paolo Orsi, objevitelé Gortýny a pár obrozenců soustředěných kolem Muzejního

spolku. Kréta tehdy ještě patřila Osmanské říši. Situace se změnila až po vítězství tzv. krétské revoluce v roce 1899. (Muhly 2000, 9 -10).

Schliemann ustoupil od plánu zkoumat Krétu a do roku 1890, kdy se opět vrátil na Hisarlik, podnikl několik menších terénních zásahů: na Kythéře, na ostrově Sphacteria a v Pylu. V roce 1890 započaly opět výzkumy na Hisarliku, znovu pod vedení dvojice Schliemann – Dörpfeld. Schliemann však nedožil konce roku a 26. prosince náhle zemřel. (Warren 1975)

Z počátku Schliemannovy kariéry byl jeho cíl velmi jednoduchý: potvrdit pravdivost a věrohodnost Homérových mýtů. Jeho metody se z dnešního pohledu jeví jako barbarské, když bez milosti likvidoval vše, co se nacházelo mezi ním a tím, co považoval za homérské město. S příchodem Dörpfelda se přístup k výkopovým pracím změnil a terénní zásahy probíhaly na stejné úrovni jako na ostatních výzkumech tehdejší Evropy. Nálezové situace i nálezy samotné byly pečlivě zapisovány a vedeny v evidenci. (Warren 1975, 16)

Je možné shrnout, že se Schliemannovi podařilo prokázat, že Homérový mýtus mají reálné jádro. Zrodilo se však mnoho dalších otázek a to hlavně chronologických.

Ale nebyl to jenom Schliemann, který otevřel dveře moderní archeologii. Schliemann byl dítětem doby, pro kterou byl charakteristický boom archeologie, která překonala své starožitnické stádium a začala se koncipovat do opravdové vědy, což prokazovala v nebyvalé intenzitě. Připomeňme si, že na počátku 90. let 19. století zkoumal Flinders Petrie

Achnatonův palác v Tell el-Amarně, kde identifikoval zlomky keramiky analogické s keramikou, kterou Schliemann našel v Mykénách, Tiryntu a Tróji. (Warren 1975, 17 – 18). Tím (a nejenom tím) zasáhl Petrie i do egejské archeologie. Petrie byl velmi výraznou osobností tehdejší archeologické vědy a ovlivnil svým, na tehdejší dobu moderním přístupem, celou archeologickou generaci. Prakticky veškerá jeho pravidla práce v terénu platí v obecném měřítku dodnes²¹. Do jisté míry bychom mohli říci, že Petrie společně s Hoghartovým výzkumem ve Phylakopoi změnil egejskou archeologii ze starožitnictví a romantického hledání dobrodružství v opravdovou vědeckou disciplínu. Petrie opovrhoval metodami, které se od napoleonských válek praktikovaly v Egyptě. Poprvé v historii se snažil kombinovat egyptskou chronologii s egejskou. Jeho žákem byl John Linton Myres, kterého vyslal do Egejdy studovat egejskou keramiku nalezenou v Egyptě. (MacGillivray, 2000, 77 – 84)

V 60. letech 19. století byla objevena lokalita Akrotýri na Santorini při těžbě pemzy používané při stavbě Suezského průplavu, ale vzhledem ke komplikované terénní situaci systematické výzkumy na sebe nechaly čekat až do poloviny 30. let 20. století. (Více v kapitole *2.1. Problémy absolutní chronologie*)

Schliemannovy vskutku velkolepé aktivity nezůstaly solitérní a strhly do víru archeologie celou plejádu mladších archeologů. Již před Schliemannovou smrtí v roce 1886 publikovali Furtwängler a Loesche

²¹ 1. Care about the monuments being excavated and respect for future visitors and excavators; 2. Meticulous care in the actual excavation and the collecting and description of everything found; 3. detailed and accurate survey and planning of all monuments and excavations; 4. complete publication of results as soon as possible. (MacGillivray 2000, 77)

Corpus of Mycenaean Pottery. V tomtéž roce řecký archeolog Christos Tsountas prozkoumal lokalitu Vapheio nedaleko od Sparty. Poté se přesunul do Mykén, kde v letech 1887 a 1888 odkryl více než 50 hrobů mimo palác. Intenzivní výzkumy probíhaly také na ostrovech. Anglický cestovatel James Theodore Bent vykopal více než 40 hrobů na ostrov Antiparos. Také Tsountas obrátil svou pozornost na kykladské ostrovy a vykopal desítky hrobů na Naxu, Syru, Paru, Syphnu a Amorgu. V letech 1896 – 1899 probíhal velký moderní na tehdejší dobu výzkum na lokalitě Phylakopoi na Mélu (finální publikace je dodnes periodicky znovu publikována a phylakopské stratigrafie se také používají pro synchronizaci ještě dnes, Atkinson 1904). Expertem na stratigrafii a keramiku byl britský archeolog Duncan Mackenzie, který se později účastnil výzkumů na Krétě spolu s Arthurem Evansem. (Warren 1975, 17 – 18) Na konci 90. let 19. století vychází také první syntéza egejského prehistorie (Tsountas, Manatt 1897). V roce 1902 vydává W. Dörpfeld práci o trojských stratografiích.

Dalším badatelem, který rozhodně ovlivnil vývoj egejské prehistorie byl Arthur Evans.²² Evansova autorita žije ještě dnes a obvykle ve všech základních příručkách je historie bádání podávána tak, že je uváděn Schliemann a za ním ihned Evans jakoby nikdo jiný neexistoval a jakoby tito dva muži geniálně fungovali v jakémsi archeologickém

²² Evansův životopis zasazený do historického kontextu tehdejší Evropy kriticky sepsal Alexander Mac Gillivray (2000) a pro svou detailní i kritický přístup je dnes hlavním pramenem studia Evansova života. Také jsem se opírala o tuto práci popisující Evansovy aktivity na Krétě. Domnívám se, že tyto informace jsou důležité k pochopení tehdejší archeologie a toho, co nás samotné dnes ovlivňuje. Takové a podobné studie také demytologizují klasiky oboru, což je hlavně v případě minojské archeologie velmi důležité.

vzduchoprázdnu. Není tomu tak. Dokonce Schliemann, o jehož přínosu moderní egejské archeologie není pochyb, nebyl archeologickou veřejností vždy přijímán pozitivně. O jeho teoriích se hlavně v 80. letech 19. století intenzivně pochybovalo. Např. Stillman, dopisovatel athénské vydání Timesů označil Schliemanna a Dörpfelda za nekompetentní osoby a doporučil opravit datování Mykén a Tiryntu do byzantského období, s čímž souhlasila značná část tehdejší akademické obce. (MacGillivray 2000, 70 – 71).

Obr. 10

„Stříbrný vlk“ Arthur Evans mezi svými skautskými druhy v roce 1908

Arthur Evans začal být aktivní v archeologii v období, kdy Schliemann byl v zenitu. Schliemann a jeho nálezy, stejně jako Petrie, velmi ovlivnili Evansův přístup k archeologii. (MacGillivray 2000, 80 – 81). Evansova cesta do Středomoří, konkrétně na Krétu nebyla přímočará.

Nejprve působil na Balkáně, posléze střídal pobyty v Oxfordu s pobyty v Itálii. (MacGillivray 2000, 83 – 84)

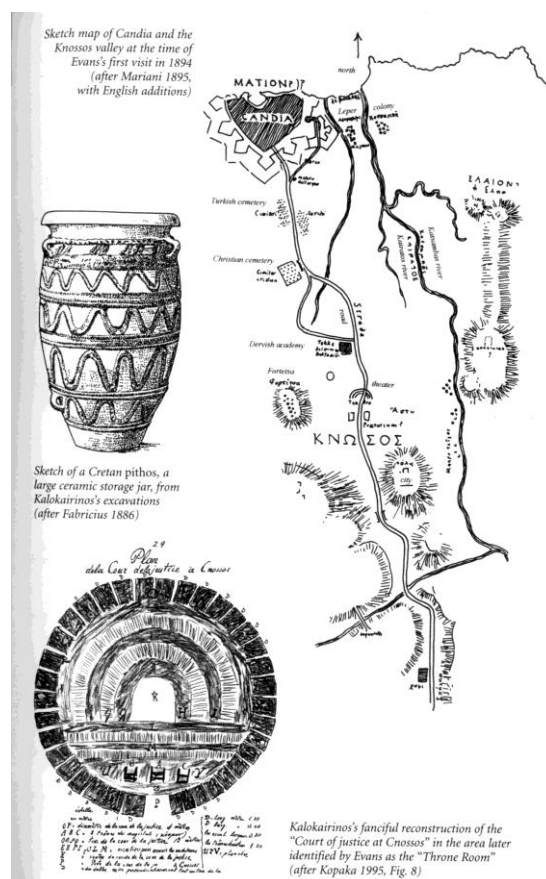
I když výzkumy na Krétě začaly poměrně pozdě, i tak již před Evansem bylo ledacos učiněno a důležitost krétských památek byla akademické veřejnosti známá. Již na počátku 19. století v letech 1823 – 1829 vydal holandský filolog Karl Hoeck sbírku zmínek o Krétě v antických pramenech od Homéra až po římské autory. Jedná se o první vědecké zpracování tohoto tématu od autora, který Krétu osobně nikdy nenavštívil. (MacGillivray 2000, 84)

Posléze, zvláště po objevení Mykén a Tróji, byl Homér čten jako historický pramen a pro historiky 19. století král Minos představoval historickou osobnost. (MacGillivray 2000, 85). Knossos byl známou lokalitou, ale rozhodně ne doceňovanou.²³ Např. Edward Lear, britský viktoriánský malíř, navštívil místo v roce 1864 a zhodnotil jej jako velmi malebný kout země, ale co se starožitností týče, krom pobouraných zdí tam není téměř nic k vidění. Na povrchu byly k vidění stavby raně byzantské. Prakticky nikdo tehdy nevěřil, že tato lokalita se stane jedním z největších archeologických nálezů všech dob. Většina se domnívala, že labyrint známý z mytologie existuje, ale je třeba jej hledat na střední Krétě pod horou Ida, nedaleko Gortýny. (MacGillivray 2000, 92)

Ještě dříve než kdokoliv jiný začal výzkumy na Krétě provádět krétský patriot Minos Kalokairinos (1843 - 1907). Kalokairinos studoval

²³ O poloze se dozvídáme také z prací autorů raného novověku. Např. Onorio Belli v roce 1586 zaznamenal římské a byzantské stavby, které zhodnotil jako „nic zvláštního“, což zdůvodňoval tím, že podle z Daedalova Labyrintu, který znal z Plynie, nic nezbylo. (MacGillivray 2000, 92).

práva v Paříži, ale po smrti otce se musel vrátit na Krétu, kde se věnoval obchodu s mýdlem a stal se překladatelem v kanceláři svého bratra Lysimacha, který se stal vicekonzulem v Candii (současném Heraklionu). M. Kalokairinos stejně jako mnoho tehdejších krétských patriotů sbíral starožitnosti. V roce 1878 zahájil výkopy v Knossu, tehdy označovaným jménem Gnossus nebo Tseleve he Kephala.²⁴ Výzkumy prováděl na základě povolení majitelů pozemku. Lokalitu dobře znal. Mezi krétským obyvatelstvem byla velmi populární jako bohatý zdroj tzv. mléčných kamenů. Již první Kalokairinovy výkopy poskytly velmi bohatý a zajímavý materiál.

Obr. 11
Kalokairinovy nákresy a popisy

²⁴ Později zavedl Evans název Knossos, jak se i ustálilo. Ve svých prvních zprávách užíval popisky Gnossus, zatímco jeho asistent Mackenzie Knosos. (MacGillivray 2000, 183)

Tehdy se o výzkum začaly zajímat diplomatické kruhy i zahraniční školy a Kalokairinos byl vyzván Muzejním spolem, aby výzkumy zastavil. Jako důvod mu byla předložena povinnost odevzdávat veškerý nalezený materiál do Konstantinopole, vzhledem k tomu, že Kréta ještě náležela Turecku. Kalokairinos uposlechl. K jeho cti je třeba podotknout, že lokalitu, kterou vykopal, označil jako „Le Palais Royale du Roi Minos“. (MacGillivray 2000, 92 – 94) Kalokairinos si přál, aby výzkumy pokračovaly, a tak na vlastní pěst jednal s cizinci. Byl to on, kdo pozval Schliemanna na Krétu.

Na Krétu, jejíž památky byly považovány za fénické, pelasgské, posléze mykénské (MacGillivray 2000, 94), se tehdy tlačily britské, italské ale také americké archeologické expedice. Již od konce 70. let 19. století působil na Krétě zmíněný italský archeolog F. Halbherr (**Obr. 12**), který v roce 1885 také prozkoumal malou část knósského paláce a navrhl, aby Italové zakoupili pozemky na této lokalitě. Působil hlavně v Gortýně. (MacGillivray 2000, 97).

Schliemann sám se na Krétu vydal až v roce 1886 spolu s Dörpfeldem. Tentýž rok publikoval Kalokairinos detailní report z vlastních výzkumů. (MacGillivray 2000, 98)

Na scéně se tehdy objevil další archeolog, tentokrát Francouz André Joubin, kterému se podařilo roku 1890 získat dvouleté povolení výzkumů od jednoho z majitelů knósských pozemků. Francouzská škola se však obávala zahájit výzkumy bez povolení Muzejního spolku a Joubina

odvolala do Athén. Později však Francouzi operovali s tím, že si práva na výzkum Knossu regulérně zajistili. (MacGillivray 2000, 100).

Mezitím se Evans rozhodl, že se na Krétu osobně vydá. V roce 1893 zastavil v Athénách, kde se seznámil s Myresem, studoval Schiemanovy sbírky v Národním muzeu (např. dal vyčistit a konzervovat bronzové předměty). (MacGillivray 2000, 102 – 4). Myres byl archeolog, který se v Egejdě ocitl do jisté míry proti své vůli, když jej Petrie poslal studovat egejskou keramiku. Myres měl pocit, že egejská archeologie je podřadnější egyptské, ale nakonec jeho působení v Egejdě bylo klíčové. Myres studoval keramiku anatolských břehů, řecké pevniny i krétskou, prováděl prospekci, systematicky hledal další prehistorické lokality. (MacGillivray 2000, 81, 110) Mayers rozhodně rovněž patří mezi klasiky egejské archeologie. Pro Evanse byl důležitý tím, že jej seznámil se specifikami jednání s Muzejním spolkem na Krétě a tureckou vládou. Tehdy již byl plně v platnosti nový zákon z roku 1884, na jehož základě žádné památky nesměly opustit Turecko. Krétský muzejní spolek však odmítl tento zákon respektovat a prohlásil, že se řídí řeckými zákony, že tudíž Turecku nic neodevzdají a všechny památky zůstanou na Krétě. Kdo chtěl tehdy kopat na Krétě, musel si zaplatit krétský dohled (což platí dodnes), památky zanechat na místě a odvést si pouze dokumentaci. V minulosti sám Myres zamýšlel zkoumat Knossos, měl velmi dobré vztahy s bratry Kalokairinovými. Muzejní spolek ústy svého předsedy Chatzidakise (**Obr. 12**) jej upozornil, že situace s Tureckem je tak složitá, že nedoporučuje, aby

ve svých snahách pokračoval. Myres se přesunul na Kypr ovládaný tehdy Brity. (MacGillivray 2000, 111 – 113).

Obr. 12

Evans, Savignoni, Chatzidakis, Mariani a Halbherr

Evans nakupoval starožitnosti na athénském trhu, mezi nimi pečete z Kréty a již tehdy rozpoznal tři stupně krétského písma. Po příjezdu na Krétu si prohlédl Kalokairinovu sbírku, která jej okouzila stejně jako poloha tehdy zvaná Gnossus. „Evans jumped down into the collapsed trenches that Kalokairinos had opened fifteen years before. He cleared away the weeds and for the first time ran his fingers across the cut sings in the sandstone blocks, so well described and illustrated by his friend Stillmann in 1881. Halbherr and Myres had been quit right! This was the source of all that had come to attract him to this island at the far reaches

of Europe. It was a moment of recognition he returned to often during the succeeding years, especially after the whirlwind of publicity that came with the rise of Knossos to international importance and his own subsequent fame, so much so that it became something of a mythic moment in his own mind.” (MacGillivray 2000, 122 -3). I když MacGillivrayův popis se může jevit jako poněkud přemrštěný, následný vývoj mu dává za pravdu. Evans se opravdu rozhodl lokalitu kopat a nedívat se přitom napravo nalevo. Z praktického hlediska to znamená, že si získal pomoc předsedy Muzejního spolku, který domluvil prodej jednoho z pozemků, a tak Evans oficiálně získal čtvrtinu tehdy známé knosské rozlohy a to za 235 Liber (30 tisíc piastrů). I tak Evans správně vycítil, že je ještě čas na žádost o výzkum. (MacGillivray 2000, 121 – 125, 150). Proto nejprve cestoval po celé Krétě, navštívil Ierapetru, Gortýnu, ale také nakupoval od krétských žen pečete.²⁵

V roce 1895 se Evans se pustil do prvních testovacích výkopů, aniž by měl povolení a posléze se připojil k polo pirátské vykopávce v jeskyni Diktaion Andron. V těchto předknósských letech působil také v Gournii, v Lato, prozkoumal jeskyni Trapeza ve vesnici Tzermiado. (MacGillivray 2000, 139 – 145) Tyto výzkumy však ovlivnily Evansův další přístup ke krétským památkám. Nálezy dvojitých seker v Diktaion Andron vedly Evanse k vyjádření názoru, že se jednalo o Diovu svatyni. V tomto bodě byl Evans ovlivněn také Schliemannem. (MacGillivray 2000, 153).

²⁵ „I soon discovered that ladies of certain age were not altogether averse to parting with their “milk stones” for a consideration, but with the younger women it was a more delicate business. In some cases I succeeded in swapping stones of smaller archaeological value, the lactiferous qualities of which,

Evansovo působení na Krétě však bylo přerušeno tzv. krétskou revolucí, revoltou proti turecké nadvládě. Tehdejší velmoci na Krétě usilovaly o stejný status, jako mělo Korfu nebo Kypr, tedy formálně nezávislou zemi pod kontrolou velmocí (nebo velmoci). Tento plán však na narážel na diametrálně odlišný názor krétské populace, která viděla budoucnost Kréty ve sjednocení s Řeckem. Je snad možné spekulovat, že Evans počítal s tím, že Kréta, stejně jako Kypr, bude pod britskou kontrolou. Nicméně po velmi krvavých bojích - sám Evans, který se po skončení revoluce na Krétu vrátil, popisuje, že v některých vesnicích byly pouze mrtvoly, které neměl kdo pohřbít (MacGillivray 2000, 164 - 165) - se Kréta stala samostatnou republikou s řeckým princem Georgiem jako jejím gubernátorem.²⁶ (Δετοράκης 1990, 438 – 463²⁷)

Bylo oficiálně po válce a přestože ostrovem smýkala občanská válka, nejenom pro archeologické výzkumy nastala nová doba. Muzejní spolek přidělil Francouzům lokalitu Goulas (dnešní Lato). Na tomto výzkumu se podílel tajemník spolku J. Xanthudides; také Dréros vzhledem k tomu, že východní část ostrova patřila pod jejich sféru vlivu. Francouzi nebyli úplně spokojení, měli dojem, že Joubinovo i když soukromé povolení jim zajišťuje přednost na poloze Kephala. (MacGillivray 2000, 160 – 4) Od roku 1898 se na ostrově nacházel také Evans společně s Hoghartem a Myresem. Hoghard nechtěl vyvolávat třenice, a tak význam knosské

however, I could safely guarantee. But not unfrequently all permission was useless, and the only reply was, 'I would not sell it for ten pounds! Don't you see my baby?'" (Evans, Times 29, 1894).

²⁶ Je zajímavé, že Kréťané vždy volili do řeckého parlamentu, posílali do Athén zvolené poslance, ale ti to byli až do roku 1913 odesílání zpět. Kréta byla sjednocena s Řeckem v předvečer druhé balkánské války. (Δετοράκης 1990, 438 – 463)

²⁷ V anglické mutaci Detorakis 1994.

lokality umenšoval. Evans se tedy vydal za princem Georgiem a vyložil mu svůj požadavek zkoumat nejenom Knóssos ale také další lokality jako Lyto, Kamares, Psychro, Zakros ad. Charakteristické pro Evanse bylo, že se bez zábran představil jako zástupce britské archeologické společnosti, zatímco se jednalo o jeho privátní akci (MacGillivray 2000, 164 – 165).

V roce 1899 Kréta přijala řecký památkový zákon plně zakazující vývoz památek. Pro Evanse však nebyl žádný zákaz ze strany Řecka, Kréty nebo Turecka neobejditelný. Získal si ústní Xanthudidův slib, že „nepotřebné“ předměty si bude moci odvést. (MacGillivray 2000, 165)

V této době však došlo k rozdělení archeologických sfér vlivu, tak jak platily beze změny prakticky až donedávna. Dominantní roli hrála Itálie, Francie a Británie. S určitým zpožděním nastoupila i americká archeologická škola, která však do druhé poloviny 70. let 20. století hrála více méně roli outsidera krétské archeologie.

Posléze, patrně na zásah prince Georgia, se podařilo zakoupit i zbytek knosské rozlohy a to za 200 liber. Nato Evans založil Nadaci Cretan Exploration Fund, do jejíhož čela jmenoval prince Georgia. Tato společnost však nikdy nedokázala získat podstatnější obnosy, které by pokryly významnější část nákladů na výzkum.²⁸ (MacGillivray 2000, 165 – 166)

Evans byl ovlivněn vývojovou teorií vzniku, vrcholu a zániku. (MacGillivray 2000, 70.) Byl zastáncem teorie o nadřazenosti germánské rasy. (MacGillivray 2000, 142). Archeologové byli tehdy rozděleny do dvou

názorových proudů, které více méně závisely na místě jejich působení. Evropští prehistorici, jako např. německý Reinach, podporovali myšlenku, že evropská civilizace nebyla ovlivněna Orientem a je výsledkem vlastního vývoje.²⁹ Naopak archeologové působící hlavně v Egyptě na Předním východě a v Egejdě považovali tento prostor za kolébku všeho.

Je třeba si také vysvětlit, proč Muzejní spolek hrál tak významnou roli a proč na Krétě tolik záleželo a záleží na tom, kdo má pod kontrolou archeologické památky. Krétská republika promítala svou existenci právě přes archeologické památky, přes zlatou periodu svých dějin, což je logické. Na prvních krétských mincích a známkách byly výjevy z mytologie (Minos, Tálös), ale také tehdy známé archeologické nálezy a lokality (Knossos), stejně jako křesťanské motivy a motivy spojující historii Kréty s Řeckem (princ Georgios v podobě sv. Jiří bojujícího s drakem apod.). (Obr. 13)

Obr. 13
Známky Krétské republiky

²⁸ V prvním roce své existence získala společnost 510 liber (plánovaných bylo 5000) a z toho celých 100 daroval John Evans, syn Arthura Evance. (MacGillivray 2000, 166)

²⁹ To je kupodivu do jisté míry ještě patrné i v současné německé archeologii. (Srovnej s Jöckenhövel 2012)

Evansovi se podařilo shromáždit vše potřebné, aby započal s výzkumy. Opatrný a skeptický Hoghard příliš nedůvěřoval Evansovým technikám a proto mu doporučil Duncana Mackenzieho (1860 – 1934), kterého dobře znal z jeho působení ve Phylakopoi, kde byl jediným profesionálním archeologem se svým doktorátem z Vídně. Hovoříme-li o egejské archeologii, musíme se zastavit u této osobnosti, také jako mnoho jeho vrstevníků zastíněné Evansem, ale také bohatšími kolegy. Mackenzie pocházel z chudých poměrů a archeologem se stal ne pro prestiž, ze zvědavosti či romantismu, ale proto, aby přežil. S Evansem spolupracoval od roku 1900 až do roku 1934, kdy jej vystřídal John Pendlebury. Mackenzie byl oficiálně Evansův „fielddirector“, ale prakticky to byl jeho rovnocenný partner. Vedl výzkum, organizoval a kontroloval dělníky, vedl účty, psal deníky, na kterých pak Evans budoval své publikace. Evans jej nazýval „můj poručík“. Ale jeho šance prosadit se ve vztahu a společnosti, kde původ, místo narození a majetek hrály neoddiskutovatelnou roli, neměl prakticky žádnou. Navíc Evans nedopouštěl, aby jej někdo kritizoval, opravoval nebo usměrňoval. (Momigliano 1999, xiii, MacGillivray 2000, 169 – 172)

Evans pozval na výzkum architekta Davida Theodora Fyffea. (Kienzle 1998, 169 - 218). Výzkumů se také osobně účastnil tehdejší ředitel Britské školy v Athénách Hoghard, který si přizval na pomoc kyperského Řeka Grigória označovaného jako „the most expert tomb hunter in the Levant“. Grigóris byl velmi zkušený terénní amatérský archeolog. Společně s ním Hoghard prozkoumával svahy kolem Knossu.

Prováděli testovací sondy tzv. trials, o velikosti 1 x 2 m. Prokopávali se až na podloží a posléze jámu opět zaházeli. Bohužel nevedli přesnou dokumentaci, takže dnes nikdo neví, kde která jáma je. Pokud archeologové na tento kontext narazí, označují je v deníku jako tzv. „hogeys“. (MacGillivray 2000, 172 – 174)

Obr. 14
Evans, Fyfe a Mackenzie

Dodejme jen, že oficiálním prvním dnem výzkumu v Knossu byl 23. březen 1900. Začátek jara nového století. Z počátku bylo najato 31 dělníků.³⁰

Výzkum v Knossu trval pouze několik sezón. Je velmi zajímavé a důležité uvědomit si Evansův přístup ve srovnání s Mackenzieho

přístupem. Tento rozdíl je patrný již při zběžném procházení jejich deníků. Evans byl velmi nadšený a jeho popisy vzletné, ihned interpretující. Evans také nerad měnil tyto bytí prvotní interpretace. „Nalezli jsme vchod do labyrintu, koupelnu princezny, fresku tančící Ariadny,“ jsou některé z jeho popisů. Zdrženlivější, ale hlavně profesionálnější (alespoň z našeho hlediska) byl Mackenzie popisující vrstvy, výplně, nálezy, rozměry. Evansovu „princeznu Ariadne“ popisuje jako „pravděpodobně ženskou postavu“ apod. Tento rozdíl obou archeologů dokládají také přímá svědectví kolegů. Např. Harieta Boyd byla přítomna v Knossu právě, když byl odkryt trůnní sál, který Evans ihned pojmenoval Ariadniným trůnem. Boyd si zpočátku myslela, že žertuje a zděsila se, když zjistila, že to myslí naprosto vážně. (Allsebrook 1992) Tuto interpretaci později změnil na trůn krále nebo královny, později zůstal u krále (MacGillivray 2000, 178 – 180, 188) Ilustrativní jsou také pojmenování jednotlivých kontextů: např. Evans používá ve svých denících označení trůnní sál, zatímco Mackenzie „sněmovní sál“. Domnívám se, že se v těchto termínech odráží jejich názor na ideální uspořádání světa, zatímco Evans byl přesvědčený viktorián vyzdvihující původ a rytířskou krev nade vše. Chudý a přehlížený Mackenzie by patrně dal přednost parlamentní demokracii.

Nicméně výzkum se od začátku vyvíjel mnohem slibněji než by se předtím komukoliv jenom snilo. Množství památek si vynutilo sehnat dalšího specialistu, tentokrát konzervátora. Byl jím Ioannis Papadakis

³⁰ Dělníci dostávali plat 8 piastrů na 10 hodinový pracovní den. Jejich předákem byl Alevisos Papalexakis. Dělníci měli archeology ve velké úctě. Vzhlíželi k nim jako k osobám obdařeným zvláštními schopnostmi vědět, co kde pod zemí najdou. (MacGillivray 2000, 175, 180).

zkušený expert na byzantské fresky, kterého doporučil Muzejní spolek. Posléze byl přizván další specialista na freskovou malbu, Švýcar Emile Victor Gilliéron (**Obr. 15**), který od roku 1877 pracoval na freskách v Mykénách. Evans najal více než stovku dělníků, jež měl všechny na povel Mackenzie mající zodpovědnost i za více než 200 dělníků během některých sezón. Při tak ohromném čísle je zázrak, na jaké úrovni vedl deníky a záznamy. (MacGillivray 2000, 180 – 181, 187, 190)

8 Gilliéron père standing on the steps of the Villa Ariadne; Manolaki sits on the balustrade wearing a wide brimmed hat

Obr. 15

Gilliéron a Manolis Akoumianakis (Evansův předák) před vilou Ariadne

Jakmile započal Evansův výzkum, M. Kalokairinos vydal knihu svých výzkumů a interpretací (1990). Kalokairinos byl velmi zahořklý a zklamáný. Zůstal úplně mimo archeologické dění na Krétě, ale jeho

rozpořadí nepřidala ztráta obou synů v září 1897. (MacGillivray 2000, 185).

Stále přibývajícím množství nálezů nutilo Evanse intenzivně přemýšlet nad tím, jakým způsobem je bude prezentovat. V této době také Muzejní spolek získal povolení k vybudování muzea. Ostatní zahraniční školy byly vyzvány, aby se účastnily výzkumů na Krétě a přispěly ke stavbě muzea. Tehdy bylo zahájeno množství výzkumů, z nichž některé jsou aktivní dodnes. Hoghard spolu s Myresem se přesunuly na lokalitu Diktaion Andron, Halbherr začal s výzkumy Faistu, posléze Harriet Boyd zahájila výzkumy lokalit Gournia a Kavousi Kastro. (MacGillivray 2000, 188, Muhly 2000, 7).

Po skončení první sezóny začal Mackenzie zpracovávat keramiku, zatímco Evans se pustil do sepisování, dnes bychom řekli, nálezových zpráv. Změnil titul knosského paláce, který do této doby nazýval „palace of mycenaean kings“ na „the palace of Minos“ a obyvatelé paláce pro něj byli „the true Eteocretans of the Odyssey.“ (MacGillivray 2000, 191)

Ihned v tomto roce Evans uspořádal přednášku, na které poprvé použil diapojektor. Vydal obsáhlý článek v BSA, jehož základem byly Mackenzieho deníky. Ihned na úvod obsáhle poděkoval všem, kteří jej na poloze Kephala předcházeli. Do článku zahrnul i Gilliéronovy a Fyffeovy rekonstrukce. Knossos měl vypadat jako v době své největší slávy. V tomto článku Evanse také poprvé použit termínu „horns of consecration“ ovlivněný egyptologií. Také je interpretoval jako součást tzv. Hathóorského cyklu. V článku nás nesmí překvapit popisy jako „youth, with an

European and almost classically Greek profile,...“ (Evans 1900, 3 – 70). Byla to doba hledání rozdílů ras a věřilo se, že je možné podle fyziognomie rozdělit bělochy do ras. Také např. manžel již zmíněné Hariety Boyd antropolog Charles Hawes věnoval celou svou kariéru slepé uličce přeměrování lebek krétské populace (Muhly 2000, 11 - 2)

Evans interpretoval Knossos jako námořní velmoc, čímž také zdůvodnil neexistenci opevnění a naopak. (MacGillivray 2000, 195) V tomto bodě je často spatřována Evansova paralela Kréty s viktoriánskou Anglií, která byla také označována jako „Ruler of waves“. Tato tradice byla v archeologických kruzích aktuální hluboko do 80. let 20. století a jako přelom bychom mohli vyčlenit konferenci The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality (Hägg and Marinatos 1982), která shrnula dosavadní poznatky a argumenty, aby se tak pokusila definitivně skoncovat s mytologizací a zjednodušujícími interpretacemi tohoto tématu.

Dalším tématem, které bylo velmi aktuální až do 50. let 20. století a do jisté míry je aktuální i dnes, je diskuse o písmu a jazyku, jenž zaznamenává. Zajímavý je např. Codorův názor, že „these texts will be found to be written in some Archaic dialect of Greek – a conclusion which seems to be supported by the accompanying art,“ což formuloval 50 let před Ventrisovým rozluštěním lineárního písma A. (MacGillivray 2000, 197).

Evans také přispíval do populárních časopisů, jako byla např. *Monthly Review*. Jeho popisy byly velmi sugestivní³¹, ovlivnily pohled na archeologii coby romantickou disciplínu na ještě několik desetiletí.

Ještě než začala druhá sezóna, Mackenzie byl sto synchronizovat chronologické stupně a fáze v Knossu a Faistu s egyptskou periodizací:

První, tzv. kamarský palác	Střední říše
Druhý, tzv. mykénský palác	1800 – 1500 BC
Třetí palác	Do 1400 BC

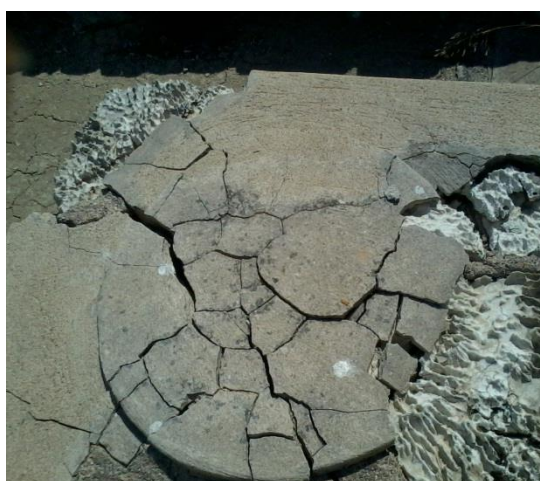
(MacGillivray 2000, 201)

Poté, co se Evans a Mackenzie společně s celým týmem navrátili na jaře 1901 do Knossu, shledali, jak za jednu pouhou sezónu byly poničeny všechny odkryté alabastrové architektonické součásti (**Obr. 16**). Alabastr (druh sádrovce) je velmi citlivý na působení vody, byť naprosto neutrálních krétských dešťů. Pokud v minulosti prošel žářem, rozpadá se na šupinky. Tento problém doprovází konzervátory knosského paláce dodnes, aniž by byl vyřešen. Kámen konzervovat nelze, pouze jej do určité míry uchránit působení vody povětrnostních p podmínek. (Chlouveraki 2006). Evans tedy rozhodl zintenzivnit konzervační práce na lokalitě. (Přehled konzervačních a rekonstrukčních aktivit: Kienzle 1998)

³¹ „Everything around... the dark passages, the lifelike figures surviving from an older world... would conspire to produce a sense of the supernatural. It was haunted ground, and then, as now, “phantasms” were about. The later stories of the grisly king and his man-eating bull sprang, as it were, from the soil, and the whole site called forth a superstitious awe. It was left severely alone by the newcomers. Another Knossos grew up on the lower slopes of the hill to the north, and the old Palace site became a “desolation and a hissing.”” (Evans, A. 1901: *The Palace of Minos*. *Monthly Review* 6. II. 3, March, 115 – 132. reprinted in Deuel 1961, 284 – 300, and in Daniel 1967, 150 – 65.

Alabastronový blok poničený působením dešťové vody

Pokus o ochranu alabastronové patky sloupu: architektonický díl byl zakryt betonovým pláštěm, pod něj však pronikla voda a proces koroze skrytě pokračoval. Postupně se vytvořil prázdný prostor mezi alabastronovým dílem a betonovým pláštěm, který popraskal a odkryl katastrofální stav památky.

Tzv. šupinatý povrch alabastronové desky poničené požárem v době bronzové.

Obr. 16

Zvětralé alabastronové (sádrovcové) architektonické bloky v Malém paláci v Knossu.

Obvykle syntézy dějin bádání vyznívají ve smyslu, že Evans byl jediný velikán, který ani žádné odpůrce neměl, ale není tomu tak, i když opravdu Evansova povaha, jeho původ, majetek i aktivity v archeologii mu zajistily výlučné místo, ale bylo by nesprávné zaměřit se pouze na jeho osobnost. Hlavním odpůrcem Evansových interpretací byl cambridžský profesor Willian Ridgeway. Mohli bychom také zjednodušeně říci, že Evansovi přívrženci byli shromážděni kolem Evansovy Alma Mater, tedy univerzity v Oxfordu, zatímco jeho odpůrci kolem cambridžského ústavu. Ridgeway byl prvním syntetikem tzv. řeckého problému. Tento osvícený vědec kombinoval filosofii, antropologii a archeologii, přičemž dospěl k názoru, že prvními Řeky byli nositelé mykénské kultury, zatímco Evans byl přesvědčený, že již Minoité hovořili Řecky, a že Mykéňané jsou jejich přímými potomky. Ale Ridgeway nebyl jediný, kdo nesouhlasil s Evansovými teoriemi a vytrvale proti nim argumentoval. Dalším byl např. W. H. D. Rouse, také z Cambridge, který nesouhlasil s interpretací labrysu jako Diova symbolu a posléze Knóssu jako Diovy svatyně. (MacGillivray 2000, 212 – 215)

Třetí sezóna v Knóssu byla velkolepá. Najato bylo 250 dělníků, byl nalezen tzv. královnin megaron, systém kanalizace a odpadu, velkolepě se rekonstruovalo, dostavovalo a zpevňovalo. Ale největším objevem této sezóny byl nález slavné fajánsové ženské sošky, tzv. bohyně s hady, kterou Evans ihned interpretoval jako hlavní bohyni matku a místo, kde byla nalezena jako její centrální svatyni. (MacGillivray 2000, 216 – 223, Evans 1902, 58)

Po završení dalších dvou výkopových sezón neméně významných se Evans rozhodl uspořádat výstavu v Londýně, což se mu podařilo i přes to, že v roce 1905 vypuklo na Krétě povstání (tzv. povstání Therissou), jehož centrálním požadavkem bylo spojení Kréty s Řeckem.³² Tehdy se Evans stal prezidentem prehistorické sekce mezinárodního archeologického kongresu v Athénách. Vystoupil s příspěvkem, ve kterém se téměř doslova opíral o Homéra. Jeho větu o Krétě, „kde Minos po 9 let byl králem“, interpretoval jako metaforu 9 period (EM I – III, MM I – III, LM I – III). V rámci tohoto vývoje, který chápal jako přísně kontinuální, viděl dva vrcholy: jeden v období starých paláců (MM II = 12. dynastie) a období nových paláců (LM II = produkce keramiky tzv. palácového stylu). Mytologický Minos byl pro Evanse něco jako císař nebo faraón. Jeho referát byl velmi důrazně kritizován a plné znění jeho příspěvku dokonce nebylo zařazeno do sborníku, nýbrž pouze komentovaný abstrakt. Uražený Evans pak práci publikoval v plném znění, ale francouzsky. (MacGillivray 2000, 233 – 234, Evans 1906). To nebylo jediné, za co byl tehdy Evans kritizován. Jako velmi zjednodušený se i tehdy jevil jeho přístup k minojskému náboženství. Ve svých interpretacích Evans kombinoval prvky z náboženství starověkého Egypta a řecké mytologie.

Prakticky všechny Evansovy teorie a interpretace, přestože byly kritizovány od svého vyřčení, žily poměrně beze změny a těšily se autoritě archeologů i amatérů nejméně půl století od jeho smrti. Jeho chápání

³² V souvislosti s tímto povstáním se poprvé objevuje postava mladého právníka Elefteria Venizelose, jenž se později stal prvním předsedou vlády sjednoceného Řecka.

náboženství a kultu bylo kritizováno téměř okamžitě a jeho kritika trvá dodnes.³³

Jedním z velmi důležitých a nepřehlédnutelných Evansových příspěvků prehistorické archeologii je fakt, že vybudoval na tehdejší dobu velmi pohodlnou a moderní základnu, kterou nazval Villa Ariadne. Důvodem k vybudování této základny byla snaha ušetřit výdaje. Do té doby bydlel Evans s celou expedicí v Heraklionu a každý den dojížděl. Základna mu dovolila být permanentně na místě. I tak se rozhodl, že nebude další výzkumy pořádat vzhledem k neunesitelné finanční náročnosti. Pouze v roce 1907 a 1908 realizoval Mackenzie malý zjišťovací výzkum v západním křídle. Byl však rozhodnutý s výzkumem skončit a společně s Mackenziem se pustili do sestavování souhrnné publikace. (MacGillivray 2000, 236 – 239, 243, Evans 1921, 1928, 1930, 1935).

V roce 1907 vypukly spory s M. Kalokairinosem, který dostudoval práva a začal obviňovat Evanse z nezákonného vývozu památek (v čemž měl patrně pravdu). Následně Evanse žaloval za to, že si přivlastnil jeho pozemek. I v tom měl do jisté míry pravdu. Evans si sice jeho pozemek nepřivlastnil, ale své testovací jámy prováděl kolem Knossu, kde jej napadlo bez ohledu na názor majitelů pozemků. Evans se lekl možného problému a snažil se pozemky od Kalokairina vykoupit, ale ten jednoznačně odmítl. Jeho problémem nebyly samozřejmě pozemky jako takové, ale fakt, že on sám a jeho zásluhy zůstaly neuznány. Kalokairinovy snahy uvést věci na pravou míru a obhájit své místo

³³ V poslední době se k Evansovi někteří badatelé vracejí. Nejmarkatnějším

v krétské archeologii, bylo možné sledovat již od roku 1905, když začal vydávat časopis *Archaeological Newspaper of Crete*, kde publikoval vlastní výzkumy. Ani v jednom z vydaných svazků nebylo Evansovo jméno citováno. Evans měl obavy ze soudní pře, ale situaci smutně vyřešila Kalokairinova smrt. Evans si „očistil svědomí“ poznámkou, ve které Kalokairina označil za místního domorodého průzkumníka, který prováděl amatérské nelegální výkopy za účelem hledání starožitností. (MacGillivray 2000, 240 – 241) V této souvislosti se pak nejví jako kuriozita, že nejrozsáhlejší prací o M. Kalokairinovi (a celém klanu Kalokairinů) je literární dílo, historický román R. Galanáki „Století labyrintů“.³⁴

Na počátku 20. století se na scéně objevují archeologové ze Spojených států. Do té doby byli američtí prehistorici v pozadí. Ani sama Americká škola v Athénách je nebrala příliš vážně, pokud nebyli schopni nebo ochotni prokázat, že hledají počátky řecké klasické civilizace. Pro Američany měly prioritu výzkumy na athénské Agoře a v Korintu. Výzkumy, které stavěly na odív demokracii, metodičnost a velkolepost starověkých Athén, což opět sloužilo jako paralela amerických ideálů. (MacGillivray 2000, 244).

Prehistorie a zvláště periferie, za jakou Kréta byla považována, byly mimo sféru amerických zájmů. V roce 1900 již na Krétě fungovala francouzská, německá, britská a italská archeologická škola. Americká škola nezareagovala na výzvu krále Jiřího, jenž apeloval na zahraniční

příkladem je Nano Marinatos v práci *The Sunn Goddess* (2010).

archeology, aby se vydali zkoumat minulost Kréty (Muhly 2000, 10). Zajímavý a velmi charakteristický je příběh tehdy mladé dámy Harriet Boyd, která již v roce 1900 byla rozhodnuta na Krétě kopat. Harriet Boyd³⁵ získala jako první žena v USA studijní stipendium určené pro začínající archeoložky (Agnes Hoppin Memorial Fellowship). Jejím původním plánem bylo zkoumat některou z lokalit v okolí Korintu, ale tehdejší ředitel americké školy Rufus Bryam Richardson se rozhodl neudělit povolení k terénním výzkumům na Krétě, ale ani jinde s odvoláním, že práce je pro ženy příliš náročná a doporučil jí, aby studovala eleusinské mince. Ale Boyd se rozhodla i přes zákaz svého ředitele a v dubnu 1900 se vydala na Krétu, kam ji pozval Evans. Měla také podporu ředitele BSA Hoghartha. Jejimi podporovateli byli také Sofia Schliemann a Dörpfeld. Boyd navštívila Knossos a posléze se vydala na desetidenní cestu po střední Krétě, kde hledala vhodnou lokalitu pro výzkum. Nakonec se rozhodla pro region Kavoussi a to na doporučení Evanse, který oblast znal ze své cesty v roce 1896. (Muhly 2000, 7 – 8). Boyd dostala okamžitě veškerá nutná povolení a pustila se velmi intenzivního výzkumu. Prozkoumala hrob na lokalitě Skouriasmenos, 8 hrobů na lokalitě Vrondas, objevila zhruba 30 domů na tzv. citadele lokality Kastro, objevila lokalitu Azorias. V prosinci 1900 referovala o svých výzkumech na výroční schůzi ve Philadelphii a vzbudila velký zájem. Kompletní zprávu o výzkumech na katastru obce Kavoussi

³⁴ Γαλανάκη, P. 2002: Ο αιώνας των Λαβυρινθών. Αtény: Kastaniotis.

³⁵ Harriet Boyd byla výjimečnou osobností. Bývá označována za jednoho z nejtalentovanějších amerických archeologů (Muhly 2000, 10). Její zajímavý život a povahu sepsala její dcera a vydala její vnučka: Allsebrook, M. 1992: Born to Rebel: The life of Harriet Boyd Hawes. Oxbow Books.

publikovala v *American Journal of Archaeology*. (Muhly 2000, 9, Boyd 1901)

Obr. 17

Dělníci H. Boyd na lokalitě Gournia v roce 1904

Na Krétu se vrátila příští rok a v letech 1901, 1903 – 4 zkoumala lokalitu Gournia (**Obr. 17**) na severním pobřeží ierapetrského istmu. Při těchto kampaních ji doprovázeli dva studenti: Edith Hall a Richard Sieger. Výsledkem jejích aktivit na této lokalitě je publikace, ke které se archeologové vracejí dodnes (Boyd 1904). V roce 1905 se Boyd provdala za profesora antropologie Charlese H. Hawese. (Muhly 2000, 10) a již se nevrátila k terénní archeologii. Nicméně archeologické metody, které používala, byly velmi progresivní na svou dobu: přesné plány, podrobné deníky, katalogizace keramiky, ale také ostatních nálezů. Její práce o Gournii pojednává také o hospodářství, domácnostech, kultovních objektech a náboženství. Popsala také flóru regionu a zahrnula seznam

botanických druhů regionu vytvoření Jeanem Pattenem. (Hawes Boyd et al. 1908).

Oba její studenti Edith Hall i Richard Seager však na Krétě zůstali. Společně prozkoumali raně minojské pohřebiště Sphoungaras. Sieger prozkoumal lokality Mochlos, Pseira, Vasiliki. Ve vesnici Pacheia Ammos vybudoval archeologickou základnu z vlastních prostředků.³⁶ (Muhly 2000, 10). Bohužel talentovaný Seager předčasně zemřel v roce 1925. Edith Hall zkoumala lokalitu Vrokastro a Priniatikos Pyrgos a její další nadějně aktivity zastavily balkánské války a následující první světová válka. Americké expedice se vrátily až v 70. letech 20. století. Evans trávil válečná léta ve své vile v Oxfordu, kde také hostil Tomáše G. Masaryka během jeho exilu v roce 1915. (MacGillivray 2000, 262).

Po skončení války znovu vypuklo intenzivní archeologické bádání. Začaly vycházet první svazky Evansova (a Mackenzieho) díla *The Palace of Minos*, které již v době svého vzniku představovalo ortodoxní, neřku-li konzervativní názor na dobu bronzovou egejské oblasti.

Ihned po válce vychází Blegenovy a Waceovy práce o Korakou a mykénské keramice (1918). Navazují na Ridgewayovy teorie. Wace a Blegen zavedli dodnes používanou terminologii: heladský, minojský, kykladský. Podle jejich názoru byla mykénská kultura výsledkem působení krétské civilizace na primitivnější heladskou. Tento názor

³⁶ Seager však měl problémy získávat prostředky na výzkum, protože pocházel z velmi bohaté rodiny, a tak si všichni mysleli, že si může získat prostředky sám (MacGillivray 2000)

zastává i většina současného bádání, i když je argumentováno jiným způsobem.

Carl Blegen a Allan Wace jsou klasickými představiteli nastupující generace archeologů a jejich přístup k archeologii je na míle vzdálený přístupu Schliemanna a Evanse. Potvrzení mytologie není pro ně samoučelné, kladou si historické a chronologické otázky, snaží se rekonstruovat každodennost. I tak však ještě hmotnou kulturu personifikují:

„Agamemnon and his noble peers have long enjoyed the prominence that was their due; now light is shed on the conditions of the life of the humble commoner - the nameless τις [“someone”] of the Homeric poems, who with his fellows formed the bulk of the population and rendered Agamenon’s glory possible. We have recovered his modest house, thought its clay walls have long since fallen away. We can picture him conducting his household worship about the pillar in his megaron. We have found the storage jars in which he kept his oil and grain; the quern on which he ground his flour; the hearth where he prepared his food; the vessels in which he cooked; and the dishes from which he ate his meals, and the cup from which he drank his wine. And in the disorder of his abandoned house we may recognize the haste with which he fled before that mysterious peril which, under the name civilization,” píše Blegen (1921, 125 – 6).

Nicméně tehdy se poprvé objevuje archeologie neelitních skupin obyvatelstva zřejmě pod vlivem narůstajícího dělnického hnutí a vítězství bolševické revoluce (MacGillivray 2000, 273 – 274).

Evans však nadále trval na tom, že mykénské hroby patří krétským dynastiím. Byl také ovlivněn panslovanskou školou, minojský svět si představoval jako jednotný, a tak jeho odpůrci ironicky nazývali jeho cestu jako tzv. Pan-Minoan school. (MacGillivray 2000, 274 – 5)

Evans se rozhodl vrátit se k další etapě výzkumů. Tehdy s Mackenziem připravovali druhý svazek monografie. Mackenzie se vrátil do Knossu v roce 1920. Tehdy byla zaměstnána nová generace spolupracovníků: Francis G. Newton se stal architektem, Piet de Jong kresličem. Došlo také k přehodnocení teorie zániku paláce, kdy starší teorie podporující dynastický převrat ustoupila teorii zemětřesení. (MacGillivray 2000, 277 – 278).

Ale ani tehdy nebylo výzkumům v Řecku dopřáno klidu, odmyslíme-li lidské katastrofy, které jsou samozřejmě mnohem vážnější než pár sezón výkopů. Na počátku 20. let došlo ke dvěma tzv. maloasijským katastrofám a přesunům obyvatelstva z Malé Asie do Řecka (výměnou za turecké obyvatelstvo z Eperu a Thrácie), což navždy změnilo charakter řeckého státu. Nicméně Evans a Mackenzie začali v roce 1923 s další etapou výzkumů, která se soustředila na severní vchod. Tehdy také Evans začal jednat o předání vily Ariadne Britské škole: „I believe there is an enormous field for research work for next 100 years in Crete, and that we are at the beginning of an era of discovery there,“ prohlásil. (MacGillivray 2000, 279 – 280).

Pro období mezi válkami je charakteristický spor, nebo lépe řečeno rivalita mezi Wacem a Evansem. Kromě odborných sporů jejich vztahu

nepřidala ani (logická) volba Wace coby autora kapitoly o době bronzová v CAH. Evans byl vůbec netolerantní k mladým, kteří nekopírovali přesně jeho stopy. Také v důsledku této vlastnosti byl velmi překvapený a patrně zklamaný, když jen velmi málo studentů se rozhodlo využít knosskou základnu, kterou převzala BSA, i přesto že na svou dobu poskytovala nebývalý komfort. (MacGillivray 2000, 285 – 288).

Dalšími událostmi v Knossu bylo ustanovení Mackenzieho kurátorem základny. V roce 1926 byl vystřídán Newton architektem Theodorem Fyfe (Obr. 14) a začaly se objevovat první kritiky rekonstrukce knosského paláce. (Mac Gillivray 2000, 288 – 90, Kienzle 1998, 169 - 218). Ale zde je třeba zdůraznit, že i přístup k památkám a monumetům se mění. Evansovým záměrem bylo rekonstruovat slávu „mořské velmoce“, chtěl, aby palác vypadal jako v době své největší slávy. Krom toho se knosští architekti a konzervátoři potýkali s mnoha technickými problémy, jako např. rychlé větrání sádrovce, velké hloubky souvrství atd. Britský historik a filolog Collingwood trefně poznamenal, že celý Knossos přesně zapadá do filozofie své doby a že včetně barev by mohl být charakteristickým příkladem art deco. (MacGillivray 2000, 291 – 295, Blakolmer 2006).

V té době se také Evans začal zabývat problémem Mackenzieho nástupnictví. Byl tehdy upozorněn na mladého Johna Pendleburyho působícího v Tell Amarně. Pendlebury navštívil Knossos v roce 1926 a oficiálně převzal kurátorství knosské základny v roce 1930. Začal zpracovávat keramiku po 30 letech výzkumu. Evans byl ještě tehdy

přítomen a v sezóně 1931 se věnoval hledání královské hrobky. Konečně se mu podařilo najít na lokalitě Isopata hrob, který by bylo možné označit jako šachtový. Byl si jistý, že jde o kenotaf samotného krále Minoa. Pendlebury, jenž byl naprosto odlišným archeologem, prakticky o tři generace mladší, si téměř doslova rval vlasy, jak vyplývá z korespondence, kterou intenzivně vedl se svým otcem. Navíc Pendlebury měl své záměry a nebyl ochoten přijmout roli, kterou po celou dobu knosských aktivit zastával Mackenzie. (MacGillivray 2000, 295 – 299)

V roce 1934 vychází poslední svazek *Palace of Minos* a umírá Mackenzie, zničený alkoholem³⁷. Evans se ještě jednou vrátil do Knossu v roce 1935, aby přijal čestné občanství města Heraklionu. (Mac Gillivray 2000, 300)

Pendlebury byl vyzván řídicí komisí BSA, že na knosské základně musí trávit osm hodin denně a ne cestovat po celém ostrově, jak bylo jeho zvykem. Pendlebury prováděl prospekci, hledal další lokality. Byl velmi oblíbený mezi Kréťany, uměl řecky a Krétu si zamiloval. Evans měl vždycky odtažitý vztah a na národy jižně od Alp se díval zpatra.³⁸ Pendlebury tedy rezignoval na post kurátora, ale na Krétu se každý rok

³⁷ Velmi trefný je úvodní popis Mackenzieho osobnosti v jeho životopise Duncan Mackenzie (1861 – 1934) is primarily known for his work as Sir Arthur Evans's assistant on the excavations of the 'Palace of Minos' at Knossos, Crete from 1900 till 1929. The story of his life and work is varied and intriguing, and offers useful insights into the development of Aegean Bronze Age studies and Biblical Archaeology, the history of institutions such the British School at Athens and the Palestine Exploration Fund, and the evolution of archaeological theory and archaeological methods in general. It is also ery sad story, with a tragic ending. It is the story of a bright lad from a poor Highland family who made good, but never acquired an established and secure position, nor lasting fame, and who eventually died mad and forgotten. It is the story of a loyal, shy, and gifted fieldarchaeologist, whose life was changed, brought to fame and, at the same time, overshadowed by that of a greater personality, Sir Arthur Evans. As Evans' assistant and employee, Mackenzie was destined to remain in the background. (Momigliano 1999, 1)

vracel, aby realizoval své výzkumné záměry. Naposledy se vrátil těsně před druhou světovou válkou jako kapitán Pendlebury, aby pak padl v prvních dnech hitlerovského útoku na ostrov. Pendlebury cvičil krétské partyzány. Formálně zastával funkci britského vicekonzula na ostrově. Jeho hrob se nachází na hřbitově v Maleme na západní Krétě. Němečtí okupanti se usadili ve vile Aridne, která byla tehdy nejluxusnějším ubytováním na ostrově.³⁹ (MacGillivray 2000, 300 – 4).

Po Evansově smrti byla rychle přejata Waceova teorie o mykénské nadvládě nad Krétou. Blegen určil dokonce datum na 1400 BC. Tato teorie převládla podpořená texty tabulek lineárního písma B. V současnosti můžeme říci, že Evansovy teorie nepřežily, i když často používáme jeho terminologii. Ani jeho představy o náboženství, i když v osobě Nano Marinatos a některých dalších archeologů jako např. A. MacGillivray mají zastání, nepřežila ani teorie tzv. thalassokracie, ani vláda minojských dynastií v mykénských palácích. Náš pohled na minojskou Krétu se dynamicky mění od Evansových dob dodnes. I když i v současnosti někteří archeologové nepřijímají argumenty o kanibalismu, mocenských sporech. Obraz ideální společnosti, ideálního království byl velmi dlouho brán za bernou minci a přístup k archeologii doby bronzové se radikálně změnil až se změnou celého přístupu k archeologii, která se definitivně stala vědeckou disciplínou na úkor fabulace a teoretizování. I když rezidua konzervativních přístupů jsou ještě živé.

³⁸ „...In these Illyrian lands i have often been addresses as brat, or brother...I...happen individually not to appreciate this egalitaire spirit. I don't choose to be told by every barbarian I meet that he is a man and brother.” (Mac Gillivray 2000, 50).

Zabýváme se tak dopodrobna Evansem, protože na téměř celé století ovlivnil nejenom archeologii, pohled na prehistorii Egejdy i veřejné mínění o archeologii, že bez pochopení jeho osobnosti by nebylo možné pochopit cestu interpretací tohoto období. Jak MacGillivray trefně poznamenal: „Arthur Evans had created, not discovered, the Minoans.“ (MacGillivray 2000, 353) Evans „has converted myth into history and floating prehistory tradition into established fact. He will tell us that Homer was not a Romantist but a Historian“, píše Mac Gillivray (2000, 254).

Evans byl přívržencem evoluční teorie. Vyjadřoval se ve smyslu, že každá další vědecká generace je krok blíž poznání pravdy, i když sám se podle toho nechoval, byl velmi autoritativní a svéhlavý. O absolutní pravdě nepochyboval, vývoj chápal jako lineární. (MacGillivray 2000, 264). Evans byl rovněž zastáncem teorie ras, jenž tehdy na konci 19. a počátku 20. století byla velmi populární zvláště v elitních kruzích. Evans, i když sympatizoval s různými národy v jejich boji za svobodu, přece jenom je považoval za populace nižší kategorie a držel si odstup, ať již to byli Bosňané nebo Kréťané. (MacGillivray 2000, 50)

³⁹ Jeden z bývalých kurátorů knosské základny Collin Macdonald vypráví, že ještě na počátku 90. Let likvidovali v Evansově rezidenci hákové kříže a německé nápisy. (Osobní komunikace)

1.6.2 Tzv. přechodné období⁴⁰ egejské archeologie. Archeologie předválečného období.

Obr. 18
John Pendlebury na lokalitě Karfi

30. léta 20. století by bylo možné popsat jako útlum v archeologické činnosti na Krétě, což neplatí o pevnině, kde právě v tomto období

⁴⁰ Blakolmer 2009, 6

docházelo k systematickému nárůstu pramenné základny ať již ze strany zahraničních škol, tak ze strany řeckých institucí. 30. léta 20. století jsou obdobím následujícím periodu velkolepých objevů. Fabulace o hrdinech a starověkých králích vystřídalo období kritiky a kladení detailnějších otázek. A skutečně v období mezi dvěma světovými válkami, pomineme-li nález Tutanchamonovy hrobky, nedošlo prakticky k žádnému ohromujícímu objevu, hovoříme-li o východním Středomoří, ale bylo otevřeno mnoho nových výzkumů zvláště na řecké pevnině. Toto období bývá označováno jako tzv. přechodné (Blakolmer 2009, 6). Ve 20. a 30. letech 20. století byla publikována celá řada monografií pojednávajících o krétských lokalitách (např. Hatzidakis 1921, Xanthoudidis 1922, Bosanquet, Dawkins 1923, Evans 1928 – 35, Pernier 1935, ad.). Dochází k systematizaci a konsolidaci získaných dat a vytvořených znalostí, ale také k upevnění některých interpretací, které se dnes jeví jako stále opakovaná kliše (Blakolmer 2009, 7 - 8).

Balkánské války a první světová válka znemožnily terénní aktivity v některých případech na několik desetiletí. Některé expedice působící na Krétě se do terénu vrátily až po více než polovině století (Američané, Italové, Francouzi). (Blakolmer 2009, 6 – 8, Muhly – Sikla 2000).

Na pevnině byla situace mírně odlišná. Výzkumy pokračovaly a soustředily se hlavně na lokality klíčové pro chronologii, stratigrafii a vývoj rané a střední heladské kultury (výzkumy lokalit Zygouries, Korakou, Prosymnisa), ale také mykénské kultury. Pokračují výzkumy v Mykénách a v Tiryntu, ale také ne menších lokalitách (Asine, Dendra,

Midea). Terénní práce byly zahájeny na některých ostrovních lokalitách (Santorini, Rhodes). Mimo vlastní Řecko byly realizovány výzkumy na Kypru, v Tróji. (Blakolmer 2009, 8 – 9, Fitton 1995, 150 – 165)

Je to také období, kdy archeolog objevitel a dobrodruh se stává ideálem nejednoho chlapce. Je to období, kdy vzniká řada románů, v nichž archeolog výzkumník hraje klíčovou roli, kdy téma dobrodruha archeologa bojujícího za ideály a všeobecné dobro, je velmi populární.⁴¹

Nejvýraznější osobností, která působila na Krétě, byl rozhodně již zmíněný John Pendlebury (**Obr. 18, 19**), který přinesl do egejské archeologie velmi svěží pohled vymykající se vžitému, snadno pochopitelnému pojetí Minoitů, Trójanů nebo Mykéňanů jako národnostních skupin, což kritizoval rovněž Gordon Childe ve svých pracích z 20. let 20. století (1925, 1928). Pendlebury chápal společnost jako produkt spolupůsobení přírodního prostředí a ekonomiky. Společenský pohyb pak podle něj způsoboval věčný antagonismus mezi vládoucí elitou a ovládanými. Důležitý je také jeho metodologický přístup přísně oddělující pramen, teorii a fakta (Pendlebury 1965, xxv – xxviii). Bohužel Pendlebury zahynul příliš mladý, aby mohl tehdejší archeologii ovlivnit.

John Pendlebury působil zprvu v Tel Amarně, kde byl nejvýraznější osobností výzkumného týmu. Po jeho příchodu na Krétu se věnoval vlastnímu výzkumu a odmítal slepě následovat Evanse. (Grundon 2007, 155, 167) To se stalo jedním z důvodů, proč musel zanechat kurátorství knosské základny (Grundon 2007, 177). Věnoval se hledání nových lokalit

ve vnitrozemí, v letech 1935 – 6 zkoumal největší LM IIIC – PG lokalitu na Krétě v nadmořské výšce 1200 m n. m., která na svou třetí výzkumnou sezónu čekala až do roku 2008.⁴² Své archeologické závěry shrnul v knize *The Archaeology of Crete* (1939). Pendleburyho závěry týkající se závěru minojské periody a přesunu sídel do vnitrozemí a na výšinné polohy je dodnes aktuální. Pendleburymu se dostalo „věrného“ následovníka jak ve způsobu práce, tak v názorech a chápání příčin radikální změny sídelního vzorce v období LM IIIB/C v postavě polského archeologa Krzysztofa Nowickeho. Vysvětlení této změny prostřednictvím refugiálních a defenzivních taktik je kritizována až v posledních letech (Wallace 2010, Haggis 1993, Moody osobní komunikace).

Pendlebury byl výjimečná osobnost pro svoji inteligenci, nekonformnost, ale také smysl pro etiku. Nesl si ale také všechny charakteristiky své doby: touhu po dobrodružství, smysl pro spravedlnost, skautské ideály. Proto není s podivem, že zareagoval pozitivně na výzvu pracovat pro britské zpravodajské služby. Na Krétu se vrátil na samém konci 30. let, formálně jako vicekonzul v Heraklionu, ale jeho opravdovým posláním bylo zorganizovat krétskou domobranu pro případ německého útoku. Pendlebury znal velmi dobře venkov, ovládal krétský dialekt, přátelil se s kapitány krétské revoluce, na venkově byl velmi oblíbený.

Pendlebury zahynul v bitvě o Heraklion 21. května 1941 v pouhých 36 letech. Byl bos a bez jakýchkoliv dokladů. Je pochován na hřbitově

⁴¹ Na základě těchto postav byla na počátku 80. let vytvořena filmová postava archeologa Indiana Jonese.

⁴² Projekt Britské Archeologické školy vedený dr. S. Wallace.

obětí 2. světové války v Maleme na západní Krétě (Grundon 2007, 304 - 332). Mnoho archeologů (a nejen jich) považuje Pendleburyho za svůj ideál.

Obr. 19

Kapitán John Pendlebury se cvičí ve střelbě

Ale Pendlebury nebyl jediný, kdo na Krétě v tomto období působil. Ve 30. letech 20. století zde pobýval také rakouský badatel, vzděláním historik Fritz Schechermeyr (**Obr. 20**)

Obr. 20
Fritz Schachermeyr (1895 – 1987)

Většina absolventů střeoevropských univerzit zná práce tohoto rakouského historika (Schachermeyr 1964, 1967, 1976a, b, c, 1980, 1986) pojednávající o egejské prehistorii on neolitu po archaické období. Fritz Schachermeyr je ve všech směrech opačným příkladem výše zmíněného Johna Pendleburyho. Schachermeyr studoval ve Štýrském Hradci, v Innsbrucku a Berlíně starověké dějiny a orientalistiku. Vystřídal několik míst od dívčího gymnázia v Innsbrucku až po univerzitu v Jeně. Již jako mladý vstoupil do NSDAP a svou vědeckou kariéru začal budovat jako zastánce extrémního nacionalismu, což mu zajistilo vzestupnou kariéru. V roce 1933 vystřídal profesora Eugena Täublera odvolaného z rasových důvodů na heidelberské univerzitě. Zároveň byl děkanem

filozofické fakulty v Jeně. V roce 1941 se stal profesorem ve Štýrském Hradci. I v tehdejších dobách byl za své extrémní politické zánícení a angažovanost kritizován svými kolegy. Po válce byl Schachermeyr zbaven možnosti vyučovat. Od r. 1952 se stal profesorem starověkých dějin na vídeňské univerzitě, v roce 1963 byl jmenován emeritním profesorem, ale ještě v roce 1970 na univerzitě vyučoval. (Pesditschek 2009). Před druhou světovou válkou a během jejího trvání publikoval řadu prací podporující teorii o nadřazení ras (např. *Zur Rasse und Kultur im minoischen Kreta*, Heidelberg 1939, *Indogermanen und Orient. Ihre kulturelle und machtpolitische Auseinandersetzung im Altertum*. Stuttgart, 1944.). Své poválečné aktivity věnoval Schachermeyr intenzivnímu zkoumání tzv. Dark Age. Je zajímavé, že v oficiálním nekrologu (Deger-Jalkotzy 1990) není nic byť naznačeno o Schachermeyerově politické orientaci v meziválečné době. Domnívám se, že to není správné. Každý člověk je zodpovědný za svá rozhodnutí a své činy. Každého je třeba posuzovat souhrnně, zvážit jeho dobrá i špatná rozhodnutí, dobré i špatné činy způsobené uvědoměle nebo z důvodu nevědomosti. Zamlčování neslouží ničemu, nebo je alespoň podezřelé. Tak je třeba posuzovat i dílo každého z vědců. Problematiky předkládané dizertace se však týkají Schachermeyrovy práce o egejské rané době dějinné a prehistorii. Jedná se o syntézy velmi detailní, ve kterých Schachermeyr prokázal dokonalou znalost tehdejší bibliografie, schopnost vstřebat a analyzovat archeologická data, použít i pro historika tak speciální prameny jakými je keramika. Domnívám se, že neprávem jsou tyto syntézy přehlíženy

anglosaským bádáním a nejsou prakticky citovány. Dnes přirozeně jsou již zastaralé, ale jejich rozsah je neuvěřitelný, zvláště když připočteme fakt, že jejich autorem byl jediný člověk nacházející se na sklonku života (poslední z řady syntéz vyšla tiskem, když autorovi bylo 91 let).

S výjimkou Pendleburyho osobnosti se archeologie meziválečného období pohybovala v intencích vymezených předchozím bádáním. V teoretických pracích se zřetelně odráží vůdčí ideologicko-politické systémy a filozofická paradigmaty doby. (Bintliff 1984) Lokality jsou spojovány s homérskými hrdiny (Nestorův, Sarpedonův, Minoův palác apod.). Dochází k idealizaci některých kultur chápaných jako národy. Je např. dávána do protikladu mírumilovná minojská společnost a barbarští válečníci z Mykén. Systém duality a polarity společnosti je patrný také v egejské archeologii. Některé stereotypy se stále opakují. Migrace, etnikum, národ a jazyk jsou základními pojmy, jejichž rekonstrukce a odhalení se stávají cílem archeologie. Jednotlivé kultury a regiony jsou chápány jako impéria – Minojská Kréta, Mykény, přičemž toto paradigma je „rozbíjeno“ až současnou archeologií, jak bude diskutováno dále v příslušných kapitolách. Egejská prehistorie je vztahována k antice jako tzv. předklasická civilizace. (Blakolmer 2009, 10 – 13, Nilsson 1927)

Pro toto období je také charakteristický zvýšený zájem o umění prehistorické Egejdy, o náboženství. (Blakolmer 2009, 15, Nilsson 1927)

V tomto období nedošlo k žádného ohromujícímu nálezů jako v předchozích desetiletích. Výjimkou by snad mohl být nález archivu

v Pylu v roce 1939, i když tehdy byl jen málo doceněn vzhledem k nemožnosti dešifrovat jednotlivé zápisy. První publikace se objevily až v poválečných letech v souvislosti s rozluštěním jazyka a písma (Bennet 1951, Ventris 1951).

1.6. 3. Archeologie jako součást ideologie a politiky řeckého státu (od 30. do 70. let 20. století)

V tomto období byla také velmi aktivní řecká vědecká obec a bylo otevřeno mnoho menších i větších terénních akcí pod vedením řeckých archeologů. Nejvýraznějšími osobnostmi byli archeologové Spyridon Marinatos a posléze Nikolaos Platon (**Obr. 21**). Spyridon Marinatos (1901 – 1974) se již ve třetím ročníku svých archeologických studií na athénské univerzitě stal eforem archeologického památkového úřadu. Již ve svých 24 letech získal doktorát s dizertací na téma kretomykénského umění. Poté studoval dva roky v Halle a nato v letech 1929 – 1937 působil jako ředitel archeologického eforátu v Heraklionu. Jeho terénní aktivity jsou téměř nevyčíslitelné, ale mezi nejdůležitější Marinatovy projekty na Krétě týkající se našeho tématu patří výzkum přímořské lokality Amnisos. Na základě svých zkušeností z krétských výzkumů vyslovil své teorie o zániku minojské kultury (Marinatos 1939).

V roce 1939 byl jmenován profesorem Athénské univerzity a své jméno spojil s výzkumy klasických řeckých lokalit jako je Marathón nebo Thermopyly. Roku 1949 se opět vrátil na Krétu, kde prozkoumal minojskou vilu na lokalitě Vathypetro, svatyni Ideon Andron, vrcholkovou svatyni Zomynthos a zahájil výzkumy na lokalitě Archanes. Od roku 1952 vedl výzkumy v Mykénách, prozkoumal tzv. Klytemnestřin hrob a zároveň společně s C. Blegenem obnovil výzkum paláce na poloze Ano Eglianos, tedy „Nestorova“ Pylu.

Patrně nejvýznamnější kapitolou Marinatovy terénní aktivity je jeho velkolepý výzkum lokalitě Akrotiry na Théře (Santorini), který započal v roce 1974 v extrémně komplikovaných terénních podmínkách.

Marinatos je také jedním z průkopníků tzv. řecké konzervátorské školy a jeho snahy i praktické výsledky v procesu zpřístupňování odkrytých památek jsou zaznamenáníhodné. Spyridon Marinatos zahynul přímo v terénu při nehodě, která se přihodila na výzkumu v Akrotiri. (Korres 2002, 263 – 267)

Období před druhou světovou válkou až do 70. let 20. století v řecké prehistorické archeologii představuje velmi homogenní epochu, kdy tento obor byl velmi důležitým nástrojem státní politiky a přístupy tehdejších řeckých archeologů se diametrálně liší od přístupu jejich zahraničních kolegů. Řecká archeologie intenzivně hledala původ Řeků, archeologické památky se v této době stávají symboly státu, archeologové a jejich umístěnky jsou součástí státní ideologické mašinérie a stejně jako řecká minulost i jejich postavení je mytologizováno. (Hamilakis 2008) Proto také

archeolog stejně jako ten, který vládne, je sice lidem chován v úctě, jenž má však velmi blízko k nenávisti. Je to někdo, kdo uctíván být musí, protože má moc. Pokud jde o řeckou identitu a velikost řecké minulosti, jsou lidem archeologické památky a archeologové bráněni, ale jakmile jde o osobní zájem, pak je archeologická zóna a archeolog provádějící záchranný výzkum nejhorším nepřítelem. Není s podivem, že v archeologických kruzích období 30. – 50. let 20. století převládá prakticky jediný světový názor, jediná filozofie. Archeologové s levicovým, materialistickým smýšlením jsou naprostými výjimkami. Řecká archeologie tehdejší doby se pohybuje na hranici nacionalismu. (Chourmouziadis 2003, Hamilakis 2008) Prakticky viděno, archeologie se stala součástí státní ideologie, byla (a je) mobilizována všude tam, kde je třeba lid sjednotit za zájmy vládnoucí třídy, kdy je třeba, aby obyčejný člověk porovnával svoji „nicotnost“ s „velikostí“ předků, ale je také užívána na mezinárodní politické scéně, kde tato mytologizace historie dodává řecké buržoazii punc opravdovosti, důležitosti vyplývající z tradice (Chourmouziadis 2003). Dosud v současné řecké archeologii chybí kritické syntézy tohoto období. Životopisy řeckých archeologů připomínají legendy o svatých, (např. Mantzourani, Betancourt 2012: životopis prof. C. Davarase)

Další osobností, která byla zmíněna na počátku této podkapitoly je Nikolaos Platon (**Obr. 21**). Archeolog, který svůj život spojil s Krétou a do dějin egejské prehistorické archeologie se zapsal nejenom velkolepým výzkumem paláce v Zakru, odkud se na počátku 20. století vrátil Hoghard

s neúspěchem, ale hlavně chronologickým systémem, který se používá dodnes (Platon 1961, 1964). Jedná se o systém opírající se o vývoj monumentální architektury. Platón jako první zpochybnil Evansovo dělení stojící na stratigrafii knosského paláce a definoval paralelní archeologickou škálu, která se používá hlavně tam, kde je třeba potýkat se s historicko-interpretačními problémy.

Dalšími postavami řecké archeologie tohoto období byli badatelé, kteří působili na velkých univerzitách a podíleli se na výzkumech mykénských paláců, jako byli např. Georgios Mylonas nebo Spyros Iakovides, oba představitelé konzervativní univerzitní archeologie.

Jméno profesora Georgia Mylonase je spojeno hlavně s Mykénami, kde byl dlouholetým ředitel výzkumu, i když jeho terénní kariéra započala již na konci 20. let 20. století. Mylonas studoval v USA a působil na mnoha amerických univerzitách. Jeho kariéra je však spojena s athénskou univerzitou a přesto, že působil velmi aktivně jako terénní archeolog a prozkoumal mnoho prehistorických i klasických lokalit, jeho jméno je spojeno s výzkumem v Mykénách, kde byl ředitelem bezmála tři desetiletí (od. r. 1955). (Mylonas 1983)

Jeho následovníkem byl o generaci mladší Spyros Iakovidis, další z řady významných řeckých akademiků a představitelů řecké pozitivistické archeologie poválečných let. Oba archeologové a s nimi plejáda dalších byli představiteli řecké archeologické školy s neutuchající vírou budující monumentální posvátnou velikost řeckých dějin. Rozhodně jim to nemůžeme mít za zlé. Podmínky, ze kterých se zrodil jejich zájem o

historii a přesvědčení o velikosti řeckých dějin, jsou naprosto pochopitelné. Jsou to jednak lidé, kteří vyrůstali v době velkolepých objevů, které také měly náležitou propagandu. Vyrůstali v době, kdy řecký stát bojoval o své místo na Balkáně a dosud dovytvářel jak své hranice, tak svou identitu. Sám Mylonas pocházel ze Smyrny a patřil k vlně řeckých uprchlíků, kteří byli vystěhováni při výměně obyvatelstva na počátku 20. let 20. století. Také 2. světová válka a řecký hrdinný odboj jenom potvrzovali výjimečnost řeckého národa v očích těchto milovníků řecké kultury. (Hamilakis 2008, 2009, Hamilakis and Yalouri 1999)

V tomto duchu lépe pochopíme události konce 70. let 20. století, kdy na nátlak veřejného mínění nesměly být minojské památky zapůjčeny na výstavu do New Yorku. Rozhořčení Kréťané i ostatní Řekové na poslední chvíli zabránili vycestování památek s heslem: „Řecké památky musí zůstat doma!“ V čele tohoto hnutí nebyl nikdo jiný než tehdejší ředitel heraklionského muzea Nikolas Platon (**Obr. 21**). (Hamilakis 2006, 145 – 7)

Obr. 21
Nikolaos Platon

Nejlepšího vysvětlení se nám patrně dostane z řádek řeckého archeologa Y. Hamilakise (2009, 19): „*What does it mean to live in a country that is at the same time symbolically at the centre of the western imagination and at the margins of the current geopolitical nexus? To be asked to carry the immense symbolic weight of the classical tradition, while being a modern, western European nation-state? To be subjected to constant surveillance on whether you have performed your duties as a worthy steward of the material classical past, and to various tests on whether you are a true descendant of Pericles or a ‘bastardized’ mix of Slavic and Ottoman cultures? To have to become the object of the patronizing epithet ‘Philhellenism’, as if you were a rare species in need of protection? To be the only country in the world that needs the prefix ‘modern’ in front of its name? To have to deal with both Orientalism, and its local and peculiar variant, Balkanism? Welcome to Greece!*“ Hamilakis bývá za svůj kritický přístup k řecké archeologii kritizován o to více, že je sám řecké národnosti. V Řecku je dosud nacionalistický a mytologizující přístup aktuální, což dokládá také případ Metaxie Tsipopoulou, která byla napadena veřejným míněním i politickým establishmentem (z archeologických kruhů se jí dostalo jen ojedinělé individuální podpory), poté když prohlásila, že jedním z míst, kde se hledá původ Minoitů je Přední východ. (např. <http://www.erepublik.com/en/article/-1-838422/1/20>)

To všechno je třeba mít na paměti studující prehistorickou, klasickou či mediévální archeologii Řecka, ať již teoreticky, či přímo na místě.

1. 6. 4. Nová archeologie a egejská prehistorie

Po 2. světové válce se neřecký, případně řecký pokrokový, výzkum soustředil na komplexitu historického vývoje. Vedle paláců a bohatých hrobů se začala zkoumat také vesnická sídla a pohřebiště, přírodní prostředí. Eposy přestaly být chápány jako faktografie a začaly být zkoumány jako specifický pramen. Aktuální otázkou se stal vztah klasického Řecka a civilizací doby bronzové. Proto také egejská prehistorie patří ke klasické archeologii. Tato otázka původu řeckého obyvatelstva a do jisté míry přeceňování a idealizace klasického starověku představovaly dlouho jednu z klíčových otázek oboru. (Cullen 2001, 8)

Po druhé světové válce jednou z nejvýznamnějších událostí byl výzkum lokality Ano Eglanos v zálivu Navarino, tedy starověkého Pylu, který započal již před válkou, a následně vyluštění lineárního písma B mladým britským architektem Michaellem Ventrisem. (Ventris, Chadwick 1956)

Archeologie poválečného období až do 70. let 20. století bývá přehlížena badateli zabývajícími se dějinami bádání a teprve v posledních letech dochází k prvním snahám teoreticky se vyrovnat s touto fází bádání (Melas 2003, 337 - 402)

První prací, která kvalitativně posunula přístup k egejské archeologii byl tzv. Messinia project, jehož výsledky byly publikovány v roce 1972 (McDonald, Rapp). Jednalo se o první moderní, regionální, mezioborový projekt v Řecku, který propojoval výkopy, prospekci,

paleoenvironmentální studie, archeometrii, studium surovin, etnografii, ekonomiku a demografii. Tento projekt inspiroval mnoho následovníků.

Ale i tak ještě dnes převládá kulturně-národnostní přístup, i když je zároveň řešena řada otázek týkajících se přírodního prostředí, pravěkého hospodářství, technologie atd. (Cullen 2001, 8 – 9)

Velkým posunem v archeologii egejské prehistorie bylo také objevení metod absolutní chronologie (C14, dendrochronologie ad.).

Začínají se také měnit interpretační modely hledající původ prehistorické evropské civilizace pouze a jedině v Orientu. V roce 1973 publikuje Collin Renfrew svou legendární práci *The Emergence of Civilisation*, ve které jednoznačně prokázal, že v evropském pravěku ne všechno přišlo z východu, že ne všechno je výsledkem vlivů a difuze. Minojskou kulturu označuje jako vzniknuvší samu ze sebe. Tato teorie není ani dnes plně přijímána a k otázkám vzniků civilizací, kultur, národů případně jiných fenoménů je přistupováno mnohem komplexněji.

V 60. a 70. letech 20. století byla egejská archeologie ovlivněna novou a behaviorální archeologií. Hlavně I. Binford silně ovlivnil egejské prehistoriky, evokoval otázky sociální komplexity a vytváření států (*kapitola 2.2*).⁴³

Později, v 70. a 80. letech byla také klasická archeologie a speciálně, nebo ještě lépe řečeno, egejská prehistorie v mnohem větší míře ovlivněna postprocesualismem, neomarxismem, strukturalismem a kontextualismem. V těchto desetiletích se také začíná s velmi intenzivními

⁴³

Watrous 1987, Andel and Runnels 1988, Branigan 1995, Hamilakis 1996

povrchovými průzkumy navazujícími na standart komplexity mesinského projektu. V některých případech se skutečně jednalo o jedinou možnost, jak rychle získat data (např. v případě heladské kultury, jejíž nepalácový venkov byl prakticky totálně neznámý). Jindy se však jednalo o “z nouze cnost“, vzhledem ke komplikovanosti získat povolení k provádění archeologických terénních zásahů od řeckého státu. (Cullen 2001, 11 – 12).

Tehdy a to hlavně na konci 80. a na počátku 90. let pronikají do egejské prehistorie i jiné vědní obory a přístupy jako sociální diverzita, feminizmus, problémy masy a osobnosti, symbolizmus, multiplicitní identity atd.⁴⁴

1. 6. 5. Zlatá léta egejské prehistorie

V 80. a 90. letech 20. století se v archeologii projevuje tendence hledání pochopení světa, jeho zákonitostí (materiálních i metafyzických), což odpovídá tehdejší tendenci politického světa: hledání odpovědí na otázky, kam svět spěje a podle jakých zákonitostí. V každém případě archeologie přestává být narativní disciplínou, která hledá řešení prostřednictvím vyslovování nejrůznějších hypotéz s nejrůznější mírou pravděpodobnosti. Archeologie se stává skutečnou vědou, která na základě předem stanovených metodologií hledá argumenty potvrzující nebo vyvracející

⁴⁴ Podrobná bibliografie v Cullen 2001, 12, Supra 37

vyslovené otázky a hypotézy. Jedná se také o období, kdy se do oboru hromadně dostávají vědci nepocházející nutně z bohatých vrstev společnosti, což je výsledkem socializace a demokratizace vzdělání v 60. a 70. letech 20. století. Tito vědci hledají v historii sebe sama, odraz vlastní třídy, její postavení, možnosti, aktivity harmonizující či měnící daný status quo. Stejně jako jsou aktivní ve společnosti hledají úlohu středních vrstev v prehistorii.⁴⁵

V tomto období jsou také hledány globální vztahy, stejně jako v současném světě. Jsou zkoumány společenské systémy v perspektivě a vztahu centra a periferie, vzdálené zprostředkované vlivy, obecné tendence vývoje lidské společnosti. Tento přístup bývá označován termínem *World-System in Prehistory*. Do této kapitoly rozhodně patří práce *The Rise of Bronze Age* (Kristiansen and Larsson 2005), nebo nedávno publikovaná studie srovnávající analogické vývojové tendence mykénské a mayské kultury (Engelhardt, Nagle 2011). Jsou hledána obecná pravidla a zákonitosti společenského vývoje, které platí nezávisle na uvědomělé vůli člověka, kdy společnost je přirovnávána k fyzikálnímu systému. To také souvisí s vlivem přírodních věd a aktivní přítomností těchto vědců v archeologii, stejně jako jejich přísná kritika sahající až k extrémnímu názoru, že archeologie není věda.

V tomto období se také projevuje obecná tendence tehdejšího světa investovat do znalosti, do zkoumání způsobu lidského myšlení, do vědy a kultury obecně. V 80. – 90. letech 20. století byla založena řada

⁴⁵

Podrobná bibliografie v Cullen 2001, 12, Supra 38

archeologických škol v Athénách (australská od 1980, holandská od 1984, norská od 1989, dánská od 1992, irská od 1996, finská a belgická od 1999), které se specializovaly na prehistorii, na zkoumání přírodního prostředí, ale také na další témata mající vztah k prehistorické archeologii.

Jedním z klíčových momentů pro studium egejské prehistorie bylo rozhodnutí amerických archeologů založit Institut for Aegean Prehistory a jeho terénní technickou základnu na východní Krétě, INSTAP-EC (první sezóna 1997, **Obr. 22**), dále soustřeďovat finanční zdroje převážně ze soukromých zdrojů a rozdělovat je archeologickým výzkumům působícím v celé Egejdě a nejenom. V současnosti většina, možná dokonce všechny, prehistorické výzkumy v Egejdě jsou spolufinancovány právě z amerických zdrojů. Tento Institut také vydává monografickou řadu INSTAP Academic Press, kde dostávají prostor rozsáhlé studie bez omezení tématu.

Obr. 22

Budova INSTAP Study center for East Crete v Pacheia Ammos.

Práce, která je rozhodně jednou z klíčových pro pochopení egejské prehistorie coby vědecké disciplíny, je projekt podporovaný časopisem *American Journal of Archaeology*, jehož cílem je pravidelně revidovat aktuální znalosti. Dosud vyšlo 7 rozsáhlých kapitol, které byly naposledy revidovány v roce 2001 (Cullen 2001, 1 – 18). Jejich součástí je také snaha vyrovnat se s dědictvím klasiků egejské prehistorie. Cullen (2001, 1) se sice zmiňuje o Schliemannovi, aby demonstroval rozdíl mezi současnou úrovní vědy a dobou průkopníků, ale činí tak, aby prostřednictvím kontrastu vyzdvihl progres současné egejské archeologie.

Tyto revize začaly vznikat v roce 1991. U zrodu myšlenky stál Fred S. Kleiner, vedoucí editor *AJA*, ale prakticky se projektu ujali zmíněný Tracy Cullen společně s Jeremy Rutterem. Byla vytvořena šestičlenná komise delegovaná určit témata a jejich autory. Fakt, že skupina byla uzavřená a poměrně malá, ovlivnil subjektivitu jejich výsledků. Jejich rozhodnutí nebylo předloženo odborné veřejnosti k diskusi ani revizi. Některá období případně oblasti nebyly pokryty vůbec. Autoři si však stanovili určité priority: nejprve se soustředili na pevninu, pak Krétu a posléze ostatní ostrovy. Jejich výsledná osnova byla následující:

Ostrovy, Kréta a Saronský záliv	Jack Davis	Vyšlo poprvé v r. 1992
Předpalácová doba bronzová	Jeremy Rutter	Vyšlo poprvé v r. 1993
Kréta od rané doby bronzové po první paláce	Livingstone Vance Watrous	Vyšlo poprvé v r. 1994
Doba kamenná v Řecku	Curtis Runnels	Vyšlo poprvé v r. 1995
Severní Řecko	Stelios Andreou, Michael Fotiadis, Kostas Kotsakis	Vyšlo poprvé v r. 1996

Palácová doba bronzová v Řecku	Cynthia Shelmerdine	Vyšlo poprvé v r. 1997
Novopalácová Kréta, období pozdních paláců a konec minojského období	Paul Rehak, John Younger	Vyšlo poprvé v r. 1998

Od autorů bylo požadováno, aby podtrhli problematická místa a interpretační variabilitu. Cílem bylo vytvořit kodex, který by byl základní příručkou nejen pro studenty, ale také pro badatele i pro ty, již tato témata vyučují.

Řada byla doplněna o nové výzkumy a znovu revidována v roce 2001, kdy vyšla opět v edici T. Cullena jako supplementum AJA.

I přesto, že jednotliví autoři jsou bezpochyby předními odborníky a vzniknuvší dílo je rozhodně nepostradatelnou příručkou pro každého archeologa, který se rozhodne působit v egejské archeologii, pro studenty základních kurzů je rozhodně předimenzovaná. Poměrně málo přehledná je i pro specialisty na jiné oblasti nebo období.

Na základě vlastních zkušeností je pro vyučování této problematiky naprosto nejvhodnější práce J. Bouzka 2010, která je velmi zhuštěným přehledem současného stavu bádání egejské prehistorie včetně základní literatury obsahující jak klasické prameny, tak nejnovější literaturu. Práce by si zasloužila lepší vydání i grafickou úpravu. Studenti se v kostce seznamují s hmotnou kulturou a základní problematikou té které epochy. Kniha posléze dává možnost vyučujícímu problematická místa rozebrat podle literatury, kterou autor uvádí. Na základě vlastní zkušenosti doporučuji kombinovat s Rutterovými přednáškami, které jsou

volně přístupné on-line a jenž také používám k vyučování anglické terminologie (<http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/>). Tyto přednášky však nejsou vybaveny náležitým obrázkovým materiálem, jehož nejlepším zdrojem je databáze Nadace světového helenismu (Ιδρυμα Μειζον ελληνισμου).(<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/>) Jejich přístup k prehistorii je poměrně nevyvážený (velmi progresivně je nahlížen neolit, ale mykénské Řecko je opět podáváno stejným způsobem jako před více než půlstoletí). Nicméně obrázkový materiál je zvláště pro výuku velmi vhodný, reprezentativní a přehledně uspořádaný. V anglosaských univerzitách se obvykle používá Dickinson (1994), Vermeule (1964) a Taylor (1964), což znamená, že studenti základního kurzu se učí podle knih, jenž jsou zastaralé a nebo nemají ani příliš příznivé kritiky (viz Dickinsonova práce. Davis 1995), čímž se fosilizuje zastaralý obraz pohledu na prehistorii, jak hodnotí Davis (1995, 732).

Dickinsonův svazek (1994), který je patrně nejpoužívanější příručkou egejské doby bronzové, se soustřeďuje na chronologii, původ obyvatel, sociální a politické změny, artefaktovou kontinuitu a diskontinuitu, přechody a změny ve všech sledovatelných úrovních, sídliště a využívání krajiny, přírodní prostředí a míru jeho působení na komunity v mikro i makro měřítku, paleoekonomii, vývoj sociální complexity, technologické inovace, původ a funkce písma, vztahy mezi politiiemi. Kniha je však málo přehledná a to zvláště pro ty, kteří se s problematikou setkávají poprvé a nemají tudíž možnost přistoupit k tématu kriticky.

Samozřejmě i dnes ne všichni archeologové pokračují ve své práci směrem k nadstavbě a končí tzv. „hoghardovskou“ archeologií hledající, objevující, zkoumající a třídící (Cullen 2001, 13). Podrobný popis je často konečným produktem. Také spekulace přežívají, často stačí, aby určitá míra pravděpodobnosti byla prezentována jako vědecký argument. Obvykle nedochází k oddělování hypotéz od argumenty potvrzeného vědeckého výsledku.

1. 6. 6. Egejská archeologie v období hospodářské krize

Situace v egejské prehistorii (a nejen v tomto oboru) se radikálně změnila po první polovině 90. let, jejichž charakteristikou byla naděje ve spravedlivý a fungující svět. Začala se projevovat hospodářská krize, finanční prostředky začaly být odebírány nejprve vědě, akademiím, vysokému školství. Ubývá pracovních míst. Věda ztrácí na koncepčnosti nucená vyhovět diktátu grantového systému a často také diktátu velkých korporací.

I přesto na konci prvního desetiletí 21. století vyšly dvě syntézy o egejské době bronzové: The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age (Shelmerdine 2008) a The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (Cline 2010). Cambridžská příručka sice podává aktuální přehled současného bádání chronologicky a podle oblastí, ale naprosto chybí propojenost jednotlivých kapitol. Kniha svým členěním připomíná revize

AJA, ale svým přístupem spíše Dickinsonovu syntézu. Problémem rozhodně není úroveň jednotlivých statí, ale fakt, že nejsou nikterak koncepčně propojeny. Např. problém vztahu Kréty a Mykén je v kapitolách o Krétě zmíněn jako jedno z nejproblematictějších míst (Preston 2008, 311 - 2), ale v kapitole o Mykénách je bráno za daný fakt, že Mykény měly Krétu pod úplnou vlastní kontrolou a to nejméně od destrukcí v LM IB (Younger, Rehak 2008, 182).

Některým tématům je věnována, podle mého názoru, nadměrná pozornost, aniž by čtenář dostal vysvětlení, proč tomu tak je a co chtějí autoři ilustrovat (např. kapitola Minoan Trade, s. 209 – 30)

Na úvod editor proklamuje: „The scope of this bok is the Aegean Bronze Age: the history and material culture of Crete, the Greek mainland, and the Aegean Islands during the period when bronze had replaced stone as the dominant material for tools, and weapons, and had not yet been supplanted by iron.“ Na konci úvodní kapitoly pak stojí: „The reader can thus browse the book and get a taste of what lies ahead.“ (Shelmerdine 2008, 1 – 2), čímž naprosto relativizuje serióznost knihy,

Poněkud odlišná je oxfordská příručka, jejíž autoři zvolili odlišnou koncepci. Na zhruba 150 stranách je stručně prezentována chronologie a geografie egejské oblasti, vývoj jednotlivých oblastí v jednotlivých etapách doby bronzové. Na dalších zhruba 300 stranách jsou podrobně diskutována některá vybraná témata (umění a architektura, společnost a kultura, písmo a administrativa, řemeslo), události (santorinská katastrofa, trojská

válka, kolaps civilizací doby bronzové). Zbytek knihy, tedy celých 500 stran je věnováno vybraným lokalitám a to nejenom v Egejdě, ale v celém Středomoří, kde je možné sledovat přítomnost egejských civilizací.) E. Cline si neklade skromné cíle: „this handbook is meant to serve as an essential research tool and resource for the Bronze Age Aegean, with reasonably brief entries on the most important periods, places, events and topics. Based in part on course syllabi used by several Bronze Age Aegean scholars for advanced undergraduate and graduate classes, the goal was to cover subjects that lend themselves well to individual classroom lectures and discussions and to create a volume that would allow the reader to pick it up, immediately turn to the desired subject, and learn about it in a manageable fashion.“ (Cline 2010,xxxii-xxxii). Ale rozpory v tomto svazku nejsou menší než v předešlém zmíněném. Např. úvodní kapitola o dějinách bádání J. Muhlyho (2010, 3 – 10) spíše připomíná neformální vyprávění o egejském pravěku, ve kterém se spokojuje s klišé o generaci „Schliemann – Evans“ doplněné o zajímavá místa z pozdějšího období. Rozhodně se nejedná o koncepční zpracování tématu určené pro akademickou obec.

Podobně většina autorů využívá stránky knihy k vyjádření pouze vlastního názoru, aniž by zmínili i ostatní v současnosti diskutované teorie. Např. E. Hallager (2010, 157) uvádí, že v LM IIIB2 dochází k pomalé a postupné změně sídelního vzorce. Řada specialistů na toto období by s ním rozhodně nesouhlasila. Nezkušený čtenář má pak pocit, že problém je vyřešen, že neexistují prakticky žádná sporná místa. Stejně tak

editor nikterak nekomentuje případné rozpory a nebo přehlédnutí některých teorií. Editor si ani neklade podobné cíle, je spíše shromažďovatelem materiálu než skutečným editorem, nebo tvůrcem koncepce. Podle mého názoru by např. bylo možné tyto hlavní otázky soustředit a přinejmenším komentovat sporná místa, případně vytvořit autorské skupiny, které by se k problému kolektivně vyjádřily. Takový individuální a individualistický přístup k archeologii byl charakteristickým znakem archeologie donedávna, ale postupně je překonáván, což si rozhodně vyžaduje komplexnost současné vědy, ale děje se tak také pod vlivem přírodních věd, se kterými se archeologie v posledních letech velmi sbližuje a to především způsobem aplikace přírodovědných metodologických postupů.

Dalším, řekněme prázdným místem těchto syntéz je pokrytí tématu vztahu egejské oblasti k ostatním regionům, ať již bychom hovořili o Egyptě, Předním východě, Chetitské říši či Evropě. Tomuto tématu se věnují poměrně povrchně, což je markantní hlavně pro nás, kteří jsme zvyklí pracovat v souvislostech větších regionů. Na tomto místě je třeba zmínit práce prof. Bouzka (1984, 1994, 1997), jehož přístup je velice komplexní a ojedinělý v prehistorickém bádání. V této souvislosti je také třeba znovu zmínit práci Kristianssena a Larssona (2005), která se k Bouzkově škole přímo hlásí. Tohoto rozdělení a schismatu si také všímá RAP (Cullen 2001, 16), kde je vysvětlováno jako důsledek přiřazení egejské prehistorie ke klasické archeologii. Revize egejské prehistorie sice avizují ve svém vydání z roku 2001 (Cullen 2001, 2), že edice bude

rozšířena o kapitoly pojednávající o západní Anatolii, o vztazích Egejdy a Evropy a že zvláštní pozornost bude věnována rozsáhlé povrchové prospekci. Ale ani po uplynulých 11 letech jsme se prozatím žádné z těchto kapitol nedočkali, stejně tak jako čekáme další revidované vydání celé řady, která by si to po více než 10 letech opět zasloužila. V prehistorii Egejdy se mnohé událo, mnoho bylo učiněno, na pořad dne se dostala nová témata, nové výzkumy spatřily světlo světa.

Z tohoto hlediska všechny výše zmíněné syntézy jsou vlastně zastaralé. Konzervují stav, nebo v lepším případě přístup, který je již dávno mrtvý. Sebelepší teorie, vysvětlení, interpretace podané tou sebelepší formou, v případě, že nebyly ověřeny přísně vědeckými metodami a nebyla vyloučena možnost odchylky či každého jiného řešení, zůstávají opět fabulacemi a hypotézami.

Přiřazení egejské prehistorie ke klasické archeologii ovlivnilo přístup k tomuto oboru ve dvou směrech: egejská prehistorie byla po dlouhou dobu popelkou archeologie klasické (viz přístup americké klasické archeologické školy, která až do 70. let 20. století přehlížela egejské prehistoriky, jak jsme již zmínili v oddíle 1.7.1.), ale také odtrhla egejskou prehistorii od ostatních regionů Evropy, Předního východu a Egypta.⁴⁶

Na tomto místě je třeba zmínit osobnost C. Renfrewa, který egejskou archeologii a prehistorii propojil svým způsobem myšlení, kladení otázek. Téměř bych řekla, že to byl on, kdo klasické archeology vtáhl do debaty o antropologické archeologii.

⁴⁶ Podobný názor také Jana Mynářová (osobní komunikace).

Jaký je tedy současný stav egejské prehistorie? Co na ní má bezprostřední vliv? Jak vypadá archeologie terénní a archeologie teoretická? Jedinou prací, kde jsem se setkala s podobně kladenými otázkami je opět mnohokrát citovaná RAP. V současnosti můžeme bez obav vyslovit, že převládají komplexní holistické kauzální přístupy. Cullen (2000, 16 – 7) velmi trefně popisuje: „While rigorous and self-critical procedures are applauded, scientific objectivity is no longer held up by many prehistorians as an attainable goal, particularly as science itself is no longer viewed as a unified enterprise. Efforts are made to break down the boundaries between specialisations, thus encouraging true collaborative research, and to resist dichotomies (e. g. Science x humanism, history x anthropology) furthered by funding politics and academic structures.

Greater awareness of the complexity of archaeological interpretation and appreciation of archaeology as a political practice have fostered more explicit theorizing of data, at different scales analyses, a long term view complementing and drawing upon details of local context. In this respect, the reviews presented in the following chapters are witness to an openness and expansion of Aegean prehistory in many directions, a creative tension that surely signals a healthy discipline and provides a springboard into the new century.“ Ale ne vždy se tak děje i na stránkách publikace uvedené touto jistě dobře a upřímně míněnou proklamací jejího editora.

Struktura i otázky archeologie se podstatně mění v současné době, přičemž jedno souvisí podle mého názoru s druhým.⁴⁷ Vedení a organizace současného bádání nezávisí pouze na kladených vědeckých problémech a technických možnostech, ale bohužel také politicko-ekonomické situaci jak v zemích, které se na výzkumu podílí, tak v samotné Egejdě. Zvláště v Řecku systém udělování povolení k výzkumu a vztah oficiálního politického systému k archeologii ovlivňují negativně vývoj v oboru. Zároveň velkým problémem je způsob financování a pohled na důležitost/nedůležitost toho kterého projektu a potažmo archeologie jako vědního oboru pro oběh financí a shromažďování zisku. Domnívám se, že vědci by se neměli smiřovat s konstatováním, že tak to prostě je, ale usilovat o co největší demokratizaci vědy a všeobecné vlastnictví poznatků.

Rozhodně pozitivem současné mladé vědecké generace je snaha pracovat v týmech, do kterých pravidlo jeden za všechny a všichni za jednoho jakoby prostoupila z týmů přírodních věd (**Obr. 23**). Také jednoznačné snahy potvrzovat výsledky svých výzkumů podobně jako se tomu děje v přírodních vědách, je velmi pozitivní. Zároveň krokem kupředu je velká kritičnost mladé generace jak k zaběhnutým paradigmátům, tak také k sobě samotným. Zároveň v současnosti s mladou generací jsou nastolovány otázky a problémy, které donedávna nebyly prakticky vůbec zpochybňovány.

⁴⁷ Problematika změn v kladení otázek je rovněž diskutována v Cullen (2001). Jsou srovnávány základní archeologické problémy pionýrů archeologie a archeologů 2. poloviny 20. století.

Obr. 23

Tričko projektu Priniatikos Pyrgos vytvořené studenty. Tento projekt je jedním z těch, které kladou důraz na spolupráci, kolegiální a týmový přístup jak organizačním, tak vědeckým otázkám.

Současná archeologie však není ovlivněna pouze způsobem myšlení aktivních archeologů, ale také úspěchy dosaženými jinými vědními obory. Pro současnou archeologii je charakteristické používání a využívání vysokých technologií a tedy opět nutná spolupráce s kolegy s těchto oborů, kteří také svým přístupem mění současný pohled na archeologii, na kladení otázek, tvorbu metodologie a posléze ověřování výsledků. Přírodní vědci také ovlivňují náš přístup právě směrem k týmovému přístupu ke každému jednotlivému problému.

V současnosti je také charakteristická snaha hlavně mladší generace zpřístupnit data, o nichž je přesvědčena, že patří do všeobecného vlastnictví a tudíž neakceptují různá omezení autorských práv a mnoho dat je možné získat on line. Jednou z takových organizovaných diskuzních

platforem je společnost AEGEUS (www.aegeussociety.org), jejíž členové jsou informováni o nových pracovních místech, o nové literatuře, mohou si vyměňovat informace, společnost organizuje semináře a konference, ale také disponuje rozsáhlou elektronickou knihovnou, ke které mají členové společnosti přístup.

Také, a to hlavně v Řecku, je mladá generace velmi kritická k současné politické situaci a součástí archeologického bádání nejsou jenom otázky prehistorie ale také vztahu současné společnosti a současné mocenské složky k minulosti, k archeologii, k muzeím, památkám i vědcům samotným. I to dokládá, že archeologie, tudíž ani historické interpretace, se nevyvíjí ve zkumavce, ale jsou součástí současné společnosti, jsou jejím produktem. Tak hledáním odpovědí na otázky minulosti, dáváme vysvětlení současným společenským jevům.

Současná egejská prehistorie má všechny předpoklady postupovat kupředu v poznání lidské společnosti. Prohlubující se krize současného statu quo na jednu stranu brzdí postup společenských věd, a to uvědoměle (Bárta 2012), ale na druhou stranu stimuluje nové otázky.

V současnosti je třeba přistupovat k otázkám prehistorické archeologie komplexně, nespokojovat se s jedinou metodologií (Melas 2003), nespokojovat se s vlastním úsudkem, ale spolupracovat v týmech společně nejen s ostatními archeology, ale také s vědci z ostatních oborů. Naše otázky v současnosti jsou mnohem komplikovanější a strukturovanější, stejně jako možnosti současné vědy. Za posledních 20 let archeologická metodologie doznala neuvěřitelného progresu, ať již

hovoříme o měřičských a mapovacích technikách, databázových systémech, matematických modelech, výměně informací, biochemii (ORA, testy DNA ad.) apod. Tento nárůst dat si nutně vyžaduje nové organizační struktury badatelských týmů. (Obr. 24)

Obr. 24
„Na jednoho je toho příliš...“

2. Hlavní otázky interpretace historického vývoje

2. 1. Problémy absolutní chronologie⁴⁸

„If the Chronology is the backbone of history, the first research objective must be to establish and refine the dating (...), and the publications of deposits and contexts are crucial.“

(Éiríng et al. 2004, 460)

„The archaeologist, as we all know, likes nothing better than a first-rate disaster: a sack, a fire, a volcanic eruption, an earthquake. Any such happening may provide him with a sealed capsule of valuable evidence.“

(Thomson 1981, 343)

Hovoříme-li o pozdní době bronzové ve východním Středomoří, nevyhneme se problémům absolutní chronologie. Již první generace egejských archeologů věnovala absolutní chronologii zcela přirozeně pozornost a na základě komparací egyptské chronologické škály a egyptských chronologických importů na Krétě nebyla chronologie tohoto období na poměrně dlouhou dobu zpochybňována a to do takové míry, že i chronologie střední a pozdní doby bronzové na Balkáně, v Karpatské kotlině a potažmo v ostatní Evropě navazovala na chronologii egejskou.

⁴⁸ Ani relativní chronologie není vždy bezproblémová a to hlavně tehdy, je-li třeba synchronizovat vzdálenější oblasti jako např. Krétu a Egypt po celé LM I období, Krétu a Mykény v období LM IB-II, ale také např. východní a západní Krétu v těchto obdobích. Relativní chronologie je diskutována v souvislosti s jednotlivými problémy, je-li třeba, ale také v následující kapitole v souvislosti s datováním santorinské katastrofy.

Klíčovým, přelomovým momentem byla aplikace radiokarbonové metody na archeologický materiál. I klasičtí archeologové měli tendenci radiokarbonová data obejít, ale do diskuze vstoupili dendrochronologové a glaciologové a od 80. let je absolutní datování jedním z nejdiskutovanějších problémů egejské prehistorie.

Problém chronologie pozdně minojského a pozdně heladského období je většinou spojován s výbuchem vulkánu na ostrově Santorini a se snahou zasadit tuto tak výraznou událost jak do relativní tak do absolutní chronologické škály.

Na základě starých výzkumů a klasické komparační archeologie se do 70. let 20. stol. udržovalo jako celkem nezpochybnitelné datum tzv. santorinské katastrofy období kolem roku 1450 BC. K výbuchu santorinského vulkánu došlo na rozhraní období LMIA a B, potažmo LHI a IIA, tedy období mykénských šachtovitých hrobů, o které se opírá datování střední doby bronzové v severnějších částech Evropy. Toto datum bylo výsledkem klasické komparační archeologie v návaznosti na egyptskou historickou chronologii. S prvními kalibrovanými radiokarbonovými daty pro danou oblast začalo být toto datum zpochybňováno a rozhodně se posunulo až za rok 1530 BC směrem dolů. Nové výsledky dendrochronologie a glaciologie, které posunují datování události až k polovině 17. stol. př. n. l., se staly nepřehlédnutelnou výzvou nekompromisně zrevidovat výsledky staršího bádání a usilovat o získání nových dat, která by upřesnila odpověď.

Chronologie santorinské katastrofy je rozhodně jedním z nejdiskutovanějších problémů prehistorie Starého světa. Tato událost [patrně nejdramatičtější geologický proces posledních 10.000 let ve východním Středomoří a dost možná na celé severní polokouli (Manning 1999, 7) (**Obr. 25**)] ovlivnila, jak historický vývoj oblasti, tak osudy a životy desítek tisíc lidí té doby. Absolutní datování této události znamená chronologicky „upevnit“ první fázi pozdně minojského období (LM I), potažmo pozdně heladského (LH I) a následně chronologii střední doby bronzové (jak ji definujeme ve střední Evropě) a dokonce pozdního neolitu (final neolit) skandinávské prehistorie (např. Vandkilde et al. 1996).

Rozhodně není snadné jednoznačně a bez pochyb popsat průběh erupce, ke které došlo v DB. Každý sopečný výbuch je ojedinělý a neopakovatelný. Na základě konkrétní geologicko-tektonické skutečnosti, na základě zkušeností a analogií, dospěli geologové k přibližnému obrazu. Jako analogie jsou používány erupce sopky Tambora (Sumatra) 1815 a Krakatoa (ostrůvek mezi Jávou a Sumatrou) 1883 (Friedrich 2000, 67 - 68).

I. Fáze - varovná

Otřesy menšího rozsahu upozornily obyvatele ostrova na nebezpečí. Tito posbírali potřebné a cenné věci (drobné předměty nebyly na Akrotiri prakticky nalezeny), zabalili zásoby, poskládali nábytek a vybavení domácností a evakuovali. Následovaly větší otřesy, které poničily řadu staveb.

Jednotlivé otřesy zprostředkovávala období klidu, kdy se někteří obyvatelé a nebo speciální skupiny vracely, rozebíraly sutiny a pokoušely se o první opravy. Na některých místech opravy nestačily dokončit; bylo nalezeno pohozené náčiní, které zůstalo ležet na místě po chvatném opuštění lokality. (Doumas 1990, 48 - 50)

II. fáze - freatomagmatická exploze

Samotná erupce musela začít varovnými signály (únik plynů z vulkánu, dým atp.). Patrně došlo k prolomení stěn vulkanického komínu a roztavené kyselé magma se dostalo do styku s vodou, což vyvolalo prudkou chemickou reakci. Do vzduchu byla katapultována první dávka roztavených hornin spolu s ohromnými balvany pocházejícími z utržených

stěn kaldery. Některé z nich popadaly na sídliště na Akrotiri a následná vrstva pemzy zapečetila veškeré pozůstatky lidské činnosti. (Friedrich 2000, 71)

Nevíme, jak dlouhá byla doba mezi prvními záchvěvy, dalšími fázemi a vytvořením této první vrstvy pemzy, ale pod ní není žádný nános hlíny, patrná eroze atp., což napovídá o tom, že není možné počítat s větším časovým odstupem. (Doumas 1990, 48 - 50)

III. fáze - tzv. Plinijská

Z této fáze erupce pochází tzv. růžová pemza. Její vrstvy na ostrově jsou v některých místech až sedmimetrové. Došlo k prudkému výbuchu, který vyslal do ovzduší 1,4 km³ materiálu. Sloup popele dosahoval výšky až 38 km. Tímto způsobem byla ovlivněna až stratosféra, jak je podrobněji zmíněno v kapitole 2.1.2. Jednalo se o extrémně silnou explozi, což mimo jiné potvrzuje ohromný rozptyl sopečného popele. Tato fáze na základě známých analogií mohla trvat přibližně několik hodin. (Friedrich 2000, 71 - 73)

Řada domů ještě stála, nebo alespoň jejich ruiny, protože místnosti jsou zaplněné pemzou pocházející z této fáze výbuchu (Doumas 1990, 48 - 50).

IV. fáze - tzv. základní

V této fázi exploze se průběh změnil. Patrně došlo k popraskání stěn vulkanického komínu a magma se znovu smíchalo s vodou a opět došlo k freatomagmatické reakci. Rychlostí zhruba 200 km/hod. byl na všechny strany rozmetán vulkanický komín, což doprovázela mračna popele a prachu. V této fázi bylo do vzduchu vymrštěno odhadem 2 km³ pemzy. Materiál znovu napadal do středu kaldery, kde vytvořil kráter, jehož zúženým hrdlem vystřelil znovu přibližně 38km sloup. Komín tlak nevydržel, rozpraskal a začala vytékat láva z lávové komory a opět vzduchem létaly ohromné balvany. (Friedrich 2000, 73 - 74).

V. fáze - doznívající

Tephra pocházející z této fáze je velice snadno rozeznatelná ve stěně kaldery. Ve světlé pemze jsou tmavá zrna pyroklastického materiálu. Z kráteru ještě vycházel sloup kouře a popela, ale již ne tak rychlý a vysoký. Všude byla mračna prachu, z vody vycházely horké plyny. Kaldera vypadala jako kotel, ve kterém bublá vroucí mléko. Lávová komora se vyprázdnila převážně do kaldery. (Friedrich 2000, 74 - 77)

VI. fáze - sekundární procesy

Nyní došlo k uklidnění všech aktivních reakcí. Dost patrně v této fázi se do moře sesunuly bloky popele, hlavně na jihu a jihovýchodě ostrova (Doumas 1990, 48 - 50). Otázkou v této fázi je pravděpodobné vytvoření vlny "tsunami" po zborcení kaldery. [Např. vlna tsunami, která byla vyvolána propadem kráteru Krakatoa, oběhla dvakrát zeměkouli a vzedmutá vlna pohřbila ve svých útrobách 36.000 obyvatel ostrova, kteří se na člunech nacházeli na dohled sumaterským břehům. Tento výše zmíněný výbuch bylo slyšet až na Madagaskaru, v Austrálii a na Srí Lance. Tlaková vlna byla citelná až v Postupimi. Růžice popela, která se po explozi vytvořila, měla průměr 30 mil a popílek se rozptýlil až na vzdálenost 3.300 mil. Oblak, který zakryl Slunce, byl jednou z příčin jak ekologické katastrofy oblasti, tak ochlazení klimatu na zeměkouli v příštích letech, která se vyznačovala extrémními klimatologickými fenomény (Barber 1987, 221, Friedrich 2000, 69)]. S vlnou, která se pravděpodobně vytvořila jako následek kolapsu kaldery a sesunem pyroklastického proudu do moře během fratomagmatické fáze, je třeba počítat na základě archeologických dokladů ze severního pobřeží východní Kréty. Usazeniny, jejichž vznik je připisován této vlně (složené z pemzy, oblázků, mušlí a architektonických částí) byly nalezeny na lokalitě Amnissos na severním pobřeží Kréty (přístav sloužící knoskému paláci). Vlna je odhadována na 8 - 10m výšky. (McCoy & Heiken 2000, 59 - 64). Vlna tsunami mohla dorazit ke krétským břehům vysoká několik až 40 metrů podle toho kudy procházela. Větší hloubky jsou schopné do značné míry energii vlny absorbovat (vzpomeňme katastrofickou vlnu z 26. 12. 2004 v Indickém oceánu, která právě v šelfových oblastech způsobila nejhorší katastrofy). Na lokalitách Amnissos, Malia, Gournia a Mochlos, existují doklady, že lokality byly touto vlnou zasaženy. Byly přesunuty celé ohromné kamenné bloky. Stejně jako na lokalitě Zakros, ale zde je možné, že původem byla řada zemětřesení o období LMIB. (Driessen, MacDonald 1997, 89 - 90).

Santorinský vulkán vyprodukoval na 13km³ tephry (Sullivan 1990, 114 - 119). Ve vrcholné fázi vylétalo z komínu 1,4 - 4,2 .10 na 8 kg materiálu za sekundu a na povrchu ostrova se akumulovala tepha rychlostí 3cm/min. Vrcholné fáze erupce (II. - V.) trvaly

několik hodin až 4 dny a celý proces (fáze I . VI) maximálně pár měsíců. (McCoy & Heiken 2000, 48 - 49).

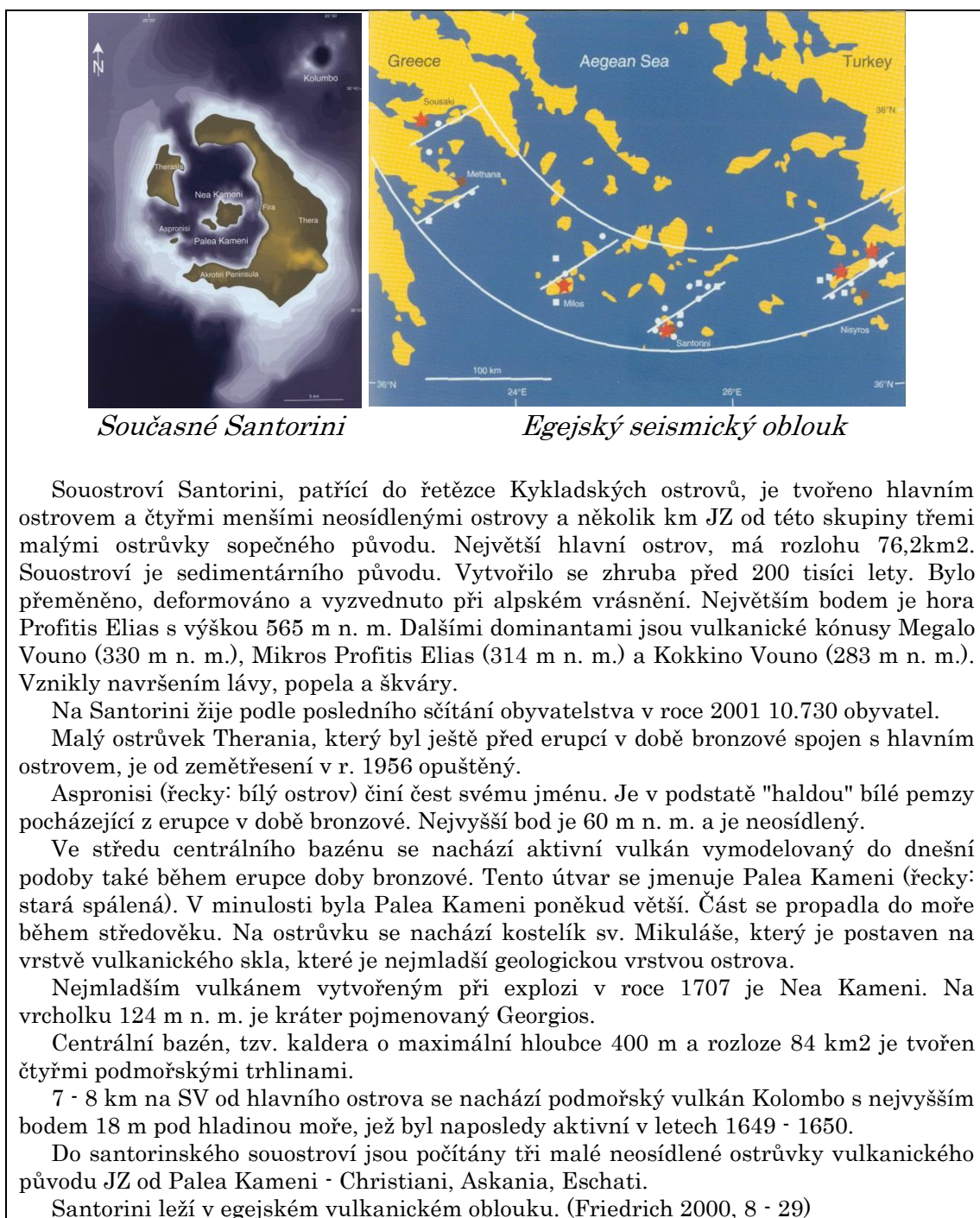
Tato katastrofa musela mít dopad také na psychiku lidí. Z Kréty byl výbuch sledovatelný ze svahů diktijského pohoří. Jak uvádí pozdější analogie, každá velká přírodní katastrofa se podepíše na individuální i kolektivní psychice lidí (posttraumatické deprese, pocity strachu, agresivita). (Driessen, MacDonald 1997, 94)

Obr. 25

Rekonstrukce průběhu santorinské katastrofy

2.1.1. Zrození problému, vývoj a postup jeho řešení

Ostrov Santorini (nebo také Théra, ve starověku Kalisti) nacházející se 120 km severně od dnešního Heraklionu (**Obr. 25, 26**) byl pro archeology objeven v letech 1859 - 1869 při těžbě pemzy používané při stavbě Suezského průplavu (Manning 1999, xxvii) a u příležitosti menšího výbuchu tamního vulkánu v lednu 1866 (Fouque 1999). Sám Fouque datoval událost do intervalu 2000 až maximálně 1500 př. n. l., za což bychom mu měli dnes gratulovat, vezmeme-li v úvahu úroveň tehdejších znalostí a technické vybavení. (Manning 1999, 12). Z důvodů velmi složité geologické situace (vrstvy minojské destrukce se nachází pod několikametrovým nánosem tephry dosahujícím na některých místech síly přes 10m) probíhaly zpočátku jen malé sondážní práce. Systematické výzkumy započaly až v roce 1967 (na výběžku Akrotiri, kde je díky erozi poněkud příznivější situace).

Současné Santorini

Egejský seismický oblouk

Souostroví Santorini, patřící do řetězce Kykladských ostrovů, je tvořeno hlavním ostrovem a čtyřmi menšími neosídlenými ostrovy a několik km JZ od této skupiny třemi malými ostrůvky sopečného původu. Největší hlavní ostrov, má rozlohu 76,2km². Souostroví je sedimentárního původu. Vytvořilo se zhruba před 200 tisíci lety. Bylo přeměněno, deformováno a vyzvednuto při alpském vrásnění. Největším bodem je hora Profitis Elias s výškou 565 m n. m. Dalšími dominantami jsou vulkanické kónusy Megalo Vouno (330 m n. m.), Mikros Profitis Elias (314 m n. m.) a Kokkino Vouno (283 m n. m.). Vznikly navršením lávy, popela a škváry.

Na Santorini žije podle posledního sčítání obyvatelstva v roce 2001 10.730 obyvatel.

Malý ostrůvek Therania, který byl ještě před erupcí v době bronzové spojen s hlavním ostrovem, je od zemětřesení v r. 1956 opuštěný.

Aspronisi (řecky: bílý ostrov) činí čest svému jménu. Je v podstatě "haldou" bílé pemzy pocházející z erupce v době bronzové. Nejvyšší bod je 60 m n. m. a je neosídlený.

Ve středu centrálního bazénu se nachází aktivní vulkán vymodelovaný do dnešní podoby také během erupce doby bronzové. Tento útvar se jmenuje Palea Kameni (řecky: stará spálená). V minulosti byla Palea Kameni poněkud větší. Část se propadla do moře během středověku. Na ostrůvku se nachází kostelík sv. Mikuláše, který je postaven na vrstvě vulkanického skla, které je nejmladší geologickou vrstvou ostrova.

Nejmladším vulkánem vytvořeným při explozi v roce 1707 je Nea Kameni. Na vrcholku 124 m n. m. je kráter pojmenovaný Georgios.

Centrální bazén, tzv. kaldera o maximální hloubce 400 m a rozloze 84 km² je tvořen čtyřmi podmořskými trhlinami.

7 - 8 km na SV od hlavního ostrova se nachází podmořský vulkán Kolombo s nejvyšším bodem 18 m pod hladinou moře, jež byl naposledy aktivní v letech 1649 - 1650.

Do santorinského souostroví jsou počítány tři malé neosídlené ostrůvky vulkanického původu JZ od Palea Kameni - Christiani, Askania, Eschati.

Santorini leží v egejském vulkanickém oblouku. (Friedrich 2000, 8 - 29)

Obr. 26

Současné Santorini

Prvním, kdo dal do souvislosti výbuch sopky na Santorini s destrukcemi minojských paláců a označil jej za přímou příčinu zániku minojské kultury byl irský filolog K. T. Frost (1909), ale upadl v zapomnění. V posledních letech bývá prvenství připisováno J. Schoovi (1937 - 1938), jenž byl do

odborné literatury znovu v práci Driessena a MacDonalda (1997). Schoo byl odbornou veřejností ignorován, a prvenství tak bylo připsáno autoritě řecké archeologie S. Marinatosovi (1939). Není třeba zdůrazňovat, že tato teorie zániku minojské civilizace je již několik desítek let na základě jednoznačných archeologických kontextů považována za překonanou. Nesmíme však tomuto badateli upřít zásluhu o položení základů moderní komparační archeologie a přesto, že s konkrétními výsledky jeho bádání nemůžeme již dnes plně souhlasit, v podstatě vytkl cestu, po které se ubíráme podnes.

Marinatos postupoval při datování destrukcí na Akrotiri prostřednictvím srovnávání egyptských importů na Krétě a minojských a mykénských nálezů z egyptského prostředí. Takto získané výsledky kombinoval s historickými údaji poskytovanými egyptskými písemnými prameny. Jeho vývody týkající se relativní chronologie, byly v podstatě správné, když určil, že katastrofa se odehrála na konci období LMIA. Na základě nálezů minojské a mykénské keramiky v Egyptě byla santorinská katastrofa datována do období těsně před nástupem 18. dynastie. Tato dedukce je v posledních letech také diskutována (Manning et al. 2002, 742). V rámci této základní komparace dospěl k datu kolem roku 1500 BC. (Marinatos 1939). Furumark na základě studia mykénské keramiky dospěl ke shodným závěrům (např. Furumark 1941a, b, 1950). (souhrnně Manning 1999, 13 - 16)

Ironií je, že toto klíčové datum, od kterého je odvozena absolutní chronologie pozdně heladského období a tak přímo ovlivňuje názory a

pohledy na chronologii ostatních, tedy severnějších částí Evropy, nebylo v podstatě 50 let ani zpochybněno ani diskutováno. Do 80. let 20. století se s menšími modifikacemi a odchylkami počítalo s intervalem 1500 - 1450 BC, jak pro detailní archeologické interpretace, tak bylo také přejímáno obecnými příručkami jako je CAH (II, 1, 558), nebo pro nás Pečírka a kol. (1989, 348) a srovnávacími syntézami dějin pravěku (např. Gimbutas 1956, Buchvaldek, Sláma (eds.). 1982, Buchvaldek (ed.) 1985, Pleiner (ed.) 1978, Furmánek et al. 1991, Podborský (ed.) 1993).

Některé modernější syntézy uvádějí rozpor mezi daty poskytovanými přírodovědnými metodami a archeologicko-historickými daty, např. Dickinson 1994, ale také Podborský (ed.) 1993, Furmánek et al. 1991.

Dalo by se s jistou nadsázkou říci, že k "druhé santorinské katastrofě" došlo koncem 70. let, kdy byla publikována první radiokarbonová data, která rázem posunula datum erupce o 100 - 150 let hlouběji. První data, která poskytla mladá glaciologická metoda (ice-core dating), se naopak pohybovala velmi vysoko - kolem roku 1390 ± 50 BC a termoluminiscenční zkoušky potvrdily interval 3600 ± 200 , jehož velké rozpětí je pro dané období naprosto nepoužitelné. Z toho většina archeologů usoudila, že metoda (tedy C-14) je pro dané období nevhodná a z nějakého důvodu chybující a přiklonila se znovu ke konvenčním datům (např. Hood, S. 1978, 688). (souhrnně Manning 1999, 19 - 21)

Již v 70. letech někteří badatelé poukazovali na nepravděpodobnost datování santorinské katastrofy do počátečních let vlády 18. dynastie, což

dokládali na základě archeologických kontextů, jak je diskutováno dále (Pomerance 1978, 797 - 804).

Zlomem v bádání bylo zveřejnění dendrochronologů La Marche a Hirschboecka v roce 1984, že každá vulkanická činnost většího rozsahu uvolňuje do vzduchu SO₂ a SO₃, tedy sloučeniny, které se vytvářejí při rozpadu kyseliny sírové (H₂SO₄) produkované právě vulkanickou činností. Tyto oxidy (siřičitý a sírový) rozptýlené ve větších koncentracích v atmosféře a stratosférickém aerosolu omezují průnik slunečního záření k zemskému povrchu, což doložili empiricky. Na základě konkrétních příkladů ze současnosti a nedávné minulosti prokázali, že sopečné výbuchy mohou snížit průměrnou roční světovou teplotu o 0,4 - 0,7°C. Tato skutečnost se posléze odráží v míře nárůstu letokruhů dlouholetých dřevin. Oba badatelé navrhuji datum 1628 - 1626 BC (LaMarche, Hirschboeck 1984, Pyle 1990, 68). LaMarche navrhoval tento posun již v 70. letech a svůj názor publikoval v National Geographic (Matthews 1976), ale egejské archeologové jej zanechali bez povšimnutí.

Na archeologické pole a do seriózní debaty uvedl tato data P. Warren (1984) s tím, že je nutné data poskytovaná různými přírodními vědami revidovat, srovnávat s archeologickými (či konvenčními, typologickými historickými) chronologickými škálami a rozhodně je brát v úvahu. Vyjádřil také názor, že není možné rozpory mezi konvenčním datováním a daty pocházejícími z laboratoří smést jednoduše ze stolu a nebo přejít mávnutím ruky s výmluvou na chybu. Vyzval k řešení problému. Warrenův článek, dnes považovaný za klasický, v podstatě odstartoval

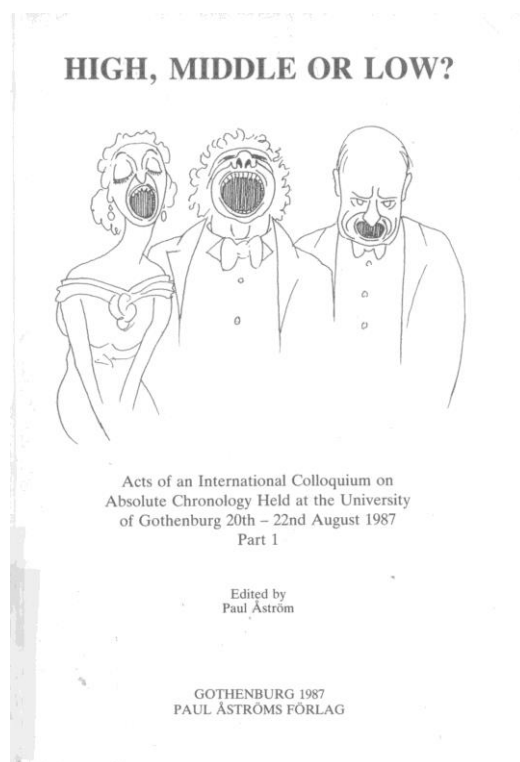
debatu, která je vedena v různé intenzitě prakticky do současnosti, ale která rozhodně posunula naše znalosti kupředu.

Dalším mezníkem byl rok 1987. Dánští glaciologové revidovali svá zjištění získaná na základě vrstvení grónského ledovce a nabídli opravená data, konkrétně 1644 ± 20 BC (Hammer et. al. 1987). Řada archeologů byla nucena pozměnit své postoje. G. Cadogan, který se ještě před několika lety domníval, že absolutní data východostředomořského pravěku jsou více méně stabilizovaná (1978), připustil, že ani datum 1500 nebude již dále udržitelné a že bude třeba hledat někde za rokem 1520 (Cadogan 1987). Stejně tak M. J. Aitken (1988) dospěl na základě radiokarbonových dat k závěru, že je třeba poohlédnout se po správném datu v intervalu mezi lety 1670 - 1520 BC. Rovněž irský dendrochronologický tým ověřil datum 1627 BC (Baillie, Munro 1988). Do diskuse (již podruhé) vstoupil P. Betancourt (1987). Rovněž jeho článek by bylo možné označit jako jeden z mezníků debaty trvající již přes 30 let. Jako první se pokusil propojit archeologická data (tedy konkrétní nálezy z konkrétních nálezových souvislostí) s daty historickými a s daty poskytovanými přírodními vědami a navrhl datování santorinské katastrofy k roku 1610BC. Dalším stavebním kamenem je studie B. J. Kempa a R. S. Merrilleese (1980), kteří na základě krétských a mykénských importů v Egyptě navrhuji a dokládají, že období LM I by spíše mělo končit mezi lety 1600 - 1575, než začínat. Na konci 80. let připojil S. Manning (1988) srovnávací analýzu chronologie východního Středomoří. Jednoznačně se přiklonil k posunu směrem k datům, které poskytly přírodní vědy.

Součástí této debaty bylo také kolokvium uspořádané univerzitou v Göteborgu v roce 1987 (Åström (ed.) 1987a, 1987b, 1989) (**Obr. 27**), které posunulo debatu na kvalitnější úroveň. Rok 1500 BC již přestal být brán v podstatě v úvahu a diskuse, zkráceně označovaná jako "high or low", se dále soustředila na shromažďování argumentů, které by pomohly přesněji umístit santorinskou katastrofu v rámci intervalu 1580 - 1648 BC. V roce 1989 byla zorganizována další rozsáhlá konference na dané téma (Hardy, Renfrew (eds.) 1990), která dovršila další významnou etapu bádání a byla jakýmsi shrnutím dosavadního stavu výzkumu. Jeden z nejdůležitějších poznatků přinesl W.-D. Niemeier (1990), kterému se podařilo zachytit na výzkumu kanaánské lokality Tel Kabri (Izrael) MB II destrukci absolutně datovanou k roku 1600. Odkrytý sídelní komplex poskytl zbytky malované podlahy, jejíž výzdoba byla klasifikována jako analogická tzv. egejským freskám fáze LM IA. W.-D. Niemeier vyvodil relativní souvislost mezi LMI a MBII, které absolutně propojil s koncem 17. stol. BC a obdobím před 18. egyptskou dynastií, jak bude ještě podrobněji analyzováno v následujících kapitolách.

Situaci znovu poněkud ovlivnilo zveřejnění glaciologů, že zkoumají možnost dvou výbuchů v druhé polovině 17. stol. BC, konkrétně kolem roku 1627 a 1645 (Bietak (ed.) 2000, 30)

Na počátku 90. let utrpěla také konvenční chronologie další ránu z tábora stylistických a typologických analýz (Barber 1991 - práce o textilu ve východním Středomoří).

Obr. 27
„High Middle or Low?“

90. léta pak byla obdobím intenzivní kontroverzní debaty. Platformou střetů byl časopis *Archaeometry*. Zároveň však v tomto desetiletí vykryštovalo první všeobecnější souznění výsledků více metod a vědních oborů, jež se shodly na pozdním 17. století.

Někteří badatelé nadále trvají na konvenčních datech (MacGillivray 2009), nebo debatu totálně ignorují (např. Schachermayer 1976a, b, Duhoux 2003), i když data poskytovaná přírodními vědami jsou naprosto vědecká, avšak za rozhodně nevědecké je možné označit ignorování výsledků přírodních věd, k čemuž jsme často náchylní v případě, že jejich výsledky nezapadají do zaběhnutého a vžitého rámce. Drtivá většina archeologů si je vědoma, že je třeba tato data brát vážně a přistupovat k nim nezaujatě, vědecky a naopak nabídnout pomoc při společném hledání

odpovědí na společné otázky a odkrývání skutečnosti. I když se tento přístup zdá jako samozřejmý, podobnou potřebu vyjádřit nutnost spolupráce archeologů a přírodních vědců vyslovil také J. Muhly (2003, 17 – 23).

Shrnutím předešlých diskusí je rozsáhlá práce S. Manninga (1999), která by se dala rozhodně považovat za klíčovou a je nepochybně příručkou neobejditelnou pro každého, kdo se zabývá absolutní chronologií doby bronzové.

S koncem tisíciletí se také debata „svobodných, nezávislých a roztroušených učenců“ dostala na novou kvalitativní úroveň v rámci iniciativy rakouského egyptologa M. Bietaka, který shromáždil velmi široký interdisciplinární a interregionální tým s cílem vnést do problematiky datování doby bronzové ve východním Středomoří světlo (Projekt SCIEEM 2000). Cílem projektu je sestavení co nejdokonalejší sítě a databáze shromažďující a vyhodnocující data všeho druhu. [Bietak, M. (ed.) 2000, 2003, Karageorghis, V. (ed.) 20001.]

Dalším důležitým momentem byl nález olivové větve zatavené v tephře pocházející z výbuchu doby bronzové. Tento nález byl zhodnocen jak radiokarbonovou metodou, tak dendrochronologicky, jak bude diskutováno dále a stal se výzvou k sezvání konference, která se uskutečnila v Kodani v listopadu 2007 a kde dostali hlas jak zastánci vysokých tak nízkých dat. (Warburton 2009).

2.1.2 Argumentace jednotlivých vědeckých disciplín

2.1.2.1. Přírodní vědy

Archeologická věda se od svých počátků snaží o co nejnezpochybnitelnější potvrzení a zdůvodnění svých poznatků. Neboť se jedná o vědu společenskou (i když patrně "noví" archeologové a ortodoxní procesualisté by nesouhlasili), jsou výsledky jejího zkoumání často hypotetické a z důvodu charakteru archeologických pramenů velmi často diskutovatelné.

A proto již záhy po vyčlenění archeologie jako samostatné vědecké disciplíny se archeologové snažili mobilizovat na pomoc přírodní vědy. Ať je to již matematika, fyzika, chemie, biologie ad., snaží se archeologové zařadit a umístit výsledky svého bádání - a nebo je tak kontrolovat či revidovat - do změřitelného rámce. I když historický vývoj postupuje na základě jakési všeobecně platné dialektické logiky, nebude historie v aritmetickém nebo mechanickém smyslu slova změřitelná nikdy. Přírodní vědy nám však mohou pomoci řešit některé konkrétní otázky, jako je např. otázka Kdy? nebo Jak dlouho? (Chceme-li však odpovědět na otázku, Proč? žádná termoluminiscence a nebo dendrochronologie nás nespasí a odpověď automaticky nedodá.)

Zřejmě musíme souhlasit s dendrochronologem M. G. L. Bailliem (1990, 160 - 161), který navrhuje izolovaný přístup k problému a navrhuje hledat řešení vždy v kombinaci s dalšími vědními obory. Proto ani rozdělení

kapitoly na jednotlivé metody a obory není správné, ale bylo použito pro lepší přehlednost

„Radiokarbon“

V 70. letech očekávali archeologové, že radiokarbonová data pouze ověří datování odvozené ze stratigrafií ukotvených v egyptské historické chronologii. Jakým překvapením ale byla série dat pensylvánské university z roku 1977, která přinesla datum 1500bc, kalibrované na 1625 BC (Kuniholm 1990a, 13, původní publikace dat: Michael 1976, 1978, Betancourt, Weinstein 1976, Fishman et al. 1977 ad.). Rozpoutala se debata na téma spolehlivosti vzorků. Tyto námitky však neobstály, jak posléze prokázali Betancourt a Michael (1987). Jednalo se homogenní skupinu 15 vzorků, kterou oba badatelé také příkladně prezentovali.

Následovala data z dalších laboratoří: např. Simon Fraser University v Burnaby (Nelson et al. 1990). Kodaňská laboratoř zveřejnila následující výsledek: pásmo 1690 - 1610 BC s pravděpodobností $P=89\%$ a 1560 - 1530 BC s $P=11\%$. Podobná byla rovněž oxfordská data (1690 - 1600 BC s $P=71\%$ a 1560 - 1530 BC s $P=29\%$). (Manning 1999, 32 - 39). Série těchto jednoznačně umístila inkriminovaný santorinský výbuch do 17. stol. př. n. l. Není možné smést je ze stolu, naopak je třeba zahrnout je do odborné diskuse.

Dnes již není možné zpochybňovat serióznost vzorků, jichž máme k dispozici přes 30.000 z celého východního Středomoří z různých laboratoří

(Bietak (ed.) 2000, 15), kdy používaná laboratorní technika je schopná měřit množství uhlíku až na 15 desetinných míst (tamtéž, 68 - 69). K dispozici je opravdu ohromné množství vzorků z velmi širokého regionu. V posledních letech byla např. zpracována řada vzorků z lokality Jericho (Tell el-Sultan) laboratoří v Groningenu a byla srovnána s analogickými vzorky z Egypta, Santorini, SV Sinaje. Vzorky byly odebrány převážně ze zuhelnatělého dřeva, a tak v některých případech mohlo dojít ihned k dendrochronologickým srovnáním (Bruins, van der Plicht 2003, 35 – 37).

Na základě velmi pečlivě vybraného organického materiálu z lokalit Agia Triada, Myrtos Pyrgos a Chania na Krétě, z Rhodu a z lokality Akrotiri na Santorini poskytla oxfordská laboratoř data shrnutá v článku Manning et al. 2002, na jejichž základě autoři vyvozují, že období LM IA končí přibližně v rozpětí 1610 – 1590 BC a ne až kolem r. 1480, jak se tradičně uvádí; santorinský výbuch datují do intervalu 1650 – 1620 BC. Vylučují data 1520 – 1500. Do tohoto intervalu kladou konec období LM IB (1522 – 1512 BC) (Manning et al. 2002, 733 – 744).

Bádání spojené s radiokarbonovou metodou se dále soustředilo v podstatě na dva směry: na otázku způsobu a přesnosti kalibrace a na problém laboratorní přesnosti (kontaminace a velikost vzorků). Ke kalibraci jsou používány dendrochronologické sekvence, které se opírají převážně o řady sestavené na základě nárůstu letokruhů amerických sekvojovců, dlouholetých dubů a borovic z Irska a Německa. Hlavní, často vznášenou námitkou je, že se jedná o oblasti geograficky velmi vzdálené. V poslední době jsou používány dřeviny pocházející z lokality Porsuk v

Anatólíi (přibližně 840 km severně od Santorini), které jsou již geograficky akceptovatelnější. [Bietak (ed.) 2000, 71]. Nejpoužívanější kalibrační šablonou je dekádomá křivka Stuivera a Beckera (1986). Vlastní křivku používá tübingenský badatel B. Weniger (1990), který mimo jiné upozorňuje na celkem značné rozdíly jednotlivých kalibračních systémů [Betancourt a Michael (1987) kalibrují na 1619 ± 20 BC na základě "bidecade curve" Pearsona a Stuivera. Stuiver a Becker používají dekádomou křivku a docházejí pro stejné nekalibrované datum k datu 1680 - 1600 BC a tzv. "2 σ range" nabízí datum 1687 - 1575 BC]. (Weninger 1990, 219 - 223)

Další otázkou je čistota a míra možné kontaminace vzorků, ať již v minulosti a nebo dnes. Jednou z námitek na přesnost dat z destrukcí na Akrotiri je potencionální kontaminace tehdejších rostlin zvýšeným podílem CO₂ produkovaného vulkánem. Bylo laboratorně potvrzeno, že rostliny žijící v bezprostřední blízkosti zdroje CO₂, tedy v místech s jeho zvýšenou koncentrací, poskytují velmi nízká data. Např. data získaná ze vzorků současných rostlin odebraných v německém Eifelu v bezprostřední blízkosti zdroje CO₂ se jeví jako stará 3500 let (1500 bc), ale zároveň bylo potvrzeno, že se vzdáleností ovlivnění vzorku rapidně klesá a po přibližně 100 metrech je koncentrace CO₂ ve vzduchu zase úplně přirozená (Hubberten et al. 1990, 180 - 186, Weninger 1990, 218).

Řada badatelů si klade otázku, jak je možné při dnešní laboratorní přesnosti, že vzorek odebraný z jednoho kontextu (např. z uzavřené nádoby se zuhelnatělými fíky) poskytuje data vzdálená až 200 let

(Friedrich et al. 1990, 193 - 195) a proč pásmo a odchylka, které tato datovací metoda umožňuje, je tak široké (Nelson et al. 1990, 198 - 206, Housley et al. 1990, 213 - 214).

V současnosti se badatelé snaží vyloučit tyto chyby tím, že jsou pro měření vybírány speciálně vzorky pocházející z krátce žijících organismů (rostliny nebo kosti zvířat). Jako příklad možného vytvoření odchylky je kus dubu, který žil 30 let a poskytl datovací pásmo 1757 – 1685 BC! (Manning, Ramsey 2003, 112 – 114)

Současné možnosti metody C-14 a stav bádání nedovoluje použít radiokarbonové datování pro toto období, jako jedinou a směrodatnou metodu. Tato může pouze vylučovacím způsobem potvrdit a nebo eliminovat určitý údaj. Na základě statistického zhodnocení pak může určit pásmo pravděpodobnosti.

Z tohoto hlediska je velmi důležité nejnověji zveřejněné datum získané na základě nálezů kusu olivového dřeva, které bylo spáleno živé právě během erupce sopky a zůstalo uvězněno v tephře. Tento vzorek byl vhodný pro radiokarbonové datum, ale rovněž pro dendrochronologickou analýzu. Snad jediným problémem je, že letokruhy olivovníku nenarůstají pravidelně. Na zmíněném vzorku bylo identifikováno 72 letokruhů. S pravděpodobností 95% byl tento kus dřeva spálen v intervalu 1627 – 1600 BC. (Friedrich et al. 2006, 509, 548)

Nejnovější výsledky radiokarbonové metody tedy rozhodně doporučují konec 17. stol. BC pro hranici období LMIA a B, kam celkem bez pochyb spadá santorinská katastrofa.

Dendrochronologie

Dendrochronologie je jedním z oborů, který dokáže za příznivých podmínek poskytnout absolutně přesná data. Dendrochronologické řady jsou geograficky omezené. Pokud však hovoříme o klimatologických katastrofách celosvětového dosahu, je možné tyto regionální škály využít a přenášet z oblasti do oblasti, jak prokázali LaMarche a Hierschboeck (1984). Na základě vztahu: abnormální vulkanická činnost -> ovlivnění (ochlazení) klimatu -> znatelně omezený nárůst letokruhů dřevin ve velmi širokém regionu (např. na severní polokouli), přistoupili ke studiu obřích sekvojovců starých kolem 4.000 let. Jejich výzkum probíhal v laboratořích univerzity v Tusconu. S předpokladem, že archeologicko-historické datum 1500 je správné, započali s hledáním růstových anomálií kolem tohoto data, ale nedočkali se žádného výsledku. Až kolem roku 1627 byly zaznamenány odchylky v růstu (Kuniholm 1990a, 7).

Další výzkum provedl irský badatel Baillie (1990, 160 - 166, Baillie, Munro 1988, 344 - 346) na základě irských dubů. Potvrdil "kyselou" anomálii v intervalu 1644 ± 20 BC, která prozrazuje, že jsme svědky velmi silné vulkanické události. Podobné anomálie v tomto pásmu vymezeném nejnovějšími výzkumy ledovcových stratigrafií prokazují také borovice z White Mountains v Kalifornii. Podobný extrém (smrštění letokruhů) pozoruje Baillie pouze 9krát za 6.000 let. Všechny výše uvedené anomálie růstu letokruhů v širokém regionu prokazují rapidní pokles teploty v rozmezí let 1626 - 1628 BC. Autor poznamenává, že všechny stromy

nereagují stejným způsobem a ve stejném rozsahu. Jedním z klíčových faktorů, kromě teploty, je výživnost půdy. Stromy rostoucí na půdách chudých na živiny reagují mnohem citlivěji na výkyvy teploty.

V Evropě je nyní užívána dendrochronologická řada sestavená z komparací volně ložených škál z Irska, Anglie a Německa, která byla ukotvena až k roku 3.800 BC s přerušeními mezi lety 3196 - 1682 BC a 1584 - 970 BC.

J. Hillam (univerzita v Sheffieldu) objevil v Anglii skupinu dubů vhodných pro rozmezí 1687 - 1362, která také prokazuje anomálie kolem roku 1620 BC.

V Německu, kde jsou používány stromy rostoucí na celkem bohatých půdách, nejsou rozdíly v nárůstu letokruhů tak značné, ale přesto v intervalu 1628 - 1620 musíme počítat se sérií studených lét.

V Belfastu byla sestavena řada trvající 7200 let. (Baillie 1990, 161 - 163).

Po erupci santorinské sopky došlo k poměrně prudkému ochlazení klimatu na několik měsíců (Sears et al. 1987). Pokud by nedošlo k ochlazení celkového klimatu minimálně v následujícím roce, neměla by tato událost dopad na dřeviny na celé severní polokouli. Také je třeba počítat s tím, že v závislosti na mikroklimatických podmínkách, na výživnosti půdy, mohlo mezi datem katastrofy a "nárůstovým šokem" zprostředkovávat i několik let. Dendrochronologové se však vyjadřují v tom smyslu, že mezi lety 1630 - 1627 BC se něco krátkodobého, ale velmi výrazného, událo s klimatem země a vycházejíce ze srovnání s výsledky

glaciologických výzkumů, se jednoznačně přiklání k připsání odpovědnosti za tyto výkyvy výbuchu sopky na Santorini. (Baillie 1990, 165).

Existují také dendrochronologické řady přímo pro východní Středomoří sestavené na základě libanonských cedrů nalezených v Egyptě. Tato škála je komparací s americkými sekvojovci. Ale prozatím je „volně plovoucí“. Konkrétně je jedná o 1503 let pro DB, 570 pro neolit a od roku 362 AD a výše je stupnice v podstatě perfektní (Bietak (ed.) 2000, 12). Budování této lokální škály pokračuje, ale prozatím neexistují vzorky z 2. tisíciletí B. C. (Cichocki 2003, 43 – 46).

Glaciologie ("ice.core" dating)

Tato metoda pracuje na základě principu vrstvení polárního ledovce. Podobně jako při nárůstu letokruhů v závislosti na klimatologických faktorech prokazuje odlišné chemicko-fyzikální charakteristiky každá vrstva náležející konkrétnímu roku. Pomocí speciální techniky je z ledovce odvrtáno jádro (až do hloubky 3.000 m, což představuje zhruba 200.000 let).

Přes ledové jádro přecházejí dvě elektrody, které měří výkyvy odporu el. proudu. Jednotlivé hodnoty a anomálie jsou pak zkoumány chemicky. Tak tedy zvýšený obsah H_2SO_4 a oxidů síry ovlivňuje vodivost, zmenšuje odpor a je důkazem abnormálních geologických (vulkanických) jevů. (Friedrich 2000, 91). Erupce tephry až do stratosférických výšek (viz příloha 2) a

rozptyl stratosférického kyselého aerosolu (Pyll 1990, 68) tak ovlivnila kyselost srážek a tedy chemické složení sněhové pokrývky v Grónsku v kritických letech po santorinské katastrofě.

Glaciologové vstoupili do debaty již v 70. letech, jak již bylo zmíněno výše (viz kapitola 1) ovšem s datem, které později opravili na letopočet 1645 ± 20 BC (Kuniholm 1990, 8). V Grónsku nyní fungují tři glaciologické základny, kterým se podařilo najít tzv. "acid" (kyselý) horizont, jenž americké projekty GIPS2, GRIP a NORTH GRIP datují do intervalu 1623 +36 BC. Bohužel jemnější měření ukazují dvě anomálie v různých vzorcích a různých škálách (Bietak (ed.) 2000, 30), což komplikuje jejich identifikaci se santorinskou katastrofou. Někteří glaciologové zastávají názor, že mohlo dojít i k jinému výbuchu značného rozsahu, který nemáme historicky potvrzený, dost možná na jiném místě zeměkoule, a jednotlivé anomálie mohou patřit odlišným geologickým událostem.

D. M. Pyll (1990, 167 - 172) vysvětluje princip, jak je v předprůmyslovém věku ovlivňován obsah oxidů síry a kyseliny sírové v atmosféře. Jejich základním zdrojem byla vulkanická činnost, z níž pochází více než 60% těchto sirných sloučenin. Samotné magma je velmi kyselé, obsahuje 4 - 7% H_2SO_4 . Pyll vyslovuje také otázku, zda je možné naměřené anomálie jednoznačně bez váhání propojit se santorinskou katastrofou. Sopečný výbuch, v jehož „silách“ je ovlivnit chemické složení grónského sněhu, musí mít určitou sílu a intenzitu. Pokud je $VEI > 4$ ovlivňuje stratosféru. [VEI = volcanic explosivity index. stupnice 0 - 8. Je určován na základě výšky komína vymrštěné tephry a hlasitosti výbuchu

(Fridrich 2000, 70)]. Na základě statistiky je možné shrnout, že během 75 - 100 let má 1 výbuch z 20 - 30 $VEI > 4$.

Síla námi sledovaného výbuchu byla rekonstruována na základě analogií z moderní doby na $VEI=6,9$ (Hammer, Clausen 1990, 175). V době výbuchu santorinské sopky došlo i k dalším sopečným výbuchům na jiných místech zeměkoule (např. na Aljašce), které byly také velmi bohaté na H_2SO_4 .

Badatelé Hammer a Clausen (1990, 174 - 179) se přiklánějí k názoru, že výsledky poskytované dánskou stanicí v Grónsku (Dye 3) jsou schopné odpovídat na otázky chronologie s přesností desetiletí. Tato stanice se opírá o měření dalších hodnot koncentrací sloučenin produkovaných vulkanickou činností (HCl , HF atd.) (Podobně jako sopečné výbuchy jsou zachytitelné také výbuchy nukleárních bomb). Na základě petrografických analýz musela být erupce v minojské době velmi bohatá na sloučeniny obsahující síru. Mezi lety 1900 - 1300 BC odhalila stanice Dye 3 pouze jediný výbuch, který by odpovídal stupni $VEI > 6$. Oba vědci ho spojují s výbuchem na Santorini a datují jej 1645 ± 7 BC.

Přibližně 20letý rozdíl vzorků ze stanice GRIP a Dye3 zdůvodňují glaciologové buď zpožděním reakce nárůstu některých dřevin, delším pásmem klimatických anomálií, případně nepřesností měření jedné ze stanic. Určitou roli hraje rozhodně vzdálenost odebraných vzorků od epicentra výbuchu. (Hammer et al. 2003, 87 – 92, Manning et al. 2001, 2532 – 2534).

Další přírodovědné datovací metody

Jak jsme se již zmínili v 1. kapitole, také termoluminiscence se snažila přispět k datování, ale data v rozmezí 100 - 15.000 let mají odchylku 5 - 15%, což je pro dané období naprosto nepřijatelné rozpětí (Schoch 1995).

Další metodou, která se snaží přispět k osvětlení datování je paleomagnetologie, která pracuje na principu "zakonzervování" stavu orientace magnetického pole země v předmětech, které prošly žářem nad 500°C. Tato metoda prozatím neposkytuje data a vysvětlení, která by pomohla osvětlit náš problém (Taling & Downey 1990, 146 - 159).

Zde byly zmíněny pouze ty metody, které významným způsobem přispěly do diskuse na dané téma. Další metody (rozklady kosmogenních izotopů Si-32, Cl-36, Ar-39, Ionium-Proaktium, elektroresonanční metoda, měření exoelektrických emisí ad.) buď nejsou na tento problém aplikovatelné a nebo prozatím nedokázaly přispět k hledání odpovědi na otázku absolutní chronologie výbuchu santorinské sopky v DB.

2.1.2.2. Archeologické srovnávací metody

Již průkopníci východostředomořské prehistorie (Evans, Pendelbury, Marinatos) správně zaznamenali, že charakteristickým znakem

nálezových souborů z minojské Kréty jsou importy z Egypta a nálezy minojské kultury v ostatních regionech východního Středomoří, které dokládají četné kontakty mezi jednotlivými regiony (Shrnutí starší literatury: Warren 1995, 1). Toto rozptýlení hmotné kultury se nabízí pro sestavování relativních i absolutních chronologických následností (pokud jsou brána správně v úvahu některá specifika, o kterých se ještě dále zmíníme). Aktivní kontakty, ať již přímé nebo zprostředkované, jsou sledovány (navzájem ve všech možných kombinacích) mezi Krétou, egejskými ostrovy, pevninským Řeckem, Kyprem, Malou Asií, Syropalestinou a Egyptem. Jsou patrné již po celé období MM (např. importy kamarského zboží v Egyptě). Největšího rozmachu však dosahuje minojský vliv právě v období LM I.

Toto propojení jednotlivých oblastí zkoumaného regionu a výrazná událost santorinské katastrofy jsou vhodným prostorem k poměrně detailnímu upřesnění relativní chronologie, zároveň však komplikují chronologii absolutní (Dickinson 1994, 16 - 17).

Problematika vzdáleností

Minojská kultura měla tendenci k pronikání do dalších oblastí, ale také byla ovlivněna impulzy z oblastí hlavně civilizačně rozvinutějších (Egypt. Přední východ). Poloha Kréty ji dovozovala v plné míře využít potenciál této sítě vztahů vzájemného působení. K pochopení vypovídací hodnoty importů je třeba pochopit a nebo alespoň pokusit se zhodnotit absolutní a

relativní hodnoty vzdáleností v tehdejším východním Středomoří. Jak tyto předměty mohly cestovat? Jak rychle a kudy?

Pokusme se rekonstruovat cestu z Kréty do nilské delty. (**Obr. 28**) Nejkratší přímá cesta vede z jihovýchodní Kréty přímo JV směrem do delty. Je třeba překonat 560 km otevřeného moře bez ostrovů, orientačních bodů, zastávek nebo záchytných bodů v případě nouze. Na základě analogií z klasického starověku byla tato vzdálenost jen těžko překonatelná, a nebo v nejlepším případě příliš riskantní.

Již tehdy musela existovat značně rozvinutá znalost mořeplavby, navigace, geografie a meteorologie. Dokládají to jak prameny nepřímé - fresky (Santorini - západní dům), tak přímé - nálezy vraků lodí, nálezy jejich součástí (souhrnně k mořeplavbě a loďařství v DB ve východním Středomoří: Wachsmann 1998)

Další možností přesunu byla cesta sice nejdelší, ale patrně nejvíce využívána právě z důvodu bezpečnosti, a to: ze severní Kréty na Kypr, pak k syrskému pobřeží a podél palestinských břehů k deltě a nebo opět po souši. Tato cesta, vystopovaná na základě archeologických nálezů (a doložená z historické doby), byla dlouhá 1440 km - 1800 km. (Kemp, Merrillees 1980, 274)

Kontakty mezi jednotlivými regiony nebyly vždycky mírové, jak dokládá freska na severní zdi západního domu v Akrotiri, kde je zobrazena námořní bitva a vylodění bojovníků v plné zbroji (např. Kemp a Merrillees 1980, 217).

Odhady některých badatelů ukazují, že cesta z delty do oblasti pozdější Fénicie mohla po souši trvat 2 - 3 měsíce. (Raban 1988, 129)

Obr. 28
Možné cesty z Kréty do nilské delty

Z těchto údajů vyplývá, že každodenní kontakt možný nebyl. Jednalo se tedy spíše o zprostředkovaný. Rozhodně však existovalo celkem jasné povědomí o širším regionu [několik namátkových příkladů: egyptské písemné prameny zmiňující Krétu (Keftiou) v době vlády 18. dynastie, ikonografické doklady z Rekmireovy hrobky, krétské nálezy v obchodních centrech Byblu a Ugaritu, Sargon I. Akkadský zmiňuje Krétu (Kap-te-ra,

biblický Kapthor) již ve 24. stol. BC, také akkadský nápis z 18. stol. BC nalezený na Kythéře, levantský pečetní váleček nalezený v hrobě B na lokalitě Platanos (Messara), královský archiv v Mari - Kréta je zmiňována jako místo odkud pochází řada vzácných kovů a místo, kde sídlil dokonce vyslanec, ad. (Raban, A. 1991, 129 – 147). Na druhou stranu přímé importy nejsou v nálezových situacích až tak běžné, ale hovořili bychom spíše o vlivech (statistika nálezů z jednotlivých období: Kemp, Merrillees 1980, 278 – 279, statistika nálezů z období LM I: Driessen, Macdonald 1997, 81, Fig. 4.30).

Právě nad touto problematikou se zamýšlí M. Melas (1988). Na základě archeologických dokladů a teoretického studia klasifikuje tři zóny kontaktu, intenzitu a směry šíření minojské kultury.

Rozlišuje následující okruhy:

1. zóna, tzv. sídlištní - zahrnuje nejužší geografickou zónu (v našem případě Dodekánisu, Samos, Kythéru, některé části J Peloponésu, Rhodos a JZ pobřeží Malé Asie). V této zóně proběhla skutečná kolonizace a emigrace. V tomto období se jednalo spíše o přirozenou emigraci z důvodů ekonomických a obchodních. Nemáme doklady válek ve větším rozsahu ani nesledujeme známky přelidnění, které by mohlo být důvodem migrací celých komunit. Naopak disponujeme jasnými doklady obchodní kolonizace (např. Betancourt 2004, 27). Jistou roli mohl hrát také nedostatek snadno přístupné obdělávatelné půdy na Krétě. Kolonie byly zakládány na obchodních cestách a u surovinových zdrojů. (Melas 1988, 48 - 56)

2. zóna, tzv. versaillského efektu - zahrnuje oblasti důležitých kontaktů.

Destinace jsou však vzdálenější. (jednalo by se o oblasti centrálního a jižního Řecka, Lakonie, Messinie, Argolidy, Attiky, Boetie, Euboje, Thesálie, Aiginy, Skopelu, Lemnu, západního pobřeží Malé Asie.) V této oblasti probíhal velmi intenzivní obchod a projevuje se v ní zcela zřetelně silný vliv minojské kultury (imitace, móda, importy luxusního zboží). Tato zóna je také archeologicky dobře doložitelná.

3. zóna tzv. interregionálního obchodu. Zahrnuje celé východní Středomoří.

V jejím rámci bylo přesunováno hlavně luxusní zboží. Styk byl omezený a většinou zprostředkovaný. Do této skupiny by patřili také umělci, kteří vytvořili fresky krétského stylu v palácích v Alalachu, Abydu, v Miletu, Phylakopoi, Avaridě, malované podlahy v Tel Kabri ad. (Melas 1988, 56 – 68).

Vyvrcholením rozmachu minojské kultury v největší geografické šíři zaznamenáváme v období MMIB - LMIB. Právě aglomerace na santorinském Akrotiri byla založena na počátku LMI. Do tohoto období také spadají patrně kořeny legendy o Theseovi. (Melas 1988, 56 - 68). Melas také navrhuje zaměnit nadsázku „Thalassocracy“ termínem – „široká zóna vlivů“ a slovo „conquista“ termínem „přesídlování“

2.1.2.3. Archeologická komparace

Metody, které byly používány otci krétské archeologie Evansem a Pendelburym (shrnutí a přehled jejich metodologie v: Schoch 1995, 29 – 49 pro Evanse, 52 – 68 pro Pendleburyho) vycházely ze dvou základních předpokladů – 1. komparace s egyptskou chronologickou škálou a 2. odhady kolik generací hypoteticky zprostředkovávalo stylovou změnu v kombinaci se silou vrstvy v terénu. Tato metoda je opravdu velmi přibližná a s podivem je ještě dnes někdy používána k propočtům trvání některých fází (Popham 1990). Tyto chronologické odhady je třeba brát pouze jako pomocné, neboť nikdy nebyl prokázán nějaký matematický vztah mezi silou vrstvy a časem. (Ernée 2008, 111 – 28)

Ještě dnes je do určité míry aktuální debata na téma, zda santorinská katastrofa proběhla na konci stupně LMIA a nebo na počátku IB a jak tyto stupně definovat na širším regionu. Tyto stupně byly výsledkem kontinuálního nestejnomyšlného vývoje (Niemeier 1980, 80, Betancourt 1985, 122 - 148). Např. na lokalitě Mochlos je pod nánosem sopečného popela a ve vrstvě těsně před opuštěním lokality pouze keramika typická pro stupeň LM IA, na Karpathu a nebo na samotném Santorini jsou již v souborech před výbuchem obsaženy také nádoby charakterizující stupeň LM IB. (např. Soles, Davaras 1990, 89 - 95, Manning 1988, 21 - 24, 57,

Betancourt 1985, 122 – 148). Všichni jsme si vědomi, že rozdělení prehistorie na stupně je většinou jenom pomocné.⁴⁹

Kontakty s Egyptem

Již průkopníci krétské archeologie nemohli přehlédnout kontakty mezi minojskou Krétou a Egyptem jasně se projevující v archeologických kontextech. Od dob prvních výzkumů na Krétě jsou stopovány tyto vztahy a zároveň vydáváno úsilí definovat charakter a intenzitu těchto kontaktů, ale také umístit je do chronologického rámce a posléze vyvodit historické závěry. Propojení Kréty s egyptskou historickou chronologií je vlastně prvním kontaktem evropské prehistorie s historickou civilizací.

Chronologický i historický obraz se stále vyvíjí. Na základě nejnovějších nálezů a analýz se jako nejpravděpodobnější jeví synchronizace krétských stupňů MM a LMIA s Druhým přechodným obdobím, 18. dynastie pak s obdobím LM IB. Dosud nebyla jednoznačně vyřešena otázka, zda k santorinské katastrofě došlo v Druhém přechodném období, či na počátku vlády první „pohyksóské“, tedy 18. dynastie. V posledních desetiletích byla také podrobně revidována

⁴⁹ Obvyklý způsob na základě kterého archeologové zkoumají vývoj v rámci velkých chronologických celků je, že rozdělují fakta na fáze a posléze debatují nad příčnými změnami mezi těmito stupni. Z historie se tak stává diskontinuální proces, ať již je následující přístup kulturně-historický (kdy za příčinu přerušení jsou považovány vpády atd.), procesuální (změny systemické a adaptační), nebo marxistický (změny vyvolané střetem protikladů) (Hoder 1986, 80) (překlad autorka)

absolutní egyptská chronologie, jejíž přesnost se zmenšuje směrem do minulosti.

V následující kapitole jsou analyzovány jednotlivé chronologické indicie pro absolutní datování santorinské katastrofy z pohledu současné egyptologie. Považuji za přínosné přinést na následujících stránkách podrobné, z hlediska egyptologie triviální informace vzhledem k tomu, že text je určen převážně prehistorikům a klasickým archeologům. Je třeba si přiznat, že naše znalosti jsou často velmi omezeny obdobím a geografickým prostorem, na kterém se „vědecky“ pohybujeme, což limituje naši možnost nahlížet na jednotlivé problémy i obecnější historické otázky mnohem komplexněji.

Problémy egyptské chronologie

Egyptská chronologie je zatím tím nejpřesnějším, co máme k dispozici, i když na druhou stranu také hodnocení egyptské chronologie prochází vývojem, je stále kritizováno, znovu hodnoceno a upřesňováno (zajímavou esejí na téma, jak k egyptské chronologii přistupují ne-egyptologové a o jejích rozporech a nepřesnostech je práce W. A. Warda 1992). Rozdělení egyptských dějin, kterého je v podstatě v různých modifikacích užíváno dodnes, pochází od Manéthóna, velekněze ze Sebennýtu, který sepsal v 1. pol. 3. stol. př. n. l. pro Ptolemaia I. Sótéra dějiny Egypta. Z tohoto díla se dochovaly pouze výpisky - především seznamy králů - od pozdějších křesťanských autorů (Julia Africana, Eusebia, Synkella, Josepha Flavia).

Dalšími důležitými prameny jsou tzv. seznamy králů (palermská deska - 5. dynastie, karnacký seznam - kolem 1500 BC, abydoský seznam - kolem 1300 BC, sakkárský - kolem 1250 BC a turínský královský seznam - 1300 - 1200BC, který je nejkompletnější) (Pečírka 1989, 187, 239 – 240).

Sami egyptologové, vědomi si určitých odchylek a nepřesností historické chronologie sledovaného období, nejsou úplně jednotní a používají tři různé chronologie: vysokou, která datuje počátek 18. dynastie do rozmezí 1577 - 1570 BC, nižší - zhruba o dvacet let a extrémně nízkou (1542/40 - 1530). Podrobný přehled jednotlivých datovacích škol a jejich představitelů in Manning, 1988, 25, stručněji Weinstein 1995, 85, Ward 1992.⁵⁰

Na první pohled se zdá, že by bylo možné na základě kompletních seznamů králů sestavit absolutně přesnou chronologickou škálu, ale situace není až tak příznivá. Prameny nejsou kompletní, jejich autoři byli na staletí a tisíciletí vzdáleni obdobím, která popisovali. Dalšími problémy jsou např. časové úseky, kdy jiný panovník ovládal Horní a jiný Dolní Egypt, v některých obdobích máme doloženou koexistenci několika dynastií pouze na území Dolního, resp. Horního Egypta. Můžeme říci, že zhruba od 7. stol. (někteří badatelé udávají až od perského tažení 525 BC – např. Bietak, Kopetzky 2000, 22 - 27) je datování v podstatě na rok přesné. (Shrnutí problémů a rozporů Manethových zápisů v: Redford 1986, 1997).

Primárním problémem, který ovlivňuje nepřesnost egyptské škály, je způsob počítání měsíců a počátku roku, tedy tvorba kalendáře. Měsíce v

⁵⁰ Na základě čtenářské zkušenosti se mi osobně jeví, že většina evropských egyptologů dnes užívá datování, jak jej shrnul britský badatel K. A. Kitchen (1987, 1996, 2000), který preferuje data nízká, přičemž většina amerických badatelů naopak preferuje právě data vysoká (podobný názor in Weinstein 1995, 85).

Egyptě dlouhé 29,5 dní byly počítány podle novu. Jeho pozorování a přesné určení může být doprovázeno určitou odchylkou nebo chybou. Egyptský rok měl 365 dní. To znamená, že oproti astronomické skutečnosti chyběla čtvrtka dne. (Bietak, Kopetzky 2000, 22 - 27, Manning 1999, 369 - 371). Nový rok byl určován na základě každoročních nilských záplav a na základě pozorování nejjasnějšího tělesa na obloze, kterým byla hvězda Síríus. Na část roku (konkrétně na 70 dní) z horizontu mizí a těsně před záplavou se znovu objevuje. Právě to byl počátek egyptského roku. Je jisté, že problémem byla reálná možnost naprosto přesného měření a pozorování. Rozdílně je pozorovaný Síríův východ v Horním a Dolním Egyptě. Pokud bylo měřeno v Thébách byl výsledek odlišný od měření v Memfidě. [Dnes je za použití precizní techniky vytvářena rekonstrukce hvězdné oblohy pozorovatelné z různých míst kterýkoliv moment minulosti (Firneis, Rode – Pautzen 2003, 47 – 85)]. Je zřejmé, že konec kalendářního a astronomického roku se tedy rozcházely. Stav byl občas regulován měsícem vloženým do kalendáře. Měsíc a Síríus se setkávají v jednom bodě jednou za 1460 let (tzv. sothický cyklus). Římský spisovatel Censorius uvádí, že tato shoda byla pozorována 20. července 139 AD. Theon, že k této shodě došlo před 1605 lety počítajíc od nástupu císaře Diokleciána na trůn (29. 8. 294 AD). Na základě obou těchto údajů docházíme k roku 1321 BC, které je tedy velmi pravděpodobně přesným datem počátku a konce jednoho sothického cyklu. (Manning 1999, 370 - 371). (Podrobně vysvětlené vytváření kalendáře období Střední a Nové říše

v Krauss 2003, 175 – 197. Z této velmi podrobné analýzy vyplývá, že odchylka pro Druhé přechodné období může být až 70 let.)

Bereme-li v úvahu staroegyptský kalendář, musíme si nutně uvědomit, že existuje rozdíl mezi tím, jak chápeme veličinu času my dnes a jak na ni pohlíželi staří Egypťané. Rozhodně jejich přístup neměl nic společného se současnými vědeckými metodami. Např. nesmíme opomenout fakt, že pohyb hvězdných těles byl dáván do souvislosti s pohyby a aktivitami božstev atd. (Luft, U. 2003, 199 – 200)

Z toho sice vyplývá, že pro období Nové říše je možné se opřít o některé pevně ukotvené události, ale pro období předešlá, která nás zajímají (12. – 18. dynastie, tedy závěr Střední říše, Druhé přechodné období a počátky Nové říše) zatím marně hledáme dostatek pevných bodů, od kterých bychom mohli odvodit přesnější chronologii těchto období.

Když se objevila první radiokarbonová data, někteří badatelé se domnívali, že nepřesnost egyptské chronologie by mohla být důvodem nesouhlasícího konvenčního datování. Dnes je jednoznačné, že odchylky, se kterými počítáme při datování nástupu 18. dynastie na trůn Egypta, nejsou rozhodně tak velké, abychom jejich prostřednictvím vyřešili problém datování „santorinské katastrofy“.

Tento horizont je patrně jednou z nejproblematictějších etap dějin pravěkého a starověkého Egypta, alespoň co se chronologie týče. Jedná se o jakési „dark age“ egyptské historie (Redmount 1995, 61). Dochází k přerušení kontinuity egyptských panovníků, existuje jen velmi omezené množství písemných pramenů. Nové moderní výzkumy stále přinášejí další a další informace a náš obraz o tomto období se stále ještě poměrně dynamicky utváří (shrnutí dosavadního stavu bádání v Oren (ed.) 1997).

Centrem našeho zájmu je tzv. Druhé přechodné období a počátky 18. dynastie (do Thutmose III.). Na základě nízké chronologie bychom se tedy absolutně pohybujeme v období 1795 = nástup králů 13. dynastie – 1479 = nástup Thutmose III. (podle Kitchen 2000, 49). Manéthónská tradice popisuje, že *„nečekaně z východních oblastí temné síly nájezdných kmenů pochodovaly zničit naši zemi. Značnou přesilou snadno vymýtily naše náčelníky, bez milosti vypálily naše města, vyvrátily od základů chrámy našich bohů...“* (Manethón, Aegyptiaca, frag. 24, zde autorčin překlad z angličtiny, Oren 1997, xix). Pro tyto nájezdníky užívají pozdější prameny řeckého čtení egyptského slova *Heka chasut*, což znamená „vládci z cizích zemí“ – Hyksósové (tamtéž xx). Často se používá termínů jako „hyksóská kultura“, „hyksóská keramika“, ale jedná je o termíny irrelevantní, neboť jimi sjednocujeme nehomogenní konglomerát obyvatelstva tvořeného původním egyptským osídlením a nejrůznějšími imigranty přišedšími z východu, jejichž jednoznačný původ je celkem nejasný. Egyptologie se

dnes se kloní k pojetí Hyksósů jako společenské elity. Vyjma několika textů, ve kterých jsou rozeznána jména neegyptských bohů, z nichž je možné usuzovat, že tyto skupiny používaly jazyky semitské, nezanechali Hyksósové žádné písemné prameny (shrnutí „hyksóských“ písemných pramenů v: Redford 1997). Současná egyptologie připouští jen u části těchto jmen západosemitský původ. Patrně pouze hyksóští náčelníci mají původ v Kanaánu (chrámy kanaánského typu, charakteristické pohřby oslů). Již od období Střední říše pronikalo z východu obyvatelstvo do delty. (Bietak, Marinatos 2000, 40). Dosud jsou vedeny spory o způsobu jejich usazení, o mocenské politické strukturu období 15. dynastie, o velikosti a přesném vymezení oblasti, kterou přímo ovládali. (Oren 1997, xxi – xxii).

Také naše chápání a pojetí kmene a nebo národa nás svádí považovat Hyksósy za homogenní komunitu tvořenou jedním národem.⁵¹ Skutečnost však bude poněkud komplikovanější. Proud jednotlivých imigrantů a skupin z celého Předního východu sílil a postupně se přeměnil v organizované přesuny obyvatelstva, které plánovitě mířilo do delty, kde vytvořilo organizovanou státní správu. (Redford 1992, 101 – 102).

Proč ale došlo v tomto období k dramatickým přesunům obyvatelstva z Předního východu? Tato oblast prožívala výrazný rozvoj, který by se dal přirovnat k raně středověké kolonizaci našich zemí. Zvýšila se konkurence a tlak při získávání půdy a trhů. Část obyvatelstva musela tedy hledat štěstí jinde. Zpočátku jednotlivě, později organizovaně, někdy za použití vojenské síly. Prozatím není možné přesně vystopovat původ kmenů, které

tehdy přesídlovaly do Dolního Egypta. Jména králů, která uvádí pro toto období Turínský seznam a Manéthón, připomínají jména semitská. Výpisky z Manéthóna se velmi liší, jak u Eusebia, tak Africana, ale také Josepha Flavia. Některá nejsou vůbec shodná. Jejich chronologická odchylka je 108 – 511 let (!) pro trvání vlády hyksóských dynastií. Z tohoto období máme jen velmi málo písemných pramenů a epigrafiky. Jednoznačně bylo identifikováno pouhých 6 jmen 15. dynastie a dalších 6 bylo objeveno při studiu nápisů na skarabech a na monumentech.

Jména známých panovníků nebyla egyptská a nebyla používána ani egyptská přízviska. (Redford 1992, 103 – 111)

Hyksósové udržovali různé kontakty všemi směry (četné kontakty jsou sledovány např. s Kyprem). Během 18. a 17. století pořádali tzv. conquisty zpět do západní Asie. Množství královských skarabů bylo nalezeno též na cestě do Núbie, což jasně dokládá obchodní vztahy (Redford 1992, 113). Doloženy jsou také obchodní vztahy s Předním východem (souhrnně Oren (ed.) 1997). Hyksóšští panovníci se snažili zajistit otevření „druhé fronty“ na jihu ze strany nubijských spojenců, aby tak rozbili síly Kamosova vojska. Ten však již patrně absolutně ovládal dolní Núbii (O'Connor 1997, 45, Redford 1997, 68 – 69).

Kromě Avaridy (viz podrobněji kapitola 2. 2. 1. 3) jsou dalšími významnými hyksóskými lokalitami v deltě např. Tell el-Maschúta ležící nedaleko Tell el-Dab'cy na karavanní stezce procházející Wadí Tumílát a

⁵¹ Problematikou národnosti v pravěku ve vztahu k Hyksósům se zabývala C. A. Redmount (1995, 61 - 63).

spojující Sinaj s východní deltou i poněkud jižněji ležící Tell el-Jahudíja. (Holladay 1982)

Pro archeology je dosud značným problémem definovat stupeň hyksósské kontroly nad Dolním Egyptem a její formu. Víme jen velmi málo o hyksósském náboženství. Na vrcholku pantheonu stál semitský Baal, což znamená „Pán“. Pandánem egyptské Hathory a Baalovým protějškem byla tzv. „Paní dvou stromů“. Tradice tohoto náboženství byla patrně velmi silná, protože Ramessova stéla (tzv. Stéla 400 let) v Avaridě připomíná právě kult boha Baala.

V období největšího rozmachu hyksósské domény však začaly střety s thébskými egyptskými dynastiemi na jihu o nadvládu nad nilskou deltou. První, kdo započal s odbojem proti hyksósské doméně byl faraón Sekenenre Tao (17. dynastie), který se střetával s panovníkem jménem Apopi. Jeho následovníkem byl (patrně jeho syn) Kamose, který se dostal až k hradbám Avaridy. Pokračoval Ahmose (bývá někdy považován za Kamosova bratra), jemuž se podařilo hyksósské dynastie svrhnout a nastolit opět vládu egyptské dynastie. Je také považován za zakladatele 18. dynastie (1540 BC podle Kitchen 2000, 44, 49). (nejnověji O'Conner 1997, 45, 48 – 52, 60 – 63)

Kromě historických problémů je problémem tohoto období datování. Chronologie Střední říše je fixována na základě lunárního pozorování z období 7. roku vlády Senusreta III. Existují určité rozpory v rekonstrukci místa pozorování (Podrobně Krauss 2003, 177 – 180). Mluvíme-li o Memfidě, pak by tedy datum tohoto pozorování spadalo k roku 1872 nebo

1866 BC. Dalším velkým problémem je datování 12. dynastie. Konec Střední říše je určován přibližně k roku 1801 BC (nebo 1796 – 1793). Prvními dvěma faraóny 13. dynastie byli synové posledního panovníka 12. dynastie Amenemheta IV. Egyptologie nedisponuje žádným opěrným bodem pro toto období. Jiskřičkou naděje je dobytí Memfidy Hyksósy v době vlády 13. dynastie. Některými badateli bylo dáváno do souvislosti s hypotetickým hyksóským panovníkem Dudmosem II. Jednotlivé seznamy králů se ale rozcházejí. Pro 13. dynastii je počítáno se 154 lety vlády. Pokud by naše datování bylo správné, trvalo by období její vlády v rozmezí let 1851 – 1643 BC. (Manning 1999, 367 – 412), K. A. Kitchen uvádí rozmezí 1795 – 1631/27 (2000, 49).

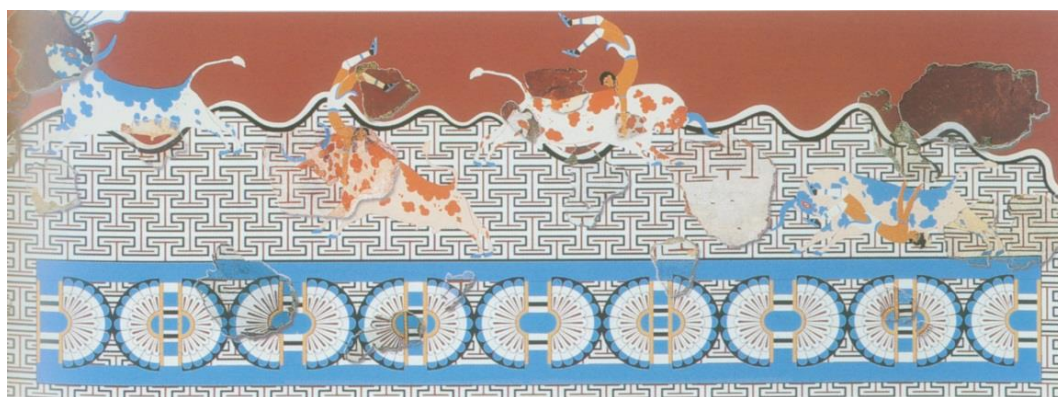
Avaris

Starověká Avaris (dnešní Tell el-Dab'a) byla objevena již na konci 19. století (1885). Expedice Rakouského archeologického ústavu zahájila systematické výzkumy v letech 1966 – 69 a s malou přestávkou od r. 1975 pokračuje archeologický výzkum dodneška. Lokalita se nachází ve východní deltě. Jednalo se o obchodní stanici, která fungovala již v období Střední říše (nálezy dokonce polychromního dřívě tzv. kamarského zboží). V období „hyksóském“ se zdvojnásobila velikost města na dnes známých 250 ha a jednalo se o největší město ve východním Středomoří (Bietak,

Marinatos 2000). Lokalita je velmi významná také pro své velmi široké chronologické rozpětí již od 12. dynastie (Weinstein 1995, 84).

Zlomky omítek zdobených freskami jsou nalézány ve vrstvách hyksóské periody, ale převážně ve vrstvách rané 18. dynastie (Bietak 1995, 23, 26), ale jedním z nejvýznamnějších nálezů, které jsou často citovány ve spojitosti se santorinskou katastrofou je jedna z fresek nalezená při výzkumu citadely v západní části zkoumané lokality v sezóně 1992. (**Obr. 29**) Z této vrstvy také pocházejí nálezy pemzy (Manning 1999, 32). M. Bietak datuje tuto vrstvu jako současnou rané 18. dynastii. Stylisticky byla freska datována do období LM IA (např. Bietak 1995, 1997, 117, Bietak, Marinatos 2000, 40 – 45, 95, Morgan 1995). Manželé Niemeierovi znovu zhodnotili stylistiku fresky a usoudili, že freska by spíše odpovídala období LM IB (kdy se poprvé v Konsu začínají objevovat býčí hlavy z čelního pohledu a ne z profilu, což je charakteristické pro předchozí stupeň LM IA) (Niemeier, Niemeier 1998, 90). Výše zmíněná freska byla nalezena ve vrstvě C3, která bývá dnes spojována s panovníky Thutmosem III., tedy období 1479 – 1425 (např. Bietak 1997, Bietak Marinatos, 2000). Situaci někdy máte, že sám Bietak zpočátku řadil fresku do období hyksóské citadely (např. Bietak 1995, 1996). Předcházející vrstva D2 patří dobytí Avaridy Ahmosem. (Weinstein 1995, 89, Bietak 1995, 23, 26, Bietak, Marinatos, 2000, 41 – 42, Bietak 1997, 115 – 117). Patří-li freska období LM IB, znamená to, že k santorinské katastrofě došlo jednoznačně před jejím vytvořením (LMIA/LMIB). M. Bietak navrhuje, že avaridské fresky byly vytvořeny minojským umělcem doprovázejícím krétskou

princeznu provdanou za egyptského faraona, kterého dříve pokládal za některého z hyksóským panovníků, dnes jej identifikuje s Ahmosem, zakladatelem 18. dynastie. (Niemeier, Niemeier 1998, 95 s odkazy na starší Bietakovy práce, Bietak, Marinatos 1995, 61), který si tak chtěl patrně upevnit politicko-strategické a obchodě-ekonomické vztahy.

Obr. 29
Freska egejského typu z Avaridy

V areálech H I, II, III bylo nalezeno množství pemzy pocházející ze Santorini, z čehož M. Bietak usuzuje, že tato pemza dokumentuje horizont těsně po výbuchu santorinského vulkánu (týž 1995, Fig. 1). Pemza z Avaridy pochází v převážné většině ze Santorini, jak prokázala neutronové aktivační analýzy (Foster, Bichler 2003, 431 – 437). Otázkou je, jak je možné vysvětlit rozdíl mezi datem získaným na základě přírodovědných metod (pol. 17. stol. BC.) a výskytem pemzy až od více než 150 let později (ve vrstvách vlády Tuthmose III – tedy 1479 – 1425, Kitchen 2000, 49). Na základě současných pozorování, je možné říci, že pemza se může pohybovat po moři asi 9 km za den, čímž by se dostala ze

Santorini do delty maximálně za 3 měsíce! (Foster, Bichler 2003, 437). Podobně byla nalezena santorinská pemza i jižněji umístěných lokalitách (Théby, Maijana, Kahún) v hrobech rané 18. dynastie až období vlády Tuthmose III. (Foster, Bichler 2003, 433 - 436). Pemza mohla být používána jako závaží tkalcovských stavů, mohla se do oblasti dostat prostřednictvím obchodu přes Přední východ a ne po moři, mohla být používána již od hyksóského období (tíž, 436). (Opět je třeba mít na paměti, že některé artefakty mohly být užívány po velmi dlouhou dobu, jak nám napovídají i některé etnografické údaje).

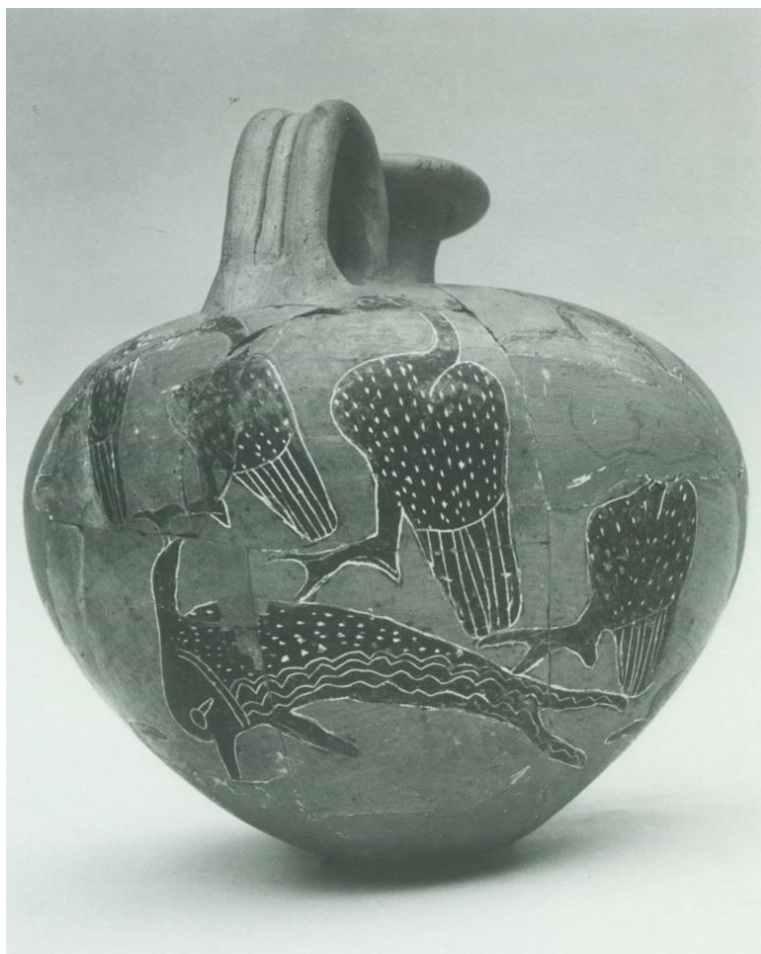
Někteří badatelé se domnívají, že text Ahmosovy stély se popisuje santorinskou katastrofu (Foster, Bichler 2003, 436, Foster, Ritner 1996, 1 - 14). Je-li na této stéle opravdu zaznamenán průběh erupce santorinského vulkánu, pak bychom hovořili o horizontu kolem roku 1530 BC, tedy období vlády faraóna Ahmoseho. Problémem je, že interpretace a překlady Foster a Bichlera nejsou obecně přijímány a naprostá většina badatelů se kloní k překladu Allenově (+ komentář a polemika s článkem Foster, Bichler 1996 in Wiener, Allen 1998). Tato stéla byla nalezena v Karnaku v sezónách 1947 – 1951 francouzskými egyptology, text byl poprvé publikován v roce 1967 (Vandersleyen 1967). Prehistoričtí archeologové se s textem seznámili až v roce 1990 prostřednictvím Davisova příspěvku (1990). Základním problémem ve stručnosti je, že takové průvodní jevy, které popisuje stéla (zemětřesení, zatmění atd.) nemohl v Egyptě v žádném případě vyvolat vulkán vzdálený 1300 km. (shrnutí názorů na stélu a její interpretace, citace obou překladů v Manning 1999, 192 – 202).

Také importovaná keramika, která by mohla být nápomocná při synchronizaci chronologických horizontů a regionů, byla také v Avaridě nalezena v hojném počtu. Jedná se hlavně o kyperské White Slip Ware. Avaris je první lokalita, kde byla nalezena kyperská keramika (kapitola 2.2.3.1.1.) v dobře zachycených kontextech a ve značném počtu (kolem 600 jedinců – Oren 2001, 139 - 140) mimo Kypr. (Manning 1999, 325). M. Bietak se domnívá, že tento nálezový horizont (s keramikou WS Ware, s freskou a pemzou) náleží počátku 18.dynastie a že v této době došlo k santorinské katastrofě.

Velmi dobře byla propracována keramika typu Tell el-Jahudíja (tzv. TY Ware), která byla pojmenována podle stejnojmenné lokality. Donedávna byla považována za charakteristickou, ale dnes víme, že se jedná o průběžné zboží, se kterým je možné se setkat v Egyptě, v Levantě, v Syropalestině a na Kypru od 12. až po 18. egyptskou dynastii. (Manning 1988, 27)⁵²

⁵² Podrobněji k TY Ware: Artzy, Asaro 1979, Kaplan et al. 1984, Merrillees 1978, Redmount 1995.

*Nádoba typu „Pacheia Ammos“ z lokality el- Lišt a další keramické nálezy
z pohřebiště v Abydu*

Obr. 30
Nádoba z pohřebiště v Abydu (el-Lišt)

Dalšími významnými nálezy jsou keramické nádoby z lokality Abydos nacházející se v horním Egyptě. Jednalo se o významné místo také ve starověku - sídlo kultu boha Mína-Hora, syna Usira a z lokality el-Lišt. Právě nádoba z el-Lištu (hrob č. 879) je velmi často citována (**Obr. 30**). Jedná se o pozoruhodný džbán zdobený technikou typu Tell el-Jahudiya (bílá inkrustace na tmavém povrchu), ale touto technikou je naprosto

ojediněle vytvořen ornament jasně prokazující silný vliv minojského prostředí – delfíni a pelikáni. Jako nejbližší analogie bývá citována nádoba nalezená na lokalitě Pacheia Ammos, která je na základě kontextu datována do MMIII – LMIA. Ostatní nálezy z hrobu ukazují na datování do Střední říše až Druhého přechodného období (Kemp, Merrillees 1980, 220 – 225). Také na základě stylistického rozboru je možné tento výzdobný styl datovat do období MMIII (Betancourt 1990, 20). Tento hrob patří 12. – 13. dynastii, jenž bývají datované do 18. – 17. Století před n. l.:

Nízká	Vysoká	Extrémně vysoká chronologie
1801 – 1650	1786 – 1649	1785 – 1606

(Manning 1988, 26)

Na lokalitě Abydos byly nalezeny dva hroby s keramikou jednoznačně určenou jako minojská. V hrobě 137 byl nalezen alabastron malovaný černým pigmentem. Jedná se v bohužel o nádobu průběžného typu, datovaného do období LMIA až do LMIIIA. Výzdobný motiv je běžný pro LMIB. Hrob pochází z období vlády 18. – 19. dynastie.

V hrobu 328 byl nalezen zlomek misky charakteristické pro LMIB. Tento tvar je také známý z mykénského prostředí. Autoři proto navrhuji používat raději termínu egejská keramika, než minojská. V tomto hrobě byla také nalezena známá abydosská stéla. (Kemp, Merrillees 1980, 226 – 240).

Dalšími lokalitami, kde byla nalezena egejská keramika, jsou Aníba, Kerma nebo Sidman - hrobka 59, kde byla nalezena nádoba se stylizovanou chobotnicí zobrazenou červenohnědou hlínkou. Tvar nádoby

je průběžný od LMI po LH IIIB. Na základě známých souvislostí náležel hrob až ramessovské době, tedy 19. – 20. dynastii.

Veškeré tyto nálezy pocházejí ve své většině ze starých výzkumů. Hrobové celky nejsou uloženy na jednom místě a některé jsou známy jenom ze zápisníků. (Kemp, Merrillees 1980, 238 – 240)

Kemp a Merrillees (1980, 267) dospívají na základě těchto ne příliš dobře stratifikovaných nálezů a na základě radiokarbonových dat k následující chronologické posloupnosti:

MM IB	Post 2000 -
MM II	- 1775/1750
MM III	1775/1750 – 1675/1650
LM IA	1675/1650 – 1600/1575
LM IB	1600/1575 – 1500/1475
LM II	1500/1475 -
LM IIIA	- 1375/1350
LM IIIB	1375/1350

Keramika typu Tell el-Jahudíja byla také ve značném množství nalezena na lokalitě Tell el-Dab'a ve vrstvách E/2 – D/2 zahrnujíc nádoby zdobené ptáky a rybami. (konkrétně stratum E/2. Bietak 1979, 254, 258 – 259, 262 – 263). Stratum E2/1 je datováno k počátku LC IA (odpovídá MMIII/LM IA) a Bietak datuje tuto vrstvu do let 1640 – 1590.

Vraťme se ke keramice typu džbánu z el-Lištu a podobným nádobám z období LBI, které asociují minojské (chcete-li egejské) nádoby LMIA z Kréty a nebo ze Santorini. Z nálezových kontextů vyplývá synchronizace LM IA s předoaasijskou MBIIB – C. (Manning 1988, 27 – 29) Toto propojení doplňuje také nález fajánsové vázy z Knossu z vrstvy LMIB (Cadogan 1983, 517).

Hrobové celky mohou obsahovat předměty velmi staré, používané po generace smíchané s novými, na což upozorňují také Manning (1988, 25), Pomerance (1984), Kemp, Merrillees (1980, 253), Warren (1990, 24 – 26) ad. Tak mohou poněkud zkreslit pohled na to, co je typické a co průběžné. Známa poučka o nejmladším předmětu, který datuje hrobový celek, by mohla být doplněna frází, známe-li s jistotou, který předmět je nejmladším. Narážím na některé pochyby, jako jsou např. diskuze okolo poháru typu "Keftiu", který byl do nedávna považován za charakteristický tvar období LMIA, ale jak se později ukázalo s přibývajícími novými nálezy a kontexty jsou tyto poháry průběžné prakticky po celé MM a LM. Nebo White Slip Ware, jehož datování bylo považováno za ukotvené, ale dnes se zdá, že jeho rozšíření bude také mnohem delší a počátek a konec jeho výskytu je poněkud nejasný. Podobná je situace okolo džbánů typu Tell-el-Jahudíja atd.

Zboží typu Tell-el-Jahudíja je velmi důležitým artefaktem pro datování tohoto období. Tato keramika, která se v Egyptě vyskytuje od 12. do 18. dynastie (Manning 1988, 27), je velmi charakteristická. Jedná se o keramiku tmavé barvy s celkem hlubokou inkrustací bílé barvy. V nedávné době bylo prokázáno, že toto zboží nacházející se v Egyptě a na Kypru, bylo dováženo na Kypr právě z Egypta a ne ze Syropalestiny, jak by se dalo předpokládat (Arzy, Asaro 1979). U keramiky, která se vyskytuje na velkém prostoru, je někdy velmi ošemetné přenášet analogie a nebo najít zemi původu. Dnes je celkem jisté, že kromě dílen na TY ware v Dolním Egyptě fungovaly také dílny na imitace v Syropalestině. TY

ware je spíše důležité pro vystopování obchodních styků a vztahů než pro chronologii.

Chajanova kartuše (Obr. 31)

Obr. 31
Chajanova kartuše

Disk o průměru 103 mm vyrobený z alabastronu s kartuší s nápisem „Dobrý bůh Seuserenre, Reův syn, Chajan,“ byl nalezen v knosském paláci v roce 1901. Evans o něm řekl, že „*nebyl učiněn žádný nález v celém komplexu archeologických výzkumů v Knossu, který by mohl konkurovat v historickém slova smyslu nálezu tohoto krále.*“ (Karetsou, Andreadaki-

Vlazaki 2000, 82 – 83). Evans měl pravdu, ale ironií osudu je, že nálezový kontext popsany v deníku hovoří o MMIII vrstvě, ale v bedničce s nálezy z tohoto horizontu je také uložena keramika z LMIIIA období. (Betancourt 1990, 20 – 23, 1997, 430). (Původní zpráva v Evans 1921 – 1935: I, 419, fig. 304 a, b) M. Bietak se domnívá, že se jedná o součást diplomatického daru hyksóského panovníka krétskému vládci (týž 1994, 207, Niemeier, Niemeier 1998, 97).

Závěrečné poznámky o egejsko-egyptských kontaktech a chronologii

Již v 80. letech si všimli někteří badatelé, že komparace egyptských a krétských nálezů je třeba velmi přísně revidovat. Např. P. Betancourt (1987, 45 – 49) upozornil, že řada analogií, které jsou používány jako doklady nízké chronologie jsou postaveny na nálezech, které nejsou charakteristické pouze pro období LMI, ale pro celé LM (tedy I – III). Odmítl synchronizaci období LM IB s vládou Thutmose III a santorinskou katastrofu umístil do konce Druhého přechodného období. Betancourt navrhuje následující chronologii:

Kréta	Řecko	Absolutní data
LM IA	LH IA	c. 1700 – 1610
LM IB	LH IIA	c. 1610 – 1550
LM II	LH IIB	c. 1550 – 1490
LM IIIA:1	LH IIIA:1	c. 1490 – 1430/10
LM IIIA:2	LH IIIA:2	c. 1430/10 – 1365
LM IIIB	LH IIIB	c. 1365 – 1200

Kontakty Egejdy s Egyptem jsou lépe zachytitelné v období MM a posléze v období amarnského horizontu (např. reliéfy z thébské Rehmireovy hrobky, např. Duhoux 2003). Bohužel většina syntéz zabývajících se kontakty mezi Egyptem a Krétou počíná odvíjet své analýzy od EM III, přes polychromní (dříve tzv. kamarské zboží) období MM, z důvodů složité problematiky Druhého přechodného období přejde rychle k opět vděčnému období 18. dynastie, speciálně období vlády Thutmose III., jak jsme si již naznačili výše. Na konec je možné shrnout, že z Egypta nemáme dosud žádný nález, který by stratigraficky zachycoval moment santorinské katastrofy, a to ani písemný, ani ikonografický. Při komparaci archeologických nálezů narážíme na tři základní problémy:

- 1) nejednoznačnost absolutních škál egyptské chronologie,
- 2) nálezy hrobů, které jsou vhodné pro datování pouze ante quem,
- 3) těžko datovatelná průběžná spotřební keramika ze sídlišť.

M. Bietak na základě stratografií z Tell el-Dabcy navrhuje, že období MM IA odpovídá rané Střední říši, MM IB pozdní 12. dynastii až rané 13. dynastii, období LMIA 15. dynastii a rané 18. dynastii, která posléze odpovídá období LM IB. (Bietak 1995, Fig. 1)

Manning (2002, 742) navrhuje poněkud hlubší posun, kdy LMIA není možné propojit s ranou 18. dynastií, ale pouze s hyksóskou periodou. Na základě nových radiokarbonových dat navrhuje interval LMIA periody do 1689/1680 – 1610/1590 a ne 1480, jak bývá tradičně uváděno (týž, 742).

Závěrem je možné shrnout, že stratigrafie v Avaridě spíše podporují klasická data než data poskytovaná přírodními vědami a než data, ke

kterým se kloní především prehistorici jako např. Manning, Betancourt, Niemeier ad.

Kontakty s Malou Asií a Předním východem

Další oblastí, která se nabízí jako vhodná pro chronologické analýzy je oblast Malé Asie a Předního východu. Jedná se rozhodně o nepřehlédnutelný článek řetězce.

Pro náš problém jsou velmi důležité dvě lokality – Alalach na jihu Malé Asie (dnešní Turecko) a lokalita Tel Kabri (Izrael), kde byly nalezeny fresky a malované podlahy minojského stylu ve vrstvách strategického významu pro datování období fází MMIII – LM IB.

Alalach

Další fragmenty fresek minojského stylu byly nalezeny na lokalitě Tell Atchana nacházející se v dnešním jižním Turecku, na hranici se Sýrií, jenž byla identifikována jako starověký Alalach. Výzkumy prováděl v letech 1936 – 1939 a 1946 -1949 britský archeolog L. Woolley (předběžná zpráva v Illustrated London News, 2. 12. 1939/833; Woolley 1953, 1955). Lokalita se nachází na periferii Chetitské říše (nejednalo se o její součást), ale na velmi výhodném místě, které tamní komunitě umožňovalo kontakt

s Chetity, Kyprem a Egejdou. O Alalachu existují četné zmínky v písemných pramenech, ale vzhledem k chronologickým problémům 2. tisíciletí BC jsou poměrně „volně plovoucí“ v obecné chronologii. Písemné prameny byly nalezeny i na lokalitě samé. Jedním z nejvýznamnějších je rozhodně tzv. Zákoník z Alalachu z vrstev IV a VII (LBA – MBA). (Niemeier, Niemeier 1998, 69 -71, Gates 1987, 60, Manning 1999, 341 – 360)

Dalším problémem je také terénní výzkum, který probíhal ve válečných letech a následně úroveň publikace (Woolley 1955).

Velmi fragmentární fresky byly nalezeny v pozdně bronzovém kontextu ve vrstvách IV a VII. Ve vrstvě VII alalašského paláce (období vlády krále Jarím-Lima) byly nalezeny fresky egejského stylu, které jsou tradičně dávány do souvislosti s freskovou malbou stupně LM IA. D. Niemeier však v 90. letech provedl nové rekonstrukce velmi fragmentárních fresek a vyslovil názor, že tyto patří širší „koiné“ minojské freskové malby stupňů MMI B – LM II. Stylisticky datovanou vrstvu je třeba propojit s absolutní chronologií a s historickým obrazem, jak je vytvořen předovýchodním bádáním. Woolley datoval tuto vrstvu do období 1780 – 1730 BC, tedy do období 1. babylonské dynastie, v čemž se patrně pletl. Datování je příliš vysoké. (Niemeier, Niemeier 1998, 69 -70)

Alalašský Jarím-Lim vrstvy VII byl synem krále Jarím-Lima z Jamchadu. Dynastie je na základě písemných pramenů chronologicky propojena s babylónským králem Chammurapim a Zimrí-Limem z Mari,

kteří jsou starší generace. Jednalo se o příbuzné Chammurapiho potomků a následovníků.

Babylónská chronologie daného starobabylonského období je postavena na sledování Venuše. Ale to také není přesné, je třeba počítat s určitou odchylkou, patrně ještě větší než platí pro chronologii egyptskou. Již od 30. let 20. století vedou orientalisté podobné spory na téma nízká anebo vysoká chronologie, kde hovoříme opět o rozpětí celých dvou století!

Na lokalitě Sarikaya v tureckém Acemhöyük byla nalezena bula panovníka Šamši-Adada I., která by mohla být současná s palácem panovníka Varšamy v Kültepe IB. Palác Sarikaya byl vybudován někdy kolem r. 1725 a Varšamův v Kültepe 1810 BC. Tato data se překrývají s nástupem Chammurapiho na trůn 1848 nebo 1792 či 1728 BC). Na základě písemných pramenů, seznamu králů a genealogií vyplývá z této základní komparace, že Šamši-Adad I. vládl v letech 1864 nebo 1864 – 1832, 1808 – 1776 nebo 1744 – 1712. Víme, že vládl 33 let a poslední rok jeho vlády je 17. rokem vlády Chammurapiho. Klínové tabulky Kültepe usměrňují tento rozptyl rokem 1810, který je hranicí jeho nástupu na trůn. Tedy Chammurapi (babylonský) je přibližně současný s Zimrí-Limem z Mari, Šamši-Adadem I. z Assýrie a Jarím-Limem I z Jamchadu. Jeho následovníkem byl Chammurapi I z Jamchadu, pak Abban/Abael, starší současník výše zmíněného Jarím-Lima alalabské VII. vrstvy (Manning 1999, 350, Fig. 65)

Vzhledem k určitým chronologickým odchylkám jednotlivých oblastí se snaží archeologové a dendrochronologové komparovat výsledky svého bádání (Manning 1999, 345).

Základní prací pro danou problematiku je práce Gasche et al. 1998, která je komparací historických, archeologických a astronomických dat. Data posunuje ještě o desetiletí hlouběji než hluboká chronologie. Kültepe datuje do období 1752 – 1719.

Odvíjením seznamu králů a genealogií se komplikovaně dostáváme k panovníkovi Jarím-Limovi, který vládl v letech 1681/1651 – 1657/1619 BC, což je terminus post quem pro Alalach VII, který byl podle Woolleyho obydlen poměrně krátkou dobu 50 a 75 let (Wooley 1955, 385). D. Niemeier se přiklání k trvání tzv. Jarím-Limova paláce vrstvy VII 75 let až století (Niemeier, Niemeier 1998, 70).

Gascheho tým datuje palác Jarím-Lima v Alalachu VII. do intervalů 1661 - 1591 nebo 1637 - 1559 BC.

Tento údaj můžeme komparovat s chetitskými prameny, ze kterých se dozvídáme, že chetitský král Chattušiliš I. zplenil Alalach a posléze vstoupil do Sýrie. Datování se poněkud rozcházejí, přičemž nesmíme zapomenout na fakt, že také názor na chetitskou chronologii je v posledních letech mění (Müller-Karpe 2003, 383). Na základě starších prací (Kühne 1987) by vláda Chattušiliho I. připadla přibližně mezi léta 1595 – 1550, podle Bryceho (1998) o celé půl století dříve (1650 – 1600).

Zde musí přijít znovu na pomoc archeologické nálezy. Již sám Woolley používá keramických škál ke zjištění posloupností a relativní chronologie.

Specifikem je leštěná keramika tzv. bichrome ware a různé importy z Kypru (např. White Slip Ware). Tyto kyperské importy jsou známy z vrstev IV – VIII.

Opíráme-li se o analýzy kyperských archeologů, můžeme shrnout, že Bichrome Ware začíná MBA – LBA. Tato keramika se také nachází ve vrstvě D/2 v Tell el-Dabčě (Avaridě). Alalach VII by tedy mohl být současný s hyksosským obdobím, snad lépe řečeno s posledním stoletím hyksóské domény v deltě. [Niemeier se dnes domnívá, že osídlení paláce vrstvy VII trvalo 70 let až století (Niemeier, Niemeier 1998, 70)]. Ve vrstvě VII však chybí jak WS Ware tak Bichrome Ware! Nebylo také nalezeno jahudíjské zboží opomeneme-li dva zlomky netypických nádob z vrstvy VI a jediný zlomek pocházející z ritonu z vrstvy VII. Ostatní keramika patří syrskému stupni MBII (Gates 1987, 66).

Problémem ale zůstává přesné absolutní datum vrstvy VII. S. Manning (1999, 341 a dále) se snaží chronologicky upevnit keramické sekvence pomocí kyperských škál a dedukuje, že vrstva Alalach VIA (tedy předcházející vrstvě VII) je současná s koncem LC IA – IB. Tyto komparace jsou postavené na keramice typu Red Slip Ware a na Bichrome Ware. Pohybujeme se tedy v posledních desetiletích 17. století před n. l. M. H. Gates vrstvu VIA považuje za současnou s koncem syrského MB II a vrstvu VII s pozdním MBII. Syropalestické MBII odpovídá LCIA a krétskému LM IA (Manning 1999, 341 – 366, Gates 1987, 66 -71). V posledních letech se poměrně změnili také názory na chetitskou chronologii. Podle starších názorů (např. Kühne 1987) by Chattušili I.

vládl v letech 1575 – 1540, podle zrevidovaných závěrů mnohem dříve, tedy v letech 1650 – 1610 (Bryce 1998. Souhrnně Müller-Karpe 2003, 383 - 394, spec. Fig. 1)

Ve vrstvě VI byly také nalezeny hyksóské skaraby, z čehož by opět vyplývala současnost právě s hyksóskou periodou (Gates 1987, 80).

Na základě revize fresek minojského stylu z vrstvy VII v Alalachu dochází Niemeier k závěru, že palác této vrstvy mohl být obydlen v letech 1650 – 1575 (Niemeier, Niemeier 1998, 70).

Tel Kabri

Lokalita Tel Kabri (nejnovější publikace Kempinski 2002) zkoumaná pod vedením německého archeologa W. D. Niemeiera se dnes jeví jako jedna z klíčových při řešení chronologických problémů. Nachází se v západní Galilei a je ji možné ztotožnit se starověkým Rehobem. Leží na významné obchodní spojnici známé z pozdějších období jako Via Maris. Již v MBA se zde rozkládalo opevněné město (32 ha). Někdy na přelomu 17. a 16. stol. BC bylo zničeno a opuštěno (období palestinského LMB IIB).

Terénní výzkumy odhalily v centrálním dvorci paláce malované podlahy imitující dlažbu. Malba byla provedena freskovou technikou. Bylo použito červené, žluté, hnědé, šedé, černé a modré barvy. Podobné spektrum je známé z Kréty a Santorini. Také spektrografické analýzy prokázaly stejné složení barviv jako na výše zmíněných lokalitách (hlinky a uhlí). Horní

vrstva dlažby byla ve velkém rozsahu zničena, ale některé části je možné rekonstruovat. Keramické dlaždice jsou zhruba čtvercové o délce strany 40 cm. Šachovnicovitě se střídají žlutá a bílá. Nejstarší malované podlahy jsou známy z místnosti „Loom Weight Deposit“ v Knossu, kde jsou datovány do stupně MMII – III. Z LM IA horizontu jsou analogické podlahy známy z Akrotiri na Santorini, v horizontu LM IB jsou běžné právě v konžském paláci. V Tel Kabri byly podlahy nalezeny v destrukční vrstvě předovýchodního MB IIB. Motiv používaný v Tel Kabri – krokusy (nebo lilie) je zvláště oblíbený v LMIA. Můžeme předpokládat, že se nejedná pouze o přenos oblíbeného motivu. Byla aplikována také shodná technika. Proto můžeme předpokládat přítomnost minojských umělců na místě samém. (Niemeier 1991, 196 – 199, Niemeier, Niemeier 1998, 72 – 73)

Otázka, která se nabízí zní: jak, proč a kdy se dostali krétští umělci na toto místo? Na pomoc přicházejí písemné prameny. Okolo r. 1800 BC vyslal ugaritský král jednoho ze svých „mladých mužů“ do Mari podat hlášení o famózním paláci krále Zimrí-Lima, který byl vyzdoben nástěnnými malbami. (Přejato z Niemeier 1991, 199). V tomto paláci byly také podobné podlahy nalezeny (Niemeier 1998, 73, původní publikace Parrot 1958, 109)

I Krétané znali Ugarit, protože tam nakupovali cín, jak rovněž dokládají tabulky z Mari, které se také zmiňují o kovových nádobách a zbraních z Kréty. Toto luxusní zboží bylo zmíněno v souvislosti s darem krále Zimrí-Lima mezopotamským panovníkům. (Niemeier 1990, 120 – 124, 1991, 195 – 196).

Samotné krétské importy byly nalezeny na řadě lokalit: dva stříbrné poháry v Byblu a kamarská keramika v Ugaritu, Katně, Chasóru a Byblu. (Niemeier 1991, 196)

Také ugaritská mytologie nám připomíná věhlasnost krétských umělců. Bohyně Anat vyslala posla jménem Kadeš a Amur z Byblu na dalekou zámořskou cestu za bohem řemesel – Košar a Chasís, který byl povolán ze svého trůnu v zemi *KPTR* (Kaphthor – obvykle ztotožňován s Krétou), aby vybavil palác boha Baala a vyzdobil ho nejvybranějšími uměleckými předměty. Tabulky byly sepsány až v 1. polovině. 14. stol. BC, ale mýtus mohl být klidně mnohem starší. Krétu připomíná také jméno boha řemesel Košar a Chasís, které je překládáno jako mistr stavitel a mistr slévač. (Niemeier 1991, 199 s odkazy na citace původních pramenů supra 89 -92). Tato postava by mohla mít souvislost s krétským Taleem, železným mužem, kterého zničil Théseus.

Z těchto údajů je jednoznačně zřejmé, že existovala jasná představa o technologických a uměleckých znalostech a schopnostech krétských umělců.

Písemné prameny nás také informují, že zasílání umělců a řemeslníků bylo běžnou praxí v rámci diplomatických vztahů. (bibliografie původních pramenů v: Niemeier 1991, 199 – 202)

Z této nálezové situace znovu vyplývá, že lokalita byla opuštěna někdy před rokem 1600 BC a podlaha musela být vymalována před tímto datem. (Niemeier 1990, 120 – 126, Niemeier 1991, 197)

Závěrečné poznámky k egejsko-předovýchodním kontaktům a chronologii

Tyto významné nálezy, tedy fresky minojského typu na západoasijských lokalitách, i přes problémy a rozpory v datování těchto regionů, jsou pro nás velmi přínosné. Pravděpodobně v současnosti nemohou pomoci vyřešit problém datování výbuchu santorinského vulkánu, ale naopak určení absolutního data erupce by mohlo být paradoxně nápomocné při vyřešení sporů kolem propojení chetitské, babylonské a předovýchodních chronologických škál. Fresky minojského stylu na předoasijských lokalitách a v Avaridě pocházejí z poměrně úzkého horizontu ohraničeného krétskými stupni MMIII – LM IB. Domnívám se, že není možné stylový rozbor jednotlivých fresek automaticky přenášet na pomyslnou časovou přímku (stejně tak jako podobně problém White Slip Ware – viz dále). Otázkou je doba přežívání stylu, možná určité zpoždění za „epicentrem“ freskové malby na Krétě.

Propojení regionů Egejdy, Předního východu a hlavně Malé Asie je klíčovou otázkou a to hlavně v dlouhodobější perspektivě, neboť se jedná o oblasti, které spojoval stejný osud vpádu tzv. mořských národů a spolu s nimi posléze vytvořily protokulturní a protohistorické milieu pro dobu železnou a následně antický starověk. Tato období se také velmi výrazně otiskla v řeckých eposech, což dokládá rozhodnou a určující důležitost dramatických událostí sklonku doby bronzové. (viz Bouzek, Kratochvíl 1994, 1995, Kratochvíl, Bouzek 1996, Bouzek 1985, 1997)

Úloha Kypru

Kontakty s Kyprem jsou nepřehlédnutelné. Jeho geografická poloha umožňovala kontakt s Malou Asií, Předním Východem i Egejdou.

V celém východním Středomoří (vyjma Egejdy a Kréty, kde bylo nalezeno pouhých 6 zlomků + miska na Santorini. Wiener 2003, 367 s odkazy *supra* 11, 16, 17) se nachází keramika kyperského původu, a to především tzv. White Slip Ware, Bichrome Ware a jejich deriváty. Největší soubor kyperské keramiky mimo Kypr byla nalezena na lokalitě Avaris - Tell el-Dab'a (Maguire 1995).

Na druhou stranu z výzkumů na Kypru pochází množství keramiky předoasijského a egyptského původu (Souhrnně Manning 1999, 323 – 325). Kontakty jsou tedy doloženy po celé období výskytu těchto keramických typů, tedy po celé MC. III – LC. IB období (= LM IA – II, LH I – LH IIB, 12. – 18. dynastie, syropalestinské MB IIB – LB).

Ve sledovaném období je možné Kypr rozdělit na dvě oblasti, jejichž vývoj byl odlišný. Jedná se jihovýchodní Kypr, jenž byl vyspělejší právě díky rozvinutému obchodu s mědí, který umožňoval kontakty s celou východostředomořskou oblastí. Severní a západní části ostrova byly poněkud zaostalejší. (Manning 1999, 323 – 325, Wiener 2003, 368)

Kypr je tedy rozhodně jedním z klíčových regionů důležitých pro řešení nejen chronologických problémů. Donedávna však byla chronologie a hlavně její srovnatelnost s chronologiemi sousedních oblastí velmi komplikovaná a snad můžeme říci, že vágní. Doposud nebyly známé sídelní lokality, které by poskytovaly

horizontální stratigrafie, jako je např. dnes známé sídliště Maroni-Vournes (Cadogan et al. 2001, 75 – 88) nebo pro omezený časový horizont sídliště v Enkomi a Toumba tou Skourou (Eriksson 2001, 61). Byly tedy možné pouze srovnávací analýzy na vertikální relativní úrovni. S nálezy velkých souborů kyperského zboží jak v Egyptě (Tell el-Dab^ca), tak na Sinaji (Tell el-Ajjúl, tak v chetitské oblasti dnešního Turecka (lokalita Porcu) bylo třeba začít s řešením „kyperského problému“. Na okraj doplňme, že ani politická situace na Kypru, kdy severní část – celých 38% území – je de facto uzavřena archeologickému působení a právě většina důležitých lokalit, které by bylo třeba revidovat se nacházejí na severní a severovýchodní části ostrova. V rámci programu SCIEM 2000 bylo jako jeden z hlavních úkolů vytyčeno právě zkoumání kyperské chronologie. Klíčovým tématem je geograficky i chronologicky rozšířená luxusní kyperská keramika (např. typu White Slip Ware ad.), již je nadále věnována zvláštní kapitola.(nejnověji, souhrnně: Karageorghis (ed.) 2001)

Specifické postavení keramiky typu White Slip Ware (WS Ware) a jejich derivátů

Tato keramika je rozšířena jak chronologicky, kdy její předchůdkyně tzv. White Painted Ware se nachází po celou střední dobu bronzovou, a výskyt samotného White Slip Ware doznívá s koncem doby bronzové, tedy někdy v polovině 12. stol., tak geograficky. Keramika má po celou dobu výskytu standartní morfologii. Převážně se jedná o polokulovité misky o průměru kolem 20 cm, s horizontálním držadlem ve starších fázích ve tvaru ptačího hrudníku (**Obr. 32**). Od fází Proto White Slip Ware je keramika potažena bílou až světle okrovou engobou a zdobena závěsnými

a nebo později pásovitými ornamenty malovanými oranžovou, červenou, v pozdějších fázích hnědou hlinkou. Keramika prvních stupňů byla celkem porézní, WS I a II pak byla pálena velice kvalitně (1080 °C). Keramika byla patrně používána jako stolní nádobí, jak dokládají pokusy (do 7 hodin je vstřebána tekutina porézní keramickou hmotou a tak je WS nevhodné pro uchovávání tekutin) (Karageorghis 2001, 9 – 11) i nálezové situace, kdy keramika se vyskytuje hlavně ve společných místnostech, kde se v mísách WS nachází kosti ptáků, ryb, ovcí a koz. Jednoduše řečeno se jednalo o jídelní misky. Také později v hrobech se objevují další tvary WS Ware – kratéry a džbány vhodné pro servírování vína při pohřebních rituálech. Jejich pandány jsou známy z mykénských rituálů (tzv. mykénské kratéry) (South, Steel 2001, 65 – 69).

Dnes jsou rozeznávány tři stupně klasické WS Ware: Proto-WS, WSI a WSII. Termín Proto-WS byl do literatury uveden publikací V. Karageorghise (1965), ale jedná se o termín, který spatřil světlo světa na základě diskuse P. Åströma a Pophama v roce 1960. Keramika byla známá již z předválečných let, kdy švédský archeolog Gjerstad pozoroval přechodné zboží mezi White Painted a White Slip Ware. Keramika byla poprvé rozeznána právě na švédských výzkumech lokalit Pendayia, Akhera. Známa je také z pohřebišť v oblasti Paphosu (Anarita, Kedare). Chronologicky odpovídá stupni LC IA:1 a přežívá do LC IA:2, kdy se začíná objevovat WS I. (Åström 2001, 49 – 50)

Pro keramiku stupně WS je důležitá lokalita Sanidha (nacházející se na úpatí pohoří Trodos v nadmořské výšce 520 m na středojižním Kypru. Jedná se o první a zatím jedinou známou manufakturu na výrobu WS Ware, která byla doposud prozkoumána. Vyráběla se zde keramika WS II, ale díky absenci horizontálních chronologických údajů je její časové zařazení možné určit opět pouze na základě vertikálních analogií s jinými známými lokalitami (Todd, Pilides 2001, 27 – 41).

Problém je, že tato keramika má velmi dlouhý život a Kypr byl rozdělen na dva celkem izolované okruhy, kdy JV byl až o sto let opožděn od severnějších oblastí. Při založení lokality Enkomi byla keramika WSW v běžném užívání na severním Kypru. Enkomi se stala základním ekonomickým uzlem a zprostředkovávala právě kontakty s předním Východem a nilskou deltou. (Manning 1999, 119 – 129, 125). Malcolm Wiener vznáší určitou pochybnost v tom smyslu, že je těžké si představit, že by lokality od sebe vzdálené 80 km, přesto, že mezi nimi stojí horský masiv, byly od sebe vzdáleny 4 – 5 generací (týž 2003, 368).

Obecně však platí (i na základě stratigrafií z Tell el-Dab^e y), že Proto White Slip Ware odpovídá hyksóské periodě a White Slip I rané Nové, Říši (Bietak, Hein 2001, 174 - 191, Wiener 2003, 369)

Soubor keramiky White Slip Ware z Tell el-Dab^ey (Avaridy)

Jeden z největších souborů kyperské keramiky (WS ware a jeho derivátů) byl nalezen právě při výzkumu Avaridy, jak byl zmíněno již výše. Proto WS Ware pochází většinou z nestratifikovaných a nebo velmi porušených kontextů. Jediný fragment Proto WS byl nalezen v areálu AII v hrobě 1. Jedná se o dětský hrob v zásobní nádobě a relativně chronologicky odpovídá stratu D/2. (Eriksson 2001, 59 – 60). Největší kumulace WS Ware je zachycena ve vrstvě D/3. Jedná se o WS I styl a relativně odpovídá úplně perfektně LM IA chronologickému stupni na Krétě. (Bietak 2003, 23 – 27). Dalšími kyperskými styly, které se na lokalitě objevují je keramika Red-on-black, Plain Ware, Cypriot Bichrome Ware a jejich různé imitace. (Maguire 1995, 54). Samotný soubor kyperské keramiky z této lokality není ještě podrobně zpracován, ale dosavadní závěry ukazují, že chronologicky se pohybujeme na úrovni LMIA, LCIA, LHI, jak bude ještě dále zmíněno.

Soubor WS Ware z Tell el-Ajjúlu

Tato palestinská lokalita byla nejprve zkoumána v letech 1930-1934 Petriem, následně E. H Mackaziem a M. A. Murrayem v r. 1952. Nové výzkumy započaly až v r. 1999. Proběhly však pouze dvě sezóny, neboť politická situace v Gaze neumožňuje pokračovat v terénní práci. Na této lokalitě bylo nalezeno ve vrstvách H1 – 8 celkem 941 keramických

importů, které dokládají kontakty s Mezopotámií, Kyprem, Levantou a dokonce mykénským světem. Na lokalitě byla nalezena také pemza pocházející zcela jistě ze santorinské erupce. Pemza je lehčí než voda, a tak většina materiálu vymrštěného do vzduchu vulkanickým výbuchem padla do moře a na jeho hladině se mohla vznášet i po několik let a převládající vítr a mořské proudy ji mohly snadno odnést směrem k syropalestinským břehům nebo do delty. Také neutronová aktivační analýza potvrdila, že 95% pemzy z dané lokality je opravdu santorinského původu. Pemza byla nalezena ve vrstvách H1 – 5, nejvíce v právě v H5. Ve vrstvě H6 absentuje. Z toho vyplývá, že právě rozhraní vrstev H5/6 identifikuje moment erupce.

Ve vrstvě H6 se již nacházela kyperská keramika a to převážně typu Red and Black Slip, Bichrome Wheel Made, White Painted. Pohybujeme se tedy na konci MC období a nebo v na samém počátku LC IA:1. Synchronizace s egyptskou relativní chronologií nás odkazuje na 15. dynastii, tedy opět na hyksósské období.

Vrstva H5, tedy vrstva těsně po výbuchu obsahuje největší procento kyperských importů (87% všech importů z této vrstvy pochází právě z Kypru). Keramika je typu: klasické WS, Bichrome Wheel Made, Black Lustrous Wheel Made, Chocolate-on-White. Relativně chronologicky se nacházíme v období LC IA:2.

Keramika z této lokality je velmi vhodná k dalším analýzám neboť pochází z dobrých nálezových kontextů, lokalita prokazuje dlouhou tradici

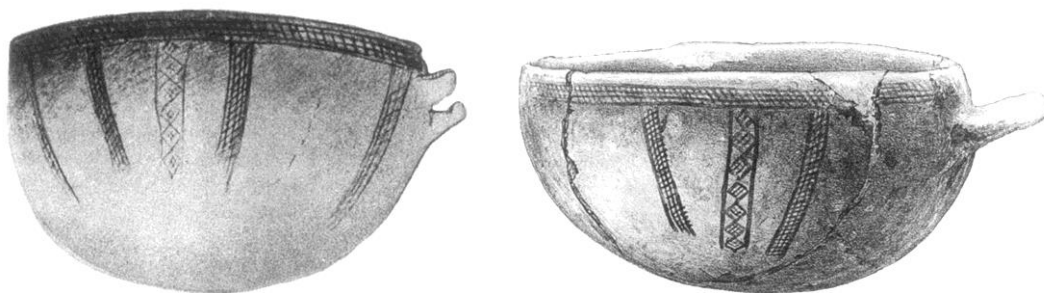
obchodu s Kyprem - po celé hyksósské období až po 18. dynastii. (Fischer 2003, 263 – 290, Bergoffen 2001, 145 –155).

Ostatní lokality v Malé Asii a na Předním Východě, kde byla objevena keramika WS Ware

Jak jsme se již zmínili výše, doklady kontaktů civilizací východního Středomoří prokazuje lokalita Alalach, kde byla ve vrstvách XII – VII nalezena keramika pocházející z Kypru. Na její zpracování prozatím čekáme. (Bergoffen 2003, 395 –396).

Velký soubor Proto WS keramiky byl nalezen na lokalitě Megiddo, vrstva X (Eriksson 2001, 60 – 61). Seznam kanaánských lokalit, kde se našla kyperská keramika je publikován v Oren 2001, 127 – 136).

WS keramika byla dokonce nalezena na Sicílii na lokalitě Cannatello, na sídlišti náležejícímu tzv. thapsoské kultuře. Mezi keramikou „pravěkého“ stylu byly nalezeny také importy LH a LM. (Vagnetti 2001, 101 – 103)

Obr. 32
Miska „White Slip Ware“ ze Santorini.

Také na Santorini byla pod vrstvou tephry nalezena klasická mísa WS Ware, která bývá klasifikována jako WS I (**Obr 32**). Problémem je, že mísa se do dnešních dní nedochovala a neznáme ani přesné místo nálezu ani kontext. Mísu poprvé popsal A. Dumont a zakreslil v r. 1872 J. Chaplain při své návštěvě École française v Aténách. Další zobrazení pocházejí od ředitele francouzské školy Burnoufa (1978) a také od Fouquuea (1879). Ze stejného roku pochází litografie založená na fotografii (Furtwaengler a Loersche). Tito uvádějí také poprvé rozměry mísy (v = 11,7 cm. Průměr max. = 23,7 cm, průměr okr. = 22,8 cm).

S postupem času mizí stopy po této míse a po druhé světové válce jakoby zmizela z povrchu země (nejnověji Merrillees 2001, 89 – 93).

Výše citovaný autor také vystopoval písemné zprávy o míse typu WS Ware, která údajně pochází ze Santorini a nachází se v přírůstcích muzea v Káhiře. Mísa se dostala do muzea v roce 1904, ale v současnosti je také nezvěstná. Na základě kreseb se autor domnívá, že se jedná o mladší exemplář, tedy o WS II mísu (týž, 94 – 100)

Ojedinělé zlomky WS I byly nalezeny v palácových destrukcích na lokalitě Phylakopoi na ostrově Melos (Eriksson 2001, 61).

Zmíněná santorinská miska, místo aby pomohla k synchronizaci vzdálených oblastí, vnáší další problém. Přijmeme-li předpoklad, že k santorinské katastrofě došlo v 2. přechodném období, na konci LMIA stupně, jak by pak bylo možné, aby se v horizontu před katastrofou objevila miska, patřící typům, současným s mladšími obdobími (tedy ranou novou říší). Jak je možné, že na Santorini je v kontextu, který přechází o 100 – 130 let kontexty v Tell el-Dab'e. Problémem je, že se jedná o ojedinělý nález (jak jsme zmínili výše v Egejdě se WSW vyskytuje opravdu velmi vzácně). Manning se domnívá, že by se jednalo o velmi raný import a že se jedná o severokyperský produkt, který se na Santorini dostal jako velmi exkluzivní zboží. (Manning 1999, 119 – 129). Dokonce Merrillees uvádí, že miska nalezená na lokalitě Akrotiri byla již ve starověku opravována, což by znamenalo, že uplynula doba mezi jejím užíváním depozitem a že byla považována za vzácnost, vzhledem k tomu, že stála za opravu (týž 2001, 90). V opačném případě by muselo k santorinské katastrofě dojít v období rané Nové říše, tedy po roce 1550BC.

Chronologické závěry

Opravdu intenzivní práce a zapojení řady badatelů z mnoha regionů Středomoří přinesla bohaté výsledky, které se jeví poměrně jednoznačné, alespoň co se relativní chronologie týče. Dnes můžeme říci, že veškeré známé stratifikované soubory kyperské keramiky, jak ze samotného Kypru, tak z ostatních oblastí východního Středomoří potvrzují následující sekvence: Proto WS Ware odpovídá stratu D/2 v Tell el-Dabě, rané LC IA:1 stratu X v Megiddu a odpovídá tedy Druhému přechodnému období. Absence WS I Ware v Egejdě je právě spojována s obdobím erupce tedy LMIA/B. LCIA pak odpovídá palestinské MB IIC. (Eriksson 2001, 60 – 64, Oren 2001, 139 – 140, Bergoffen 2001, 155, ad.)

Na základě minojských importů ve vrstvě Ic na sídlišti Maroni-Vournes (Kypr), která je doprovázena keramikou WS I, vyplývá stejná synchronizace (MM III = Proto WSW, LM IA = WS I). (Cadogan et al. 2001, 78).

Historické závěry

V době, kdy se objevuje Proto WS keramika již jednoznačně existovaly obchodní kontakty Kypru se Syropalestinou a Egyptem. Ke změně v osídlení ostrova dochází na rozhraní MC a LC, kdy se začínají prudce rozvíjet městská centra a stratifikuje se dosud velmi fádní agrární

společnost. Zřejmě vykrystalizovala vrstva bohatých obchodníků, která kumulovala zisky během MC na základě již tehdy rozvinutého obchodu s Předním východem a nilskou deltou. Hlavním artiklem byla hlavně kyperská měď a stavební dřevo. Tehdy (ve fázi MC III) byly založeny městské aglomerace Enkomi a Toumba tou Skourou, jejichž nálezy dokládají kontakty s Hyksósy. (Eriksson 2001, 52 – 53)

Dalším charakteristickým rysem přechodu období MC a LC jsou doklady agresí a útoků z vnějšku, což se projevuje jak v náhlém objevení se fortifikovaných sídlišť a hromadných hrobů. Také se prudce zvyšuje sekvence zbraní v nálezových kontextech (Knapp 1986, 71). Otevřená zůstává otázka identifikace těchto útočníků.

Pro Kypr tedy nastává nová historická epocha, která se vyznačuje tím, že obyvatelstvo již nebylo závislé na půdě a začíná doba velmi výrazných obchodních kontaktů s Egyptem, Levantou a Malou Asií.

Řada badatelů si klade otázku, proč v obdobích LM I – II (tedy LH I) pozorujeme jen velmi málo kontaktů mezi Kyprem a Egejdou. Jak jsme se již zmínili, opravdu ojedinělé nálezy kyperské keramiky známe ze Santorini, z Kréty, Mélu. Možná, že určitou roli hrála právě santorinská katastrofa, ale spíše bychom se měli přiklonit k názoru, že Minojci sami byli tradičními exportéry luxusní keramiky a právě Egejda musela být z důvodu snazší dostupnosti jejich sférou vlivu.

Ohlasy santorinské katastrofy ze vzdálenějších regionů

Rovněž z geograficky velmi vzdálených oblastí existují zprávy o klimatických výkyvech. Tzv. Bamboo Annals z Číny popisují velmi špatné hydrologické podmínky a zajímavé fenomény jako suché mlhy, nejasné sluce, studenější voda než normálně za vlády císaře Chieh. V dalších letech následovala neúroda a hladomory, silné deště a záplavy. Byla zničena řada měst. Ještě po sedmi letech byla hladina vody v řekách nižší než obvykle. K těmto událostem došlo 24 generací před rokem 841 BC, což je přibližně 1600 ± 30 BC. Samozřejmě není jednoznačně možné potvrdit, že se jedná o následky právě santorinské erupce, ale určitá pravděpodobnost se nabízí. (Kuniholm 1990a, 17, Fridrich 2000, 81)

Propojení s ostatními evropskými regiony.

Určení přesného data santorinské katastrofy je velmi důležitým chronologickým momentem pro velmi širokou oblast. Nejedná se rozhodně o izolovaný problém, ale ovlivňuje naše poznání historie ve východním Středomoří a zároveň zasahuje až do střední Evropy i ještě vzdálenějších regionů, jak poznamenal např. J. Makkay na kongresu ve Veroně (1996). Období LM IA, kdy ke katastrofě došlo je považováno za současné s obdobím LH I, tedy s horizontem šachtovitých hrobů. Jak doložila řada

badatelů již v minulosti, mykénská kultura ovlivnila bezprostředně kultury starší doby bronzové od Balkánu až po střední Evropu (Gimbuntas 1965, Harding 1984, Bouzek 1985, Klontza-Jaklová 2012). Pokud bychom souhlasili s posunem data santorinské katastrofy a potažmo celým stupněm LH I (LM I) o století hlouběji, museli bychom tak změnit absolutní datování severnějších evropských oblastí. Zajímavé je, že např. v syntéze o pravěku Moravy se uvádí, že tradiční datování je v rozporu s výsledky kalibrovaných radiokarbonových dat. Konkrétně uvádí pro lokalitu ÚK Cezavy u Blučiny data 1750 – 1600 BC, pro věteřovské osady Buškovice data 1880 – 1530 BC a Blučina 1670 – 1660, 1640 - 1510) a pro věteřovské sídliště Velké Pavlovice 1690 – 1590 BC, 1570 – 1530 BC. (všechna data pochází z berlínské laboratoře). Autoři s odvolávkou na „pevnou“ středomořskou chronologii neberou tato data v úvahu a přiklání se k názoru, že se jedná o statistickou chybu (Podborský V. (ed.) 1993, 237). Podobná situace je rovněž na Slovensku, kde autoři velmi zdařilé syntézy o DB na Slovensku formulují názor, že radiokarbonová data se pro dané období neosvědčila a že jsou nepřipustně nižší, než data konvenční (Furmánek et al. 1991). Situace si rozhodně vyžaduje přistoupit k problematice bez zaujetí a dlouhodobě „zaběhnutá“ data „bez milosti“ revidovat.

Podobně si všiml také Makkay (1996, 219 - 220), který vidí, že není možný jednoduchý přesun dat z JV Evropy do střední. Je pro nás zásadní, aby se vyjasnila situace hlavně pro 2. tisíciletí ve východním Středomoří. „Correlation between Aegean, Southern Balkan and East european types

did not become clearer through time: only their general similarities can be demonstrated (as for instance in the case of the Middle bronze age are hard to establish using traditional evidence.“ (týž, 225)

2.3.1 Obecné chronologické závěry

Jak jsme si ukázali na předchozích stránkách, většina badatelů se na základě argumentů datovacích metod jako je radiokarbonové datování, dendrochronologie, ice-core dating, přiklání k datování hlubšímu, tedy do období konce 17. století př. n. l. Také výsledky nových výzkumů přinášejí data podporující hlubší datování. Poněkud problematické jsou výsledky komparace s nálezovou situací na lokalitě Tell el- Dab'a. I přes velmi intenzivní bádání, které osvětlilo řadu problémů a přineslo na světlo mnohá nová zjištění, nebyly dosud jednoznačně zodpovězeny následující otázky právě vzhledem k egyptské chronologii:

1. Došlo k santorinské katastrofě během Druhého přechodného období nebo v době vlády rané 18. dynastie?
2. Období LMI A je chronologicky současné s koncem Druhého přechodného období a nebo přesahuje do rané 18. dynastie?
3. Je možné, aby egyptská chronologie mohla být delší a 18. dynastie nastoupila dříve, než si myslíme dnes?

Prozatím není jednoznačně rozhodnut spor mezi vysokou a nízkou chronologií:

Vysoká:

LM IA	13. dynastie, 2. přechodné období
LM IB	konec 2. přechodného období – raná 18. dynastie
LM II – IIIA: 1	Tuthmose III. – Amenofis III.
End of LM IIIA:1	Amenofis III.

Nízká:

MM III	13. dynastie, 2. přechodné období
LM IA	Konec 2. přechodného období - raná 18. dynastie
LM IB – LM II	Tuthmose III.
LM III A:1	Amenofis III.

(Betancourt 1990, 20)

Domnívám se, že dnes již není možné přistupovat k problému izolovaně a využívat argumenty jen jedné metody, jednoho výzkumu, či nálezu. I když naše znalosti materiálu jsou na velmi vysoké úrovni, možnosti relativních chronologií nejsou dostatečně precizní, aby dokázaly vyřešit konkrétní chronologický problém. Naše pojetí chronologických stupňů na základě charakteristických typů omezováno regionální platností a naším schematizovaným pojetím stupně. Stejný názor vyslovil také P. Warren „Absolute dating of these ceramic periods from artefactual evidence is far less precise than we would like.“ (Warren 1994, 492), podobně se vyjádřili např. Makkay (1996, 220), Muhly (2003, 17 – 23).

Na druhou stranu správně použitá komparace, nezaslepenost a kritický přístup může přivést k velmi přesným výsledkům. Legendární práce Kempa a Merrilleese (1980) je jedním z příkladů, kdy autoři na základě rozboru materiálu dospěli k velmi odvážné chronologické škále, i když k dispozici neměli ani dendrochronologii, glaciologii a jen velmi omezený počet kalibrovaných radiokarbonových dat.

Nad výsledkem žádné vědecké disciplíny se nesmí mávnout rukou. Je třeba kooperovat s přírodními vědci, s archeology působícími v nejširším regionu a jak doporučuje také S. Manning, je rozhodně třeba revidovat starší nálezy, neboť řada tristních omylů je často přenášena z jedné publikace do druhé (1988, 24), ale na druhou stranu nemůžeme považovat rozhodně za dostatečné stále dokola o nich debatovat. Velmi často mají nepřesné nálezové okolnosti. Přiklání se k tomu, že je třeba v terénu hledat další stratigrafické a chronologické doklady (1999, 44). Velmi vhodné jsou např. nálezy z Avaridy (Bietak, ad), Tell el-Maschúty (Redmount 1995.), Tel Kabri (Niemeier 1990.), Alalachu (Woodley 1955, Niemeier 1991, 1996) ad. Jednou z velmi důležitých lokalit pro propojení s Balkánem bude patrně makedonská lokalita Kastanas (např. Jung 2002 – obsahuje podrobnou bibliografii k tématu).

Musíme být velmi obezřetní a kritičtí, co se metodologie týče. Jednoduché přenášení analogií z oblasti do oblasti je velmi nebezpečné (Makkay 1996, 219 - 220). Jak jsme se již zmínili, musíme mít na zřeteli irelevantnost nálezů z hrobů (zvláště bohatých, kde některé předměty mohly být používány po generace, než se konečně dostaly do hrobového

celku - souhrnně Manning 1988, 24), ale také musíme brát velmi přísně a kriticky v úvahu naši znalost materiálu (víme vždycky přesně, které typy nálezů jsou průběžné a které charakteristické? Např. problém pohárů typu Keftiu, jahúdijské zboží, specifické problémy kyperského White Slip Ware atd.).

Je možné považovat za metodologickou chybu přístup, který preferuje a akceptuje radiokarbonová data pro období, pro která nemáme historické prameny a pro období historická nebo protohistorická o metodě pochybuje (Makkay 1996, 220, Guidi et al. 1996, 279).

Dnes jakoby se jeví, že chronologie komparační a raně historické jsou poněkud kratší, než chronologie, které nám poskytují metody přírodních věd. Námi vyčleněné stupně jsou patrně historicky delší (viz např. Chetitská chronologie, Müller-Karpe 2003, Bryce 1998). Zde je přínos přírodních věd také filozofický, protože nám pomáhají pochopit průběh času ve vztahu k prostoru a pohyb člověka a jeho činností v tomto čtyřrozměrném prostoru. Chceme-li opravdu poznat historický proces a jeho zákonitosti, musíme se vyrovnávat s chronologickými problémy. Musíme znát, co je současné, abychom vytvořili impaktní historický obraz a bylo možné následně rekonstruovat vztahy mezi regiony a dedukovat, co ovlivnilo následující historické události, či historické události rekonstruovat. (Wiener 2003, 363). Metodologicky není možné smířit se s přístupem, kdy radiokarbonová data pro starší období uznáváme a bereme v potaz vzhledem k tomu, že nemáme nic přesnějšího v ruce a pro období mladší (mám na mysli konkrétně mladší dobu bronzovou) o těchto

datech pochybujeme. Správný a opravdu vědecký přístup je kritika veškerých dat, jejich revize a zpochybňování.

Musíme být také velmi opatrní s přenosem jednotlivých analogií podobných artefaktů po Evropě, neboť jeden předmět mohl mít poměrně dlouhé užívání a jeho pohyb po kontinentě mohl být pomalý vzhledem k tehdejším možnostem či produkce konkrétního typu mohla trvat celkem dlouho (např. White Slip Ware, které bylo na Kypru produkováno po 200 let – viz kapitola 2.2.3. a další) Na tomto místě mě vždycky napadá, zdánlivě od věci, Babička B. Němcové, která ukazujíc Barunce obsah truhly vytáhla živůtek 50 let starý. Textil byla vzácnost (Barber 1998). Proč by se nemohlo stejně dlouhou dobu nebo delší uchovávat i jiné předměty v dobách, kdy lidská síla byla největším kapitálem (např. Podobný problém pemzy ve velmi mladých horizontech, která by mohla pocházet z tkalcovských stavů – viz kapitola 2.2.1.3.). Podobně se vyjádřil také G. Cadogan na konferenci Stega (Ierapetra, květen 2005, Glowacki, Vogeikoff-Brogan 2011) na příkladu MM aglomerace Myrthos Pyrgos, kde považuje za prokázané, že textilie byly uchovávány v keramických zásobnicích, protože tak byly chráněny před hlodavci. Tím chci dokumentovat, že jednotlivé předměty mohly být v užívání opravdu velmi dlouhou dobu, mohly člověka provázet celý život nebo se dědit z generace a generaci.

K podobnému zjištění dospívají také Guidi a Whitehouse (1996, 280): „*many types have longer chronological ranges than allowed for in the*

scheme and there is no precise contemporaneity of phases between different regions in Italy.“

S. Manning (1999, 344) se dále domnívá, a je možno s ním souhlasit, že určitý fenomén se může jevit jako nevyvratitelně jasný, kdy se stálým opakováním o tom utvrzujeme, ale nakonec právě zaběhlé stereotypy je nutné vystavit nelítostné kritice a objektivní kontrole. Manning uvádí příklad mykénské keramiky, která se nachází po celém východním Středomoří a je velmi dobře rozeznatelná, ale špatně datovatelná. Po vyřčení a definování problému se řada badatelů pustila do rozpletení tohoto gordického uzle a situace se rázem změnila a stav bádání se posunul rychle kupředu. Naopak tam, kde diskuse, která se občas může vymknout z rámce kulturní debaty, není vedena vůbec a dogmata nejsou zpochybňována, stává se archeologie velmi nudnou a nehybnou disciplínou. Fanatická kontroverze, osobní invektivy rovněž vědě škodí, stejně tak jako fakt, že řada badatelů zaujatě straní jednomu názoru a nejsou schopni přistoupit ke konstruktivní diskusi. Místo aby byla přinášena nová data, řada vědců se vyčerpává v nekonečné debatě nad jedním nálezem. Na druhou stranu mnoho badatelů na debatu úplně rezignuje a tváří se, že problém neexistuje, a nebo hledá důvody proč chronologii nepotřebujeme, což také není řešením. Musíme být velmi kritičtí ke všem datům, jak exaktních věd, tak archeologickým. Stále musíme mít na paměti, že cílem není vyřadit a zlikvidovat soupeře, ale spojenými silami posunout kupředu znalosti o lidské minulosti. Dalším nebezpečím, které nám hrozí je zaslepenost a omezenost, kdy vidíme pouze

jeden geograficky a chronologicky omezený problém. Rozhodně nestačí zrevidovat pouze datum santorinské katastrofy, je třeba podívat se po chronologické škále směrem nahoru i dolů. Jaký by tato změna data měla důsledek pro následná období a jakým způsobem je třeba situaci řešit komplexně. Co se týče minojské Kréty, domnívám se, že dalším problémem je právě období LM IIIB, C, subminoan a období přechodu k protogeometrickému stylu, kdy se poslední stupně se patrně překrývají a jsou jakoby příliš krátké vzhledem k radikální změně stylu i sídelního vzorce.

Na závěr kapitoly je třeba stručně shrnout, že absolutní datování pozdní doby bronzové v Egejdě nebylo dosud přesně upevněno. Data se pohybují v rozmezí 150 let a to hlavně pro oddělení jednotlivých stupňů a fází tohoto období. Také relativní chronologie nebyla uspokojivě vyřešena na širším regionu, tedy v oblasti východního Středomoří a severnějších oblastí Evropy.

2. 2. Míra centralizace moci na Krétě v období nových paláců

„Již v této době se formují základní nástroje vlády, technologie moci a manipulace s veřejným míněním, které zůstanou v mírně pozměněných podobách v platnosti dodnes. Vládnoucí třída vládne s pomocí specificky vytvořené ideologie obhajující aktuální společenské uspořádání a používá zvláštní, k tomu určené výrazové prostředky. Aby dala najevo své výsadní postavení, využívá zejména vzácných a importovaných komodit, které jsou jinak nedostupné a jež získává prostřednictvím jí kontrolovaného dálkového obchodu. Významnou roli postupně začíná hrát i monumentální architektura.“

(Bárta 2011, 25)

2.2.1. Charakteristika novopalácového období, jak je prezentována současnými základními příručkami:

Vyřešení chronologických problémů přímo ovlivňuje interpretační modely, posléze konkrétní odpovědi na kauzální otázky. Jedním z hlavních problémů, jak historických, tak kulturně historických a filozofických je „míra státu“ na Krétě novopalácového období.⁵³ Tato problematika je

⁵³ O existenci státní formy organizace společnosti mykénských politíí není pochyb, jak dokládají četné písemné prameny přímé i nepřímé.

intenzivně diskutována od 60. let 20. století (první shrnutí Branighan 1970, speciální konference k tématu: Laffineur, Niemeier 1995)

Novopalácové období odděluje od období prvních paláců destrukční vrstvy, po nich následují přestavby a reorganizace menších paláců, zvláště výrazné co do struktury i velikosti jsou přestavby v Knossu. Novopalácové období končí opět rozsáhlými destrukcemi, které postihly prakticky všechna administrativní centra s výjimkou Knossu. (*Kapitola 2.3.*) Novopalácové období začíná fází MM III, která se považuje za špatně rozlišitelnou v materiální kultuře (Betancourt 1985, 101, Girella 2004, 234) a poté fázemi LM IA a LM IB, jenž jsou hodnoceny jako civilizační vrchol minojské kultury. Destrukce horizontu MM II/III zasáhly pouze administrativní centra. Venkovské osídlení ostrova prokazuje kontinuitu, venkovská sídla nebyla zasažena destrukcemi, rovněž hmotná kultura se vyvíjí plynule. Macdonald (2010, 536 - 39) zastává a dokladuje názor, že knosský palác neprodělal žádné změny a svou státně urbanizační koncepci vnutil i ostatním palácům. Z toho by následně vyplývalo, že destrukce ostatních paláců a jejich následující přestavby doprovázejí a ilustrují politickou událost, která se týkala pouze Kréty.

Na rozhraní LM IA a B fáze došlo k výbuchu santorinského vulkánu. Tato událost také ovlivnila hospodářský a politický vývoj na ostrově, jak bude podrobněji analyzováno v *podkapitole 2.2.4*. Fáze LM IB končí opět plošnými destrukcemi. Současné bádání se přiklání k interpretaci těchto destrukcí jako procesu, který započal již během fáze IA, probíhal a nazrával celou LM IB fází. Jednotlivé destrukce však nejsou současné,

nejsou jednou událostí, neproběhly současně (Driessen and Macdonald 1997), jak bude podrobně analyzováno v následující kapitole (2.3).

V časném novopalácovém období Minoité rozšířili svůj administrativní vliv na rozsáhlém území mimo Krétu. Jejich přítomnost je patrná na kykladských ostrovech, ale také na Kythéře a severních egejských ostrovech (Samothráke), na západním pobřeží Malé Asie (Miletos). Po výbuchu santorinského vulkánu byla většina přístavů severního krétského pobřeží zničena a alespoň na nějakou dobu vysídlena. Na většině lokalit tohoto období byl nakumulován popílek (tephra), jenž byl následně pečlivě uklizen a lokality byly znovu osídleny (zvláště markantní např. na lokalitě Mochlos). Některé lokality byly úplně zničeny (Amnisos), jiné byly zasaženy zemětřesením a posléze obnoveny (Petras), některé z poničených zemětřesením nebyly nikdy znovu osídleny (Vathypetro), jiné byly prostě opuštěny (Galatas⁵⁴). (Younger, Rehak 2008, 140)

Většina archeologického materiálu novopalácového období je datována právě do LM IB. Fáze LM IA je poničena následky santorinské katastrofy a to hlavně v pobřežním pásmu a posléze je převrstvena destrukcemi a přestavbami v LM IB fáze, kterou opět pečlivě žárované destrukce. Až na výjimky v těchto destrukcích nebyly žádné oběti nalezeny. Vybavení zničených staveb obvykle zůstalo na místě. Následující období (LM II) je odlišné po všech stránkách. (Younger and Rehak 2008, 140, Driessen and Macdonald 1997, 11 – 13).

Novopalácové období je velmi komplikované právě po interpretační stránce, přestože disponujeme bohatou pramennou základnou a je na něj zaměřeno intenzivní bádání již několik desítek let (Immerwahr 1990, 77).

Při vytváření historických interpretací (a nejenom pro palácové období) je třeba mít na paměti specifika přírodního prostředí ostrova. Kréta bývá považována za jednolitý, homogenní prostor. Fakt, že se jedná o ostrov, ovlivňuje naše vnímání tohoto prostoru a máme tendenci a priori předpokládat stejnoměrný, podobný či dokonce identický vývoj na celém jeho území. Ale zde je třeba odvolat se kapitolu o přírodním prostředí (1.6) a znovu zdůraznit, že ještě před 5 miliony let tvořilo současnou Krétu několik nezávislých ostrůvků, které se vyvíjely samostatně, tudíž každý z nich má poněkud odlišnou geologii a zní vyplývající přírodní prostředí. Novější syntézy (např. Younger, Rehak 2008, 150) s tímto faktem počítají a zohledňují jej. Pro Krétu rozhodně platí, že geografická členitost ovlivňuje vývoj a organizaci lidské společnosti. Komplexnost krétské krajiny je mnohem komplikovanější než jsme donedávna připouštěli (Moody, osobní komunikace). Kréta je rozdělena třemi horskými masivy do pěti základních regionů. Každý z těchto regionů měl v novopalácovém období jedno centrum obklopené několika menšími aglomeracemi. Ve středu ostrova najdeme dva paláce ležící na tepně spojující Krétské a Lybijské moře (Knossos na severu, Faistos na jihu).

V novopalácovém období byl Faistos podstatně menší než Knossos, z čehož bývá usuzováno, že jeho úloha byla patrně podřazená Knossu. Z

⁵⁴ V případě paláce Galatas se patrně jedná o opuštění paláce z důvodů ztráty funkce, pro kterou byl

tohoto období nepochází z Faistu žádný písemný záznam. V období LM IB jsou doklady osídlení Faistu chudé a zdá se, že jeho funkci převzala Agia Trida, která se naopak rozrůstala. Tato situace kontrastuje s protopalácovým obdobím, kdy Faistos byl srovnatelný s knosským palácem, jak do velikosti, tak charakteru artefaktů. Je hypoteticky možné, že potlačení jeho pravomocí a podpoření lokality Ayia Triada mělo pro Knossos jak symbolický tak praktický význam.

Osídlení ostrova se soustřeďovalo nejen na pobřeží, ale hlavně v regionech se zemědělskou základnou, tedy v údolích a na náhorních plošinách. Tyto menší regiony mají obvykle jedno centrum obklopené sítí menších sídel. Výzkum je v současnosti nerovnoměrný a podstatně lépe známe východní a střední Krétu než západní část ostrova. Dosud nebyl nalezen palác západně od Knossu a také aglomerace východně od Malie jsou poměrně malé. Ani jedno z těchto center nebylo patrně sto hrát roli centra regionu. V současnosti se uvažuje o modelu, kdy jediné centrum v Knossu ovládalo celý ostrov na základě sítě sídel druhého a třetího řádu (v období LM IA). Ostrov byl patrně rozdělen do malých hospodářsko-správních regionů, stejně tak jako ve středověku, jak popisují Benátčané a později Osmani. Zemědělské zázemí vyrábělo zřejmě zboží určené pro spotřebu na ostrově. Nejprestižnější výroba se soustřeďovala do Knossu a Malie. V Knossu se také vyráběly předměty rituálního charakteru – rhyta, pečetní prsteny, palácová keramika. Domnívám se, že je reálnější uvažovat o menších politích s hegemonní, nejvýraznější politíí zahrnující

postaven (obrana knosského paláce od JV). (Younger, Rehak 2008, 140)

oblast vymezenou na západě pohořím Ida, na východě pohořím Dykti, sahající od severního k jižnímu pobřeží, jak je podrobněji popisováno dále.

(Obr. 33)

Obr. 33

Mapa hypotetických politíí a sfér vlivů.

Poměrně jistá je knosská politie, ale s problematickou zónou lasitské náhorní plošiny. Nevyřešeným problémem je oblast východní Kréty. Velkou neznámou je oblast severního pobřeží mezi knosskou doménou a zálivem Souda. O západní Krétě se předpokládá, že představovala samostatnou oblast, daleko od vlivu a přímé kontroly knosského paláce, ale prozatím se jedná pouze o předpoklad. Ostatní oblasti byly zřejmě více méně nezávislé, i když klasické modely předpokládají, že Knossos měl určitý vliv a míru kontroly nad celým ostrovem.

Novopalácové dokumenty často nesou nápisy se jmény sídel, která je možno identifikovat. (Younger, Rehak 2008, 140 – 152).

V souvislosti se sídelní sítí novopalácových center bývá často diskutován problém velmi řídkého osídlení západní Kréty a absence velkých center palácového typu. Donedávna byla tato absence připisována nižší intenzitě bádání, ale dnes to již není možné. Absence lokalit může být připsána velmi specifickým geografickým a geologickým podmínkám, kdy vysoký stupeň eroze zlikvidoval velké množství lokalit. Také na západní Krétě bylo nalezeno mnoho nových lokalit a to hlavně v pobřežním pásmu. (Moody, osobní komunikace). Na základě vlastní zkušenosti s krétskou krajinou se domnívám, že oblast střední Kréty je skutečně homogenní geografický útvar s možností komunikace v rámci celého region. Naopak oblast pohoří Ida a západní Kréty se vyznačují tím, že na uprostřed se nachází vysoké pohoří přerušované údolími ve směru sever jih, v nichž se soustřeďuje osídlení. Tyto buňky osídlení však spolu nemohou komunikovat jinak, než že sledují údolí směrem na sever k pobřeží a poté opět na jih do sousedního údolí, i kdy jsou vzdálené pár kilometrů vzdušnou čarou ve směru západ východ. Terén je tak náročný, že současný systém komunikací je veden stejným způsobem jako v prehistorii. Je třeba sestoupit do údolí k hlavní tepně a poté se vydat dalším údolím ke konečnému cíli. (**Obr. 34**)

Hlavní interpretační otázkou novopalácového období je otázka míry centralizace, případně míry státní organizace společnosti na Krétě před destrukcemi v LM IB, kterými tento stupeň končí. Odpověď na tuto

otázku, jejíž formulaci akcelerovala Nová archeologie (Rehak and Younger 2001, 389, Branigan 1995, 33), je nutná k pochopení fází dalších. Vzhledem k tomu, že jednoznačně přijatelný model neexistuje, nejsou ani interpretace následných období jednoznačné a oscilují podle toho, k jakému modelu „míry státnosti“ pro období LM IA – B se přiklání ten, který autor.

Obr. 34

Příklad historických (i současných) cest s oblasti východně od současného Rethymnonu.

2.2.2. Pramenná základna

Již pro období starých paláců si bádání povšimlo, že jednotlivé krétské regiony se vyznačují určitým společným projevem hmotné kultury. Také se považuje za prokázané, že jednotlivé paláce byly centry a hegemony okolního teritoria. Možným formám a podobám těchto formací protopalácového období byla věnována podrobná pozornost (např. Cherry 1983, Hayden 1995, Strasser 1997, Knappet 1999, Driessen 2001a, Haggis 2002, Watrous et al 2004 ad.). Model regionálních správních center tzv. politii (Knappet 1999) pro období starých paláců byl více méně všeobecně přijat a teoreticky propracován (souhrnně opět Knappet 1999).

Období starých paláců končí destrukcemi, po nichž se obraz Kréty výrazně mění. Nové paláce MMIII/LM IA období byly vystavěny v jednotném stylu, i když ve své většině na místě paláců starých. Automaticky by bylo možné předpokládat, že vzhledem ke geografii a členitosti ostrova fungoval stejný vzorec rozdělení moci, stejně jako v období předchozím. Prameny však napovídají, že došlo ke změnám hmotné kultury, které nepochybně ilustrují změny v organizaci společnosti. Knossos měl výjimečné postavení mezi ostatními sídly od neolitu, ale v období nových paláců byl nesrovnatelně větší než všechny ostatní palácové aglomerace. Kolem centrálního palácového komplexu bylo vybudováno množství nezávislých domů, jenž neprokazují žádné výrobní aktivity a bývají interpretovány jako domy zaměstnanců paláce. (Younger

and Rehak 2008, 15). Z toho také vyplývají úvahy nad výjimečnou rolí, funkcí nebo mocí knosského paláce.

Palác ve Faistu byl sice také přestavěn, ale v menším měřítku, přičemž je patrné, že během období LM IA mu ubývá na významu patrně na úkor knosského paláce. V období LM IB byl Faistos opuštěn. Jeho funkci coby centra Messarské nížiny přebírá Ayia Triada. Tento fenomén bývá vysvětlován rozšiřováním sféry vlivu knosského paláce i v Messarské nížině, tedy prakticky po celém střední Krétě. Jak vypadalo působení Knossu v ostatních oblastech je diskutabilní, ale dnešní kraj „Heraklion“ tvořil patrně homogenní politii ovládanou právě z knosského centra. **(Obr. 33)**

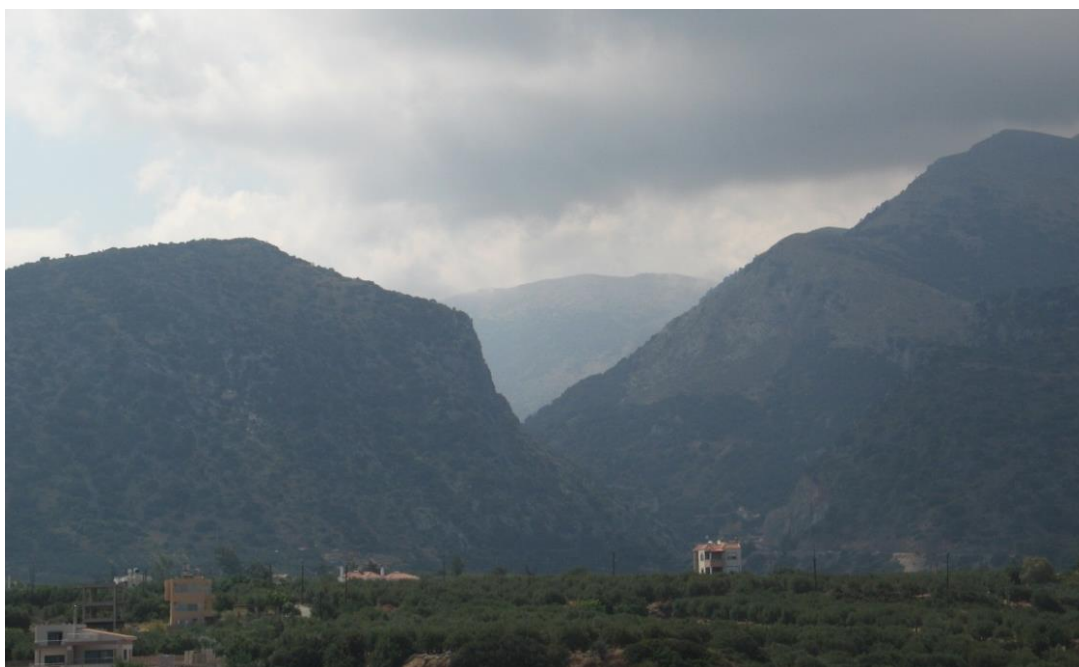
Ostatní oblasti Kréty, tedy tzv. primární regiony zahrnující několik říčních údolí, mají hlavní centrum a další sekundární a terciální aglomerace, které jsou rozmístěny při hranicích se sousedními regiony. Samozřejmě praxe není až tak jednoduchá jako teorie. V některých dobře prozkoumaných regionech (speciálně region Knossu a Faistu/Agia Triady) by tento model mohl opravdu snadno fungovat, ale například západně od Knossu nebyl dosud žádný palác nalezen. Přesto, že dobře známe region východní Kréty, ani tam není jasné, jak organizačně fungoval. Aglomerace východně od Malie: Gournia, Pyrgos, Petras se zdají poměrně malé, aby mohla fungovat jako správní centra většího regionu. Region samotného východního cípu Kréty se zakrosským palácem se jeví jako absolutně izolovaný. Prospekce okolí paláce nepotvrdila existenci větších aglomerací, jen řídce roztroušené farmy. Stále nezodpovězenou je otázka dosahu, ale

také funkce malijského centra. Tedy zda administrativně a mocensky ovládalo, či řídilo východní Krétu, případně byla-li Malia centrem druhého řádu delegovaným Knossem k výkonu dílčích správních kompetencí, nebo zda malijský palác operoval více méně nezávisle. (Younger and Rehak 2008, 150 – 151). Na základě vlastní zkušenosti s archeologickým materiálem východní Kréty i na základě zkušenosti s charakteristikami východokrétské geografie se domnívám, že tato část ostrova mohla být jen velmi těžko ovládána z knosského centra. Východní Kréta byla ještě na počátku 20. století špatně dostupná. Ze střední Kréty se na východ dalo jít pouze přes lasithskou náhorní plošinu, po severním pobřeží přes Malii a Sissi, údolím Selinári nebo po moři.⁵⁵ (**Obr. 35**)

Obr. 35
Historické cesty spojující střední a východní Krétu.

⁵⁵ Rakouský cestovatel Franz Sieber (mimořádně narozený v Praze), popisuje svou cestu na Krétu a po Krétě. Z Heraklionu na východ postupoval právě přes lasithskou planinu a cesta mu byla rozmlouvána jako extrémně náročná a nebezpečná. Mezi většími městy Heraklionu Sitia vedlo loďní spojení (Sieber, F. W. 1823: Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817, 1823)

Obr. 36

Pohled do údolí Selinári (od severu) spojující severní pobřeží střední Kréty a východní Krétu (záliv Merabello)

Malia i Sissi mají mnohem snadnější kontakt s Knossem, či případně Messarskou nížinou, než se samotnou východní Krétou. S podobným obrazem se počítá i pro dobu bronzovou, i když dosud žádná speciální práce o komunikacích a cestách v době bronzové nebyla sestavena a to z důvodů vágnosti jakýchkoliv konstrukcí.⁵⁶ Také archeologický materiál východní Kréty je poměrně odlišný od Kréty střední. Najdeme zde mnohem méně knosských importů (i když jich je více než v období předešlém). (Betancourt 1985, 133 – 5, Driessen, Macdonald 1997, 21 – 2, 61 – 5, 106, Younger, Rehak 2008, 150 - 2) Z toho tedy vyplývá, že

⁵⁶ Původně jsme plánovali zařadit do článku Fernandes et al. 2011, 2012 i kapitolu o predikci cest, ale nakonec jsme zjistili, že nemáme dostatek proměnných, se kterými bychom mohli matematicky pracovat. Snad lze předpokládat, že cesty spojovaly jednotlivé aglomerace, nebo ty ležely na cestách. Archeologické lokality z doby bronzové se nenachází na současných dopravních tepnách, které byly vybudovány na geografickém optimu.

třístupňová hierarchie center, jež bývá chápána jako jeden z předpokladů a jedna z podmínek fungování státních mechanismů, existovala pouze na střední Krétě. Také struktura osídlení a síť center všech úrovní je prakticky totožná s topografií, se kterou se setkali Benátčané ve 13., Turci v 17. století a patrně ji diktuje geografie ostrova. (Younger and Rehak 2008, 151).

V této souvislosti je třeba mít na paměti, že Knossos, i když možná přímo neovládal či nespravoval všechny paláce a sekundární centra po celém ostrově, byl naprosto výjimečnou lokalitou jak svou velikostí, tak typem předmětů a výroby, stejně tak frekvencí písemných dokumentů. Prestižní předměty vyráběné v Knossu byly distribuovány po celém ostrově. Jedná se hlavně o předměty související s rituály a kultem, jako jsou rhyta, palácová keramika s zdobená rituálními motivy. Z toho usuzujeme, že Knossos byl centrem náboženským a ideologickým, a že patrně prostřednictvím náboženství a ideologie usiloval o sjednocení a nebo určitou formu nadvlády. S jeho autoritou tedy můžeme kalkulovat. Také je možné, že potentáti periferních paláců se chtěli vyrovnat Knossu a proto přejímali nejprve náboženské praktiky, ideologii a všechno, co symbolizovalo knosskou moc, aby ji pak stejným způsobem aplikovali na svém území, přičemž jejich vztahy mezi sebou a s Knosem samým byly převážně konkurenční. (**Obr. 37**)

	Knossos	Ostatní paláce	Venkovská sídla	Samoty	Svatyně	Pohřebiště
Palácová keramika	Ano	Ano	Ojediněle	Ne	Ano	Ano
Lokální keramika	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Šperky	Ano	Ano	Ojediněle	Ne	Ano	Ano
Monumentální architektura	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano	Ne
Písemné doklady	Ano	Méně	Výjimečně	Ne	Ano	Výjimečně
Rituální předměty	Ano	Ano	Méně	Výjimečně	Ano	Ano
Zbraně	Ano	Ano	Ojediněle	Ojediněle	Ne	Ano
Pečetě	Ano	Ano	Ojediněle	Ne	Ne	Ano
Importy	Ano	Méně	Ojediněle	Ne	Ojediněle	Ano

Obr. 37

Typy artefaktů přítomné na ostatních typech center a sídel

Dalším prvkem, který je třeba zmínit, jsou nové lokality, postavené či přestavěné v LM I období, jenž jsou opevněné. Tato opevnění měla rozhodně praktický význam. Ve své většině se nejednalo o opevnění nasměrovaná směrem ven z Kréty, např. směrem k moři, ale směrem do vnitrozemí. Např. na lokalitě Búfos u letoviska Sissi byly odhaleny kyklopské zdi, které bránily přístupu k přímořské lokalitě od malijské planiny a z východu od údolí Selinári. (<http://www.sarpedon.be/media-press/photos/sarpedon-2009/>)

V souvislosti s úvahami o státu je velmi důležitá otázka administrativy (Maisels 2010). Administrativa se poprvé objevuje na Krétě v EM II periodě (zhruba o 1000 let později než v Mezopotámii). Obecně je

přijímáno, že písmo vzniklo jako nástroj k evidování povinných dávek směřujících do paláce. (Younger and Rehak 2008, 173) Uvažujeme tak i pro Krétu vzhledem k tomu, že některé tabulky dokládají účetní operace, platby daní a dávek, ale také to, co zapláceno nebylo a má býti. Písmo sloužilo také k evidenci shromažďovaných komodit. (Younger and Rehak 2008, 176) Druhým účelem písma, byly zápisy náboženské. V lineárním písmu A jsou známé dedikace ze svatyň a tzv. libační formule. (Younger and Rehak 2008, 176) Také náboženství nebo jakási ideologická báze je základním předpokladem státu (Maisels 2010, 1 – 2). Při posuzování dosahu administrativy v LM I období musíme mít na paměti následující omezení: 1) lineární písmo A nebylo dosud rozluštěno (charakter zápisů je odvozován od analogií z lineárního písma B), 2) disponujeme poměrně malým počtem záznamů (Younger, Rehak 2008, 173 - 4), 3) do dnešní doby se nezachovaly některé materiály, které se používaly k zápisům. Jak dokládají některé typy pečeti, užívání písma bylo mnohem rozšířenější a bylo užíváno materiálů, které snadno podléhají zkáze, jako např. pergamen. I samotné hliněné nosiče, pokud neprošly poměrně vysokým žářem, se nedochovaly.

Hlavní aktuálně kladená otázka tedy zní: Knossos coby hlavní administrátor shromažďoval ve svých rukou veškerou agendu ostrova, či zda se omezoval pouze na střední Krétu? Byly ostatní paláce podřízeny jeho správě? Musely odvádět dávky, či nějakou formou platit daně? A nebo tato palácová centra byla víceméně samostatná a s největším palácem na ostrově sdílela pouze ideologický rámec, způsob hospodaření, správy a

kulturní koiné? Současné příručky zdůrazňují, že jednoznačná odpověď prozatím neexistuje. (Younger and Rehak 2008, 152). Vzhledem k tomu, že charakter tématu dovoluje předkládat hypotetické paralely, na základě vlastního studia poznamenávám, že novopalácová Kréta do určité míry může být přirovnávána k české kotlině v době formování státu (10. – 11. století) tedy na určitém geograficky vymezeném území existovalo množství konkurujících a příležitostně kooperujících center s krystalizujícím hegemonem, jehož tendence k ovládnutí celého území byla zřejmá (v České kotlině byl tento proces završen vytvořením českého státu, na Krétě období LM IA/B byl přerušen patrně a přispění výbuchu santorinského vulkánu). (Srovnej s Macháček 2012)

Model, se kterým v současnosti operuje většina egejských prehistoriků, byl popsán v příručce *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Younger, Rehak 2008, 178 – 185). Snad jen na úvod je třeba poznamenat, že se jedná o spekulativní model, jenž často operuje s výrazy jako „těžko si představit“ ap. Uvádí např., že Kréta byla silně urbanizována v novopalácovém období, a tak „*it is difficult to imagine it fragmented into mutually exclusive states; instead, we should imagine a centralized political control, Knossos with some sort of hegemony symbolized by its throne, with secondary (Faistos, Malia) and tertiary (Galatas, Gournia, Petras) regional centers, along with large (Chania) and small (Gournia) towns and farms (Ano Zakros, Zou)*“ (Younger, Rehak 2008, 178). Také srovnání velikosti vyznívá jednoznačně ve prospěch knosského paláce, jehož postavení je rovněž umocněno přítomností trůnu,

jenž na ostatních palácích absentuje. Sekundárními správními centry by pak byly Faistos -> Agia Trida, Malia), terciální pak „města“ Galatas, Gournia, Petras, Zakros, na západě Chania. Venkov byl zaplněn menšími vesnicemi, farmami a samotami. (Obr. 38)

Obr. 38
Pyramida osídlení

Podle tohoto modelu centra shromažďovala komodity, které posléze přerozdělovala běžné populaci. Rovněž operovala armádou a námořnictvem, které bránilo obyvatelstvo před pirátstvím, což bývá uváděno jako doklad rovnováhy recipročního vztahu mezi centrální mocí a ostatním obyvatelstvem. V kompetenci centrální moci byla také síť dopravních tepen. V palácích/centrech probíhaly náboženské festivaly, jejichž cílem bylo podporovat myšlenku jednoty a kulturní identity. Tento

model je ve své podstatě velmi podobný interpretacím funkcí mykénských center, pro něž však disponujeme písemnými doklady (*kapitola 2.5*).

Model zpětného přerozdělování, o kterém se uvažuje, je podle mého názoru velmi sporný a diskutovatelný. Zároveň se objevují hlasy, které tento model zpochybňují jak konkrétně, tak obecně a přinášejí argumenty, že obchod jde ruku v ruce se státoprvním procesem (Englehardt, Nagle 2011, 366) V případě, že by palác vše shromažďoval a pak beze zbytku rozděloval, museli bychom si představit společnost téměř „komunistickou“, kdy bychom ale posléze těžko vysvětlovali soustřeďování bohatství v několika málo centrech a potíže by byly i s interpretací opevnění, která, jak jsme zmínili výše, nebyla namířena ven z ostrova, ale měla své účely ve vnitroostrovní konkurenci. I když třeba poznamenat, že každá vládnoucí elita je o sobě přesvědčená, že spravedlivě rozděluje společností vytvářené hodnoty a že je k tomu jediná kompetentní. Ze stejného důvodu se domnívám, proč tento model je dnes tak málo kritizován. Tento reciproční model je podle mého názoru přijatelný pouze s dodatkem, že centrální moc přerozděluje komodity, k jejichž získání má ideologické a mocenské nástroje do takové míry, jakou si nárokuje a vynutí podřízená část populace.

Výše zmíněný citovaný model se také vyjadřuje k míře svobody tehdejšího obyvatelstva a z hustoty osídlení usuzuje na relativní svobodu pohybu. Domnívám se, že se jedná o nerelevantní otázku v případě, že nejsme schopni stanovit chápání svobody tehdejší společností, nebo v případě, kdy jsme si nedefinovali, co chápeme pod tímto pojmem jak

z filozofického tak filozoficko-historického hlediska vzhledem k tomu, že svoboda a její chápání jsou historicky podmíněné kategorie. Uvažování nad touto otázkou začne být relevantní v případě, že si stanovíme jasnou metodologii a jasně vymezíme zkoumané „veličiny“. Pouhé úvahy nad stupněm jakési obecně nedefinované svobody nemají žádný historický smysl. V každém případě, poutě ke svatyním, účast na fiestách a slavnostech máme doloženy. Obyvatelé se tedy pohybovali v prostoru. Cestovalo se také za obchodem a to i „interkontinentálně“, což dokládají jak importy, tak ikonografie, ale také korespondence dokládající např. diplomatické vztahy s předovýchodními hegemony nebo Egyptem. Obchodní důvody k cestování byly legitimní a tyto kontakty byly patrně celkem běžné na rozsáhlém území, což dokládá např. jednotný váhový systém, který umožňoval univerzální výměnný systém, třebaže často zprostředkovaný. Na základě některých dokumentů je zřejmé, že jedna komodita mohla cestovat přes několik zprostředkovatelů (např. nádoba z Chanie, jejíž pečete potvrzují 11 různých zprostředkovatelů).

Společnost byla rozhodně rozdělena do společenských vrstev/tříd.

To je z materiální kultury jednoznačně patrné. Pokládám za příliš triviální vyjadřovat se o rozdílech pohřebního ritu, architektury a charakteru mobilních památek. Srovnání paláce v Knossu a např. rybářské usedlosti v Papadiokampu, charakter jejich architektury, velikost i archeologický materiál nalezený v každé z lokalit nepotřebuje další komentář. Vrstvení společnosti je také patrné přímo z pozdějších písemných pramenů mykénského období (např. Shelmerdine, Cline atd.). Zřejmé je také

z ikonografie. Uvedme jen několik ilustračních příkladů. Například na rhytonu zvaném Harvester vase (Obr. 39) je zobrazeno procesí dělníků následujících vůdčího muže.

Obr. 39
Tzv. Harvester vase

Stratifikace společnosti je zřejmá také z vyobrazení formálně oblečených mužů a žen, jejichž postavení je rozhodně výjimečné, což dokládají rovněž atributy, kterými jsou obklopeni. Patrně také postavení žen a mužů v systému rozhodování a řízení společnosti bylo rozdílné. Prozatím se jeví, že ženy byly propojené s rituály a náboženstvím, metafyzikou (obklopeny oltáři, posvátnými rostlinami, griffony atd.), kdežto muži jsou zobrazováni v civilních scénách, např. na lodích. Existují samozřejmě výjimky⁵⁷. (Younger, Rehak 2008, 179)

Také ženy nižších společenských vrstev byly zobrazovány na freskách – např. freska z Théry (Akrotiri, West house), kde žena nese vodu, kterou nabrala u studny. Existují také vyobrazení mužů pasoucích stáda, či

⁵⁷ Této problematice se speciálně věnuje práce Kopaka (ed.) 2009.

rolníků účastnících se fiesty, vojáků pochodujících v řadě, obyvatel města, jak očekávají příchod významné osoby. (Doumas 1992, pls. 26 – 28)

Je markantní, že většina postav zobrazených na minojských freskách případně jiném ikonografickém materiálu jsou skutečně ženy. (Younger 2008, 180). Klasickou otázkou minojské archeologie je, zda na trůnu v Knossu seděl muž či žena. Sám Evans svoji interpretaci změnil z trůnu Ariadnina na trůn krále Minoa (Evans 1900, 35 – 42, Younger, Rehak 2008, 184, Note 26) obklopeného ženským tribunálem (na lavicích podél stěn jsou důlky, které by lépe pasovaly ženskému pozadí (!). Evans 1990, 35 - 42). V ostatních krétských palácích existují podobné místnosti s lavicemi a lustrálním bazénem, ale bez trůnu. V příručkách se můžeme např. dočíst: „..., *perhaps we can imagine a powerful woman on the throne at Knossos flanked by men concealours.*“ (Younger and Rehak 2008, 180). To, že si můžeme něco představit, není argumentem, protože si můžeme představit i opačnou skladbu, jiné kombinace nebo úplné kuriozity. Nicméně na lokalitě Agia Triada sousedila místnost s lavicemi s polythyrem a svatyní, ve které jsou fresky klečící ženy trhající květiny. Proto bývá toto uspořádání dáváno do souvislostí s ženami. Zobrazení žen samo o sobě však nic neznamena. Např. v křesťanských rituálech se klaní bohorodičce muži i ženy bez výjimky, ale před oltář mohou vstoupit pouze oni, žena je pro středověkou společnost nečistou, nebezpečnou bytostí s výrazně omezenými právy. Také Athénané se klaněli např. bohyni Athéně, přičemž ženy se těšily přamálo privilegií.⁵⁸

⁵⁸ K právům žen v klasickém Řecku souhrně Pappas 2007.

Naopak existují zobrazení svatyn na vrcholcích, které charakterizují scény, kde převládají muži. (Younger and Rehak 2008, 180).

Problém ženské a mužské, politické a náboženské moci nebyl také dosud uspokojivě vyřešen. Doposud se v jejich řešení spíše odráží vlastní názor nebo tendence toho kterého autora. Snad je možné konstatovat, že v období, kdy se ženy netěšily politickým a společenským právům, jím více stranila archeologie, zatímco v obdobích, kdy ženy mají politická i společenská práva, jsou vedeny „demokratičtější“ výzkumy a studie. Rozhodně postprocesualistické přístupy přispěly k hledání odpovědí na otázky pohlaví, ale také v této oblasti je zaznamenáván jednoznačný odklon od Evansova matriarchálního pojetí pozdně minojské Kréty (Rehak, Younger 2001, 389, Kopaka 2009)

Při analýzách dílčích otázek, např. otázky státnosti, je třeba mít na zřeteli, že základy novopalácové společnosti byly položeny v předchozím období, že kulturní kontinuita je zřejmá i přesto, že obě období odděluje destrukce. Paláce, administrativa, svatyně na vrcholcích existovaly již v předchozím období a můžeme říci, že si udržely stejný charakter jako v období následujícím. (Rehak, Younger 2001, 389 – 391) V tomto smyslu je poněkud zavádějící vymezení první a nových paláců, čímž se a priori vytváří pocit diskontinuity, konce jedné epochy a nástupu další, což z historického ani archeologického hlediska rozhodně není možné potvrdit. Trend k centralizaci, který sledujeme od období prvních paláců, se patrně neobešel bez odporu, ale i tak není zřejmý nějaký předěl v minojské kultuře (to samé nemůžeme říci o událostech). Nové paláce by právě mohly

být chápány jako symboly konsolidace, či vystupňování státní moci. V období MIII/LM IA bylo učiněno mnoho přestaveb knosského a dalších paláců, ale také prakticky všech aglomerací nejenom palácového typu. Byly vybudovány také fortifikace např. na lokalitě Petra (www.petras-excavations.gr). Paláce byly přestavěny podle jednotného plánu, byl zvýrazněn a omezen přístup. Jednotlivé vstupy byly patrně evidovány a kontrolovány. Architektura je rozhodně jedním z indikátorů míry a formy moci. Architektura a to hlavně ta monumentální, je schopná, ale také je to zároveň jeden z jejích hlavních funkcí, přenášet verbální a neverbální informace od jednoduchých až po komplexní sociální nebo politicko-ideologické informace (Cunnigham 2007, 23, Maisels 2010, 20, Driessen et al. 2002).

V novopalácovém období se Krétě dostalo mnohem většího stupně komplexnosti, soudíme-li podle architektury. (Rehak and Younger 2001, 392, Bretschneider et al. 2007)

Ani LM I periodu není možné chápat jako homogenní období s nehybným statem quo. Co platí na jeho počátku, není stejné nebo vůbec neexistuje na jeho konci a obráceně. Jsme svědky mnoha destrukcí i přestaveb svědčících jak o historických událostech, tak o vývoji celého společenského rámce od ideologie po materiální kulturu.

Stupeň LM IA je považován za období s centralizovanějším mocenským systémem než období LM IB, kdy jakoby znovu expandují periferní centra. (Rehak, Younger 2001, 393, Driessen, MacDonald 1997, 103, Schoep 2002)

V současnosti je vedena intenzivní diskuse na téma, co se na Krétě stalo na rozhraní období tzv. prvních a druhých paláců, proč a jaký mechanismus determinoval tyto změny. Pro období prvních paláců je charakteristická akcelerace civilizačního vývoje a nárůstu privátního bohatství. Jednotlivé paláce zvětšují svůj rozsah (a patrně i politicko-hospodářský dosah), objevuje se písmo, zahraniční obchod, centralizace jednotlivých oblastí Kréty. Někteří badatelé jako např. C. Knappet (1999, dnes je možné tento model považovat za obecně přijímaný) podporují a argumentují, že jednotlivé paláce byly vládnoucími regionálními centry a jejich spádové oblasti byly jakýmsi primitivními státními útvary. Tuto teorii dokládá na základě rozšíření jednotlivých keramických typů, ale také na základě rozmístění jednotlivých center. V souvislosti s obdobím prvních paláců je třeba zmínit klimatickou změnu, která postihla východní Středomoří kolem 2200 před n. l. a z důvodů, které prozatím nedokážeme definovat, se Krétě vyhnula vlna krize, jež zachvátila ostatní oblasti od Egypta, Předního východu, malou Asii až po Balkán. Jednou z možných variant vysvětlení je, že Krétu nezasáhly různé migrační vlny vyvolané aridizací rozsáhlých území, ale také to, že členitost a komplexnost krétské krajiny dovolila posun směrem do vnitrozemí, kde byly patrně podmínky příznivější. Vskutku v tomto období pozorujeme posun osídlení do vyšších poloh, i když ne v tak extrémní míře jako v období LM IIIB/C jak bude zmíněno později. Příčinou vytvoření státu mohla být právě ekologická krize. To by také podporovaly obecné politologické a studie zabývající se vznikem státních jader a zárodků již v období neolitickém (Maisels 2010).

Státní organizace, pevná struktura, jasná pravidla, restriktce a disciplína podřízených byly (a jsou) zárukou překonání krize ve prospěch vládnoucí třídy (Watrouse 2001).⁵⁹

Na konci období MM II sledujeme na většině palácových lokalit radikální změny, kterým předchází destrukce, jejichž příčiny nejsou jednoznačně definovatelné. Při vysvětlování tohoto jevu pro některé lokality se někteří badatelé kloní k názoru, že za destrukcemi je lidská síla. Jindy je příčina hledána v zemětřesení, případně se hovoří o prosté planýrce předcházející beztak plánované přestavbě paláce.

Ať již byly příčiny jakékoliv, je faktem, že během poměrně krátkého období došlo k přestavbě menších paláců a to podle stejného jednotného plánu. Stejně jako tomu bylo již dříve v knosském paláci. To by také nasvědčovalo k prosazení vůle knosského paláce nebo pro snahu ostrovní velmoc napodobit, jak navrhuje již citovaný Macdonald (2010). Dalším argumentem ve směru centralizace moci ze strany Knossu je také to, že menší paláce přestávají užívat písma a veškerá administrativa se přesunuje právě do Knossu, který zároveň podstatně zvětšuje svou rozlohu. (Rehak, Younger 2001, 392 - 3)

Následuje období LM I, které bývá badateli považováno za zenit minojské kultury (Driessen, Macdonald 1997, 106 – 7), ale v tomto případě je třeba zvážit, zda podobné termíny a přízviska mají historické oprávnění a z jakého hlediska tato „vyvrcholení“ hodnotíme. Důvodem k takovému označení je rozhodně rozkvět a koncentrace bohatství v knosském paláci a

⁵⁹ Tato hypotéza má také značný impact i v současnosti, kdy lze předpokládat, že systém bude na svou

zároveň rozmach minojské kultury daleko za hranice Kréty, případně minojský obchodní dosah. V tomto období sledujeme kolonizaci egejských ostrovů s vůdčím postavením některých pro zahraniční obchod klíčových lokalit jako bylo Akrotiri na Santorini, Agia Eirini na ostrově Kos, lokalita Phylakopoi na ostrově Mélos a další. Kréta rozhodně zásobovala prestižním zbožím formující se hradní elity mykénské kultury.

Na Krétě v LM IA období skutečně dokumentujeme určitou uniformitu materiální kultury nevídanou v obdobích předchozích. (Betancourt 1985, 123 a dále)

Uvažuje se také o ideologické nadvládě knosského paláce a o sjednocení oficiálních rituálních praktik. (Rehak, Younger 2001, 421, Soles 1995, 404 - 14)

Období LM IA končí změnami vyvolanými santorinským výbuchem, jehož dopady na minojskou kulturu, jeho následky a důsledky jsou předmětem rozsáhlé diskuse a rozhodně nebyly pevně definovány. Uvažujeme-li v rámci celého východního Středomoří, pak právě otázky vývoje egejské oblasti představují dnes jeden z největších problémů historické interpretace tohoto regionu.

Další velmi intenzivně diskutovanou otázkou, na níž se opět rozcházejí jednotlivé interpretační modely, je problém vztahu mykénské kultury a minojské kultury, jak bude vysvětleno dále.

vlastní krizi reagovat restrikcemi a větším státním útlakem, kdy stát je nástrojem moce elitní složky

2. 2. 3. Srovnání s vývojem na pevnině

Patrně ještě větším problémem než přechod od tzv. starých k tzv. novým palácům je období přechodu středoheladského a pozdního heladského období, neboli přechodu mezi obdobím heladským a mykénským. Problém, který se jevil jako poměrně jasný na základě klasického modelu Blegena a Waceho (1939), je dnes velmi diskutován a jsou předkládány jednoznačné argumenty dokládající existenci patrně jiných mechanik a jiného datování. (Pavúk 2010). Blegen a Wace postavili jasný předěl – jak archeologický tak historický - mezi heladskou a mykénskou kulturou. Současné studie dokládají jednoznačnou kontinuitu mezi obdobím středoheladským až po období pozdně heladské, tedy mykénské (Pavúk 2010). Vývoj paláců (státních center) měl na pevnině svá specifika, ale v každém případě vliv minojské kultury a její elity na mykénské hradní pány je natolik zřejmý, že o ní není pochybováno. Tyto přenosy fungujících mocenských struktur jsou sledovatelné jak mezi Egyptem a Krétou, tak mezi Krétou a Mykénami, ale také mezi Mykénami, Chetitskou říší a střední i severní Evropou. (Kristiansen, Larsson 2005, Klontza-Jaklová 2012)

Na tomto místě je třeba zmínit rozdíly mezi krétskou palácovou kulturou a mykénskou hradní kulturou. I když v odborné literatuře se setkáte s používáním termínu palác jak pro krétskou tak mykénskou urbánní aglomeraci, dávám přednost používání rozdílných termínů – palác

pro minojské centrum, hrad pro mykénské. I přes některé shodné prvky, většina charakteristik (rozhodně v období LMI/LH I – II) je již na první pohled rozdílných. Prvním podstatným rozdílem je umístění v krajině. Minojský palác v oblasti s velkou spádovou zemědělskou základnou na snadno přístupném místě se snadno dostupnými přístavy; komplex bez fortifikačního systému. Naopak mykénská centra jsou postavena na strategicky výhodných polohách s možností kontroly spádové oblasti, s bytelným opevňovacím systémem. Dalším rozdílem je i jejich infrastruktura. Minojský palác postavený do rektangulární sítě, mykénský hrad kopírující topografii polohy. Centrem minojského paláce je nádvoří a zasedací místnost s lustrálním bazénem, charakteristickým centrem mykénského hradu je megaron. Na základě těchto rozdílů se domnívám, ale také na základě rozdílů v hmotné kultuře, že mocenské systémy v obou oblastech byly poněkud rozdílné. Musíme mít však na paměti, že naše představa mykénských center v období LHI – II je velmi vágní vzhledem k přetavbám v pozdějších obdobích, na které se také soustředil dosavadní výzkum.

Jednoznačným problémem pro další úvahy nad strukturou společnosti je prozatím absence prozkoumaných venkovských sídel řecké pevniny. V posledním, desetiletí je prováděno velké množství intenzivních povrchových průzkumů (např. Berbati valley, Antikythéra ad.), které postupně přinášejí další cenné poznatky. Jejich výhodou je, že podávají obraz velkého regionu, nevýhodou je absence stratigrafie. Vzhledem k tomu, že se jedná o výzkumy prováděné v posledních letech, jejich

výsledky nejsou vždy plně zveřejněny a vyhodnoceny, ale je třeba počítat s tím, že náš současný obraz mykénského období značně ovlivní.

Je také nutné poznamenat, že LH I období je sice obdobím koncentrace bohatství a moci, ale zároveň se jedná o období, kdy chybí aktivní užití písma, což je indikátorem předstátních útvarů.

Období vrcholné mykénské kultury (LM IIIA – B) bude podrobně diskutováno v kapitole 2.5. Pro účely naší diskuse o nových palácích na Krétě je důležité, že heladská oblast stála na prahu státnosti, i když organizovanost společnosti a formování státních struktur bylo v tomto období na vyšší úrovni právě na Krétě.

2.2.4. Dopady santorinské katastrofy společenské struktury novopalácové Kréty

Dopady santorinské katastrofy jsou velmi diskutabilní a současné bádání se zabývá různými variantami, ale prakticky nikdo nepochybuje o tom, že tato událost další vývoj v Egejdě znatelně ovlivnila. Důsledky erupce santorinského vulkánu je možné rozdělit do několika okruhů:

1. Primární: Jedná se o samotný ostrov Santorini a jeho nejbližší okolí, kde byly následky totálně katastrofické. Zlikvidovaly osídlení na celých tisíc let. Detaily viz kapitola 2.1.

2. Sekundární: Oblasti, které byly ovlivněny spadem popílku a vlnou tsunami a případně postudálostním šokem (severní pobřeží Kréty, egejské ostrovy)
3. Terciální: Oblasti, které byly ovlivněny zprostředkovaně v následku úpadku obchodní a námořní dopravy (pevninské Řecko, západ Malé Asie, pobřeží Palestiny, Egypta a současné Lybie). V některých případech se mohlo jednat o pozitivní změny (santorinská katastrofa patrně posílila mykénskou flotilu).
4. Kvartérní: Oblasti, které nebyly zasaženy událostí přímo, ale jejími dopady a následky.

Přímé dopady na Krétu, zvláště na její severovýchodní část, byly značné. Vlna tsunami zlikvidovala většinu přístavů na severním pobřeží. Patrně můžeme kalkulovat s oslabením krétské flotily. Vlnu tsunami následoval spad popílku také na severovýchodní část ostrova. Je možné počítat s noha dalšími nepřímými projevy této katastrofy jako bylo zničení úrody, kontaminace vody, rozšíření nemocí, přerušení námořních cest, strach. (Klontza-Jaklová 2008)

Období LM IB bude podrobně diskutováno v další kapitole, ale obvykle v souvislosti s erupcí se uvažuje o jejím vlivu na mocenské struktury, jejich narušení, kdy nemožnost či neschopnost knosského centra dovolila alespoň do určité míry samostatnost ostatních velkých center a to zvláště na západě a východě ostrova, kde fyzický dosah knosské moci byl i z hlediska tehdejších technických možností hendikepován. Také období LH II, tedy období následující santorinské katastrofě se jeví jako potvrzující

výše zmíněný interpretační model. Jedná se o období jednoznačného nárůstu moci a dosahu mykénských hradů a rozhodného vstupu mykéňanů na mezinárodní trh.

2.2.5. Existence státu na novopalácové Krétě v novopalácovém období.

Kritika dosavadní metodologie. Argumenty pro a proti.

Archeologické prameny samy o sobě nejsou schopné podat odpověď na otázku, zda na Krétě v novopalácovém období existoval stát, případně jakou měl formu, dosah, rozsah, míru centralizace apod. Mohou však tak zvaně dodat “stopu”. Absence písemných pramenů je rozhodně nevýhodou v tomto směru. V dosud publikovaných syntézách i odborných statích, které se zabývají problematikou státu, stupněm státnosti, stupněm centralizace moci, velikostí politíí, konkrétní formou moci a dalšími podobnými aspekty politického uspořádání Egejdy pozdní doby bronzové jsou obvykle přítomna dvě metodologická omezení: Je to jednak neujasněnost, co vlastně hledáme, jinak vysloveno: je hledáno cosi, co nebylo předem definováno.⁶⁰ Druhým omezením vyplývajícím z nedefinování hledané veličiny je vlastní politický názor toho kterého autora, ať již to byl A. Evans⁶¹, nebo současní autoři. Proto je třeba obrátit

⁶⁰ Podobně problematická je také debata na téma, které lokality považovat za paláce a které a ne a co to vlastně palác je. I když krétská archeologie běžně pracuje často s tímto pojmem, neexistuje konsenzus, co se obsahu termínu týče.

⁶¹ Evans však neřeší problém, zda Kréta byla nebo nebyla státem, pro něj byla Kréta automaticky považována za kompaktní útvar, který ovládal okolní moře.

se k teoretickým studiím formování prvních státních útvarů. Ale ani zde se nesetkáme s jednotnými názory. Toto téma přímo odráží ideologicko-filozofický přístup každého z autorů, dobu a podmínky vzniku té které interpretace. Např. Driessen a Macdonald (1997, 70) používají definici Serviceovu (1975, 311), podle které je funkcí vlády: *“to fulfil the primary mission to maintenance of saving the society from external and internal threats to its integrity.”* Také souhlasí s tzv. modelem reciprocity (1997,70). Pokud přijmeme tyto definice a modely, ve kterých je stát představován jako cosi dobrého sloužícího k obraně zájmů všech zúčastněných, pak řada následných interpetačních modelů nefunguje a to hlavně modely týkající se krize či kolapsu systému.

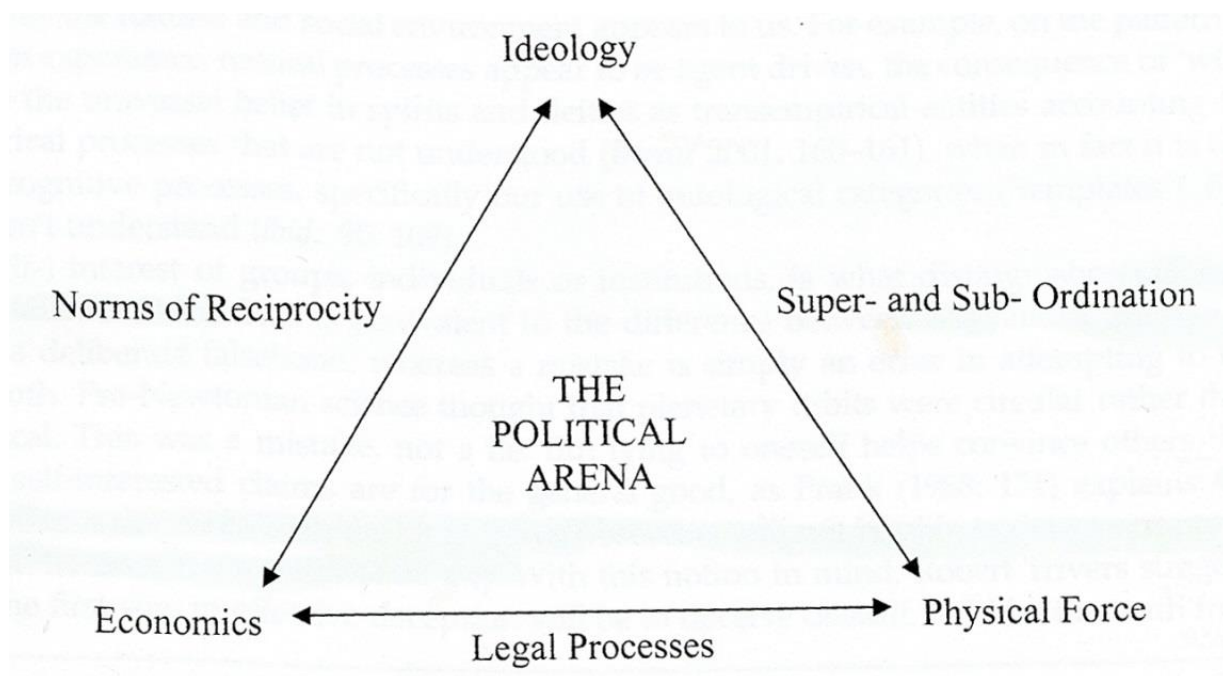
Domnívám se, že je třeba vyjít z definice státu, tedy toho, co vlastně v minojské minulosti hledáme a případně, jakou formu tento stát případně mohl mít. Na stát je také možné dívat se jiným způsobem a hodnotit jej podle toho, kolik členů společenstva anebo které vrstvy společnosti z této organizace mají výhody. Pak je stát organizovaná stratifikovaná společnost, kdy část obyvatelstva benefituje z práce ostatních, čehož je docíleno silou fyzickou, hospodářskou a ideologickou. (Maisels 2010, 1). Stát je pak v tomto pojetí nástrojem k ovládání lidí, vytvářeného bohatství a teritoria. To se děje prostřednictvím nejrůznějších speciálních aparátů moci.

Odpovědi na otázky hledající formy státu a podobu konkrétní moci jsou velmi komplikované zvláště pro nás, kteří si prakticky nedokážeme

představit jiné zřízení než státní. Stát se nám jeví jako něco přirozeného, jako nutná a jediná možná forma existence společnosti. Neexistence státu nás děsí a představuje pro nás totální chaos. Náš současný názor na stát přímo ovlivňuje náš pohled na starověké civilizace, kdy máme tendenci stranit státním formám. Tato tendence se projevuje hlavně v období krize státu, krize systému, kdy rozpad státního útvaru považujeme za úpadek, za krok zpět, za regresi, voláme po dobře fungujícím státu, ale ve skutečnosti bychom se rádi vrátili do období, kdy konkrétní forma státu byla progresivní. To všechno zrcadlíme v minulosti. Např. hovoříme-li o oslabení knosské moci v období LM IB, popisujeme stav jako dezorganizaci společnosti (MacGillivray 2009), ale ve skutečnosti to není tak jednoduché. Společnost musíme posuzovat komplexně, ze všech úhlů pohledu. Z každé změny společnosti některé složky společnosti benefitují, jiné ztrácejí. Není možné stranit ani jedné z nich. Tento process je kauzálně podmíněn, není to tudíž proto, že některá složka společnosti je dobrá a jiná špatná. Tedy konkrétně to, co pro Knossos znamenalo ztrátu, pro jiné aglomerace představovalo uvolnění operačního prostoru, výhodnější podmínky pro vlastní activity, realizaci a prosperitu. Každá krize připravuje prostor pro nové a efektivnější formy existence lidské společnosti coby systému.

Proč stát vznikl a jak? Proč esituje? Koncenzu se patrně snadno nedopracujeme, stejně jako kdybychom začali řešit analogické otázky současného světa. I mezi archeology jsou zastoupeny různé názory na stát, jenž oscilující od pólu, který považuje stát za všeobecně dobré zřízení, které sice nezajišťuje úplně všeobecný prospěch, má své nedostatky, ale je

to jediné možné, tudíž dobré řešení [„*These states drew on their history as an element in supporting authority (...) The Mycenaean Palaces were redistributive centers, which commodities moved from territorz to center in the form of taxes, obligatory, donations, trade, and gifts.*“ (Shelmerdine, Bennet 2008, 290)] až po druhý extrém, kdy stát je něco absolutně špatného, kdy je to pouze a jediné organizované násilí, vyhovuje malé složce obyvatelstva, přičemž nejvíce zastánců se pohybuje kolem středu, a to spíše instinktivně než odůvodněně (Maisels 2010, 1).

Obr. 40

Jak ideologie, fyzická síla a ekonomika vytváří politický terén.

Na následujících stránkách tedy bude učiněn pokus vytvořit jakýsi teoretický rámec toho, co si pod pojmem stát představit, co stát stutečně je, jak vzniká, jaké jsou typy, stádia vývoje, zda a jak člověk tento proces

podmiňuje, jak je jím zpětně ovlivňován, tedy jak stát ovlivňuje a je ovlivňován lidským chováním podmíněným i uvědomnělým a jak do tohoto systému zapadá politický systém pozdní doby bronzové v Egejdě, podle toho, co jsme schopni dedukovat z hmotné kultury. Vycházím z toho, že stát je historicky podmíněn (jinak nemá úvaha smysl).⁶²

Stát může být jednoduše definovaný jako systémový nástroj k ovládnutí lidí a území, přičemž slovo ovládnutí nemá žádné citové zabarvení. Moc schopná tento systém udržet je aplikována z centra prostřednictvím speciálních aparátů, kterými je: a) armáda, b) administrativa (daňový systém), c) systém zákonů a d) ideologie. Moc rozdělená do těchto čtyř vektorů je pak schopnost řídit systém (strukturu) tak, aby shromažďovala největší podíl vytvořených hodnot ve svých rukou. Tak si přivlastňuje práci druhých, ovládaných.⁶³ (Maisels 2010, 3)

Je tedy skutečně pozdně minojská Kréta a mykénská pevnina ve fázi státu? Případně, které její části jsou a které ne? Jako základní, téměř lapidární charakteristiky státu jsou existence armády, administrativy, legislativy a ideologie. Následující tabulka ukazuje, které z charakteristik státu jsou přímo sledovatelné v hmotné kultuře a písemných pramenech:

⁶² Problematika státu je studována filozofy již od antických dob (např. Platon) , přes osvícence (např. Rousseau) až po moderní filozofy typu Hegela nebo Marxe, ale také postmoderními směry.

⁶³ Na tomto místě se obvykle projeví náš ideál státu, naše touha a přání, že přeci stát by neměl být vykořisťovatelský, ale měl by demokraticky rozdělovat všem členům společnosti měrně tomu, kolik vynaložili energie ve prospěch celku. Ale skutečně tomu tak je a bylo? Odpověď na otázku souvisí s mechanismy a příčinami vzniku státu, jak bude zmíněno dále.

	LM I Kréta	LH III A – B Mykénská pevnina
Armáda	ANO	ANO
Administrativa	ANO	ANO
Zákony	Pravděpodobně ANO	ANO
Ideologie	ANO	ANO
Měkká infrastruktura	Spíše ANO	Spíše ANO
Tvrdá infrastruktura	ANO	ANO

(Tabulka podle: Maisels 2012, 9, Figure 1.3)

Z tabulky jednoznačně vyplývá, že novopalácový Knossos a mykénské hrady by mohly být zařazeny do kategorie raných států.

V současnosti disponujeme množstvím dokladů o státním politickém systému pozdně mykénských hradů. Známe tituly elitních členů společnosti, ale nejsme schopni identifikovat přesně politické uspořádání. Jednalo-li se tedy o stát (či politii) s centralizovanou mocí, s kolektivním rozhodováním, zda se prolínala či překrývala církevní moc s mocí světskou, k čemuž se přiklání většina badatelů na základě analogií z Předního východu, z Egypta, ale také ze struktury center moci, kdy jádra paláců obsahují významné náboženské struktury, které obvykle nemají analogie na venkovských sídlech. Z toho tedy vyplývá, že pro pozdně minojské politie, stejně jako pro politie mykénské není úplně možné oddělit složku státně-politickou a složku státně-indeologickou.

Dlouho přežíval názor, že na Krétě neexistovala vojenská složka nebo byla velmi omezená. Současná egejská prehistorie však již nepochybuje o

existenci vojenských sil na Krétě, což dokládají jak nálezy zbraní, tak ikonografie (např. West house, Room 5, North wall: Assembly on the Hill and Shipwreck, Doulas 1992, 58 – 61, Fig. 26 - 29), tak nepřímo i doklady vojenských aktivit (organizované destrukce sídel, stavba opevnění, které si jistě vyžaduje i stráž). Nálezy výzbroje a zbraní, fresky s vojenskými motivy, jsou opět bohatě doloženy pro mykénskou pevninu (také bojovnícké hroby, ikonografie na keramice, fresky, písemné doklady).

Dalším kritériem je existence právního systému, případně exekučního systému, což je velmi sporné stejně jako otázka existence psaných zákonů, jenž zajišťují jasná pravidla, ale hlavně exemplární trestání všech, kteří daný status quo narušují. Žádný přímý doklad existence zákonů v novopalácovém období nemáme k dispozici, tudíž musíme přistoupit k teoretické dedukci, zda můžeme existenci nějakého zákoníku nebo jakési sbírky pravidel předpokládat, či ne. Jednoznačně jej nemůžeme vyloučit, vzhledem k tomu, že je zřejmé, že kromě písemných pramenů, které se zachovaly v keramické hmotě, existovaly i informace psané na materiálech, které podlely skáze (Younger, Rehak 2008, 173). Je možné vyjít z toho, že rozhodně existovala daňová ustanovení. Bylo evidováno všechno, co kdo dal a má dáti. V tomto případě je také možné předpokládat, že existovaly sankce, když dotyčný neodevzdal, co mu bylo předepsáno. Např. tabulka Ep704 z Pylu zmiňuje majetkový spor, jehož předmětem byla půda (Shelmerdine 2008, 300). Otázkou je, zda existovaly opravdu psané zákony, či zda byl používán pouze jakýsi konsenzus. I v případě, že by neexistoval psaný zákoník, pak bychom mohli uvažovat o

velmi raném státu. Někteří autoři se přiklánějí k neutrálnímu pojmu *politie* (Shelmerdine 2008), případně k termínu *segmenrátní stát* (Knappet 1999).

Také bychom mohli uvažovat o náčelnické formě moci. Náčelnictví je definováno jako strukturovaná skupina lidí, jejíž kompaktnost závisí na koncenzu a na stupni ochoty se podřídít autoritě. I když náčelnické skupiny mohou ovládat velké množství osob i značně rozsáhlá teritoria, jedná se o uskupení nestabilní. Dalším rozdílem mezi státem a náčelnictvím je podmínka stabilního sídlení na jednom místě a alespoň snaha jasně definovat hranice rozsahu centrální moci. Pro stát není možné nomádství, pro náčelnictví ano. (Maisles 2010, 7 – 8)

Administrativa je bohatě doložena pro obě dvě oblasti a to hlavně administrativa obchodní, daňová, hospodářská. V tomto směru není žádných pochyb o vysokém stupni organizace a centralizace administrativních úkonů.

Také monetární a finanční aparát je potvrzený, I když ne ve formě peněz, ale rozhodně je doložena jednotná soustava měr, poměry jednotlivých komodit. Tedy členům systému bylo jasné, co se dá za co pořídit.

Na první pohled složitou se zdá problematika tzv. měkké infrastruktury. Hmotné prameny sice primárně nedokládají její existenci, ale v tak komplikovaném systému, jakým byly palácové komunity se

alespoň částečně dá předpokládat, že podobný systém existoval. Jedná se především o vzdělání, neboť společnost, která disponuje písmem, také disponuje institucemi, kde je možné si tuto dovednost osvojit, i když jsou přístupné jen omezenému počtu obyvatel. Otázkou je přístupnost lékařské pomoci a péče o nemohoucí členy komunity, kde bychom se patrně mohli opřít pouze o etnografické paralely nebo paralely z Předního východu a Egypta.

Naopak tzv. tvrdá infrastruktura – tedy cesty, kanalizace, vodní nádrže, mosty, strážní věže ap. - jsou doloženy v plné míře jak pro Krétu celého pozdněpalácového období, tak pro mykénskou pevninu. (Hope Simpson, Hagel 2006, Zangger 1994)

Obrátíme-li pozornost k ideologickému systému, pak odpovíme kladně na existenci jak centrálního kultu, šířeného a kontrolovaného z centrálního paláce, delegujícího druhotná centra. Pro centrální kult svědčí existence městských komunálních svatyní budovaných a vybavených v jednotném stylu (Driessen, McDonald 1997, 56 - 7). Doložena je však také na existence lidové víry, jakási hereze, víra, kosmoteorie, která současný status quo zpochybňuje. (podrobně viz *kapitola 2.8.*)

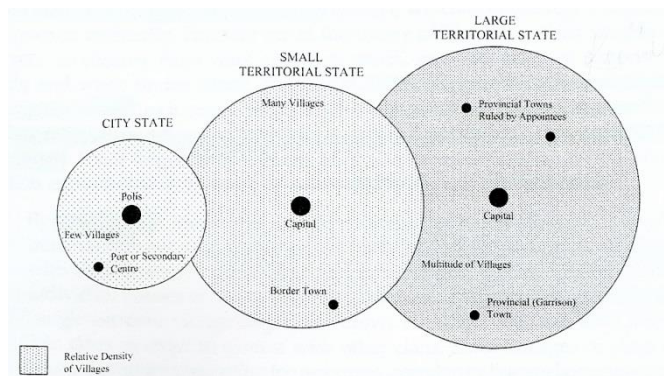
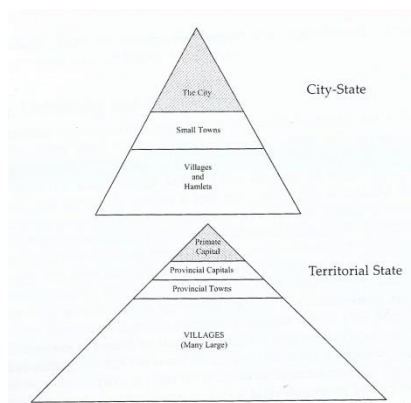
Prokázána je také existence elitní složky společnosti a to jak písemnými prameny, tak hmotnou kulturou, existuje tedy systém společenských vrstev, nebo tříd. Zároveň existuje produkční většina, tedy obyvatelstvo žijící převážně na venkově.

Z tohoto rozboru vyplývá, že jak krétské tak mykénské paláce patří do kategorie států. Mohly by být označeny jako státy v raném stádiu, čemuž by napovídala také jejich nestabilita, jak bude diskutováno v *kapitolách 2.3. a 2.6.* I přes nedostatek narativních písemných pramenů, i přes relativně krátkou dobu trvání těchto uskupení, se současné bádání spíše kloní k označení mykénských paláců (chápáno chronologicky) jako k jednoznačným státním útvarům, což by platilo i pro Knossos a jeho ne úplně jednoznačně rekonstruovatelnou doménu LM IA a B, případně LM II i když v tomto případě se uvažuje patrně o jinak strukturované moci. (Driessen, McDonald 1997, 70).

Při posuzování mocensko-ekonomického systému na Krétě (ale take mykénských polití), musíme mít na paměti, že každý stát je jiný. V jeho strukturách se zrcadlí konkrétní podmínky jeho vzniku, místa a času existence, ale také subjektivní podmínky reprezentované způsobem myšlení jeho občanů. Tudíž každý jednotlivý stát vznikající v jiných a z jiných podmínek je odlišný od všech ostatních. Avšak státy mají některé obecné společné charakteristiky, jak jsme si definovali výše. Z toho vyplývá, že mají stejné příčiny vzniku, o kterých se zmíníme dále.

Moderní státy se obvykle dělí podle kompozice na státy teritoriální malé nebo rozsáhlé, na městské státy a na impéria. Podle struktury se dělí na unitární, federální či koaliční. Na základě politického zřízení jsou pak monarchistické nebo republiky. (**Obr. 41**)

	MĚSTSKÝ STÁT	MALÝ TERITORIÁLNÍ	VELKÝ TERITORIÁLNÍ
Stupeň urbanizace	Velké město a okolí	Hlavní správní centrum (nemusí být nutně město, může být palác, hrad) a vesnice	Hlavní správní centrum, obvykle město, centra druhého a třetího řádu, vesnice.
Hospodářství	Samozásobitelské zemědělství, řemeslná výroba a obchod ve městě. Hlavní zdroje příjmů: obchod a řemeslo.	Masivní zemědělská výroba. Hlavní zdroje příjmů: zemědělství, řemeslo, obchod.	Masivní zemědělská výroba, ale také řemeslo a obchod. Vzhledem ke specializaci jednotlivých center také velký podíl vnitřního obchodu.
Sídelní vzorec	Většina obyvatelstva žije a pracuje ve městě.	Většina obyvatelstva žije na venkově.	Většina obyvatelstva žije na venkově, I když proti předchozímu modelu je městská složka početnější.
Kultura	Ztotožnění se s městem, kulty patronů města. Relativně rozšířená znalost písma.	Aristokratická kultura versus lidová venkovská kultura. Literatura je elitní záležitostí.	Aristokratická kultura versus lidová kultura. Literatura je elitní záležitostí. Existuje střední třída, která se zmenšuje a zvětšuje podle potřeb systému.
Politický systém	Větší podíl širších vrstev na rozhodování.	Dynastický/dvorní systém se soustavným bojem o rozhodující posty.	Dynastický/dvorní systém se soustavným bojem o rozhodující posty.

Obr. 41
Schéma fungování jednotlivých typů států.

Na základě této tabulky, která je hypotetickým rámcovým modelem sestaveným na základě charakteristik, jak je definoval Maisels (2010, 15, Figure 1.5) vyplývá pro pozdně palácovou Krétu, že v období LM IA patrně hovoříme o velkém teritoriálním státu. Kromě knosského paláce jsme schopni definovat i centra nižšího řádu (Branigan 2001), vily, vesnice, farmy a samoty. Tento systém se do určité míry rozpadá po šoku, který vyvolal santorinský vulkán. V období LM IB se prohlubují antagonismy, které se začaly rodit v předešlém období a je patrné zmnožení lokálních center moci, nebo řečeno jinak: knosský palác patrně nebyl schopen ovládat venkovskou elitu, potentáty ze sekundárních senter. Naopak v LM II období zůstal z knosské domény malý stát, i když patrně lépe organizovaný a to tak, že by bylo možné i přes jeho malou rozlohu charakterizovat jako velký teritoriální stát. To patrně platí i pro tzv. mykénský palác období LM IIIA a B1. Jednotlivá stádia budou podrobně vysvětlena v následujících kapitolách.

Poněkud odlišná byla situace na řecké pevnině, jejíž geografický charakter byl logickým prostředím, ve kterém se přirozenině vyvinuly městské státy. Rozhodně je regulérní otázka, zda mykénské paláce by bylo možné považovat za městské státy. Některá data o tom svědčí. Do doby velkých prospekcí na řecké pevnině bylo bráno za fakt, že většina obyvatelstva žila v palácích (Shelmerdine 2008, 298). Avšak současné velkoplošné prospekční výzkumy potvrzují, že naopak většina obyvatelstva žila na venkově (Wright 2008, 234, FIGURE 10.2) Tudíž argument, že i přes omezené teritoriální možnosti vysokými horskými masivy oddělených

a uzavřených regionů se do určité míry vyvinula centra, která zprostředkovávala kontakt ať již v hospodářské nebo v nadstavbové sféře, mezi centrem a venkovem. Palác zajišťoval nejluxusnější výrobu a zahraniční obchod. Patrně i v případě Mykén bychom se přiklonili k charakteristice státu jako teritoriálního.

Další otázkou, ke které je třeba se vyjádřit, abychom pochopili strukturu, fungování a poté také možnost přežití toho kterého státního útvaru, je otázka, jak a proč stát vzniká. Jedná se přirozeně o ohromné téma, která přesahuje z archeologie do politologie, kulturní antropologie a filozofie. Ale bez bytí nastíněných základních zákonitostí by nebylo možné odpovídat na další detailnější a konkrétní otázky. Bibliografie k tomuto tématu je velmi rozsáhlá a orientace v ní velmi komplikovaná. Pochopení vzniku státu přímo odráží stupeň a formu našeho uvědomnění. Na stránkách této práce samozřejmě neignorujeme toto myšlenkové bohatství, ale vzhledem k jeho rozsáhlosti a vzhledem k nutnosti udržet text práce kompaktní byly vybrány jen ty aspekty, které ilustrují konkrétní problém. Klasický model vzniku státu předpokládá, že v oblastech s výhodnými přírodními podmínkami dovolilo vytvoření přebytku uvolnit některé jedince, aby se věnovali jiným činnostem než produkčním. Ab tedy investovali svůj potenciál do zlepšování stávající technologie, vynalézání technologií nových, vytváření myšlenkového systému nebo obchodu, a tak se vytvořila třída těch, kteří nemuseli fyzicky pracovat, žili z práce druhých a tudíž bylo třeba, aby byla vytvořena taková ideologie, která by tuto hierarchii zdůvodnila jako legální, jako přirozenou, a tak vznikl stát.

(shrnutí teorií v Knappet 1999, 616 - 620). V současnosti je také diskutován nový, poněkud odlišný model, který zárodky státu a nutnost vytvořit státní struktury klade již do období neolitické revoluce.⁶⁴ (Branigan 2001, 33 - 4, Maisels 2010, 16) V době, kdy se první usedlé společnosti vytvořily nebo dostaly do oblastí, kde se pohybovaly skupiny lovců a sběračů, byly – zdálo by se paradoxně – v mnohem nevýhodnější pozici. Byly velmi citliví na výkyvy přírody, na chyby v rozhodování, na případné útoky pohyblivých skupin. Chalkolit je obdobím urbanizace, doba bronzová pak obdobím vzniku prvních států. Snad bychom mohli zjednodušit, že předpokladem státu je vznik urbální společnosti. Prvotní stát tedy vytváří elitu, která přebírá zodpovědnost za daný systém, který se ale také zároveň mění, čímž mění i postavení a úlohy jednotlivých složek společnosti včetně elity. Elita pak sice opravdu chrání systém, ale takový, ve kterém má ona sama se těší elitnímu postavení. Z toho vyplývá, že v určité fázi je její postavení progresivní, když se však její role vyčerpá a společnost se přemění, je její působení zákonitě regresivní a sebezničující.

Co z toho vyplývá nejenom pro Krétu stupňů LM IA a B? Trefné vyjádření najdeme u Maiselse (2010,19): *“In the lineage-based society the step beyond the chiefdom is the segmentary lineage state. To the extent that it is segmentary it is structured as if every segment was a chiefdom in its own right, with its own internal hierarchy. To be called a state a*

⁶⁴ Neolitická revoluce je chápána z kvalitativního hlediska, ne rychlosti průběhu změn. Tento proces začíná v mezolitu končí vykrystalizováním prvních hierarchizovaných společností raného chalkolitu, případně rané doby bronzové.

segmentary state must have a king exercising hegemony over the segments. However to be a true state the king must gain control over the segments and reduce their relative autonomy, changing the system of stratification from one that is segment based and focused to one that is court based and focused. Only then can a monarch deploy the apparatuses of power, characteristic of a developed state, that make his will felt throughout the kingdom. So a segmentary state is a transitional or stalled form.” Jeho definice raného stádia státu, jenž nazývá segmentárním státem stejně jako Knappet (1999), plně odpovídá našim dedukcím vytvořeným na základě interpretace hmotné kultury. Tento proces byl sledován a studován v případě prvních paláců na Krétě a také pro období LM IA a B, kdy se tato centralizující tendence knosského paláce bortí po neschopnosti operativně řešit problémy vyvolané santorinským vulkánem. Právě v době změny je patrné, že to, co bylo centralizovanou kulturou v LM IA, v období následujícím je narušeno narůstající mocí ambiciózních lokálních center, které patrně v předešlém období plnily funkci center druhého řádu. (Driessen, MacDonald 1997, 35 – 82)

V následujících kapitolách budeme stále narážet na formy moci, charakter hospodářství, náboženství, a vysvětlení těchto jevů se neobejde bez stálého se navracení k teoriím státu, k interpretaci státu, struktury moci a jejich obecných charakteristik.

Co je tedy jakýmsi mementem, které nás bude provázet na následujících stránkách:

1. Stát nevzniká, aby zlepšil možnosti přežití toho kterého systému, ale aby spolehlivě a bezpečně fungoval ve prospěch elity.
2. Každý stát má svá specifika vzhledem ke specifickým podmínkách, ve kterých vznikl a které jej zrodily.
3. Stát, i když slouží vládnoucí elitě není pouze špatný. Některé výdobytky jsou zajištěny a jsou součástí systému, který stát udržuje při životě.
4. Nic v tomto systému není konstatním, krom zájmu vládnoucí elity udržet si svou privilegovanou pozici a prioritní přístup k zisku.

Na základě těchto předpokladů, je také možné stanovit tři stádia vzniku a zániku státu (nebo jeho určité formy):

1. Nová elita se ujímá moci a začíná budovat systém
2. Krystalizuje opozice
3. Elita zvyšuje tlak
4. Tento zvýšený tlak posiluje opozici a oslabuje systém
5. Systém se rozpadá ve prospěch nové elity

Následující vývoj palácového systému na Krétě a na mykénské pevnině je jeví jako potvrzující tuto sekvenci, jak je podrobně ilustrováno v následujících kapitolách.

Problematika diskutovaná a analyzovaná na předchozích stránkách se prolíná, podmiňuje a determinuje vývoj v období LM I, jak je prezentován v kapitole 2.3 a vyplývá v období LM II, o jehož vysvětlení se pokouší kapitola 2.4.

2. 3. LM IB Destrukce na Krétě

„The period between the eruption of Thera and the destruction of the Palace at Knossos is undoubtedly the most complex and controversial period of Aegean history.“

(Immerwahr 1990, 7)

2.3.1. Úvod do problematiky, východiska analýzy, popis destrukčních horizontů.

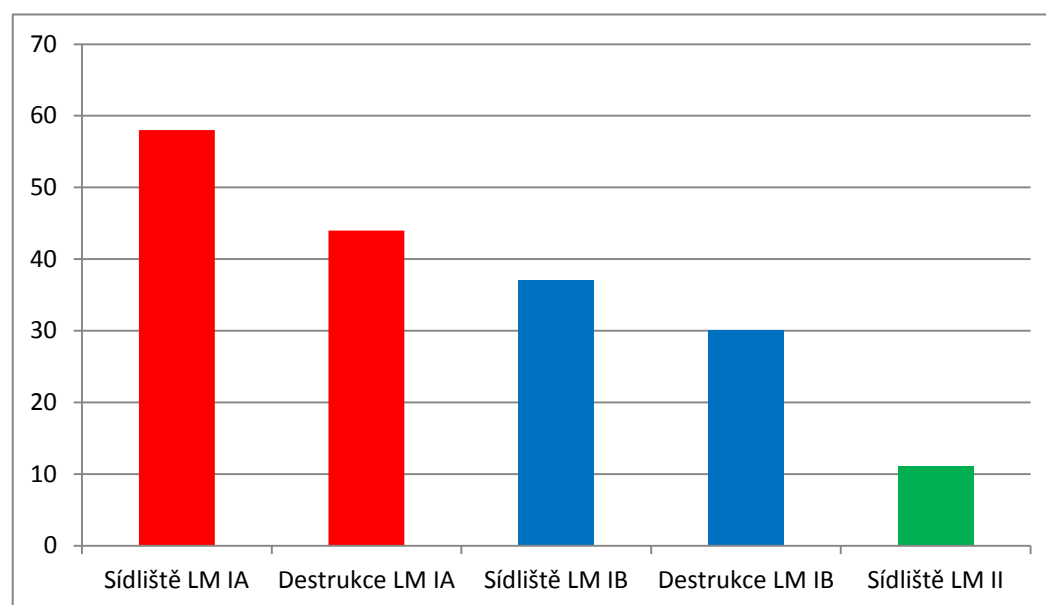
Dalším z nejčastěji diskutovaných problémů interpretace archeologických kontextů je horizont destrukcí minojských sídel na konci stupně LM IB. Sice již Boyd, Bosanquet a Seager učinili správná pozorování v tomto směru (souhrnně Driessen, Macdonald 1997, 6), avšak později byla převážena Evansovou autoritou. Evans v intencích vývojové teorie vytvořil vývojový model „vzestup – vrchol - úpadek“, do kterého implantoval knosské stratigrafie. Tuto stratigrafie chápal jako univerzální a posléze ji aplikoval na celou Krétu (1906). Knosské stupně LM IB a II od sebe oddělil na základě destrukce knosského paláce v LM II. Tu samou cestu následoval M. Popham, který popsal období LM IA – IB jako „přechod od rusticismu k sofistice“ (1967, 339). Tato problematika začala být znovu diskutována v 70. letech 20. století, když si množství nových lokalit a nově revidovaných výzkumů vynutilo znovu se zabývat tímto obdobím a jeho problematikou. Dnes je také zřejmé a to zvláště po vydání

knihy Driessena a Macdonalda (1997), že knosské stratigrafie není možné automaticky přenášet na celý ostrov, jehož každá část prožívala do určité míry specifický vývoj a naopak vývoj knosského paláce coby výjimečného centra byl vždycky výjimečný. Knosský palác se od svého počátku vyvíjel jinak a zvláště jeho destrukční horizonty se časově nekryjí s ostatními destrukcemi na ostrově (Rehak, Younger 2001, 440).

Koncentrace destrukcí kulminující na konci LM IB fáze musí být nahlíženy jako proces, který započal již v předchozím období. Nejedná se o krátkodobou událost, ale tendenci delšího časového úseku, během kterého prakticky celý ostrov musel prožívat podobné politické události. (Driessen, Macdonald 1997, 37)

Ke konci stupně LM IB je na mnoha lokalitách na Krétě, stejně jako na minoanizovaných lokalitách na kykladských ostrovech, patrná diskontinuita osídlení vyvolaná destrukcemi často doprovázenými intenzivními požáry. Destrukce LM I B jsou dokumentovány prakticky na všech, nebo alespoň většině známých lokalit. Následují přestavby, úplná opuštění lokality a nebo sídelní hiáty. (Driessen, Macdonald 1997, 37, Rehak, Younger 2001, 441 - 2) **(Obr. 42)** Mnoho lokalit bylo vysídleno a značná část byla znovu osídlena až v období LM IIIA1 – 2. Tato diskontinuita byla mnohem výraznější a plošnější než destrukce na konci protopalácového období (Rehak, Younger 2001, 440), jenž bývají nazývány „The Great Destruction“ (Driessen, Macdonald 1997, 2). Nejvýraznější destrukce byly zaznamenány na lokalitách v Chanii a Nerokouru na západě ostrova, ve Faistu a Agia Triadě na jihu, v Mochlu, Gournii, na

Pseiře, Pyrgu, Makrialou, Petras, Palaikastru a Zakru na východě, na lokalitách Zomithos, Sklavokampos, Tylissos, Archanes Tourkogitonia, Amnisos v okolí Knossu, v Malii a Nirou Chani na střední Krétě a na mnoha jiných lokalitách (katalog zasažených lokalit Driessen, Macdonald 1997, 119 – 257). Zajímavý je v tomto kontextu případ Knossu. V období LMIB nedošlo k žádné destrukci centrálního paláce. Pouze některé jeho části byly poškozeny (prostor tzv. stratigrafického muzea a objekty kolem královské cesty) přičemž o původu a účelu těchto destrukcí se diskutuje.

(Rehak, Younger 2001, 440, Driessen, Macdonald 1997, 16)

Obr. 42

Počet sídel v jednotlivých fázích, z toho dokumentovaných destrukcí a srovnání s počtem sídel LM II období.

Tyto destrukce byly záměrné, namířené na konkrétní lokality a konkrétní objekty. Byly pečlivě plánované a provedené. Budovy obsahující písemné dokumenty nebo rituální předměty byly důsledně zničeny, např.

na lokalitě Pyrgos byla spálena vila, ale ne okolní město, na lokalitě Mochlos byla zničena ashlarová budova B2, ale ne tzv. čtvrť umělců (Artisans quarter), jejíž osídlení kontinuovalo do LM II stupně. Také na lokalitě Kommos nedošlo k rozsáhlejším škodám. (Rehak, Younger 2001, 440) Někteří autoři dokonce přirovnávají destrukční horizonty jednotlivých lokalit k „místu činu“ (Soles 1999, 59: „scene of crime“)

Tyto destrukce byly starším bádáním považovány na výsledek erupce santorinského vulkánu. S. Marinatos po výzkumu lokality Amnisos vyslovil názor, že k těmto destrukcím došlo právě v důsledku jakési „biblické katastrofy“, jejímž původcem by mohl být santorinský vulkán. (Marinatos 1939) Tato teorie se nabízela a většina badatelů o ní nepochybovala po mnohá desetiletí (Klontza-Jaklová 2008, 12 - 14). Bádání první poloviny 20. století nebylo schopno oddělit destrukční horizonty, jejichž původem byl santorinský vulkán, k jehož výbuchu došlo na přelomu keramických stupňů LM IA/B od pozdějších destrukcí, jimiž končí stupeň LM IB. Ještě v 80. letech někteří badatelé váhaly i když v pracích z tohoto období jsou již patrné pochyby. S. Manning (1974, 137) se jasně vyjadřuje ve smyslu, že zemětřesení nezlikviduje celou civilizaci. Ale o pár let později se stejný autor snažil propojit destrukce s LM IB s následky sopečného výbuchu (Manning 1987, 70 – 84). Jednalo se o období hledání argumentů pro a proti. Evans, který si také povšiml destrukčních horizontů na mnoha tehdy známých lokalitách, je vysvětlil jako následek ničivého zemětřesení. (Evans 1928, 313 - 20). Tuto teorii zastávala většina prehistoriků (Pichler, Shiering 1977, 821, Warren 1991,

37, Niemeier 1980, 76, 1984, 212). Tehdy bylo zemětřesení jakýmsi univerzálním vysvětlením jakéhokoliv destrukčního horizontu. Ještě v pracích z počátku 90. let se o tom příliš nepochybovalo (Soles and Davaras 1990, 94, Dickinson 1994, 103, Warren 1991, 29 ad.). Zároveň se však začaly objevovat teorie, že destrukce nejsou přírodního rázu, ale že jejich původcem je lidská ničivá síla. Jako první byly za „viníky“ označeny útoky veden z řecké pevniny (Caskey, 1969, 442, Hood 1971, 112, 173, 383, 1985, 174 – 177, Barber 1987, 222). J. Pendlebury předpokládal povstání (Pendlebury 1965, resp. 1939, 230 - 1), Ch. Doumas pak pirátské nájezdy (Doumas 1983, 147). Další autoři se domnívali, že Minoité se spojili s mykéňany proti Knossu (Hutchinson 1950, 216, Furumark 1950, 255, Faure 1976, 139, Warren 1991, 36 – 37) a že nakonec mykénští získali převahu. Další autoři preferují kombinaci všech faktorů: přírodní katastrofa, sociální a politické pnutí, nájezdy. Driessen a Macdonald (1997, 108) pak souhlasí s N. Marinatos (1993, 221), že hospodářské oslabení, možná v důsledku přírodních katastrof, vyvolalo hladomor, případně morovou ránu, sociální pnutí a povstání, jež se obrátilo proti vládnoucí elitě, proti symbolům dosavadního statu quo.

Je zřejmé, že jediným možným vysvětlením rozsáhlých požárních destrukcí je lidská vůle a činnost. Dokládají to některé destrukční a předdestrukční aktivity, charakter zasažených lokalit, mechanika destrukcí samotných.

K destrukcím jednotlivých lokalit nedošlo „z ničeho nic.“ Pocit strachu a znalost nebezpečí jsou jasně patrné z archeologických kontextů.

Jedním z dokladů strachu může být vytváření depotů artefaktů cenných pro tehdejší populaci. Perioda LM IB je jediným horizontem, kdy jsou na Krétě vytvářeny depoty [Driessen, Macdonald 1997, 1, 65 – 66, Klontza-Jaklová, *v tisku (b)*] Některé vypálené a destruované domy byly nalezeny prázdné. Jejich obyvatelé tedy měli možnost odejít vybaveni osobním majetkem nebo byli zajati „povstalci“ a movitý majetek byl zabaven. To samozřejmě není možné archeologicky plně doložit, ale k druhé variantě se přiklání např. T. Cuningham (2007, 43) nebo T. Brogan, A. Smith a J. Soles (2002, 96) na základě rozboru nálezové situace na lokalitě Mochlos. Na jiných sídlech předcházela destrukcím snaha eliminovat nebezpečí prostřednictvím omezení přístupu k sídlištím a obydlím. Byly postavené ohrady a ploty, zabezpečeny vodní zdroje. Některé lokality byly dokonce opevněny (Knossos, Malia, Petras, Mochlos, Myrtos-Pyrgos, možná Phylakopoi na Mélu, Gournia, Pseira, Palaikastro, Chania). Destrukcím také předcházelo ukrývání pokladů, jak ji bylo citováno v podobné souvislosti. [(Driessen, Macdonald 1997, 1, 65 – 66, Klontza-Jaklová, *v tisku (b)*]. Při destrukcích samotných byl hlavním ničivým faktorem oheň.

Samozřejmě požáry mohou mít přirozenou nebo náhodnou příčinu, ale tomu by odporovala plošnost destrukcí, která také vylučuje náhodné nehody. Detailní rozbor některých destrukčních horizontů, jako např. v Palaikastru (MacGillivray et al, 2000, 108 - 115) dokládá, že požár byl vyvolán až po naplnění objektu výživným palivem (dřevo, olej: Cunningham 2007, 37 - 39) a dokonce je možné, že byly vyvolány záměrně

vyvolány další ničivé efekty jako např. exploze coby následek rozdílů teploty a tlaku hermeticky uzavřené místnosti a okolí (Zakros: Platon 1966, 157 – 159; 1971, Cunningham 2007, 39). Ničivý požár je standardně přítomen na všech opuštěných a destruovaných lokalitách.

O cíleném útoku není pochyb. Otázkou zůstává, kdo byli útočníci, jaké měli důvody a cíle.

Na mnoha lokalitách byl potvrzen, krom zbouraných budov, pečlivě připravený požár, zatarasené dveře, doplnění zápalného materiálu včetně oleje, který byl posléze příčinou velmi silných destrukčních vrstev. (Driessen, Macdonald 1997, 108 – 109, souhrnně Cunningham 2007, 29 - 43)

Nápadná je také přítomnost obětí, které byly nalezeny v některých destrukcích, např. v Mochlu. I na jiných lokalitách byly v destrukcích nalezeny lidské kosti (Zakros, Mansion I v Petrasu, Pano Zakros, Kastri na Kythéře). Žádná z těchto obětí nebyla normálně pohřbena a všechny zůstaly na opuštěném rumišti. Dalším dokladem boje by mohly být např. hroty šípů v destrukcích (jako např. v Ugaritu), ale ty nebyly nikde nalezeny s výjimkou lokality Tyliossos. Jen ojediněle byly ukryty dýky, meče, dvojité sekery. Plundrování těžko doložit, ale na mnoha lokalitách byly záměrně roztlučené určité typy artefaktů a to právě ty, jenž měly vztah k symbolům autority, statu quo, kultu a stávající elitě. Útoky byly namířeny prakticky výhradně proti centrálním budovám. Na lokalitě Myrtos Pyrgos a Petras byla podpálena centrální budova. Na jiných

lokalitách byla nejprve podpálena centrální budova a s odstupem ostatní domy, jak ukazují některé detailní studie. (Rehak, Younger 2001, 440 – 1)

Dnes je rovněž zřejmé, že destrukce nebyly otázkou krátkého časového horizontu, ale naopak trvaly delší dobu (Soles 1999, Driessen, Macdonald 1997) a to v rozpětí zhruba dvou generací, přibližně v letech 1485 – 1425 před n. l. V některých případech došlo k první vlně ničivých destrukcí již během období LM IA a na některé lokality byly postiženy dokonce dvakrát. (Driessen, Macdonald 1997)

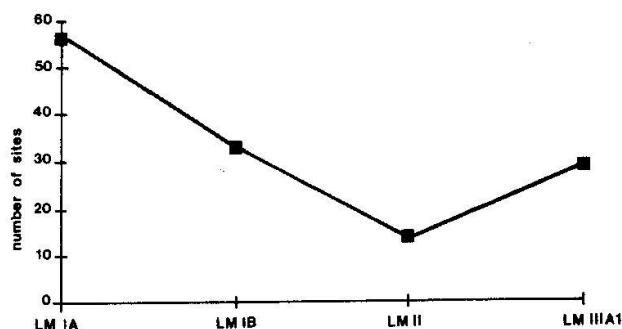
Období LM IB se po dlouhou dobu jevilo jako poměrně neproblematické. Množství pramenů, které zobecňující analýzy a po dlouhou dobu opakovaná a zažitá paradigmata staví minojská studia před velmi komplikovaný interpretační problém. Přirovnání archeologie k policejnímu vyšetřování je právě zde plně na místě. Absence písemných pramenů primárních i sekundárních je téměř totální, nevyřešené problémy předešlých období (chronologie, synchronizace s ostatními středomořskými regiony, vztah k ostatním regionům zvláště pak k mykénské pevnině, státní uspořádání či uspořádání společnosti vůbec) znemožňují nebo alespoň komplikují vysvětlení archeologických kontextů fáze LM IB. Prozatím pracujeme pouze s modelovými situacemi a mírou jejich pravděpodobnosti. To přirozeně neznamená, že bychom měli na tyto otázky rezignovat.

Metodologicky bývají podobné problémy řešeny tak, že je nejprve zhodnocena situace před událostí, událost sama a posléze stav, jak se situace změnila po odeznění události. Pokusme se tedy porovnat v čem

byla Kréta jiná před destrukcemi a po destrukcích a jakou roli tyto destrukce hrály (lépe řečeno mohly hrát) v rámci historického kontextu.

V období následujícím destrukcím byly opuštěny paláce a aglomerace palácového typu, stejně jako centrální sklady přestaly plnit svou funkci. Centrální svatyně přestaly fungovat a byly opuštěny veřejné budovy. Ty tam jsou bohaté hroby, opuštěny byly bohaté residence (mnohem později byly znovu osídleny novými nájemníky/majiteli, avšak již nikdy nebyly tak bohatě a luxusně vybaveny.) Zkolaboval centrální hospodářský a evidenční systém, velkoobchod a zahraniční obchod. Propadla se úroveň jak řemeslné, tak zemědělské výroby. Zmenšil se počet sídlišť i obyvatel. Byly osídlovány polohy snadno ubránitelné, sídliště byla malá. (Driessen, Macdonald 1997, 108 – 110). To by nasvědčovalo tomu, že hospodářsko-politický systém se rozpadl. Na druhou stranu kolaps nebyl totální, některé složky společnosti vykazují jasnou kontinuitu. Bohužel známe jen velmi málo malých sídel, která by eventuálně mohla prokazovat určitou kontinuitu. Je možné, že malých sídel bylo prozkoumáno a evidováno méně.⁶⁵ Úbytek lokalit je zřejmý (**Obr. 43**) a tudíž i úbytek obyvatelstva.

⁶⁵ V souvislosti s vytvářením velkých center na konci období MMII a na počátku novopalácového období bývá diskutována možnost koncentrace obyvatelstva v těchto centrech a úbytek obyvatel na venkově, ale na základě nových velkoplošných prospekci není možné tento závěr úplně potvrdit. Naopak je stále nalézáno větší množství menších i větších sídelních aglomerací na venkově i v okolí paláců (Hayden 2004, 2005, Watrous et al. 2004, 2012, Haggis 2005)

Obr. 43

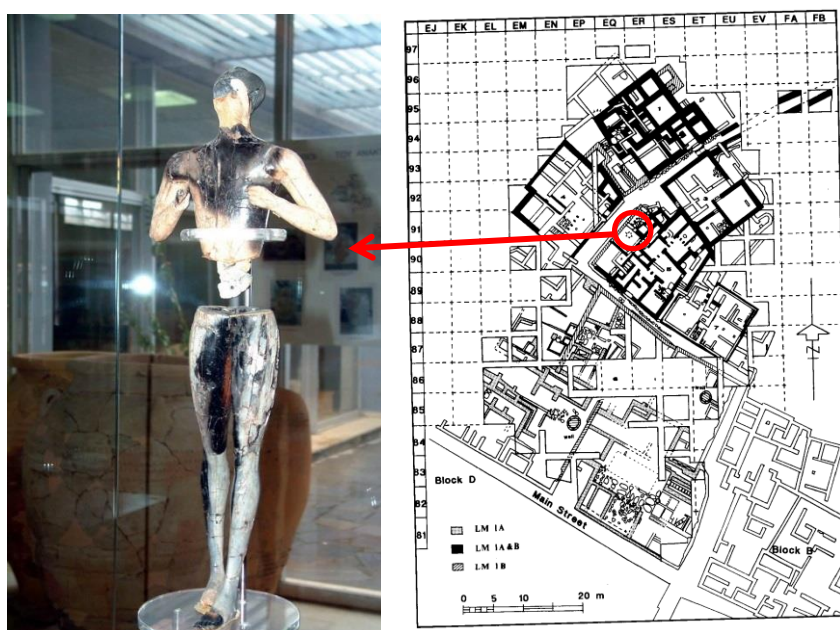
Úbytek sídel na Krétě od LM IA do LM IIIA

2.3.2. Argumentace a diskuse jednotlivých interpretačních přístupů.

Intepretace klonící se k přírodní katastrofě byly v posledních letech opuštěny. Destrukční horizont je chronologicky poměrně široký, nedošlo k nim v jeden časový moment, zahrnují prakticky celý ostrov, jak pobřežní tak vnitrozemské polohy, konkrétní nálezové situace neposkytují jednoznačné doklady o přirozenosti původu rozsáhlých destrukcí, spíše naopak.

Časový odstup jednotlivých destrukcí je dnes dobře sledovatelný v archeologickém materiálu. Zároveň podrobné studium destrukcí prokázalo, že se ve většině případů jednalo o cílenou činnost, jak již bylo zmíněno. Např. slonovinová soška koura z domu 5 v Palaikastru (Obr. 44) byla rozmetána po svatyni, kde i ostatní materiál byl systematicky roztlučen, místnost byla zabedněna, utěsněna, obložena hořlavým materiálem a spálena. Je pravděpodobné, že byla záměrně způsobená exploze. (Cunningham 2007, 30 – 9) Podobně „rituálně“ byly roztlučeny

picí rohy na lokalitě Agia Triada a v paláci v Zakru. Také na dalších lokalitách byly zničeny picí rohy ve tvaru býčí hlavy. Na některých lokalitách jako např. v Mochlu byla nalezena nepohřbená těla, patrně pozůstatky bitvy. Totéž je sledováno i v knosském paláci (i když v omezeném rozsahu), stejně jako známky drancování. Zajímavé je, že v období LM IB/II jsou záměrně rozbity všechny „horns of consecrations“. (souhrnně Driessen, Macdonald 1997, 107 – 108, MacGillivray, Sackett 1990, Rehak 1995, Soles 1999, 58)

Obr. 44

Rekonstruovaná soška „Kouros z Palaikastra“ a místo nálezu. Plán lokality s vyznačenými místnostmi, kde byla soška nalezena.

Tato zjištění jsou velmi důležitá pro další interpretace původců a důvodů útoků.

První interpretace vysvětlující řetězec destrukcí nejprve uvažovaly o přírodní katastrofě (zemětřesení), jak bylo již několikrát zmíněno. Přirozeně ani zemětřesení nemůže být úplně vyškrtáno ze seznamu

možných příčin v regionu egejského seismického oblouku. Každá destrukce však musí být posuzována zvlášť a terénní situace musí zemětřesení potvrdit specifickými nálezovými situacemi, které se vytvářejí pouze působením otřesů země. Zemětřesení jako příčina destrukcí období LM IB však bylo vyloučeno hlavně proto, že jeho následky jsou obvykle menšího rozsahu jak regionálně, tak na jednotlivých lokalitách, přičemž nesmíme ignorovat ani analogické situace z moderní doby, ani fakt, že obyvatelé Kréty dokáží žít se zemětřesením a jejich architektura je přizpůsobena nestabilní geologické situaci⁶⁶ (Soles 1999, 58 – 59). Další interpretační možnosti, která je intenzivně diskutována současným (zvláště minojským) bádáním, je útok „M-mykéňanů“, nebo naopak varianta útoků organizovaných z centra, jenž by svědčily o násilném završení (nebo snaze) o centralizaci knosské moci na ostrově. V každém případě žádná z těchto interpretací nebyla dosud beze zbytku přijata. (Rehak, Younger 2001, 440) Obě dvě jsou podporovány i vyvráceny pádnými argumenty. Ti, jenž prosazují interpretační variantu útoku z pevniny argumentují tím, že tato migrační nebo válečná vlna nemohla být tak velká, aby zaútočila naráz na všechny lokality a tudíž postupovala od západu na východ, kdy destrukce v západní části ostrova jsou staršího data a časový odstup jednotlivých destrukcí se stává argumentem pro postup „mykénského komanda“. (Soles 1999, osobní konzultace) Na otázky, proč byl ušetřen Knossos odpovídají

⁶⁶ Nejnovější studie minojské architektury (McEnroe 2010, Palyvou 2005, 2009) prokázaly, že Minoité stavěli domy (a to hlavně důležitá centra tak, aby byly případným zemětřesením zasaženy co nejméně, aby domy byly elastické, flexibilní, ale pevné). To neplatí pro všechna období na Krétě. V pozdní době římské a rané byzantské periodě byla používána (a to opět pro důležitá centra) stavební technika shodná s ostatními regiony Říše. Tato kamená architektura stabilní v mírných podmínkách se prokázala

tak, že buď si na něj netroufli nebo se ubránil, případně, že již byl pod kontrolou mykéňanů, kteří si jej podmanili jinými než vojenskými metodami, např. sňatkovou politikou (Soles 1999, 60 - 61). Dalšími argumenty přívrženců této interpretační varianty je, že kultura LM II a IIIA1 stupňů je mykenizovaná do takové míry, že se to nemohlo stát jinak, než příchodem obyvatel – nositelů této kultury. (Rehak, Younger 2001, 440) Tato teorie je také oficiální teorií řeckého současného statu quo, neboť legalizuje Krétu jako nedílnou součást Řecka. (Klontzas, *forthcoming*)

Argumenty proti pochybují reálnosti podobných conquest a požadují zodpovědět otázky jakým způsobem by mykénský útok musel být vedený a organizovaný, z jakého centra, s jakou taktikou? Pozdější předovýchodní a chetitské prameny (*Kapitola 2.5.4, 2.6.5*) dokládají podobné útoky v období LH IIIB – C organizované z míst, která tyto prameny považují za jakási království a která jsou (ne úplně jednoznačně, ale s velkou pravděpodobností) identifikována jako mykénské politie.

Další variantou je, že k destrukcím došlo bez přispění z venku, že se tedy jednalo o záležitost interních vztahů pouze na ostrově. Zde je argumentováno tím, že Knossos byl ušetřen, protože agrese mohla vycházet z něj nebo byl příliš silný, aby si na něj „vzbouřenci“ troufli. Následná změna hmotné kultury není přičítána vojenskému tažení či migraci, ale tendenci „doby“, kterou všeobecně ovlivnil mykénský styl. (Niemeier 1985a, 217 – 236). Tato teorie je problematická v tom, jak

jako decimující celou společnost v dobách výrazných zemětření jako bylo např. na počátku 4. století

vysvětlit destrukce v bezprostřední blízkosti knosského paláce na lokalitách jako byl Tyliossos, Archanes, Sklavokampos, které ležely v bezprostřední blízkosti paláce, jenž – jak se předpokládá – patřily do přímého knosského vlivu a vzhledem k jejich velikosti je nepravděpodobné, že by je nedokázal ovládnout jinak než silou.

Dalším vysvětlením, které se nabízí je, že na tato centra druhého a třetího řádu zaútočil Knossos, aby tak upevnil svoje centrální postavení, kdežto původci ostatních destrukcí mohli být „vzbouřenci“ proti nastupující moci regionálních center.

Fakt, že byla zničena pouze administrativní centra a elitní objekty, by mohl být vysvětlen jako reakce nižších vrstev společnosti na sociální situaci.⁶⁷ Výbuch santorinského vulkánu, který negativně ovlivnil hlavně východní Krétu mohl přinést jako důsledek neschopnost palácového systému vyrovnat se se zhoršenými sociálními podmínkami, nebo případně se s nimi vyrovnal na úkor produktivního obyvatelstva, které se postupně vzbouřilo proti moci, která stála příčinou jeho postavení. (Cunningham 2007, 42)

Rovněž bývá uvažováno o kombinaci různých nebo všech výše jmenovaných variant: knosská snaha ovládnout celý ostrov za pomoci přivolané z pevniny, sociální a politická nespokojenost završující vlnu násilí. (Přehled interpretačních modelů: Rehak, Younger 2001, 440 - 1) Patrně bychom mohli uvažovat i jakési občanské konkurenční válce stran bojujících o přežití v krizové situaci po santorinském výbuchu.

nebo v průběhu 7. a 8. století (Tsoungarakis 1988, Papadopoulos 2011)

Je fakt, že to co považujeme do tohoto období za minojské: symbolický jazyk hmotné kultury, umění, řemesel, architektury, mizí nebo se značně modifikuje ve prospěch stylu označovaného jako mykénský. Sledujeme opuštění dekorativních detailů, úpadek výroby prestižních zbraní, výroby luxusního zboží z luxusních materiálů (bronzové, stříbrné a zlaté plechy, slonovina, kamenné nádoby). Také se začíná projevovat úpadek pečetí z tvrdých kamenů, ale jejich dlouhodobé užití nedovoluje určit přesný časový horizont. Dále mizí lineární písmo A, z paláců (vyjma Knossu) mizí lustrální bazén, polythyra. Vnálezových souborech se již nesetkáme s reliéfními kamennými picí rohy, picími rohy ve tvaru býka nebo lva, kamennými poháry, niello technikou, reliéfními freskami, trojrozměrnými výrobky z fajánse a slonoviny. Byly opuštěny velkoplošné fresky s komplikovanými náměty (námořní scény, ženy na trůně, krajina s ženami a zvířaty). Oddělené zobrazování žen v přírodě a se zvířaty a mužů v omezených aktivitách jsou vystřídány scénami procesí žen a mužů dohromady. To jsou všechno indicie podporující alespoň nějaký fyzický vliv mykénské kultury. (Rehak, Younger 2001, 441). To by však mohlo být jak dokladem vlivu z pevniny, tak projevem jiné moci, jiné vrstvy či skupiny společnosti, která se vyšvihla na vrcholek mocensko-hospodářské pyramidy.

Všechny velké a významné lokality (Faistos, Malia, Chania) byly později znovu osídleny. (Driessen, Macdonald 1997, 40).

⁶⁷ První, kdo formuloval tuto teorii a vyloučil působení Mykéňanů do LM III byl J. Pendlebury (1939, 228 – 230)

Na tomto místě byly prakticky vyčerpány všechny teoretické a spekulativní argumenty, případně argumenty, které vycházejí z nálezových situací tohoto horizontu. Proto je třeba přistoupit k podrobnějšímu zhodnocení hmotných pramenů a to hlavně keramiky, která sice není primárním historickým pramenem, ale informace, které nám mohou poskytnout typologicko-technologická studia odrážejí určité události, tendence, přestože cílem keramiky není tyto události mapovat a uchovávat. Keramika v tomto období je hlavním chronologickým nástrojem, který však také často bývá používán nesprávně. Na Krétě často sledujeme dlouhodobé přežívání artefaktů. Klasickým případem jsou pečete, ale také hojně keramika, hlavně keramika palácového typu. Obecně, posuzujeme-li tu kterou lokalitu na základě keramiky, jeví se poněkud starší než pokud studujeme celý kontext (Driessen, Macdonald 1997, 40). Jednotlivé odchylky jsou také sledovatelné v různých regionech. Jakoby např. Santorini a východní Kréta byly ve vývoji keramiky „napřed“ před ostatními regiony ostrova. Tedy, na Santorini keramika používaná v době výbuchu (konec LM IA) je na Krétě hodnocena jako rané LM IB (Betancourt 1987, 122 – 148, Manning 1988, 21 – 4, Soles, Davaras 1990, 89 – 95, Klontza-Jaklová 2008, 25). Z toho vyplývá, že to, co je možné typologicky považovat za současné, nemusí být současné chronologicky. Také tzv. vlivy mykénské kultury na Krétu bývají dnes hodnoceny jinak, tedy jako postupný lokální vývoj, jako důsledek určité globální změny v rozsáhlém regionu, jak je podrobněji diskutováno dále.

Mnohem vhodnějším pramenem pro daný případ je rozhodně architektura, a to hlavně tzv. monumentální architektura. Monumentální architektura sama o sobě dokládá existenci elity vybavené ideologií, signuje existenci státu (viz předchozí kapitola). Ale monumentální architektura zároveň mocenský aparát legalizuje. Z toho vyplývá, že monumentální architektura a její využití do značné míry přímo a okamžitě vypovídá o mocenském uspořádání společnosti. (Bretschneider, Driessen 2007, Cunningham 2007, Maisels 2010)

V období MMIII/LM IA byly během jedné generace postaveny všechny a přestavěny všechny paláce. Patrně tyto změny v palácové architektuře reflektují změny v hospodářské sféře. Ale již během fáze LM IA tento stavební boom končí. Jakoby již nebylo více energie na ukončení centrálně řízeného ohromného projektu. Dokonce některé rozestavěné budovy zůstávají nedokončeny. Nejlépe známý je příklad tzv. Unexplored Mansion v Knossu (**Obr. 45**). Jiné stavby byly dokončeny jednodušeji, než byly plánovány (např. ve Vathypetro). Obecně v palácových komplexech je zachováno málo budov z LM IA. (Driessen, Macdonald 1997, 42). Ve stupni LM IB je již zcela patrná krize stavebního projektu. Např. na některých lokalitách byly zastavěny vchody do některých částí budov (Zakros, Gournia, Palaikastro). To je běžná praktika v případech, kdy je třeba zabránit vstupu do místností, které mohou být nebezpečné. Ve stupni LM IB byly všechny škody opravovány velmi narychlo a levnějším materiálem než v obdobích předchozích (např. Malia, Vathypetro, Nirou Chani, Myrtos-Pyrgos). V období krize bývají velké stavby rozdělovány na menší

apartmány a poskytují tak přístřeší více jedincům (např. Kommos LM III, ale také sledováno na lokalitách, kde došlo k zemětřesení v historických dobách) V obdobích krize také můžeme sledovat zabydlení veřejných staveb, zaplnění prázdných prostor, zmenšování bytných prostor. Obecně řečeno: v období krize se obyvatelstvo shromažďuje na menší ploše. Tím se do určité míry stírají sociální hranice. (Driessen, Macdonald 1997, 43, Driessen 64)

Obr. 45
Unexplored Maison, Knossos.

Řada regionálních center (paláce v Malii, Faistu) po destrukcích v LM IB přestaly sloužit jako symboly moci a symboly statu quo; byly využívány jako skladiště a centra rituálu. To také vysvětluje fakt, že v těchto lokalitách bylo nalezeno jen velmi málo mobilních památek LM IB fáze. Klasickým případem je palác v Galatas, který byl postaven patrně v MM IIB období, v období LM IA dostal tvář opravdového paláce a po

destrukcích v LM IB byl velmi lacině opraven a využíván pouze jako skladiště. Tyto změny samo sebou indikují transformace v hospodářsko-sociální sféře. (Driessen, Macdonald 1997, 44). Zvětšování skladišť je však také indikátorem koncentrace moci, bohatství a kapitálu (Bárta 2008).

V tomto bodě santorinská katastrofa mohla sehrát a patrně sehrála svou roli. Mohla krizi urychlit a s ní všechny její průvodní jevy i následky. Např. v Pompejích, kde došlo k destrukcím v roce 62, ještě ani po 17 letech mnoho domů nebylo opraveno. Opravy se soustředily na vymazání spár, opravy nároží, na novou omítku. Ještě na mnoha místech ve městě byl shromážděný nepoužitý materiál a rum. U některých domů bylo přistavěno druhé patro, jehož bylo právě třeba pro ty, kteří ztratily střechu nad hlavou. Drtivá většina oprav byla provedena lacinými materiálem, např. terrracotta místo mramoru atd. Bohatí majitelé se z města odstěhovali na svá venkovská sídla, protože tak měli bezpečnější bydlení, ale také snadnější přístup k potravinám.

Je jen několik málo výjimek, kdy některé části domů nebo jednotlivé domy byly opraveny nebo postaveny opravdu nákladně (např. Gournia). (Driessen, Macdonald 1997, 44 – 45).

V rámci hodnocení událostí LM IA a IB fází je třeba se zmínit o přístupnosti a nepřístupnosti paláců. Není pravda, že by novopalácové lokality byly úplně neopevněné. Obecně platí, že čím větší aglomerace, tím kontrolovanější je vstup do ní. Palác v Knossu je v tomto případě nejlepším příkladem. Dva vchody proříznuté do zdi byly vybaveny bastiony. Vstup do paláce byl kontrolovaný: nepřístupnost monumentální architektury

podtrhuje rozdíly a jasné oddělení privilegovaných od neprivilegovaných, mezi elitou a obyčejnými lidmi. Do paláce se nevstupovalo ihned, ale bylo třeba projít jakousi vrátnicí. Ti, kteří se v paláci zdržovali, tedy byli vedeni v evidenci. Paláce jako takové nebyly opevněny klasickou fortifikací, hradbou, ale přece jenom jejich mohutné zdi nebylo možno snadno přemoci a do určité míry byly sto ochránit palácovou integritu. (Driessen, Macdonald 1997, 45 - 46)

V období LM II krom knosského paláce žádný jiný palác ani lokalita palácového typu osídleny nebyly. Z toho jednoznačně plyne, že došlo ke změně správního a mocenského systému. Opět ale mnoho otázek zůstává otevřených:

1. Co se skutečně stalo v období santorinským výbuchem a obdobím LM II?
2. Jakou roli hrál v celém procesu Knossos? Podařilo se tomuto paláci zvládnout situaci a centralizovat moc ve svých rukou?
3. Nebo naopak došlo k „demokratizaci“ systému a odbourání tradiční elity alespoň v regionech mimo knosský dosah?
4. Jakou roli případně hrála heladská pevnina?
5. Mají destrukce LM IB fáze přímou souvislost s vývojem v obdobích LM IIIA1?

Tyto otázky není možné odpovědět, aniž bychom rekonstruovali to, jaký byl, jak fungoval a operoval palácový systém před destrukčním horizontem.

V této souvislosti je důležité zanalyzovat, jak paláce nakládaly se zásobami potravin, vody a dalších řemeslných komodit. Podle toho, jakým způsobem elita shromažďuje a distribuuje, je patrná hospodářská a potažmo politická situace. Prímých dokladů je poměrně málo, nebo je jejich interpretace opět složitá. Právě to, jak každý autor přistupuje k distribučnímu systému, takovým způsobem interpretuje i doklady deponování základních komodit (Driessen, Macdonald 1997, 47). Otázkou je např. distribuce vody jako základní strategické komodity nejenom v případě nebezpečí. Ani zde se vzhledem k charakteru pramenů neobejdeme bez hypotéz a teoretických modelů. Patrně nejpříjemnější interpretací je, že voda byla v rámci jedné komunity veřejně přístupná, i když vodní zdroje byly obvykle uvnitř jedné aglomerace, což však není úplným pravidlem. To, co sledujeme např. na pozdně mykénských hradech – tedy podzemní dobře chráněné (a případně) utajené zdroje vody, neznáme z Kréty pozdně palácového období (**Obr. 46**). Topografie minojských sídel je odlišná od umístění mykénských center. Krétská krajiny a to hlavně aluvia při pobřeží, říčky tekoucí z hor, krasové a břídicové útvary zajišťují dobrou zásobárnu vody a dobrý přístup k vodním zdrojům. Obrana vodního zdroje pro a nebo v případě nouze měla jiné formy než např. v Mykénách nebo Tiryntu.

Obr. 46

Vchod do tunelu vedoucímu k vodnímu zdroji mimo hradní areál - Mykény.

S distribucí souvisí i změna podílu zásobáren a skladů na celkové rozloze paláců. Ve staropalácovém období představovala skladiště zhruba třetinu rozlohy, v LM IA pak 18% a v LM IB ještě méně. (Driessen, Macdonald 1997, 53). Podle mého názoru je možné tyto změny interpretovat jako změnu funkce paláce, kdy se vytrácí jeho redistribuční funkce (ať již fungovala na jakémkoliv principu) na úkor funkce správní, reprezentační, administrativní a rituální, tedy více státotvorné a stát řídící. Paláce pravděpodobně přestávají být hlavním koncentrovatelem bohatství. Z paláců se ve fázi LM IA stávají skutečná mocenská centra, jednotky exkluzivně koncentrující bohatství, ať už centrálním adresátem a garantem celého systému byl Knossos nebo se nějak s ostatními dělil, což je patrné právě z rozlohy skladišť. Dodejme, že ve stupni LM IB se znovu

objevují nové sklady na menších centrech, snad tedy dochází k decentralizaci shromažďování a redistribuce vytvořeného bohatství. To by také svědčilo pro narušení centralizačního procesu ve fázi LM IB. (Driessen, Macdonald 1997, 53) Úbytek skladních prostor je však uváděn jako průměrná hodnota. Bylo by také třeba posuzovat každý typ center zvlášť. Tyto údaje jsou také mírně irrelevantní, protože většina lokalit nebylo prozkoumána kompletně, jednotlivé lokality mohly mít svá skladiště mimo prostor hlavního paláce (např. palác Galatas přeměněný na skladiště, o němž se předpokládá, že patřil knosskému paláci).

Na přelomu stupňů LM IA a B je také sledovatelná změna struktury náboženství. V novopalácovém období ubývá svatyní, které bývají někdy (i když ne jednotně) interpretovány jako centra lidového kultu. Ve staropalácovém období známe na 30 funkčních vrcholkových svatyní, kdežto v novopalácovém období pouze 6. Kult se stěhuje do paláců. To bývá interpretováno jako součást všeobecné tendence centrální kontroly všech aspektů fungování společnosti. (Driessen, Macdonald 1997, 55). Dodejme, že ideologie, náboženství, kult a rituál jsou základní zbraní moci k legalizaci svého postavení (Maisels 2010, 1 – 2). V období LM IB bývají tyto svatyně opouštěny a to jak svatyně centrálních paláců, tak svatyně přírodní, tedy tzv. peak sanctuaries. Úplně se to netýká jeskyních svatyní, které si uchovaly svoji popularitu až do konce LM III fáze. Jasnou tendencí v LM IB fázi a to hlavně v „podestrukčním období“ je právě postupná decentralizace kultu. (Driessen, Macdonald 1997, 55 – 58). To by mohlo být interpretováno jako rozpad ideologického rámce, na kterém elita

centrálního paláce/centrálních paláců budovala legalitu své moci. (Marinatos 1993, 111, Pilali 1987, 680) Do rámce této interpretace by zapadaly i události v Palaikastru (viz výše).

Náboženství je rozhodně základní ideologickou zbraní, která se však projevuje konkrétním rituálem a kultovními praktikami, o kterých nemáme příliš jasnou představu i přesto, že disponujeme poměrně bohatou pramennou základnu co se kultovního náčiní týče. I další projevy propagandy je možné podrobně sledovat a to na freskách a palácové keramice, jak definoval P. Betancourt (1985, 140), ale také na drobném umění (slonovina, reliéf, kamenné reliéfní vázy, pečetní prsteny, šperky, zbraně). Je patrné, že luxusní předměty byly koncentrovány na několika málo lokalitách ve vlastnictví doslova několika klanů. Zvláště v LM IB stupni je patrné zmenšení této elitní skupiny, která si mohla dovolit výše vyjmenované luxusní předměty. I když často je velmi problematické rozlišit fáze IA a IB právě na základě luxusních předmětů. Luxusní předměty byly v používání po dlouhou dobu, i po několik generací, jak si všimli již např. Hood (1978) nebo Warren (1995). Ani umělecké předměty není možné jednoznačně rozdělit do keramických stupňů IA a IB ostrou dělící čarou. To, co je však možné jednoznačně říci je, že ve stupni LM IB byla umělecká produkce kvantitativně slabší než v předešlém období. (Driessen, Macdonald 1997, 64).

Ve starší literatuře se často setkáme s pohledem hodnotícím stupeň LM IB jako dobu bohatství a prosperity. To je dáno zkreslenou archeologickou situací, kdy vše pečetící destrukce se jeví jako bohatší

kontexty než to, co překrývají. Ale nálezové horizonty jako takové jsou velmi chudé. Nejlepším příkladem je thérské Akrotiri, ale také další lokality na Krétě, zničené během LM IB stupně. Také paláce v Malii a Knossu jsou téměř prázdné, jakoby vyklizené. Nejčastější interpretace (patrně ovlivněné naší tendencí „řešit věci v klidu a obejít násilí“) navrhuje, že majitelé a obyvatelé aglomerací se včas rozhodli domy opustit a vše pečlivě sbalit. Někdy se hovoří o vyrabování, ale jen těžko si představit, že by zloději byli tak pečliví a vše po sobě uklidili. Jejich řádění je na některých lokalitách zaznamenáno, ale v jiných (spíše rituálních kontextech), jak již bylo zmíněno např. v souvislosti s událostmi v Palaikastru. (Driessen, Macdonald 1997, 65 – 66). Pokud bychom tuto skutečnost srovnali s mykénskou kulturou odkud máme nesrovnatelně více luxusních předmětů, musíme konstatovat, že tam právě většina těchto předmětů pochází z bohatých hrobů a ne ze sídelních kontextů. Naopak na Krétě, kde nám chybí bohaté hroby, chybí i místo depozitu těchto předmětů. Tyto patrně sloužily v civilním životě, dokud nebyly zničeny, ztraceny nebo recyklovány. Možností samozřejmě také je, jak jsme zmínili výše, že majitelé domů, členové elity byli zajati a jejich movitý majetek nějak využit. Je rozhodně nutné hodnotit případ od případu. Např. v Tylistu a Mochlu jsou známky bojů, v Palaikastru ničení objektů, na Akrotiri došlo k organizované evakuaci.⁶⁸

⁶⁸ Podobná situace byla identifikována také na lokalitě Chatutaš v pozdějším období, kdy centrum města bylo úplně prázdné, jakoby vyklizené, jak bude ještě diskutováno v kapitole 2.6.

Tato chudoba LM IB archeologických horizontů v kombinaci s následujícím vylidněním ostrova vyvolává dojem, že mohlo dojít k hromadné migraci obyvatelstva.

Pro období nových paláců je také zřejmá a signifikantní tendence ke shromažďování bohatství i na té nejnižší úrovni. Osobní majetek, zásoba pro nejisté doby, hrál jistě významnou roli. (Driessen, Macdonald 1997, 69). To je možné doložit jak ukládáním depotů právě v tomto horizontu (Driessen, Macdonald 1997, 1, 65 – 69), tak písemnými prameny např. z Akkadu (Mathaus 1994, 298). Novopalácové období s jednoznačným těžištěm ve stupni LM IB je jediným obdobím vytváření depotů. Interpretace depotů není jednoduchá a rozhodnout, zda se jednalo pro uložení na horší časy, uložení majetku v případě nebezpečí či zda deponování určitých artefaktů má souvislost s rituálem je velmi ošemetné (k interpretaci depotů: Bartelheim et al. 2008, 182, Salaš 2005, 225 – 239, Knap et al 1988). V případě období LM IB se nabízí propojení depotů s obdobím nebezpečí, nestability a nejistoty, jak uvádí J. Driessen a C. Macdonald (1997, 65 – 69), ale na druhou stranu relativně malý počet depotů, malý počet předmětů, jenž každý z nich obsahuje, komplikované rozhodnutí, zda se v každém konkrétním příkladu opravdu jednalo o depot rozhodně nedovoluje žádné radikální a jednoznačné interpretace. [Klontza-Jaklová, *v tisku b*]

Pokud bychom akceptovali model, že ve stupni LM IA se Kréta dostává na úroveň státu (i když v rané formě), pak ve stupni LM IB je patrné, že dochází minimálně k jeho destabilizaci. Každý státní (rozuměj

mocenský) útvar založený na konkurenci elementů, které jej tvoří je nestabilním systémem, který se stále mění. Čím větší moc soustřeďuje elita ve svých rukou, o což uvědoměle či nikoliv usiluje, tím se její pozice zdá být pevnější. To je však jenom fatální omyl. Shromažďováním moci i bohatství se naopak přibližuje svému kolapsu (Bárta 2008, 2011). Tlak z její strany vyvolává reakci těch, kterým pravomocí ve všech sférách ubylo ať již se jedná o konkurenty nebo podřízené vrstvy obyvatelstva. Ohromný státní útvar s maximálně soustředěným kapitálem, tedy výrobní kapacitou a obchodem, bývá tradičně posuzován jako silný, mocný a stabilní (Shelmerdine, Bennet 2008, 290), i když právě ten nikdy stabilní není. Je velmi citlivý na náhlé změny podmínek, je neflexibilní, metody, které vytvořil a aplikoval k vytvoření sebe se najednou míjejí účinkem, stávají se brzdou (Bárta 2008, 2011) Maximální soustředění na jedné straně rozbíjí křehkou rovnováhu systému, což neplatí pouze o období pozdní doby bronzové v Egejdě.

Tyto změny v politické, společenské a ekonomické oblasti nebývají vždy dávány do souvislosti pouze se santorinskou katastrofou, která mohla urychlit proces decentralizace křehkého, teprve se tvořícího státu, ale s vlivy z pevniny, jejíž „civilizace“ se skládala z mnoha absolutistických center ovládajících menší regiony a konkurujících si navzájem (více k této teorii v Driessen, Farnoux 1994). Je důležité uvést, že prokazatelná pevninská keramika LH IIA byla nalezena v některých depozitech lokalit Palaikastro, Petras, Akrotiri) (Driessen, Macdonald 1997, 69 – 71)

Také hmotná kultura následujícího období LM II je odlišná a nese jednoznačně prvky „mykenizace“ hmotné kultury. Nejmarkantnější změnou je změna pohřebního ritu. Od LM II fáze se objevují nová pohřebiště s individuálními hroby (až na důležitou výjimkou na lokalitě Heraklion Poros, datované již do LM IB). Je možné, že tato tendence k individuálnímu pohřbívání začala již během období LM IB, ale nejsme to schopni přesně rozpoznat. Navíc, hovoříme-li o tom, kdy jaký fenomén se objevil, pak nesmíme zapomínat, že naše periodizace je založena buď na keramických nebo architektonických stupních, podle kterých teprve interpretujeme historii. Přesto je zřejmé, že taková markantní změna musela být odrazem změn ve společenské sféře. Mění-li se politika, mění se symboly, mění se (některé) projevy hmotné kultury. (Driessen, Macdonald 1997, 72) Všeobecná změna keramického stylu nemusí znamenat změnu „vlády“, nadvládu nebo migrační vlnu, může odrážet změny ve všech sférách společnosti na velmi širokém regionu.

Otázkou samozřejmě zůstává forma centrální moci, její praktický projev, systémy, mechanismy, způsoby její aplikace, osoby, které ji symbolizovaly, aplikovaly a vykonávaly. Prehistorie v hmotné kultuře hledá stopy panovníka. Velmi vhodným pramenem je ikonografie, kde je pravděpodobné, že některá zobrazení by se mohla týkat právě špičkového mocenského systému. Někteří badatelé se přiklánějí k názoru, že právě freska tzv. prince s liliemi v knosském paláci by mohla být zobrazením panovníka (Niemeier 1987). Rozhodně se však všeobecně nepochybuje o tom, že na freskách zvláště z Knossu je řada symbolů moci. Zajímavé je

srovnání jejich frekvence ve stupních LM IA a IB, pokud je to možné a posléze mezi LM I a LM II, III, kdy chybí motivy rohů a býčí scény. Tato absence dovoluje interpretovat je právě jako zachycující změnu politického systému, dosahu nebo formy knosské moci. Naopak tyto změny jsou chápány jako potvrzují všeobecnou změnu statu quo nejen v Knossu, ale na celé Krétě právě mezi obdobím LM I a II, potažmo IIIA-B1. Ty pak následně bývají dávány do souvislosti s knosskou sférou vlivu. Během destrukcí LM IB všechny známé kamenné plastiky rohů byly rozbity. To by mohlo znamenat, že jejich rozbití symbolizovalo vynucenou změnu paradigmatu. Ne vždy je to samozřejmě možné dokázat na základě nálezových okolností. Rituální demolice a ničení předmětů je v některých případech dobře prokázána (Morrison, Park 2008). Např. 23 picích reliéfních rohů na lokalitě Nirou Chani ve tvaru býčích hlav bylo jednoznačně záměrně roztlučeno (Rehak 1995), podobně je tomu v Palaikastru (MacGillivray et al. 2000) a na jiných lokalitách. Býčí rohy jako takové z repertoáru hmotné kultury nemizí, ale v období LM II a III jsou drobné a keramické.

Pokud by tedy umění sloužilo jako nástroj propagandy elity, nebo určité její části, pak by ničení těchto děl mělo jednoznačný politický význam a kontext.

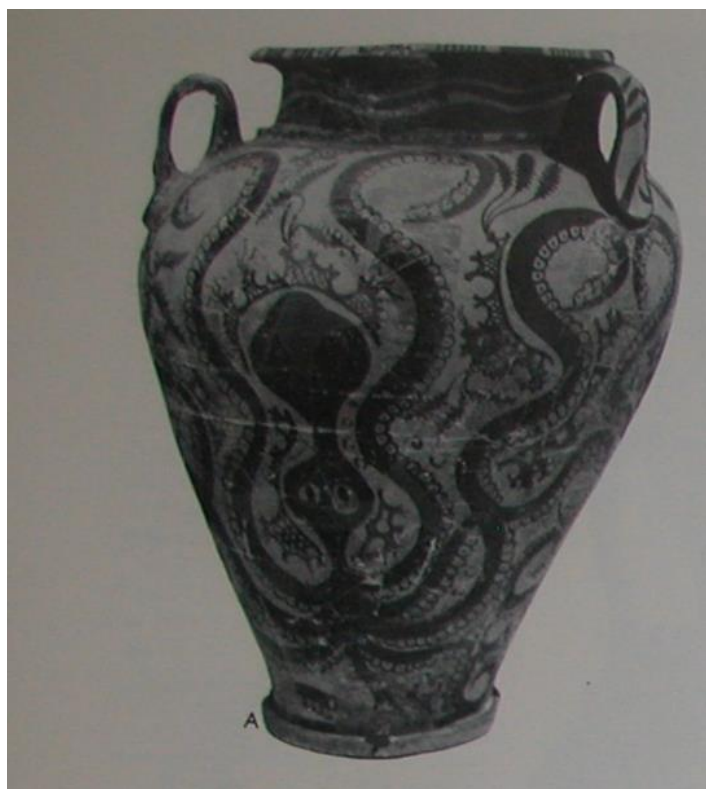
Dalšími motivy, které bývají v těchto souvislostech sledovány, jsou dvojité sekera a sakrální uzel objevujících se v nejrůznějších kombinacích. V období LM IA se objevují pouze na velkých nádobách (**Obr. 47**), zásobnicích, což bývá interpretováno jako symbol toho, že elita se

opravňovala k exkluzivní manipulaci se zásobami. Tyto motivy jsou také na luxusní keramice související s životním stylem elity společnosti: palácový styl, námořní styl (**Obr. 48**) (Driessen, Macdonald 1997, 73). Tato keramika se prokazatelně vyráběla v Knossu a také Palaikastru, ale i mimo Krétu. Interpretace těchto mimo krétských center není dosud příliš propracovaná ani vysvětlitelná. Mohlo se jednat o emigrované hrnčíře, či prostě imitace (**Obr. 49**). Palácovou keramiku by bylo možné přirovnat k černofigurové atické a červenofigurové keramice určené hlavně k používání při sympóziích, ke které neměl přístup každý a která symbolizovala příslušnost k určité společenské vrstvě, nebo alespoň snahu této vrstvě se podobat a to nejenom v teritoriích její moci, ale i za hranicemi (např. Etrurie, Evropa raného laténu). To samé by platilo i pro keramiku novopalácového období: v počátku se jednalo o poměrně luxusní zboží, posléze byla adoptována i elitou v centrech druhého řádu, třetího řádu, posléze se stala vývozním artiklem, začala být napodobována i mimo Krétu.

Obr. 47

Zásobnice palácového typu s hypotetickými symboly moci. (Knossos LM II)

Obr. 48

Palácová keramika tzv. mořského stylu. (Knossos LM IB)

Obr. 49

Mykénská keramika krétského palácového stylu

2.3.3. Písmo a jeho úloha ve státotvorném procesu

Jedním z nejdůležitějších nástrojů elity, která soustředila a soustřeďuje státní moc ve svých rukou, je písmo a jeho užití a použití v mocenském aparátu. V LM IA stupni neexistují keramické noduly, které bývají interpretovány jako pečete korespondence, která kolovala mezi potentáty ostrova. Samozřejmě absence jednoho typu památek, jehož interpretace je také poměrně vágní, nedokazuje míru koncentrace moci, ani rozpad moci v období následném. Zvýšená korespondenční aktivita může znamenat opak. (Driessen, Macdonald 1997, 74).

Také je třeba poznamenat, že písemné památky, které z Kréty známe mají převážně hospodářský, evidenční charakter. Pokud by písmo indikovalo míru státnosti, pak posuzováno četností tohoto typu pramene by opět vrcholem intezity centrální moci bylo období LM IA, které je také vrcholným obdobím použití lineárního písma A, ze kterého pocházejí doklady písma z více lokalit a také na mnoha různých typech památek. Bohužel disponujeme jenom malým souborem písemných památek, jejichž charakter nezaručil zachování v běžných archeologických kontextech. Tyto památky se zachovaly především tam, kde došlo k požární destrukci a to ve výjimečných případech skutečně velmi vysoké požárové teploty. Ani teplota běžného požáru nevypálí hlinu v pravou odolnou keramiku. (Driessen, Macdonald 1997, 75).

Pro období LM IA eviduje I. Shoep (2002, 38) zhruba 1427 dokumentů s zhruba 7400 znaky. Méně jich je z období LM IA, více

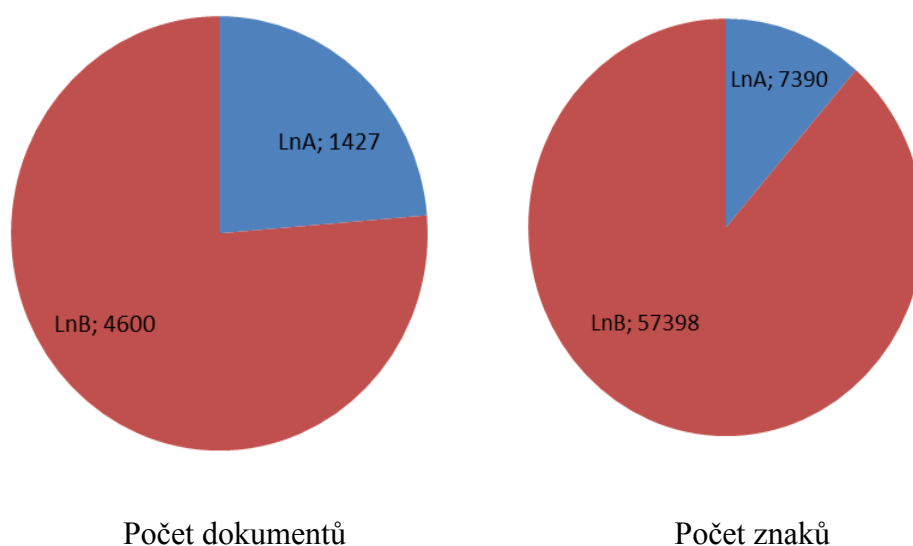
z následujícího stupně díky požárovým destrukcím, které byly příznivé pro zachování hliněných nosičů. (Driessen, Macdonald 1997, 75 – 7) Změny v administrativě od LM I do LM III jsou bez pochyby značné. Nejenom jazyk, ale také část písma, váhový systém i administrativní systém se mění. Mezi obdobím posledního výskytu lineárního písma A a prvním výskytem písma B na Krétě byl určitý hiát. Definitivně odlišný je jazyk zapisovaný oběma znakovými systémy. (Problematikou písma a jazyka je podrobněji analyzována v kapitole 2. 4.) Existují také lokální varianty písma. Sám Knossos opouští krétské typy pečetí a v období LM II – III používá mykénských typů. (Driessen, Macdonald 1997, 76)

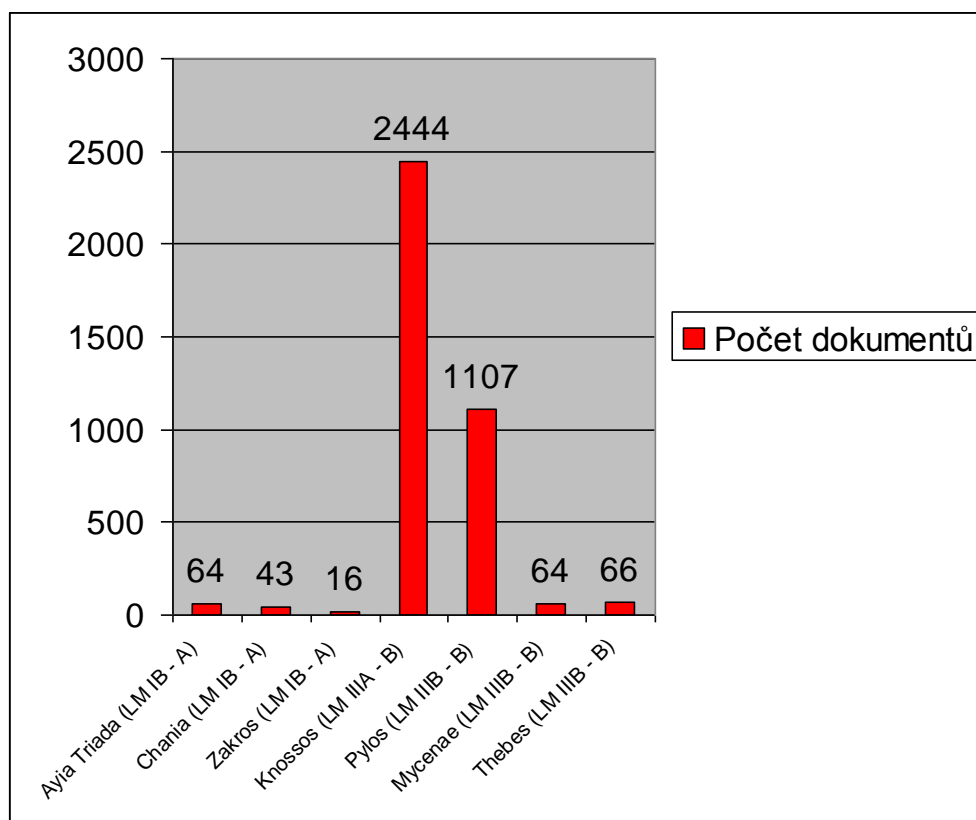
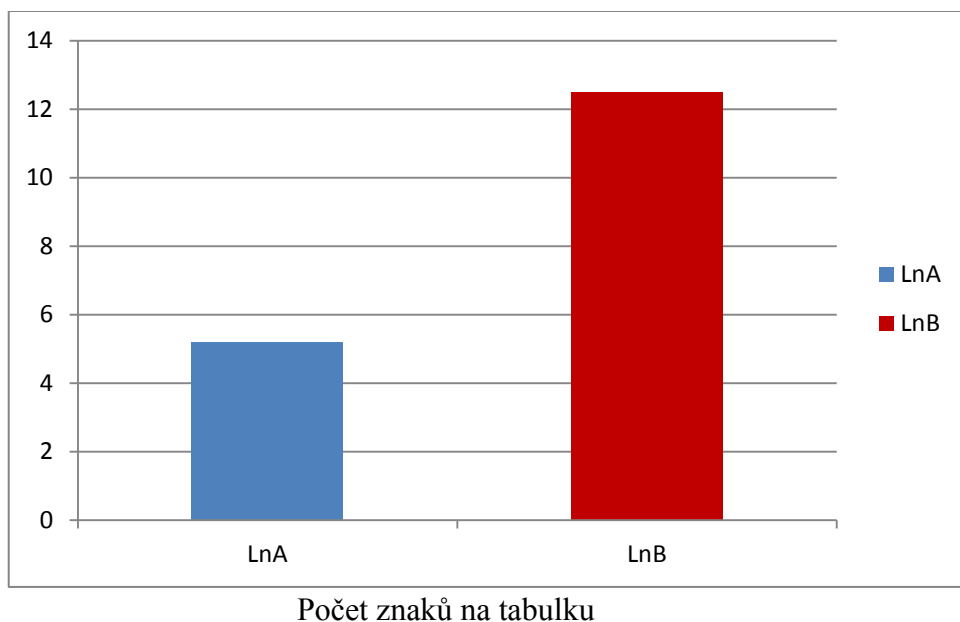
V období LM IB se tabulky našly pouze na 9 z 23 lokalit (Zakros, Chania, Gournia, Sklavokampos, Tyliossos, Palaikastro, Ag. Triada, Myrtos-Pyrgos) (Driessen, Macdonald 1997, 77). J. Weingartenová (Weingarten 1990, 110) argumentuje, že některé paláce jako např. Malia nebo Faistos neoperovaly administrativním systémem vzhledem k tomu, že se měnila jejich funkce a písemné dokumentace nebylo potřeba. Ale také dokládá, že přece jenom na některých lokalitách byly nalezeny noduly z Knossu, což by tedy podle něj ještě dokládalo centrálně mocenské ambice Knossu nebo dokonce jeho centrální postavení v mocenské struktuře.

V současnosti se tedy situace na Krétě v období LM IA – B na základě výskytu písemných dokladů, jeví přibližně takto: administrativními centry byly vedle Knossu pouze Chania, Agia Triada, Zakros a Gournia. Po destrukcích v LM IA pouze Knossos. Obraz však není možné zjednodušovat. Otázkou je, co je opravdu nakonec dokladem

hospodaření, co korespondence. Tabulky z Myrtos Pyrgos jsou patrně dokladem slovesné literatury a nejedná se o hospodářské zápisy. I přes intenzivní terénní archeologické aktivity posledních let se pramenná základna příliš nemění. Většina objevů písemných pramenů LM I období byla učiněna do roku 1985. Poté byly nalezeny jenom ojedinělé prameny.

Na základě nálezů administrativních dokladů není možné doložit existenci jediného centra. Situace spíše dokládá rozdrobenou moc v období LM IB, ale ani to není možné jednoznačně tvrdit na základě nálezů písemných pramenů. Z grafů (**Obr. 50**) mimo jiné vyplývá, že četnost písemných pramenů v období LM I je mnohem menší než v období LM III. Administrativní praktiky byly patrně na mnohem nižší úrovni, ale nesmíme ani opomenout, že mnoho písemných pramenů se nedochovalo a jejich množství není možné odhadnout. Současné bádání pracuje s velmi skromným vzorkem tehdejší produkce, který není možné považovat za reprezentativní.

Srovnávací tabulka počtu dokumentů Ln A a Ln B písma na jednotlivých lokalitách (uvedeny pouze nejpočetnější soubory).

Obr. 50
Statistický přehled dokumentů Ln A a Ln B

2.3.4. Architektura a moc. Poznámky k topografii a demografii.

Další kategorií centralizované státní moci jsou veřejné stavby, např. cesty, mosty, vodní díla (Maisels 2010), o kterých jsme se již zmínili v *kapitole 2.2*. Pro Krétu můžeme s těmito díly rozhodně počítat. Pro předchozí období starých paláců máme doloženou síť záměrně budovaných cest, často komplikovaně budovaných na podpůrných zdech (Tzedakis et. al. 1990). Poněkud problematičtější je situace v pozdně palácovém období. Pro Krétu nebyly tyto stavby nikdy systematicky studovány jako např. pro mykénskou pevninu (Hope, Hagel 2006)

Poznamenáníhodné je, že časně v LM IA stupni zanikají strážní stanice, které patrně vymezovaly jednotlivé „správní regiony“ nebo palácové okruhy zájmů. V době jakési centrální moci by jich pak nebylo třeba. Také přestává fungovat palác v Galatas, jehož funkce bývá interpretována jako obranná stanice na cestě mezi Archanes a Knossem. Rovněž svatyně Iuchtas nebyla využívána v LM IB stupni. Nejenom, že přestaly být udržovány cesty tímto směrem, ale hlavně tato svatyně z nějakého důvodu přestala být „zajímavá“ pro tehdejší populaci (Driessen, Macdonald 1997, 78). To by opět potvrzoval změny paradigmatu, změnu systému, změnu politického statu quo.

V souvislosti s destrukcemi nesmíme zapomenout zmínit fakt, že řada malých lokalit a to hlavně na východní Krétě (např. Zou, Achladia) byly opuštěny již v LM IA. (Driessen, Macdonald 1997, 78). Důvody

opuštění těchto lokalit jsou nejasné. Je možné, že se obyvatelé přestěhovali do větších aglomerací, ale také se uvažuje o vystěhování mimo ostrov.

Zajímavý je také případ krétských přístavů. Přístav na lokalitě Kommos nejen že přežil období destrukcí, ale naopak v následujícím období se dočkal velkého rozmachu. Naopak jiný přístav na severním pobřeží Poros-Katsambas byl zničen, Amnisos byl v období LM IB opuštěn. Driessen a Macdonald se také domnívají, že skutečným a hlavním cílem destrukcí LM IB byl Knossos a jeho výlučné postavení v krétské hierarchii. (tíž, 1997, 78)

Je sledován také úpadek lokalit Pseira, Malia a Gournia právě již v období LM IA. To by mohl být doklad vzestupu důležitosti centrálního paláce – Knossu. Pouze Palaikastro a Zakros přežívají v tomto období jako centrální a bohaté aglomerace a dokonce Palaikastro bylo jedním z center výroby palácové keramiky a vůbec tam bylo nalezeno velké množství luxusních předmětů. (Driessen, Macdonald 1997, 78). Patrně tyto dvě lokality byly příliš daleko od Knossu, takže si mimo dosah centrálního hegemonu mohly fungovat do velké míry samostatně, případně využívat své polohy na cestě do Syropalestiny a nilské delty. V období LM IB jsou jednoznačně doloženy kontakty mezi Knosseem, Palaikastrem a Zakrem. Jejich kontakt byl patrně realizován po vodě. Po souši mohlo být jejich propojení poměrně komplikované, nebezpečné a nákladné.⁶⁹

Předpokládáme, že proces destrukcí souvisel s následky santorinské katastrofy. Jednak v období LM IA se na Krétě v archeologických

pramenech projevuje mnohem větší intenzita zahraničních kontaktů než v následujícím období. Např. poslední kykladské idoly pocházejí právě z vrstev před katastrofou. Z toho rozhodně vyplývá přerušení aktivního kontaktu s Kykladami na dobu dlouhou tak, že je zachytitelná v archeologických pramenech. Také na Kykladech se po santorinské katastrofě začíná projevovat více vlivů z pevniny. V tomto bodě je zajímavý případ Kythéry, kde jsou importy a vlivy jak z Kréty, tak heladské pevniny. Pevninská mykénská kultura se jednoznačně začíná prosazovat ve východním Středomoří a začíná období, kdy vstupuje do mezinárodní obchodní arény. (Driessen, Macdonald 1997, 79).

Ani zde nesmíme opomenout způsob našeho současného myšlení a chápání souvislostí, který vnáší do našeho pohledu na tehdejší Egejdu, naše současné chápání dělení geografického prostoru, archeologických kultur coby moderních etnik. V současnosti těžko rozhodnout jak charakterizovat a případně rozdělit (nebo propojit) tehdejší Minoity, Kykladany a Heladity. I v nejnovějších syntézách jsou tyto tři regiony popisovány v oddělených kapitolách a bez dalšího srovnání, propojení a diskuse. (Shelmerdine 2008, Cline 2010)

Vrátíme-li se do období těsně po santorinském výbuchu, rozhodně znamenal zásah do propojenosti tehdejšího světa. Znamenal přerušení námořních cest vedoucích z Kréty směrem na Kyklady, což mělo rozhodně vliv na minojskou ekonomiku. Je velmi pravděpodobné, že právě do této doby měl být egejským hegemonem tehdejší metalurgie knosský palác.

⁶⁹ Je tomu tak až dodnes. I úplně nová dálnice kopírující komplikovaný terén udržuje oblasti Palaikastra

V případě přerušení možnosti exploatovat měď a další kovy v dolech v Lavriu, šlo rozhodně o oslabení jeho síly a následně reálné možnosti operovat jak na domácím tak zahraničním trhu s touto strategickou surovinou. (Driessen, Macdonald 1997, 80, Muhly 2008) Je pravděpodobné, že momentu, kdy Kréťané neměli možnost mít pod přímou kontrolou cestu přes kykladské ostrovy do Lavria, iniciativy se chopila právě heladská pevnina. Z toho by vyplývala potřeba hledat jiné zdroje, jinak organizovat a orientovat zahraniční obchod. (McGillivray 2009) Následně se mění obchodní network jak Kréty, tak celého východního Středomoří. Z praktického pohledu toto přerušení toku kapitálu a obchodního obratu vyplývajícího z obchodu s kovem (surovým i zpracovaným) rozhodně vyvolal, když ne krizi, tak určitou stagnaci a použijeme-li současný ekonomický slovník, jistě došlo k nezaměstnanosti doprovázející období propadu poptávky, přerušení obchodních cest, nástup nového konkurenta. Nespokojení byli jistě jak výrobci, tak obchodníci. To mohlo trvat několik sezón. S postupem času vystřídala trpělivost beznaděj, která se pak přeměnila v nespokojenost a rozhodnutí situaci řešit, hledat viníka a původce nepříznivého stavu. Naopak ze strany centrální elity sídlící v Knossu a operující s touto lokalitou se logicky můžeme dočkat většího státního tlaku, který právě místo aby situaci uklidnil, tak ji ještě více rozjitřil a vyvolal další vyostření antagonismů, které se proti centrálnímu postavení paláce obrátily a místo, aby jeho opatření stávající

a Zakru v poměrné izolaci.

stav udržely, naopak urychlily jeho rozpad. (Bárta 2008, 2011, Klontza-Jaklova, v *tisku a*)

Je logické, že obecně východostředomořská elita, ať již sídlila na Krétě, na řecké pevnině či ostrovech, obracela svou pozornost k velmoci č. 1, kterou byl Egypt. To potvrzují egyptské písemné prameny stejně jako kulturní kontakty mezi oběma regiony a importy (např. Driessen, Macdonald 1997, 81, Cline 1999, Klontza-Jaklová 2008, MacGillivray 2009 ad.)

Další faktory, které mohou napovědět o charakteru destrukcí v LM IB fázi je úbytek obyvatelstva, který však není „fenomémem“ pouze této fáze nebo výše rekonstruovaných událostí. V archeologickém materiálu je sledovatelný již od období LM IA. I tehdy docházelo k vysídlování některých lokalit a k jejich destrukcím (viz výše). V LM IA však také sledujeme zintenzivnění stavební činnosti, kdežto následující fáze je naopak charakterizována stavební recesí jak kvality, tak kvantity. V LMI B fázi bylo mnoho budov modifikováno na sklady, ne na obytné domy, upadají cesty a řada sídlišť byla vybavena interními studnami (podobně jako v Mykénách, i když ne tak masivními). Na sídlištích se začínají objevovat domácí svatyně. Z toho je také možné usuzovat na rozpad centrálního kontrolního mechanismu reprezentovaného knosským palácem. Naopak mnohem intenzivněji se na palácové keramice objevuje zobrazení rituálních symbolů (dvojité sekery, horns in consecration), což by také nasvědčovalo snaze paláce apelovat na udržení statu quo prostřednictvím akcentu kladeného na symboly prostřednictvím legalizuje

své elitní postavení. Také písemné památky svědčí spíše o lokální administrativě než o centrální kontrole ze strany Knossu. V období LM IB stávající stav pramenné základny nedovoluje považovat Knossos za hlavní město na rozdíl od předchozí fáze, kdy to nemůžeme dokázat, ale je to velmi pravděpodobné nebo alespoň pravděpodobnější. Také cestování po ostrově bylo patrně méně bezpečné. Množství sídlišť bylo v LMIB fázi opuštěno nebo již byly opuštěné v předchozím období. Také luxusní předměty se začínají objevovat ve větší míře i na periferních lokalitách, i když obecně jich je méně. I to by nasvědčovalo fragmentaci centrálního systému. (Driessen, Macdonald, 1997, 82 – 84)

2.3.5. Keramika jako historický pramen. Problémy interpretace a hodnocení.

To, co bývá často přehlíženo, ale je velmi důležité, je vztah krétské a mykénské keramiky v období LM IB, (Driessen, Macdonald 1997, 85) přičemž fakt, že palácová keramika byla do Mykén nejprve dovážena a posléze na místě je všeobecně známý. Tato keramika nejprve krétské vzory imitovala, ale posléze se vydala na vlastní cestu, přičemž ani na Krétě vývoj hmotné kultury, v tomto případě keramiky, také nestagnoval.

Analýza keramiky není opravdu snadná, neomezujeme-li se pouze na typologická a chronologická hodnocení. Jak vůbec keramiku chápat coby produkt živé kultury nebylo dosud jednoznačně definováno a přístup k tomuto prameni bývá dosud často velmi individuální od přeceňování typologie až po totální zpochybňování její vypovídací hodnoty. Skutečná pozice keramiky v živé kultuře je vážným metodologickým problémem, dnes velmi aktuálním. Neuvědomujeme si, nesnažíme se předem definovat, co keramika znamenala v živé kultuře a tudíž, jaké informace můžeme získat my dnes, když tyto artefakty přestaly plnit svou funkci a často byly znehodnoceny nebo z živé kultury vyřazeny již populacemi, které je vytvořily a požívaly.

Co vlastně změna stylu odráží? V konkrétním případě: proč změnu keramického stylu v LM II – IIIA vysvětlujeme na Krétě příchodem a kontrolou ostrova ze strany mykéňanů, ale tentýž jev v opačném směru v LM IA – B, vysvětlujeme vlivy, migrací hrnčířů a výrobou napodobenin. Nevnášíme tak vlastní hotový názor do odpovědi, kterou se snažíme prezentovat jako vědeckou?

Keramika je specifický pramen, náš přístup často mechanicky, neztrácíme čas hledáním typu informace a informace, kterou tato v sobě skrývá coby sekundární archeologický pramen. K tomuto mechanickému přístupu bych ráda uvedla dva ilustrační příklady: S. Gupta Agarval sestavila na základě našich archeologických kritérií dotazník, který předložila hrnčířům v vesnicích jižního Egypta Tito nebyly vůbec schopni pochopit, co má na mysli změnou tvaru, výzdoby, velikosti a odpovídali, že oni přece nic nemění, oni to dělají

úplně stejně jako jejich otcové a dědové. Kolegyně však disponuje typologickou řadou jimi produkováné keramiky a postupný vývoj i náhlé změny prokázala.⁷⁰ Dalším příkladem je vybavení domácnosti tradiční krétské domácnosti babičky mého manžela, která svůj dům ve vesnici Kritsa opustila v 50. letech 20. století opustila aniž by bylo z domu cokoliv odebráno až do dneška. V domě se nacházejí keramické nádoby, které byly shromažďovány po ženské linii několik generací. V domě jsou zásobnice na olej vytvořené v průběhu 19. století, nádoby na vodu z počátku století, relativně nové hrnce na vaření z předválečných let, ale také pár kovových hrnců koupených po válce. K soubodu patří i bělninový servis opatrovaný po několik generací. V zařízení domu nalezneme také zlomky keramiky, které sloužily jako technická keramika (střepy velkých zásobnic byly použity jako ohraničení ohniště, obklady větracích okének, vyzdění komína apod. Tedy keramika shromážděná v jedné domácnosti je „archeologicky“ nesourodá, zabírající nejméně století. To je možné předpokládat i pro domácnosti rané krétské historie s tím, že nejsme vždy schopni chronologické rozdíly rozeznat a s chronologickou diskrepancí pracovat. Vytváření rovin současnosti je naším slabým místem. Jakoby vše, co nalezneme, bylo zmrazeno v čase a co si je jen trochu podobné, je pro nás i současné.

⁷⁰ Tuto pasáž jsem vložila formou eseje, ke které mě inspiroval příspěvek Sonali Gupta-Agarwal na konferenci LRCW4 v Soluni v roce 201. Kromě abstraktu: (Cultural transmission and the influences of consumer demand: a case study using ceramics from Karanis, Egypt. http://lrcw4.web.auth.gr/files/LRCW4_programme_english.pdf)

2.3.6. Shrnutí interpretačních modelů

Vraťme se ještě k santorinské katastrofě, která patrně neměla totálně ničivý efekt ve smyslu civilizačním, ale rozhodně sehrála klíčovou roli pro další vývoj na Krétě. Její dopady (podrobně zmíněné v *kapitole 2.1*) neměly jenom hospodářsko-sociální, ale také psychologický efekt. Z historických analogií víme, že velké výbuchy sopek mají velký traumatický dosah. Např. Perry et al. (1982) uvádějí, že výbuch sopky sv. Heleny (1980) měl traumatický dopad na obyvatelstvo v okruhu 15 – 40 mil. Postraumatický šok a deprese jsou statisticky vyjádřitelné. 7 měsíců po erupci byl evidován nárůst úmrtí o 18,6%, 21% nárůst návštěv první pomoci, 198% nárůst výskytu psychosomatických onemocnění, 235,8% nárůst mentálních poruch, 25,5% nárůst všeobecní nemocnosti, 37,5% nárůst agresivity, 45,6% domácího násilí. Jako hlavní příčina bývá označován spad popílku. Podobné efekty jsou sledovány a zaznamenány v mnoha historických pramenech antických i středověkých. Stejně působí i další katastrofy jako dlouhodobé sucho, morové rány, zemětřesení, války atd. (Driessen, Macdonald 1997, 94).

Následně je možné říci, že také výkyvy kvality přírodního prostředí mají přímé dopady a jsou katalyzátory politicko-hospodářského vývoje. Také na Krétě měl výbuch dopad psychologický a odrazil se v oblastech politické, ideologické a hospodářské. Po fázi prvotního šoku následuje etapa hyperaktivity, prostřednictvím které se společnost podvědomě snaží zapudit pocity strachu, úzkosti a rychlou opravou škod uvést život do

původních kolejí, zahladit stopy. V případě Kréty Knossos pravděpodobně nebyl schopen situaci zvládnout, a tak se řešení našlo ve fragmentaci společnosti a decentralizaci jeho moci.

Zmíněný patrný odklon od centrálních kultů a rituálů jako by ilustroval konec víry v dosavadní paradigma. Lidově řečeno: nevěříme už vašemu vysvětlování světa, zklamali jste. Krom toho, že nabývají na významu venkovské svatyně, naopak upadají svatyně palácové i na vrcholcích hor, objevují se svatyně typu „shrine,“ jak již bylo zmíněno. Také se mění kultovní kontexty. Např. do nálezových situací se dostává pemza (Palaikastro, Zakros). Kult se nám na základě archeologických situací jeví jako více lidový na úkor centrálně elitně kontrolovaného náboženství (Driessen, Macdonald 1997, 97)

Také intenzivně používaná rituální symbolika a vzestup námořního stylu by mohly mít souvislost s výbuchem a jeho následky. (Driessen, Macdonald 1997, 98)

Destrukce LM IB doprovázely a zároveň ilustrují dobu neklidu a nestability hospodářské i politické. To je zřejmé, a současná archeologie o tom celkem nepochybuje. Hlavní otázkou, kterou je třeba odpovědět (nebo její odpověď alespoň naznačit), abychom mohli řešit další, je, jak dlouhý je destrukční horizont a zda tyto destrukce měly skutečně jednu shodnou příčinu.

Fáze LM IB je dlouhá buď něco přes století na základě vysokého datování a kolem $\frac{3}{4}$ století podle datování nízkého (*kapitola 2.1*). Destrukce, pracujeme-li správně s keramickými stupni, nebyly otázkou

jednoho krátkého časového horizontu. Na některých destruovaných lokalitách absentuje mořský styl, na jiných došlo k opakovaným destrukcím. (Driessen, Macdonald 1997, 105). J. Soles (1992) právě na základě rozboru keramiky lokalit západní, střední a východní části ostrova dokládá, že destrukce postupovaly od západu k východu.

Vysvětlení příčin je velmi různé, jak již bylo naznačeno a rozebráno a pohled na něj se mění. Příčinou destrukcí pro A. Evanse bylo zemětřesení (1928, 313 – 319), ale k jeho názoru se ještě na konci 20. století někteří archeologové hlásili (Pichler, Schiering 1977, 1980, Warren 1991, Niemeier 1980, 1984).

Před válkou po výzkumu lokality Amnisos vytvořil S. Marinatos (1939) interpretační model, na základě kterého za destrukcemi LM IB horizontu stojí santorinská katastrofa. Je také pravdou, že tehdejší bádání nebylo schopné odlišit horizont santorinského výbuchu a destrukce s ním přímo související a pozdější. (Klontza-Jaklova 2008, Driessen-Macdonald 1997, 107). Ještě v 70. a 80. letech 20. století badatelé váhali (např. Manning 1987).

Jiný názor zastával např. S. Hood (1971, 1985), který patrně jako první obvinil Mykéňany coby původce těchto destrukcí. Tato teorie byla postavená hlavně na interpretacích H. Boyd z Gournie a R. Seagera v Mochlu, kde v destrukcích byly přítomné lidské kosti. Ve stejných intencích se pohyboval také J. Caskey (1969) nebo E. Barber (1987), kteří předpokládali, že Minoité požádali heladské o pomoc.

Jiný a na svou dobu velmi odlišný názor měl J. Pendlebury (1939, 230 - 1), který určil jako příčinu destrukcí povstání proti vládnoucí elitě, ale zároveň v některých případech nevyklučoval spolupůsobení zemětřesení.

Ch. Doumas (1983) vidí původce v anonymních pirátech.

Další variantou je spojení Minoitů s mykéňany proti Knossu. (Evans 1928, 348, Hutchinson 1950, Furumark 1950, Warren 1991) s vysvětlením, že nakonec Mykény získaly převahu. Toto řešení z vnitřka podporují také Hiller (1975), Niemeier (1985a), Hallager, Palson-Hallager (1995), Hallager (osobní konzultace).

Naopak heladští archeologové příliš nepochybují o nájezdu mykéňanů. Alespoň co se tohoto interpretačního modelu týče, jsou jednotní. Je zajímavé uvést, že např. v nedávno publikované příručce k egejské době bronzové (Shelmerdine 2008, ed.) je v kapitole o Mykénách uveden nájezd, okupace Kréty prostě jako hotový fakt (Wright 2008, 259), v kapitole o novopalácové Krétě je tématu a jednotlivým interpretacím věnována celá kapitola (Preston 2008, 311 - 16). Nechápu, proč editor nezaznamenal tuto skutečnost a neokomentoval. Také mi není zřejmé na základě jakých archeologických dokladů se heladští archeologové kloní k tomuto interpretačnímu modelu, neboli jak se jim tato situace odráží v archeologických pramenech na pevnině.

Podobný názor zastává také J. Soles (2002, osobní konzultace), který se domnívá a dokládá, že k destrukcím docházelo postupně od západu a že se jedná o systematické podrobení Kréty ze strany mykénské elity. Tento názor sdílí také např. K. Nowicki (2000, 224) Tento názor je

také většinovým názorem řecké egejské prehistorie (např. Tsipopoulou 2005).

Dnes se situace nejeví tak jednoznačně (Driessen 1990b, 115 – 25). Driessen a MacDonald (1997, 108) se přiklání k variantě navrhované N. Marinatos (1993, 221), že příčina je zřejmě multiplicitní, že se nejednalo o jednu jedinou příčinu. Tedy že po santorinské katastrofě – podle těchto autorů - došlo k hospodářskému oslabení, k sociálnímu pnutí a povstání, které také doprovázely antagonistické spory jednotlivých center. Je možné, že v některých případech mohla nějakým způsobem zasáhnout i síla z některého z pevninských center.

Nejednalo se ani o náhlou událost. Situace patrně postupně nazrávala. Destrukci předchází snaha ochránit vodní zdroje, oddělit sídliště a obytné plochy ploty a ohradami. Existuje i určitý náznak snahy cenné předměty ukrýt (depoty). Strach z konání některých jedinců nebo skupin je tedy i v archeologickém materiálu patrný. Zemětřesení nebo přírodní katastrofa by udeřila bez varování. (Driessen, Macdonald 1997, 107) Podle mého názoru to jsou všechno indicie organizované síly, možná nějakého hnutí (ať již uskupeného na samotné Krétě nebo na pevnině). Podle mého názoru vše nasvědčuje tomu, že se nejednalo o spontánní náhodné výbuchy nějakého společenského přetlaku, ale o tendenci dějinného vývoje, o zákonitou dějinami podmíněnou potřebu určité sociální skupiny, která se nemusela omezovat geograficky pouze na Krétu. Z toho důvodu se také domnívám, že není možné tuto otázku uspokojivě vyřešit, pokud se nám nepodaří rekonstruovat situaci na Krétě v předchozím

období a změny ve společnosti po santorinské katastrofě, výbuchem vulkánu zapříčiněné, nebo spíše urychlené. Také si myslím, že tyto destrukce je možné zařadit do kategorie kolapsů nebo krizí, které vyúsťují v regenerační proces. (Bárta 2011)

Průběh destrukcí není jednotný. Některé lokality byly pouze opuštěny, domy vyklizeny. Jiné byly opuštěny i shořely (Malia, Petras, Mochlos, Myrtos-Pyrgos, Phylakoi, Pseira, Palaikastro, Gournia). Oběti na životech jsou výjimečné (Mochlos, Zakros, Mansion i na lokalitě Petras, Pano Zakros) (souhrnně: Driessen, Macdonald 1997, 109). Také zbraně jsou výjimkou, tzn. že nedošlo k přímému střetu původce požáru s obyvateli. Jedinou výjimkou jsou snad již zmíněné nálezy šípů na lokalitě Tyliossos. (Driessen, Macdonald 1997) Domy také mohly být opuštěny a spáleny z důvodů epidemických onemocnění, což tak zmiňuje Marinatos (1993). Příčinou může být i válečný útok, zapálení domů obyvateli, kteří jej museli opustit proto, aby se nedostal jejich majetek do rukou nepřítele. Ať to bylo jakkoliv, lidský faktor je zřejmý. Na některých lokalitách je také patrné, že došlo k pečlivé přípravě požáru. Byly zataraseny dveře, přidán hořlavý materiál, což by vysvětlovali velmi silné destrukční požárové vrstvy v archeologických kontextech. (Driessen, Macdonald 1997, 109). Rovněž plundrování je vzácné. Ale na lokalitách Zakros, Palaikastro, Nirou Chani i jinde došlo k záměrnému ničení vybavení svatyní (MacGillivray et al. 2000, Cunningham 2007). I na jiných lokalitách bylo vysledováno, že útok byl namířen proti konkrétním budovám a to proti centrálním vilám (Myrtos-Pyrgos, Petras). Na jiných

lokalitách byla podpálena nejprve centra a poté ostatní domy. (Driessen, Macdonald 1997, 109).

Nejpodrobnější studie na dané téma (Driessen, Macdonald 1997, 109) se přiklání ke kombinované variantě: podle nich byl počátek a příčina ve vnitřních systémových problémech minojské společnosti, ale zároveň také nevylučují zásah z heladské pevniny zřejmě koncem LM IB fáze. Navrhují variantu, že se jednalo o snahu situaci konsolidovat.

V souvislosti s destrukcemi jsou vzpomínány nejrozumnější teorie jako např. teorie třetí generace, energetická teorie, teorie kolapsu (Driessen, Macdonald 1997, 110). Na základě prostudované literatury se domnívám, že proces úpadku, který vedl k rozpadu systému, započal již v období LM IA, kdy snahy centrální moci vyvolaly sociální napětí a nestabilní politicko-mocenskou situaci. Při „zaváhání systému“ po santorinské katastrofě pokračoval tento proces mnohem výrazněji a logickým důsledkem byla decentralizace rodního státu, ubývání obyvatel v důsledku špatných životních podmínek (rozdíl mezi bohatými domy a chudými + idealizace minulosti) vyústující v nespokojenost obyvatel, která vyvrcholila destrukcemi. V té době, domnívám se, již byl poměrně malý počet obyvatel na ostrově a často byly podpalovány domy, které už patrně ani nebyly neobydlené, což je však pouhou teorií a nejsem schopná podepřít to archeologickými prameny. Souhlasím s Driessenem a Macdonaldem (1997, 110), že šlo o postupnou regresi. Autoři se také přiklání k tomu, že období po destrukcích následovalo období nestability a chaosu, které pak bylo vystřídáno dobře zorganizovanou mocenskou

strukturou v LM II/LM IIIA – mykénským Knossem. (Driessen, Macdonald 1997, 111) V tomto období byly znovu osídleny ty lokality, které byly opuštěny již v LM IA a proto nebyly destruovány, zničeny, i když v mnohem menším rozsahu. V době destrukcí již byly prázdné a nebylo třeba je planýrovat a bylo snadné je znovu uzpůsobit k bydlení v období LM II. (Driessen, Macdonald 1997, 111).

Jediný palác, který byl řádně obydlen a normálně fungoval po celé LM II byl Knossos. Malia, Gournia, Palaikastro byly zničeny a ruiny obydleny až mnohem později. Charakteristickým fenoménem LM II období byli tzv. squatters, kteří zabydlovali ruiny bývalých center. Nový program přestaveb začal až v období LM IIIA a to již v mykénské duchu. Tento „nový“ styl se poprvé objevuje v Knossu LM II. (Driessen, Macdonald 1997, 111)

Také v období LM II začíná nabývat na významu armáda. V tomto období se začíná znovu formovat a rehabilitovat centrální moc. Knossos se stal znovu centrem a tentokrát na ještě vyšší úrovni státnosti než v období LM IA, i když stát pod jeho přímou kontrolou byl patrně menší než v LM IA. Přibyla velmi markantní armáda, jednotná ideologie, projevující se např. v pohřebním ritu. Knossos opět ovládal strategickou a nejvýnosnější výrobu. Operoval rozvinutým administrativním systémem. (Driessen, Macdonald 1997, 111).

V LM II byla znovu obydlena zhruba čtvrtina lokalit z období LM IA a to pouze primární centra. Na počátku LM IIIA, tedy po zhruba 50 letech je to jenom polovina a teprve pak pozvolna počet lokalit stoupá. Z toho

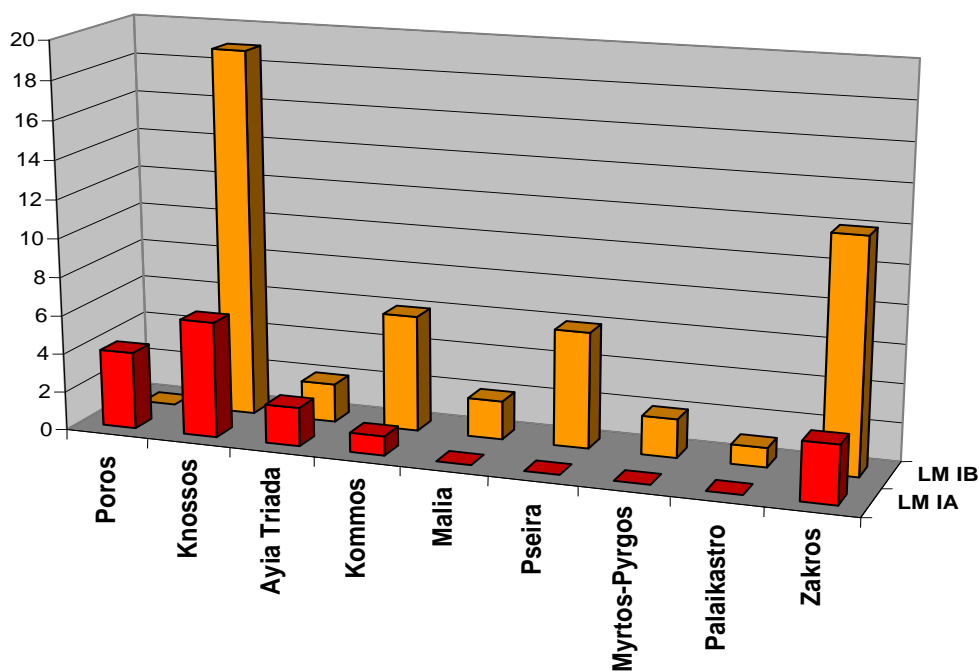
vyplývá, že hiát v osídlení hlavně na venkově musel být markantní a s ním i zemědělská a přidružené produkce. V každém případě v období LM IIIA byl Knossos centrem státního útvaru postaveného na nových základech. Tradiční elita byla během období LM IB zlikvidována. (Driessen, Macdonald 1997, 111)

To, že se podařilo centralizovat moc na Krétě v LM IIIA stupni se událo patrně za pomoci mykéňanů nebo mykenizovaných Krétanů, jak se domnívají Driessen a Macdonald (1997, 112). Období LM IB bývá často označováno jako období krize, tedy o období, kdy rutinní metody si nedokáží poradit s aktuálními problémy. Čím hlubší krize, tím je těžší vypořádat se i s lapidárními problémy. Krize se pak prohlubuje do okamžiku, kdy dojde ke kolapsu systému, který dá zrodit systému novému. (Bárta 2011)

Ale v období LM IB již sledujeme některé nové fenomény, které předurčují, že se něco nového chystá. Jsou to jednak změny se skladovací politice, např. ohromné sýpky na lokalitách Agia Triada a v Malii. Také se začíná v rukou elity soustřeďovat strategická řemeslná výroba, což by napovídalo o postupném přejímání mykénského řídicího systému. (Driessen, Macdonald 1997, 112 – 113), stejně tak jako zemědělskou výrobu a obchod jak s potravinami tak se zbožím, které zajišťovalo největší zisk (metalurgie a textilní produkce). V období po santorinské katastrofě to bylo rozhodně zemědělství (hlavně v severovýchodní části ostrova), které utrpělo největší ránu, ale také zahraniční obchod. Je dost pravděpodobné, že zásoby nemohly stačit a patrně celá úroda tehdejšího

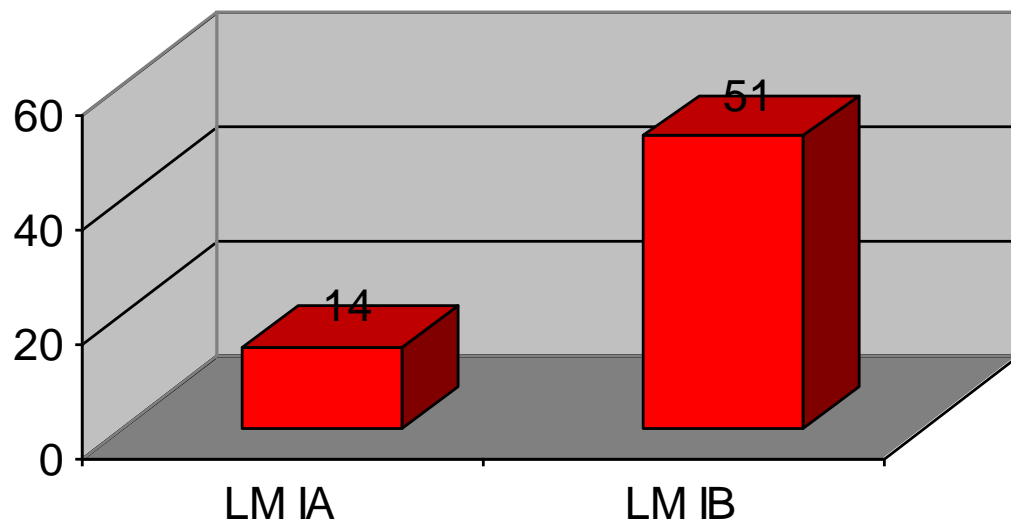
roku vzala za své. Z toho vyplývají kroky, které patrně elita přijala: ušetřit na obyčejných lidech, ochránit si vlastní zásoby a vyhodit z kola ven slabé konkurenty. Logickými místy, kam se obrátit pro potraviny byla heladská pevnina a Egypt. Je důležité zmínit, že právě z období LM IB máme mnohem více evidovaných oboustranných kontaktů, než v období předchozím. (Obr. 51, 52) Také importy krétské keramiky z LM IA období neznáme ani z Kypru ani z Levanty.

Také zobrazení tzv. Keftiou v Rekhmireho (Obr. 53) hrobce odpovídá právě horizontu LM IB. Někteří badatelé toto procesí interpretují jako procesí prosících o pomoc (MacGillivray 2009, osobní konzultace) jiní pochybují o jeho věrohodnosti coby historického pramene (Panagiotopoulos 2001).

Obr. 51

Importy z Egypta a Předního Východu na jednotlivých krétských lokalitách a datování nálezových kontextů.

Obr. 52
*Absolutní počet importů z Egypta a Předního Východu na Krétě
 pocházejících z kontextů LM IA a LM IB.*

Obr. 53
Procesí Keftiou v Rekmireho hrobce

Mykény však nebyly pasivním hráčem, kterému se pouze naskytla příležitost. I tam se odehrály změny v období MH III – LH II a elity obou oblastí byly v těsném kontaktu. Je z metodologického hlediska zajímavé, že hovoříme-li o krétských importech na pevnině, hovoříme o obchodu a o vlivech, v opačném případě o okupaci. Na Krétě není mnoho importů

z období LH I, ale naopak mnoho krétských importů na pevnině.⁷¹ Hovoříme-li o mykénské pevnině, je třeba zvlášť posuzovat vztah Kréty a regionů na jihu nebo na severu Peloponéskeho poloostrova, což je podrobněji komentováno a analyzováno v kapitolách 2.4 a 2.5. (Rutter 2005)

Také je důležité zmínit rozdílnou strukturu tvorby a soustřeďování zisku na Krétě ve srovnání s pevninskými centry. Krétská elita bohatla hlavně z obchodu s luxusními předměty, jako byly šperky, pečetní prsteny, prestižní zbraně, kovové nádoby. Krétskou specialitou byly také látky. Pokud bychom chtěli použít dnešního slovníku, tak se jednalo o spotřební zboží, o lehký a zpracovatelský průmysl, a to v jeho nejluxusnější formě. Naopak mykénská centra podporovala svoje hospodářství obchodem se zemědělskými produkty. Např. v Argolidě byly obdělávány i poměrně vysoké polohy, aby se zvýšila produkce. Patrně právě v době, kdy Kréta potřebovala doplnit potraviny, Mykény se nacházely velmi blízko zenitu obchodu se zemědělskými produkty. Nabízí se vysvětlení, že Mykény tak mohly snadno dostat převahy v tomto vztahu a případně aplikovat své mocenské struktury na troskách minojské prosperity. (Driessen, Macdonald 1997, 114). I když v tomto případě těžko vysvětlit ohromnou prosperitu knoského paláce a celé jeho domény v LM IIIA a IIIB1. Knoský palác byl naprosto rovnocenným partnerem mykénských hradů, nebyl-li z nich nejvýznamnějším a nejsilnějším. Rozhodně pro to hovoří četnost písemných pramenů i statistické údaje z hliněných tabulek

⁷¹ Domnívám se, že syntéza, která by komparačně analyzovala keramiku z Kréty a z pevniny v těchto

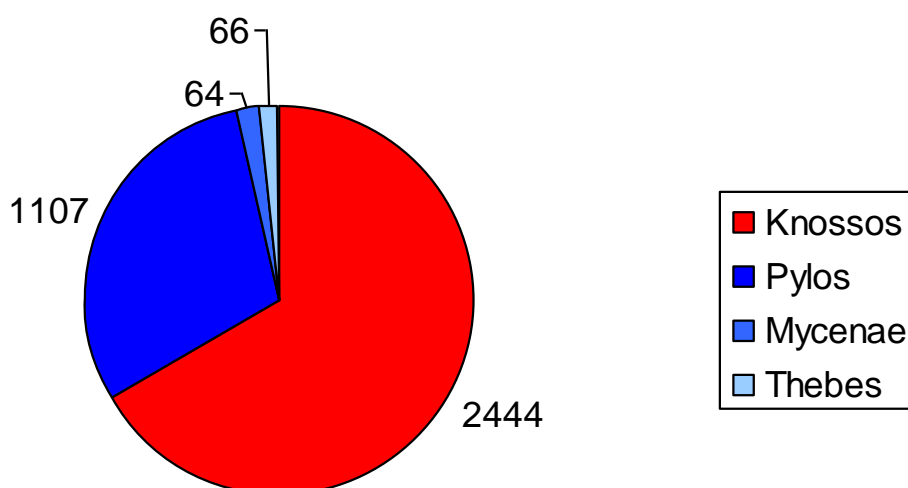
evidující obchodní obratu. Také dosud nebylo zanalyzováno, zda veškerá tzv. egejská keramika, která se nachází v Egyptě, v Levantě a na Kypru skutečně pochází z pevniny a jaká její část měla původ na Krétě, což bude podrobněji analyzováno v kapitole 2.4.

Na heladskou pevninu ani na minojskou Krétu není možné nahlížet prizmatem současného chápání etnika. Již od LM IA působili krétští umělci a řemeslníci na pevnině. I v období LM II – III je možné vysledovat působení „krétských škol“ na pevnině a od období LM II také importy heladské keramiky na Krétu.

Otázkou je, zda mykéňané na Krétu přišli a případně kdy přesně, jak a proč. Driessen a Macdonald (1997, 118) se domnívají, že krétští emigranti období LM IB se vrátili z Mykén na Krétu pravděpodobně během LM II období. Hodnotím tento jejich závěr jako nepodložený, jako jedno z možných vysvětlení. V řešení této otázky se zrcadlí naše bezmoc vysledovat přítomnost nositelů určité kultury v prostředí pro nás jiném. Právě v souvislosti se vztahem obyvatel a kultur obou oblastí přežívá mnoho vžitých paradigmat, která se jeví stálým opakováním jako nezpochybnitelná do doby, než začneme pátrat po jejich důkazech. Charakteristickým případem je lineární písmo B. Tradičně (Driessen, Macdonald 1997, 118) je opakováno, že lineární písmo B se rozšířilo na Krétu z pevniny vzhledem k tomu, že se jedná o jazyk starořecký, což se patrně skutečně stalo, ale určitým problémem je vysvětlit, proč nálezy

horizontech je velmi aktuální.

zápisů jsou nejpočetnější na Krétě (Knossos) (Obr. 54), což bude podrobněji diskutováno v následující kapitole 2.4.

Obr. 54

Poměr nalezených písemných dokladů v Knossu a mykénských centrech.

Hovoříme-li o vztahu Kréty a pevninské mykénské kultury, je třeba také zmínit rezidua tohoto období v mytologii. Théseovský cyklus pojednává o tomto období, případně o období o něco pozdějším a interpretuje jej jako konec krétské dominance Egejskému moři. Ani tyto informace není možné brát na lehkou váhu. Mytologie je stejně závažným pramenem jako ostatní archeologické, historické prameny (Bouzek 1969, Barber, Barber 2004).

Na závěr této kapitoly je možné shrnout, že destrukce období LM IB nebyly náhodné ani chaotické. Jedná se o politické akty namířené proti konkrétní skupině obyvatel, vedené opět určitou skupinou nebo určitými skupinami obyvatel s určitými cíli. Pravděpodobnost, zda se těchto útoků

účastnily nějaké pevninské síly, či nikoliv, je zhruba stejná pro všechny zmíněné interpretační modely.

Současná archeologie operuje poměrně přesnou rekonstrukcí událostí, ale kauzální interpretace tohoto procesu nejsou uspokojivě zodpovězeny. Možná vysvětlení jsou multiplicitní, komplexní a jejich zdůvodnění je prozatím archeologickými prameny spíše inspirováno než podloženo, zdůvodněno a dokázáno.

2.4. LMII – IIIA2/B-early. Změny na ostrově a pokus o jejich vysvětlení.

“These are not matters for assumption but for investigation.”

(Renfrew 1998, 240)

2.4.1 Základní charakteristika období

Toto období na Krétě bývalo často v souhrnných syntézách přehlíženo a pozornost byla přesouvána na mykénskou pevninu. Významnou roli hrála i „vžitá“ interpretace, že mykénský mocenský systém Krétu přímo ovládal a tudíž byla řecká pevnina považována za centrum vlivů i egejského regionu. Ale krétská archeologie postoupila velmi progresivně kupředu na tomto poli, a jak již bylo na několika místech vzpomenu, knoský palác se již v tomto období formoval v jedno z nejvýznamnějších mykénských center, alespoň v kulturním smyslu. Jeho podmínky nebyly rozhodně nevýhodné, naopak. Aktuální byla možnost exploatovat bohatství z velkého území prakticky celého ostrova, znalost a tradice námořního obchodu, vývoj bez přímého kontaktu s konkurenty, který zaručovala ostrovní poloha, která a priori chránila rozvíjející se nové (nebo rehabilitované?) mocensko-hospodářské struktury. Snaha vyrovnat se s konkurenty mohla být jednou z příčin finálního kolapsu mykénských paláců na řecké pevnině. Domnívám se, že jejich senzitivita vyplývající z koncentrace moci, omezená možnost zvětšování prostoru,

všudy přítomnost konkurenčních center jim nedovolilo přežít kritickou situaci v následujícím období LM IIIB – C (a dost možná ji i tyto faktory podnítily), kdežto na Krétě byl čas i prostor se s novou situací vypořádat, jak bude podrobněji zmíněno v následujících kapitolách (2. 5, 2. 6).

Je také poněkud paradoxní, že většina architektonických památek na Krétě, s knosským palácem v popředí, které jsou dnes shlédnutelné, ve své většině pochází právě z tohoto období. Ilustrujícím je právě klasická výprava na památku Knossos, kde se návštěvník dozví lepší či horší informace o období „klimaxu“ minojské kultury – tedy o období LM I, přičemž památky, které jej obklopují, pocházejí převážně z paláce tzv. mykénského období. Bohužel naše snahy zjednodušit pro laiky pohled na minojskou kulturu, ale také naše snahy určitým způsobem glorifikovat období nových paláců přináší jako logický důsledek naprostou dezorientaci, zmatek nejenom v povědomí laické veřejnosti, ale také odborné, kdy minojská kultura je chápána jako jeden jednolitý celek a její nositelé jako etnikum. (podobný názor také Preston 2008, 310)

Interpretační problémy tohoto období se jasně zrcadlí v terminologické nejednotě. Toto období bývá často označováno jako období pozdních paláců, jedno- nebo monopalácové období, případně období třetích paláců, jindy pozdně palácové období. Terminologie je tedy přímo závislá na přijatém interpretačním modelu. Termín postpalácové období se prakticky přestal používat, protože palác v Knossu, ale také ještě déle fungující správní centrum v Chanii nedovolují toto označení. Ani jedno-palácové období (monopalatial) není možné použít vzhledem k nejméně

dvěma velkým správním centrem, zmíněným výše. Období pozdních nebo třetích paláců, případně posledních (final palatial) je tedy nejčastěji přijímaným označením, i když prozatím nedošlo k jednoznačnému konsensu. (Hallager 2010, 149 a dál, Younger, Rehak, Younger 2001, 441). Každý z těchto termínů a priori podsouvá interpretaci daného období. Ať již je toto období označováno jakkoliv, bývá obvykle rozdělováno na dva stupně na základě sledovatelných politických změn. První stupeň zahrnuje období dominance knosského paláce, druhý pak konec jeho hegemonie. Tento předěl bývá kladen do období LM IIIA 2 – LM III B1 a archeologicky je stanoveno finální destrukcí knosského paláce, respektive požárem jeho archivů. Názory na datování jsou poměrně různé (LM IIIB1: Betancourt 2008, 219 – 20, Hallager, osobní konzultace. LM IIIA2: Preston 2008, 311.).

Období LM II se vyznačuje přerušением osídlení na mnoha lokalitách (některé byly opuštěny jednorázově, jiné postupně, jiné byly zničeny). Ale Knossos v tomto období neproazuje žádný sídelní hiát ani jiné přerušení svého operačního systému. Palác i nadále operoval v makroměřítku a stále produkoval řadu velmi specializovaných předmětů. Dokonce toto období můžeme, hovoříme-li o Knossu, popsat jako období jeho renesance po fázi LM IB, kdy jeho pozice coby centrálního centra byla velmi oslabena. (Rehak, Younger 2001, 441 – 442) Naopak v období LM II se opět prosazuje na velkém území ostrova, což dokazuje přítomnost knosské keramiky LM II mykenizovaného stylu na mnoha lokalitách ostrova (Bennett 1985, 244). (**Obr. 55**) V knosských

stratigrafiích se objevuje destrukční vrstva na přelomu stupňů LM IIIA1 a A2, přičemž podobné destrukce nejsou sledovány na znovuosídlených lokalitách, kde se jeví jejich další vývoj (až do LM IIIB/C) jako velmi plynulý (Rehak, Younger 2001, 442). Rovněž paláce na pevnině prožívaly dobu nebývalého růstu a rozkvětu právě v tomto období. Tudíž je třeba neizolovat, nerozdělovat oblast Kréty a pevniny a hodnotit další vývoj vždy v komparaci obou regionů, jejich společných charakteristik i specifík, případně je chápat jako jednu kulturní jednotu.

Období LM IIIA bylo obdobím re-okupace tradičních sídel a center novopalácového období. Většina lokalit známých z LM IB stupně byla opět osídlena, i když v mnohem menším měřítku a stupni urbanizace než v období LM IB. (Rehak, Younger 2001, 442) Dobře dokumentovaná je situace na lokalitě Mochlos, kde osídlení LM IIIA se patrně omezovalo na jeden rodinný klan, případně rodinu a její „zaměstnance“. Tato jednotka patrně žila na lokalitě pouhou jednu, případně dvě generace (Soles 2008).

Otázkou k zamyšlení je, proč nebyla zakládána sídla na jiných místech, ale byly osídlovány polohy, kde patrně byly viditelné ruiny a tyto byly i často použity jako součást nových staveb. Zda se jednalo o příhodné zdroje stavebního materiálu či tendence sídlit na „vyzkoušené“ poloze nebo zda se jednalo o jiných druh prostoročasové paměti (Lillios, Tsamis 2010).

Obr. 55
Tzv. mykenizovaná keramika stupně LM II.

2.4.2. Výpovědní hodnota hmotné kultury

Dalšími nápadnými a často diskutovanými změnami je změna keramického stylu a nový, na Krétě precedentní, pohřební ritus.

Hlavním pramenem je i pro toto období keramika. Zde je třeba se vypořádat s mýtem, který bývá často a nepodloženě opakován: keramika LM II stupně a dál je silně mykenizována, ke změně stylu došlo náhle a tudíž se to nemohlo stát jinak než za přispění samotného mykénského obyvatelstva. Ale hovoříme-li o keramice LM II je třeba si zdůraznit, že její tendencí je zjednodušování výzdoby coby celku, určitá fosilizace oblíbených motivů a jejich postupné zjednodušování. K tomu nedošlo ani náhle ani ve stupni LM II, ale tendence tohoto procesu jsou již jasně zřetelné ve stupni LM IB. Příbuznost s keramikou mykénskou je také zřejmá, což není nelogické. (**Obr. 55**)

V období LM II jsou tři základní charakteristické typy nádob: ploché alabastry, ephyrenské číše a hrnce palácového stylu (**Obr. 55**). Alabastron je tvar, který začal být populární již ve stupni LM IB a to jak na Krétě, tak na pevnině. Také klasický mykénský tvar – tzv. ephyrenský pohár - byl vyráběn v Knossu, kde se jeho velmi rané verze objevují již v předdestrukčních horizontech (Mountjoy 1983, 265). Krétské varianty bývají obvykle jednodušeji zdobený. Výzdobný motiv je také obvykle stejný na obou stranách poháru. Mohlo se jednat o rosetu, stylizovaného argonauta, lilii, palmu ad. Palácové hrnce přežívají z LM IB a byly velmi intenzivně vyváženy právě na pevninu, kde byly také imitovány. To však

v tomto případě není bráno jako důvod okupace heladské pevniny Minoity a interpretace jsou mnohem opatrnější. Pravděpodobnost usazování krétských řemeslníků na pevnině je považována za velmi vysokou. (Rehak, Younger 2001, 446)

Jedním z významných keramických center tohoto období byla Chania, jejíž keramika, a to jak fáze LM IIIA1 tak A2, byla nalezena až v Palaikastru, nebo Episkopoi na východní Krétě. Importy keramiky z Chanii byly identifikovány také na Kypru. Tato dílna fungovala až do období LM IIIB1 a pravděpodobně přežila finální destrukce knosského paláce. (Tzedakis 1969, Hallager B. 1987, 89).

2.4.3. Destrukce knosského paláce⁷²

Destrukce v Knossu (LM IIIA2/B1) je předmětem interpretačních a datovacích sporů, které mají souvislost s tím, jak která skupina badatelů chápe a vysvětluje období předchozí. Současné bádání je rozděleno zhruba do třech „táborů“. První skupina, která argumentuje pro příchod mykéňanů na Krétu již ve stupni LM IB, hodnotí jako logické, že po destrukcích LM IIIA1/2 již Knossos jako palác nefungoval a tudíž datují písemné prameny pocházející z tohoto paláce do období předcházejícího této destrukci. Druhá skupina, která datuje příchod mykéňanů až do

období těchto destrukcí, ergo tyto destrukce jim připisuje, pak argumentuje, že všechny písemné prameny pochází z období následného destrukcím. Pro tuto skupinu pak knosský palác, coby centrum moci, končí svoji funkci. Třetí skupinou jsou archeologové, kteří se domnívají, že obě dvě teorie používají částečně předkládané argumenty správně a částečně mylně: podle nich písemné prameny byly produkovány jak v období před destrukcí (nezávisle na tom, kdo byl jejich autorem a kdo nebo co byl původcem destrukce), ale destrukci v období LM IIIA1/2 považují za signifikantní z toho důvodu, že pro ně představuje konec fungování Knossu jako palácového centra. (Rehak, Younger 2001, 442). Nicméně opravdu v Chánii byly ještě lineární B texty (také nádoby s nápisy) produkovány ještě po značnou část období LM IIIB. Období pozdních paláců končí destrukcí v LM IIIB – late. (E. Hallager argumentuje, že ani tato destrukce v Knossu nebyla definitivní a palácové stratigrafie interpretuje tak, že i po těchto destrukcích byla knosská aglomerace v provozu – nádvoří, ulice i domy byly uklizeny. Osobní konzultace a přednáška na INSTAP Study Center for East Crete v létě r. 2010). V každém případě i toto období je plné otazníků a přes stále vzrůstající počet a kvalitu pramenů nebyly ještě uspokojivě vyřešeny základní otázky historické interpretace.

⁷² Knosské stratigrafie jsou velmi komplikované. Pro první orientaci v problematice jsou stále nejlepší

2.4.4. Lokality a architektura

Jak již bylo naznačeno na několika místech (kapitola 2.3, **Obr. 42**) úbytek lokalit, potažmo obyvatelstva je patrný od období LM IA s kulminací v období LM IB. Úbytek lokalit a dlouhá doba rekonvalescence je sledovatelná hlavně na východní Krétě (Rehak, Younger 2001, 443). Naopak Chania, která byla těžce poničena, se velmi rychle vzpamatovala. Již na troskách se usadili tzv. squatters, kteří část lokality vyčistili a rychle uzpůsobili bydlení. Domnívám se, že by bylo možné uvažovat o nových obyvatelích z pevniny vzhledem ke snadné komunikaci s jižním Peloponésem. Tento kontakt je pro západní Krétu prokázaný jak v době bronzové, tak v obdobích předcházejících i následujících. (Rutter 2005, D'Agata 2005)

Na konci LM IIIA1 došlo opět k požárovým destrukcím z neznámé příčiny, které patrně vyvolaly krátkou dobu opuštění lokality, ale v následujícím období byly vybudovány dva komplexy domů (I a II), které jako základy použily některé ze starších domů. (Hallager, B. 1987) Tyto nové konstrukce vsutku připomínají přítomnost Mykéňanů, pro něž jsou charakteristické jednoduché zdi vystavěné z neopracovaných kamenů, jednopodlažní domy, kruhová ohniště v centrech hlavních místností a keramické ženské idoly (často kolem pecí) typů charakteristických z Argolidy. (Rehak, Younger 2001, 443)

Pendleburyho práce (1935 a 1939)

Zajímavá jsou také data z Messarské nížiny. Faistos nebyl znovu osídlen s výjimkou několika málo domů. (Kanta 1980, 96 – 101). Zato na lokalitě Agia Triada se objevil ve stupni LM IIIA1 impresivní megaron. I v následující fázi pokračovaly intenzivní stavební aktivity. Megaron má ohromné kyklopské základy zasazené několik metrů hluboko až do novopalácových souvrství. Stavba se nezachovala, ale rozměry a masivnost základů dokládají, že se jednalo o neobvyklou stavbu, která nemá obdoby ani na pevnině. Kolem megaronu byla stoa a další honosné budovy (Kanta 1980, 96 – 101). Je zřejmé, že se jednalo o velmi významné centrum, i když žádné písemné doklady zde nalezeny nebyly.

Další významnou lokalitou je přístav Kommos, který jakoby zůstal naprosto ušetřen destrukcím LM IB fáze a kontinuálně prosperoval po celé pozdně minojské období, avšak ve fázi LM IIIB-early byl z neznámých důvodů opuštěn. Ze stupně LM IIIA2 byly nalezeny přístřešky pro lodě, které přiléhají ke stavbě, která využila novopalácové ashlarové zdivo, ale byla postavena technikou charakteristickou pro stavby pozdně palácového období: velké bloky byly horizontálně i vertikálně obloženy menšími kameny.

Gournia zničená v LM IB byla patrně po nějakou dobu neosídlená, ale ve fázi LM IIIA byl na jižním konci nádvoří postaven megaron (**Obr. 56**), který totálně ignoruje půdorysy novopalácových struktur, i když na jeho stavbu byl použitý materiál ze starších staveb.

Obr. 56
Půdorys megaronu v Gournii⁷³.

Také na lokalitě Mochlos bylo několik domů pocházejících z novopalácového období upraveno a osídleno v LM IIIA2. Byla také vytvořena dlážděná ulice. Nové osídlení bylo zaznamenáno i na lokalitě Palaikastro, kde byly do budovy 7 vykopány dvě studny, které byly v užívání po celé LM IIIA.

Rovněž severní střední Kréta následovala podobný vzorec osídlení a změn v sídelní struktuře. (Rehak, Younger 2001, 443) Zajímavý je případ

⁷³ Sedící mezi místnostmi „coby měřítka“ dr. Jo Day.

lokality Tyliossos, která je opakovaně zmiňována v tabulkách lineárního písma B jako významné centrum, kdežto výsledky archeologického výzkumu (co se týče LM IIIA stupně) jsou velmi kusé (Hayden 1984). Jednoduché domy, krátká stoa a kruhovitá cisterna byly identifikovány v Amnisu i Archanes (i na východě v Zakru). V Archanes byly tyto nové stavby také velmi hluboko zapuštěny do novopalácových stratigrafií. V Malii v tzv. Quartier Nu byl nalezen impozantní megaron s ohništěm mezi dvěma sloupy, místnost s mozaikou a třmínkové vázy s nápisy.

Lokalita, která kontinuovala a prosperovala v tomto regionu byl Knossos.⁷⁴ Palác se všemi svými strukturami, Unexplored Mansion, Royal Villa prokazují kontinuální sídlení až do LM IIIB. Další důležitou známkou je stavba nového domu v LM II jižně od paláce, při jehož stavbě byl použit alabastron a v konstrukci systém polythyron, což jsou jednak charakteristické prvky novopalácové architektury, ale také představují důkaz, že tyto techniky nebyly kompletně opuštěny. Je možné, že u západního křídla byl postaven megaron, ale jeho pozůstatky nejsou dostatečně průkazné. Velikost paláce se rozhodně zmenšila. Nebyl např. osídlen západní svah. (Rehak, Younger 2001, 443)

V 90. letech 20. století byl znovu studován Malý Palác, provedeny moderní výzkumy jeho „villa annex“ a Unexplored mansion, což přineslo mnoho nového do našeho obrazu knosské aglomerace období LM II – LM

⁷⁴ Je zajímavé, jak snadno se opakují určitá paradigmatata a archeologické úzy či idiomy a zůstávají v našich textech, i když je zřejmé, že již neplatí např. Rehak a Younger ve své review z roku 2001 (443) uvádějí: „As noted above, the only Minoan site that seems to have flourished uninterruptedly and on large scale is Knossos.“ Přičemž výše správně uvádějí a dokládají, že jihokrétský přístav Kommos tak kontinuálně prosperoval, přičemž v Knossu máme známky destrukcí

IIIA2. Obě dvě budovy jsou novopalácové, ale patrně v období LM IB destrukcí nebyly dokončeny (není položena podlaha). Komplex byl osídlen až v LM II. V jižní části byl soustředěn materiál z destrukcí a zůstaly neobydleny na rozdíl od severní části, která byla obydlena do LM IIIB-early. Ve stejné době byl upraven Malý palác. Jednou z jeho úprav bylo zablokování systému polythyron.

V paláci jsou zřejmé nejruznější úpravy, ale nejdůležitější jsou úpravy přelomu fází LM IIIA2 – B-Early: bylo znovu vydlážděno nádvoří, upravena trůnní síň, přeorganizovány západní magazíny. Také jámy plné omítky v jižní části suterénu dokládají zvýšenou stavební aktivitu. (Rehak, Younger 2001, 444)

2.4.5. Hroby

V období následujícím destrukce LM IB se objevují nová pohřebiště a nové typy hrobů a to patrně nezávisle na sobě na mnohem různých místech ostrova. Mezi tyto nové typy hrobů patří tzv. hroby bojovníků, které byly rekognoskovány na lokalitách Knossos, Archanes, Faistos a Chania. Tyto pohřební struktury mají jisté analogie na současné pevnině. Jedná se o komorové hroby s krátkým dromem. V okolí Knossu bylo několik pohřebišť: severně od paláce na březích potoka Kairatos, pohřebiště v povodí potoka Ailias zvané Mavro Spelio východně od paláce

z období LM IB, i z období LM IIIA1/2. Tudíž nejedná se o jedinou kontinuálně fungující klíčovou

a v užití již od novopalácového období. Ještě severněji pohřebiště Zapher Papoura založené v LM II. Další pohřebiště na lokalitě Sellopoulo, v oblasti současně komplexu univerzitní nemocnice, ale také pohřebiště prozkoumané již A. Evansem, Isopata odkud pochází tzv. královská hrobka. Také na pobřeží na území současné heraklionské městské čtvrti Katsambas byly skupiny pohřebišť užívané již během LM II fáze. (Rehak, Younger 2001, 444)

Někteří badatelé debatují o tom, které z těchto pohřebišť patří Minoitům a které Mykéňanům, přičemž toto rozdělení je z mnoha důvodů irrelevantní. Množství předmětů, o kterých se domníváme, že pochází z Mykén nebo byly tzv. mykenizovány ještě neprokazují etnicitu nebožtíka a to ještě v dnešním slova smyslu (Gellner 2003, Hobsbawm 2000, Hroch 2009). Zde je třeba zmínit významnou práci A. Nafplioti (2008), která na základě stronciových analýz prokázala, že žádný z pohřbených v hrobkách v okolí Knossu datovaných do období LM II – IIIA není osobou, která by se narodila a vyrostla na pevnině.

Podobně argumentují i Niemeier (1985b, 226) a Kilian-Dirlmeier (1985), kteří zastávají názor, že tzv. warrior graves a single chamber graves with dromos mají původ na Krétě a jejich vývoj sledují od období LM IB.

Na lokalitě Archanes-Phournoi byly hroby LM IIIA – B rozmístěny na okrajích pohřebiště užívaného již od protopalácového období. Jedná se tedy o velmi dlouhou pohřební tradici na jednom místě. Z toho lze také

lokalitu.

usuzovat na jednu kontinuující komunitu, která k pohřebnímu místu měla tradiční vztah. (Rehak, Younger 2001, 445)

Hroby indikují sociální vrstvení společnosti. Vedle velmi bohatých hrobů, jakým byl např. Tholos A z Archanes, existují i běžné hroby s mnohem prostší výbavou. (Preston 2008, 315, 2004, 1999)

Množství pozdně palácových hrobů bylo nalezeno také na západní Krétě (tholoi na lokalitě Armenoi u současného Rethymnonu), na území města Chania a jinde. Tato pohřebiště byla chronologicky dobře ohraničitelná stupni LM II až LM IIIB-early.

Další důležitou charakteristikou krétské keramiky je přechod k piktorálnímu stylu zobrazujícímu ptáky a lidské postavy úplně v intencích mykénského LM IIIA (Betancourt 1985, 163 – 72), i když vývoj těchto motivů je do určité míry sledovatelný i v horizontu před destrukcí LM IB (Rehak, Younger 2001, 446). Tyto motivy jsou užívány prakticky stejnou měrou a stejným způsobem jak po celém ostrově, tak také na heladské pevnině, což při nejmenším hovoří o velmi těsných vztazích a kontaktech. Také morfologie keramiky je shodná. S postupem stupně LM IIIA jsou opouštěny klasické kylixy a statisticky se více prosazují tzv. poháry na šampaňské, poháry s římsovým okrajem. Nožky kylixů začínají být bizarně dlouhé. Také pictoriální motivy začínají výrazně abstrahovat.

Významným pramenem jsou rovněž pohřební larnaky kopírující nebo vycházející patrně z dřevěných vzorů. Larnaky jsou důležité především pro svoji vypovídací hodnotu, jenž jim dávají realistické výjevy,

jimiž jsou pokryty jejich stěny. (Marinatos 2010, Žežule 2011). Jak je podrobně diskutováno v kapitole 2.8, tyto sarkofágy vypovídají mnohé o kosmologických představách tehdejší společnosti, z čehož je posléze možné odvinout i to, jak společnost uvažovala o své existenci „ve světě živých“. (Rehak, Younger 2001, 446 – 7).

2.4.6. Charakteristika dalších typů artefaktů důležitých pro diskutovanou problematiku.

V období LM IIIA chybí, nebo téměř chybí, další z významných charakteristik minojského umění – fresky. Fresky pocházející z tohoto stupně byly nalezeny pouze na dvou loklitách: v Knossu a Agia Tridě. Je možné, že fresky, stejně tak jako uspořádání trůnního sálu v Knossu, kopírují neopalácovou koncepci. Je pravděpodobné, že v LM IIIA období ještě přežívaly některé krétské zvyklosti, zvyky a praktiky, které se hlavně vztahovaly k vysoce postaveným ženám, k elitě jako takové a k rituálu. Ženy na pozdně palácových freskách jsou vyobrazeny v úboru shodným s oděvem znáým z předchozích období z Kréty.

Zajímavým artefaktem tohoto období jsou také pečetidla, která však přestávají být rozeznatelná co do provenience: krétské nebo mykénské. Stále fungovala knosská dílna. Na pečeti byly vybírány spíše měkké kameny. Pečeti byly využívány v administrativě. Také však ještě (patrně

coby rodinný majetek) přežívaly zlaté pečetní prteny, které i když artefakty zhotovené v novopalácovém období, se dostávají do hrobových kontextů až v pozdněpalácovém období. (Rehak, Younger 2001, 448)

Také kamenné vázy se dosud vyráběly. Knosská dílna stále fungovala, avšak jejich kvalita byla mnohem horší než v novopalácovém období. Většina kamenných váz nalezených na Krétě a datovaných do stupně LM IIIA však pochází z Egypta a Syropalestiny. Velmi důležitá je váza se jménem faraona Thutmose III z pohřebiště v Heraklinu Katsambas. (**Obr. 57**) Není však jisté, zda tato váza pochází opravdu z egyptských dílen nebo zda se jedná o syrskou imitaci. S jejím datováním se váhá. (Rehak, Younger 2001, 449)

Obr. 57

Váza se jménem faraona Thutmose III z pohřebiště Katsampas (Heraklion)

Tak ještě v období LM IIIA byl Knossos centrem výroby kovových nástrojů, zbraní i šperků. Knosská dílna je rozeznatelná v hrobech bojovníků jak na Krétě, tak v Argolidě. Identifikace mědi používané na jejich výrobu je nemožná. Avšak olovo nalezené v dílně v Unexplored Mansion v Knossu a datovaná do LM II pochází rozhodně z Lavria. Nicméně zbraně s bohatým vykládáním se již v tomto stupni nevyráběly. (Rehak, Younger 2001, 449). Po destrukcích LM IIIA1 – 2 v Knossu se změnila poměry metalurgické produkce a Knossos ztratil své téměř monopolní postavení. Začínají se prosazovat i další dílny (např. Archanes Fournoi), které vyrábějí nejenom nástroje a zbraně, ale také šperky a to i zlaté. Charakteristickým typem zlatých předmětů jsou výrobky ze zlatého plechu tvářené do formy. V tomto kontextu je důležitý depozit z Palaikastra, který obsahuje tyglíky, formy, kovovou surovinu, trojnožku a dvojitou sekeru. Jeho složení je velmi podobné depotům z Kypru (Bartelheim et al. 2008). Depot z Palaikastra výše zmíněný depot předatuje. (Rehak, Younger 2001, 450)

2.4.7. Písmo a administrativa

Vztah lineárního písma A a B byl velmi intenzivně zkoumán. Zaběhnutý předpoklad, že lineární písmo B vychází z písma A, se dnes nejeví jako jasný. Skutečně řada znaků je shodných. O slabikáři, tedy

způsobu čtení se předpokládá, že byl shodný pro oba systémy. Zároveň existuje množství rozdílů, které je možné označit za podstatné. Jednak a hlavně každé z nich zapisuje jiný jazyk. Způsob psaní i vyjadřování je rozdílný v obou typech písma. Největší soubor psaných dokumentů pochází z Knossu, kde bylo získáno na 3000 tabulek, 400 nodulů s otisky. Z Chanie a ostatních míst pochází několik desítek tabulek, tedy nesrovnatelně méně. Knosský soubor nebyl ještě kompletně publikován a důvodem je jeho rozsáhlost. Je třeba mít také na paměti, že písemné dokumenty z Knossu nepocházejí z jednoho archivu ani z jednoho časového horizontu. (Rehak, Younger 2001, 451)

V kontextech LM II a IIIA se také ještě nacházejí lineární A texty, stejně jako hieroglyfické. Bývají však považovány buď za pomíchaný skart nebo za důkaz, že ještě v těchto obdobích krétský jazyk stejně jako krétský způsob administrativy přežíval. Velkým problémem je také datování těchto dokumentů. Např. J. Driessen (1990) argumentuje, že texty z tzv. Charriot tablets (**Obr. 58**) by měly být datovány do LM II – LM IIIA1. Problémem je, že tabulky z Knossu nepocházejí z jednoho centrálního archivu, ale patrně ze skartu, kde mohou opravdu být promíchány různé staré dokumenty. Ani doba jejich depozitu není jednoznačně datovatelná. Debata nad datováním knosských tabulek a jejich chronologický a potažmo příbuzenský vztah k tabulkám z pevniny a to hlavně z Pylu trvá nejméně polovinu století. V roce 1958 poznamenal Blegen, že tabulky z Pylu datované do období LM IIIB-C jsou natolik podobné tabulkám z Knossu, že jejich chronologická vzdálenost musí být nepatrná. Avšak

odpověď ze strany krétské archeologie je velmi složitá vzhledem k tomu, že se bádání nedokáže shodnout na datu finálních destrukcí knosského paláce. Pokud by platila varianta, že k finální knosské destrukci došlo v LM IIIA2/B-early, jak argumentuje Hallager a Niemeirer, a k pylské v LM IIIB, jak dokládá např. Blegen, pak by opravdu knosské a pylské záznamy mohly být prakticky současné, tudíž by nepřekvapila jejich jazyková a technická jednota či podobnost. (Rehak, Younger 2001, 452).

Obr. 58
Jedna z tzv. Charriots tablets

Avšak v případě Kréty přítomnost množství písemných pramenů celou situaci spíše komplikuje, než by vysvětlovalo. Část bádání považuje knosské tabulky lineárního písma B za jasný důkaz mykenizace ostrova. Podle tohoto interpretačního modelu by knosská elita mluvila starořecky, zapisovala tento jazyk a vedla v něm administrativu. Otázkou pak zůstává, jak a kdy k této změně došlo? Tato otázka je stále otevřená. V období destrukcí LM IB, po nich nebo až v období LM IIIA1 – 2? Byl „mykenizovaný“ pouze Knossos, když jinde tabulky prakticky neexistují? Ale co potom s hmotnou kulturou vykazující značnou jednotu jak na Krétě, tak na heladské pevnině? Je tato kulturní jednota skutečně projevem migrace, nadvlády nebo jenom vyjadřuje určitou tendenci, módu nebo

všeobecně přijímaný estetický úzus? Jak je pak možné, že prozkoumané hroby nepotvrzují přítomnost lidí z pevniny? Pokud se skutečně jednalo o pevninské heladity, proč zůstávají v archeologickém materiálu neviditelní? Tyto otázky jsou současnými hlavními interpretačními problémy archeologie pozdně palácového období.

Na základě zápisů na tabulkách, byť se jedná pouze o účetní záznamy, bylo možné rekonstruovat určité sféry ekonomicko-politického systému na Krétě v tomto období (Bennet 1990, Shelmerdine 1992 – supra 474). Je dokonce možné sledovat určité rozdíly mezi pevninou a Krétou a to i v čase. Například na pevnině neexistují doklady pečetění jiného materiálu než hliněných tabulek a nodulů, případně plomb na nádobách. Přičemž na neopalácové Krétě byly pečetěné i dokumenty psané na kůži, papyru nebo pergameny, jak dokládají otisky na pečetících nodulech. V pozdně palácovém období Kréta přejala mykénský systém a již také neexistují žádné doklady o pečetění „korespondenčních“ materiálů. (Rehak, Younger 2001, 453) Z toho někteří badatelé usuzují (v kombinaci se shodným jazykem), že přinejmenším v Knossu byla mykénská elita, která fungovala způsobem shodným s pevninskými centry.

Na základě zmínek na tabulkách je zřejmé, že se však Knossos neomezoval na pouhé své okolí. V tabulkách jsou uváděny i ostatní regiony Kréty a to nejméně čtyři. Oblast Knossu, Archanes – Juchtas (Se-to-ja), Amnisos (A-mi-so) a Messara (Da-wo). Jedná se tedy o regiony pokrývající střední část Kréty. Současný model zprávy ostrova předpokládá, že Knossos měl poměrně konsolidovanou moc v oblasti střední Kréty, která

dosahovala na západ a k západním hranicím Lassithi. Jeho aktivity směrem na východ (stejně jako správní možnosti) byly směrem přes diktijské pohoří omezeny. (Rehak, Younger 2001, 454). Musíme mít také na paměti, že se jednalo o velmi ranou státní formu, tedy stupeň centralizace byl ve srovnání s pozdějšími státními útvary menší, stejně jako dosah moci slábnul úměrně se vzdáleností od centra (*Kapitola 2.2*).

Jak mykénské tak krétské zápisy se koncentrují a vyčerpávají svůj potenciál v ekonomických zápisech a dokumentaci komodit a plateb uvnitř jednoho celku. Jen velmi málo textů (a to často nepřímých zmínek) máme o organizaci obchodu a společnosti (uvedené tituly dohlížečů a sběratelů: collectors and supervisors, ojediněle panovníka: wanax) a úplnou výjimkou jsou zmínky o zahraničním obchodě, který však hrál hlavní roli v koncentrování bohatství, potažmo moci.

Hlavní místo v dokumentaci v Knossu má textilní produkce a vše s ní spojeno (Killen 1984a). Jedná se hlavně o dokumentaci celého procesu výroby vlněné látky. Výroba byla kombinovaná: část produkce byla centrálně řízená, ale zaznamenáno bylo také překupování a odkupování látek nebo dokončených výrobků z periferních zdrojů. Hlavně ženy na venkově měly podíl na finalizaci textilních výrobků (tkaní, barvení, dekorace). Knoský palác také rozhodně vedl v evidenci počet zvířat a kontroloval využívání vlny, jejíž výnosnost si nějakým způsobem přivlastňoval. Knossos disponoval s vlnou z nejméně 100.000 kusů⁷⁵. Nejednalo se rozhodně o maloobjemový obchod, ba naopak.

⁷⁵ V současném kraji Heraklion je evidováno něco přes 300.000 kusů ovcí. (<http://www.zookomos.gr/>)

Další komodity, které byly vedeny pod přísnou kontrolou byly obilniny. V této souvislosti je uváděna oblast Da-wo, která bývá identifikována jako oblast okolo Faistu, tudíž jako Messarská nížina. (Rehak, Younger 2001, 545)

2.4.8. Zahraniční obchod a kontakty

Přesto, že zahraniční obchod není veden v patrnosti písemných dokladů, hrál velmi významnou roli a dokladů je pro něj mnoho. Keramika, a to hlavně pocházející z dílen v Chanii byla exportována na Kypr, Kyklady, pevninu a patrně také na Přední východ, do Egypta, i když veškerá egejská keramika datovaná do LM IIIA a B stupňů nalezená v těchto regionech je označována jako egejská a dosud nebyla dopodrobna studována, takže je možné a velmi pravděpodobné, že ne všechna pochází z pevniny, poznamenávají Rehak a Younger (2001, 455) a ještě v roce 2008 to opakuje L. Preston (311)⁷⁶

Keramika pocházející z Kréty v nápadném množství na některých kyperských lokalitách bývá chápána jako doklad přesunu části krétského obyvatelstva na tento ostrov (např. z Malie nebo Palaikastra-Kastri) (Nowicki 2000, 252).

⁷⁶ V současnosti probíhá petrografický projekt zkoumající a srovnávající egejskou, předovýchodní a kyperskou keramiku tohoto období (Eleni Nodarou, Penelope Mountjoy – osobní komunikace)

Ale v tomto období jsou také patrné vzrůstající kontakty směrem na sever. V přístavu Kommos byla nalezena apeninská ručně robená keramika v období LM IIIA2, ale také v Chanii v LM IIIB. Některé kusy jsou vyrobené z místního materiálu, proto je možné usuzovat na jedince pocházející z Itálie a sídlící na západní Krétě.

V tomto období jsou také důležité kontakty s Egyptem, kde jsou krétští obchodníci nazýváni jako tzv. Keftiou. Jejich přítomnost jak v písemných pramenech, tak v archeologických je jednoznačně doložená. Právě tyto prameny dokládají intenzivní obchod s textilem. Je možné, že panovníci Keftiou přijali určitou (možná jen formální) formu vazalství k egyptskému trůnu. Jako argument se dokládají egyptské prameny jak písemné tak ikonografické, kde „národy“ ležící v blízkém i dalekém okolí snášejí dary (platby) k nohám faraóna. (Rehak 1998, Mac Gillivray 2009)). V těchto pramenech bývají odlišováni Keftiou a Tanaja, jenž bývají identifikováni jako Achajci, tudíž obyvatelé pevniny. Pokud by toto čtení Keftiou a Tanaja bylo správné, pak by Kréta a pevnina byly chápány (alespoň egyptskou mocí) za dva odlišné regiony jak geograficky, tak patrně správně (Rehak 1998) alespoň v období do vlády faraona Thumose IV, kdy byli Keftiou vymazáni z maleb. Thutmose IV. vládl někdy na přelomu, případně v prvním desetiletí 14. století. To by znamenalo, že byl ještě vrstevníkem konce novopalácového období nebo stupně LM II. Jeho vymazání Keftiou z maleb, i když pak obchod z textilem pocházejícím z Kréty dál pokračoval, by také nasvědčoval tomu, že Kréta patřila (a bylo o tom všeobecné povědomí) do mykénské sféry vlivu, a tak Kréťani byli

zahrnutí pod termín Tanaja. Nicméně v období amarnských panovníků (hlavně za vlády Amenhotepa III) měla Kréta „lví podíl“ na obchodu s Egyptem. Egyptské nápisy jak z období jeho vlády, tak vlády Achenatona byly nalezeny na Krétě i na pevnině. V tzv. egejském itineráři z Amenhotepova pohřebního komplexu v Kom-et-Hetan a fajánsová plaketa z Mykén dokládají, že Egypt si byl vědom významu pevninských center. (Rehak, Younger 2001, 455-6)

Další velmi důležité informace o změnách politické situace na Krétě v období LM II – IIIA můžeme získat z prostředí kultu a rituálu (podrobněji zmíněno v *kapitole 2.8*). I zde jsou patrné signifikantní změny. Novopalácové symboly a praktiky vymizely nebo byly modifikovány. Dedikační nápisy na kamenných tabulkách, známé z novopalácového období, již nebyly produkovány. Kamenné nebo terakotové rohy coby součást architektury byly nahrazeny malovanými na keramice a larnakách, sakrální uzel zmizel z rejstříku, dvojité sekery začínají postrádat masivních podstavců. Drobné artefakty spojené s kultem jsou manufakturizovány. Tzv. tubulární podstavce (**Obr. 59**), které se v novopalácovém období vyskytují zřídka, se začínají objevovat stále častěji. Na důležitosti nabývají také ženské figuríny se vztyčenými pažemi⁷⁷ (tzv. Minoan Goddess with Upraised Arms – MGUA) (**Obr. 60**)

⁷⁷ Toto gesto však není novinkou v pozdně palácovém období, ale kontuuje od nejméně počátku novopalácového období a setkáváme se s ním např. na fajánsové sošce tzv. bohyně z hady, datované do MM II/III stupňů.

Obr. 59
Tubulární podstavec (Gournia LM IIIA-B)

Obr. 60
Bohyně se vztyčenýma rukama (Knossos)

Ve stupni LM IIIA2 se také na Krétě objevují idoly typu psi, fi a tau, které bývají považovány za doklad mykénské přítomnosti na ostrově, např. v Chanii.

Další skupinou idolů jsou rovněž figuríny hovězího dobytka.

Důležitým pramenem v tomto směru jsou také pohřební larnaky. „Masterpiece“ s velmi vysokou vypovídací hodnotou je kamenná larnaka z Agia Triady zobrazující velmi podrobně pohřební rituál. (Obr. 61) N. Marinatos se domnívá, že i na jednodušších zobrazeních na larnakách jsou zpodobněny představy o posmrtném životě (Marinatos 2010, Klontza-Jaklová 2011).

Obr. 61
Larnaka z Agia Triady

V tomto období ztrácejí význam svatyně na vrcholcích hor a to hlavně ty, které byly blízko sídlišť. Dvě nejstarší svatyně Juchtas a Kato Syme pokračují a fungují dál jako kultovní centra. Patrně jejich význam a tradice byly tak dlouhé (nejméně od EM), že zůstaly v povědomí krétské populace. Na významu naopak získávají městské svatyně tzv. shrines.

Velmi významnou informaci poskytují písemné prameny z Knossu, na kterých je zaznamenáváno obětování (med, olej) božstvům jako byl Ares, Diktejský Zeus, Pan, Poseidon a další božstva transferovaná později do klasické řecké mytologie. Objevují se však i jména božstev, která později mizí a která patrně mají krétskou identitu a původ. Takovým případem je Potnia, jejíž identifikace je sporná. Potnia se na základě krétských pramenů jeví jako náležící do božského světa. V Pylu je uváděna v souvislosti s wanaxem. Této bohyni/kněžce byl věnován celý svazek řady Aegeum, kde byly shromážděny nejrozumnější názory na její identitu, ale zda se jednalo o bohyni, kněžku či panovnickovu partnerku, nebo jakousi směs všech těchto funkcí je zůstalo otevřeno (Laffineur, Hägg 2001).

2.4.9. Shrnutí diskutované problematiky období LM II – IIIB-early

Nakonec této kapitoly je možné shrnout, že hlavní otázky tohoto období nebyly dosud jednoznačně zodpovězeny. Je zřejmé, že mykenizace Kréty je velmi výrazná, ale ne jednorázová. Postupuje v průběhu období LM II – LM IIIA2, ale také tendence propojení obou kultur začíná být patrná již v období novopalácovém. Jakým způsobem se prosadilo písmo a jeho jazyk je otázkou. (Minojský jazyk patrně normálně dál přežíval na venkově, jak je patrné ještě v době římské) (podrobně Klontzas 1995) Jak byla Kréta propojena s pevninskými centry je také dosud nevyřešeno.

Domnívám se, že stejně jako byla rozdrobena organizace na pevnině, kde předpokládáme centra s omezeným geografickým dosahem, patrně navzájem si konkurující a spojující se ve spolupráci jen ve výjimečných případech, patrně fungovalo i na Krétě, kdy Knossos byl zřejmě také jedním z mykénských center. Přikláním se k názoru, že k mykenizaci Knossu opravdu došlo, že se tedy Knossos stal jedním z mykénských center, avšak ne nějakým nájezdem nebo útokem. Domnívám se, že se jednalo o politický proces (např. sňatková nebo diplomatická politika), jejíž konkrétní výsledky se projevily až s postupem období pozdně palácového období. V tomto případě by takovému stavu také napovídaly Homérovy eposy. Homér uvádí Krétu jako jednu z mocností u trójských hradeb. To by mohlo svědčit o tom, že knosský palác je třeba chápat jako jedno z center LHIII období, jako jedno z mykénských center. Podle mého názoru Homér popisuje ideální stav, kdy jednotlivé domény (království) bojují jednotně pro společnému nepříteli (i když tento mohl být původně jedním z nich). Pokud eposy vznikly v období krize a pádu palácové struktury, pak je logické, že jsou reminiscencí ideálního stavu a říkají prakticky ne to, jak svět vypadal, ale jak vypadat měl, idealizují si ho, aby tak zdůvodnily, že jejich současný stav je nespravedlivým důsledkem, což můžeme sledovat jako projev veškerých mocenských struktur, které přišly o moc.

Rozdíly v písemných dokumentech naznačují odlišný politický systém na Krétě a na pevnině. Tuto rozdílnost také podle mého názoru dokládá následující vývoj a rozdílné reakce na krizovou situaci, jak bude podrobně diskutováno v kapitole 2.6.

Ani otázka, kam se podělo obyvatelstvo a jak vysvětlit úbytek sídel zůstává stále otevřená.⁷⁸ Problém a neschopnost archeologie zodpovědět tuto otázku tkví v ojedinělosti nálezové situace. Obvykle se v archeologii úbytek obyvatelstva interpretuje jako odchod obyvatelstva (migrace) do oblastí, které slibují lepší podmínky pro život. Přirozeně ani pro Krétu není možné tuto možnost vyloučit a jak již bylo zmíněno výše, někteří autoři s touto možností počítají. Dokonce se domnívají, že tato migrační vlna se na Krétu navracela mykenizovaná v období LM IIIA1. Tento závěr není prozatím možné vyloučit, ale ani jednoznačně potvrdit.

⁷⁸ Podobná situace a také nevyřešená byla zachycena také ve středobyzantském období, kdy do chází k totálnímu vymizení sídel z pobřežní zóny a nejsme schopni říci, zda tento efekt přičíst stavu výzkumu, našich možnostem a schopnostem správně klasifikovat archeologický materiál, či zda se skutečně jedná o odchod obyvatelstva na lépe bránitelné polohy.

2. 5. Mykénská kultura období LH II – LH IIIA a její vztah

k sousedním regionům

„Lidské společnosti a menší skupiny proto mohou zničit jejich vlastní rozhodnutí, a to z několika důvodů, které na sebe navazují: nedokážou problém předvídat, nedokážou ho postřehnout, pokud ho postřihnou, nepokusí se jej řešit, nebo při jeho řešení neuspějí.“

(Jaret 2008, 581)

2. 5. 1. Úvod do problematiky, současné otázky a přístupy

Náš současný obraz mykénské kultury je relativně velmi bohatý, srovnáme-li množství pramenů se situací sotva před 30 lety. Nové výzkumy, povrchové průzkumy i teoretické studie spatřily světlo světa a není náhodou, že právě toto období zaujímá obvykle největší část současných syntéz egejské doby bronzové. Je tomu také proto, že disponujeme písemnými prameny, které dovolují debatovat podrobněji o sférách společnosti, které nejsou a priori viditelné z hmotných pramenů.

V posledním dvacetiletí 20. století byly realizovány revizní výzkumy na prakticky všech velkých palácových centrech a navázaly systematicky na revizi mykénských lokalit, jak ji vypracovali R. Hope Simpson a O. T. P. K. Dickinson (1979). Byla prozkoumána také řada hrobů, ale jen velmi malá pozornost byla věnována výzkumu venkovských sídel, i přes

opětovné volání odborné veřejnosti. (Shelmerdine 2001, 333)⁷⁹ Naše znalosti se stále omezují na data získaná povrchovými průzkumy několika málo regionů (Messenia, Pylos, Berbati valley ad.).

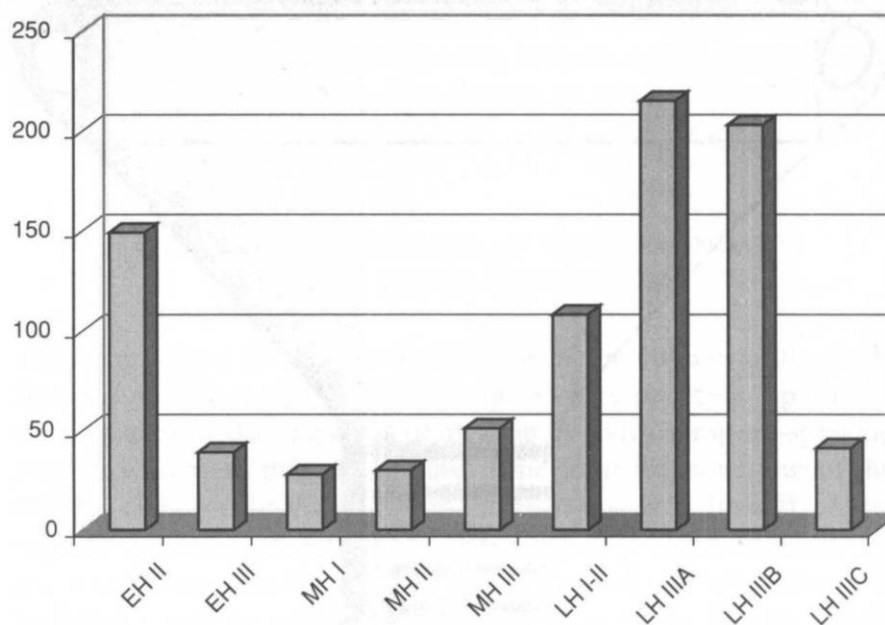
Ani dnes, 14 let po vydání „Review“ (Cullen 2001), není situace o mnoho lepší. Velké projekty realizované velkými archeologickými školami stále pokračují, terénní povrchové průzkumy jsou prováděny v menší míře, stejně jako sídel nižších řádů.

Nevyrovnanost stavu pramenné základny přetrvává. V 70. letech 20. století se tento problém stal velmi aktuálním. Informace o mykénské kultuře pocházely až na úplné výjimky z primárních nebo sekundárních center. Bylo zřejmé, že tato situace je neudržitelná. Do nedávna přetrvával názor, že většina tehdejšího obyvatelstva žila v palácových centrech. Toto paradigma je tradičně opakováno i dnes a to přesto, že existují doklady o opaku. Např. v syntéze editované C. Shelmerdine (2008, 298) je uvedeno, že většina obyvatelstva žila v palácích, ale okamžitě na dalších stránkách z grafu vyplývá neuvěřitelný nárůst počtu sídlišť (Wright 2008, 234, FIGURE 10.2) (**Obr. 62**)

První velkoplošný projekt, který kombinoval jak výkopy, tak prospekci byl tzv. Messenia project (McDonald, Rapp 1972), který prokázal jak důležité jsou terénní prospekce a jak rychle a efektivně lze obohatit znalosti tam, kde se vyskytne potřeba plošné informace. V každém případě naše znalost o malých sídlištích je dosud velmi špatná vzhledem k tomu, že většina dat pochází právě pouze z povrchových průzkumů, kdy datování

⁷⁹ Přehled terénních výzkumů i průzkumů posledního dvacetiletí 20. století: Shelmerdine 2001, 333 –

některých lokalit je velmi rámcové a nálezy nejsou stratifikované (Shelmerdine 2001, 333, Shelmerdine, Bennet 2008, 298).

Obr. 62

Počty sídlišť v jednotlivých fázích heladské a mykénské kultury. Z grafu jasně vyplývá, období největšího rozmachu mykénských hradů odpovídá také největší počet sídel nižšího řádu.

I když v současnosti je situace podstatně lepší než ještě před pár lety, pomalu krystalizuje struktura hierarchie sídel, i když o její přesné podobě se vede intenzivní debata (např. Bennet 2001, De Fidio 2001, Voutsaki 2001)

Tradičně nejlépe prozkoumané, ale také nejhustěji osídlené regiony představují Argolida, Atika, Bojótie, Messenie a Lakonie. Ale mykénské osídlení bylo identifikováno také na Euboji, Ithace ojediněle v Pagasském zálivu (Volos). V období LM IIIA se začíná více prosazovat hmotná kultura mykénského typu také na ostrovech, včetně Kréty, i když aktuální je

debata o formách, způsobech a mechanismem tzv. mykenizace hmotné kultury (*Kapitoly 2.2 – 2.4*). Hmotná kultura charakterizovaná jako mykénská sjednocuje všechny oblasti, které posléze budeme nazývat Řeckem. Proto nelze než souhlasit s názory, že mykénská kultura je vlastním počátkem řeckých (helénských) dějin. Potažmo i Kréta hrála roli vzhledem k ovlivňování a kulturním impulsům, které na pevninu mířily a to hlavně v období LH I a II (LM IA a B). Také vzájemné působení, ovlivňování a prolínání kulturních identit i samotného historického vývoje je jednoznačně doložené zvláště pro jihopeloponézské regiony a severozápadní a celou střední Krétu. (D'Agata, Moody 2005, 12 – 14, 2005, 109 – 130, Rutter 2005).

„Mykénská identita“ v současnosti není tak jednoznačná jako dříve. Tradiční přístup, který chápal, nebo pojímal archeologické kultury jako etnika, jako určité homogenní skupiny sjednocené jazykem, kulturním projevem a sdíleným geografickým projevem jsou v poslední době zpochybňovány (D'Agata, Moody 2005, Hamilakis 20029 – 10, Bennett, Davis 1999, D'Agata 1999, Renfrew 1998). Jejich archeologické identity se překrývají a prolínají a mají mnoho společného (D'Agata 2005, 12). V podobném smyslu se dnes jeví i jazykově. Mykénský jazyk lineárního písma B sice je jednoznačně předřeckým jazykem (Ventrís 1951, Ventrís, Chadwick 1856), ale minojský vliv je prokázáný a to ve značném rozsahu (Renfrew 1998).

Tradiční pojetí mykénského Řecka ovládajícího Krétu stále přežívá v současné archeologii. (např. Nowicki 2000, 224, Maggidis 2007, 71)

2.5.2 Chronologie, problémy terminologie, základní charakteristiky období

Relativní chronologie pozdně heladského období, případně toho co nazýváme mykénskou kulturou, začíná v období současném novým palácům a končí se sklonkem 12. století, přičemž v této kapitole nás zajímá pouze období růstu a kulminace palácového systému, tedy období končící s rokem 1300 BC. Záměrně není zmíněno datum počátku periody, neboť právě zde je patrná výchylka tradičních dat a dat získaných přírodními vědami. Avšak během 14. století dochází ke sjednocení datovacích škál a tudíž je snadné se pohybovat spolehlivě i na stupnici absolutních dat. (Podrobně *Kapitola 2. 1*)

Období	Vysoká chronologie	Nízká chronologie	Modifikovaná
LH I	ca. 1680-1600/1580	1600-1510/1500	
LH IIA	1600/1580-1520/1480	1510/1500-1440	
LH IIB	1520/1480-1425/1390	1440-1390+	
LH IIIA1	1425/1390-1390/1370	13990+ - 1370/1360	1390+ - ca.1370
LH IIIA2	1390/1370-1340/1330	1370/1360-1340/1330	1370-1310/1300
LH IIIB	1340/1330-1190/1180	1340/1330-1185/1180	1313/1300-1190/1180
LH IIIC	1190/1180-1065/1060	1185/1180-1065	1190/1180-1065

*Tabulka absolutní chronologie
(podle Shelmerdine 2001, 332, Shelmerdine, ed. 2008, 4, FIGURE 1.1., 5,
FIGURE 1.2)*

Pro období pozdně heladské bývá používán termín mykénská kultura. Domnívám se, že to je přesně případ, kdy ne úplně šťastně zvolené pojmenování kultury ovlivňuje naše chápání celého období a to hlavně ve vztahu k ostatním regionům, kdy prostor mykénské kultury rozčleněný geografickými podmínkami (které přímo ovlivňují ekonomicko -

společenskou strukturu) je chápán jako jednolitý, kompaktní, působící na ostatní oblasti jako jeden subjekt. Zvláště v případě Kréty je to velmi patrné z některých typů vyjádření: „mykénská přítomnost na Krétě“, „Knossos ovládali Mykéňané,“ apod. Je zřejmé, že mykénská pevnina rozhodně nefungovala takovým způsobem. Rozhodně disponuje spíše doklady nejednotnosti jednotlivých center a regionů. Je možné sledovat např. vztah jednotlivých center mezi sebou. Jednotlivé paláce a to i ty, které neležely v hraničním pásmu, byly opevněny velmi výrazně. Ani na konci mykénského období, kdy civilizace jako taková byla v ohrožení, se paláce nespojily proti nepříteli, který je ohrožoval, ať to byl kdokoliv. Domnívám se, že reminiscencí na toto období jsou právě Homérové eposy Iliada a Odyssea, ve kterých si destruovaná bývalá aristokratická elita připomíná, jak to být mělo. Tedy v mýtech se odráží jejich povědomí o shodě kultury, shodném původu, shodné civilizační koiné (abychom obešli termín národnost, etnikum), ale zároveň smutek nad tím, že se nedokázali spojit jako v Tróji (podrobně vysvětleno v *kapitole 2.6*).

Regionalizace vývoje mykénské kultury je prokázána přinejmenším pro regiony Argolidy, Achaji, Messenie & Lakonie, Bojótie (Rutter 2005, Wallace 2010, 88 – 91)

2. 5. 3. Mykénská kultura a ostatní Egejda

V rámci našich úvah o tom, jak interpretovat hmotné prameny s cílem pochopit „mechaniku vývoje pozdní doby bronzové v Egejdě, nás zajímá hlavně období, kdy se plně formují mykénské státy soustředěné a ovládané z palácových center. Mechanika jejich vzniku doby center států je jednou ze základních otázek mykénské archeologie. Zůstává však mimo rámec této práce, která se zabývá již rozvinutými formami heladských center. Období jejich vzniku, jak jej vyčlenil Blegen a Wace (Blegen 1921, Wace, Blegen 1939), tedy stupně LH I a II, již nejsou brány v úvahu a stále více se hovoří o vzniku palácových center doby center státních útvarů již v období MH (viz rovněž nové datování šachtových hrobů). (Wright 2008, 232 – 238, 242 - 250)⁸⁰ V souvislosti s diskutovanou problematikou se budeme zabývat obdobím od pozdního LH II stupně. Jedná se o dobu označovanou jako počátek „dominance“ Mykén⁸¹ v Egejdě a ve východním Středomoří. Tedy období okamžitě po destrukcích minojských sídel v LM IB. Jedná se o krétské stupně LM II a LM IIIA.

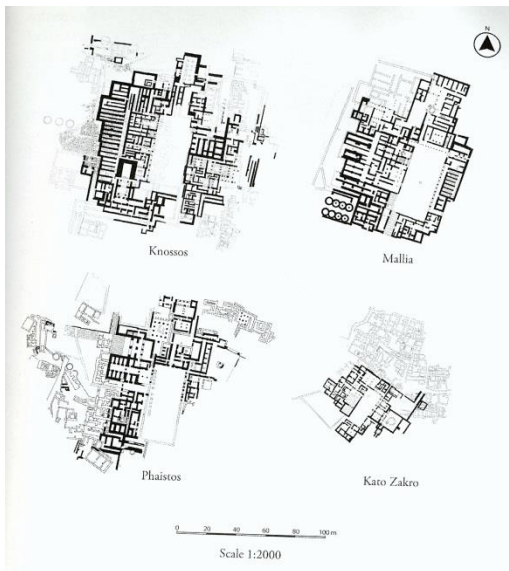
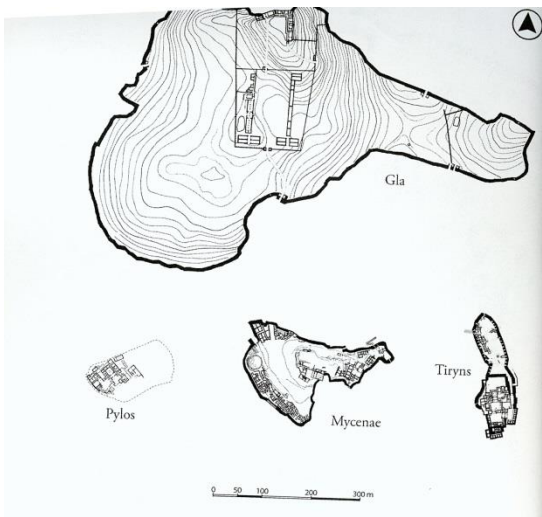
Po dlouhou dobu mykénská kultura zastávala roli řekněme jakési jistoty evropské prehistorie a množství pramenů, jež by bylo možné popsat jako spektakulární, potvrzovalo tento dojem. Avšak se stoupajícím počtem pramenů a detailnějším studiem, vytanuly další otázky, které zpochybňují

⁸⁰ Náčelníci na citadelách byli vítězi antagonismu mezi sebou a vytvořili ze svých sídel symboly moci, ale také reprezentativní sídla. Společenské struktury, které jsme schopni sledovat v obdobích LM IIIA a B jsou tak komplikované, že nutně musely vzniknout na základně dlouhodobého postupného vývoje. (Shelmerdine 2001, 350-351, Wright 2008, 242 - 250).

tradičně opakovaná paradigmata nebo alespoň vyžadují jejich revizi. Je to například již zmíněný problém samotného vytváření mykénské kultury tak, jak byla definována v práci Wace, Blegen 1939. Dnes se zřejmě, že mykénská kultura prokazuje mnohem více kontinuity než diskontinuity s předešlým obdobím MH, než jsme si dosud připouštěli (Wright 2008, Pavúk, osobní komunikace). Cílem naší práce není stopovat proces, na základě kterého se z heladských centrálních sídel stala centra státních útvarů, i když i to je do značné míry nutné k pochopení následujícího vývoje. Naše úvahy však začínají ve fázích LH II, kdy mykénské státy stály na prahu svého zenitu, coby mocenské jednotky. Jejich vrcholem, co se týče koncentrace moci i kapitálu, je počátek období LM III. Bádání se shoduje na tom, že jedním z faktorů, které hrály významnou roli, byla konkurence jednotlivých sídel (Shelmerdine, Bennet 2008, 289). Monumentální centra jsou nazývána paláci a představují soustředění budov obklopujících centrální megaron a obehnaných masivní fortifikací (Crowley 2008, 261 a dále, Shelmedine, Bennett 2008, 290 - 291). Domnívám se, že konsensus není příliš šťastný. Srovnáme-li strukturu a dispozici paláců na Krétě a mykénských paláců, pak vyvstanou zásadní rozdíly. Mykénské paláce mají více rozdílného než společného.⁸² (**Obr. 63**)

⁸¹ Je již více méně konzencem používat výrazy tohoto typu. Právě vztah těchto dvou regionů a jejich vzájemného působení kulturní, jazykové i politicko-mocenské je jedním z hlavních problémů minosjomykénské archeologie, jak je opakovaně v práci zmiňováno.

⁸² V souvislosti s touto problematikou bych ráda uvedla, i když pouze pod črou, častou snahu srovnávat minojské a mykénské „paláce“ a hledat společné prvky bez ohledu na chronologii, topografii, půdorys a jednotlivé prvky. Odstrašujícím příkladem takového přístupu je studie: Lang 1999

Minojské paláce:		Mykénské hrady:
		
Přístup ke komunikacím, blízko úrodné půdy, v mírné krajině.	X	Strategicky umístěné vrcholky kopců na úkor přístupu k půdě a cestám všeho druhu.
Neexistuje opevnění.	X	Extrémní opevňovací systém.
Ashlar masonry.	X	Stavba převážně z neopracovaných kamenů.
Minoan hall, lustral basin, kouloures.	X	Megaron.
Správní budovy, reprezentativní a kultovní. Residenční prostory potlačené.	X	Správa, reprezentace, kult a residence.
Pravidelný čtyřúhelníkový půdorys okolo nádvoří.	X	Půdorys určený topografií, nepravidelný. V centru megaron, vyčlenění úrovně i uvnitř správního centra (Citadela/akropole – hrad – podhradí)
Svatyně uvnitř paláce, ale hlavně mimo palác.	X	Svatyně uvnitř paláce, situace mimo palác je mámo známá.
Rozdíly mezi oběma typy center: 1. Odráží jinou organizaci moci, 2. Nedovoluje použít stejný termín pro jeho označení.		

Obr. 63

Srovnání půdorysů mykénských paláců/hradů a minojských paláců.

Podle mého názoru by bylo výstižnější pojmenovat centra mykénských států hrady, což by také více odpovídalo, jak jejich

topografické a architektonické dispozici, tak funkci a způsobu fungování a operování.

Současné bádání dává také přednost termínu stát před neutrální politíí (Shelmerdine, Bennett 2008, 289), popisuje-li regiony spravované jednotlivými centry, což je podle mého názoru správné (více *Kapitola 2.2*).

Je třeba také si uvědomit, hovoříme-li o mykénské kultuře nebo jak se často stává o mykéňanech (Mycenaeans), co vlastně chceme vyjádřit a popsat, co tento pojem vyjadřuje, co zahrnuje, jak jej chápeme. Máme na mysli lokalitu Mykény a případně její okolí, nebo celou oblast mykénské kultury. Osídlení a společenské formy mykénské kultury nebyly stejné na celém území rozšíření pozděn heladské hmotné kultury. Státy s palácovými/hradními centry nebyly všude. Například v Acháji a v Lakónii⁸³ se nikdy nevyvinula centra rozsahu a podoby Mykén. (Shelmerdine, Bennet 2008, 289). Tito autoři navrhuji, že tyto oblasti patrně operovaly nadále jako vesnické regiony a tudíž pád palácového systému se jich nedotkl přímo, když nebyly jeho součástí, nebo naopak dokonce mohly z této situace profitovat. Zajímavé je, že na dalších stránkách citované studie autoři používají Pylos jako příklad, jak takový mykénský stát byl strukturován a operoval. Považují jej za typický, ne výjimečný. (Shelmerdine, Bennet 2008, 290 – 301)

⁸³ Lakónie byla po celou dobu bronzovou pod vlivem minojské kultury a tvořila jakýsi most mezi oběma regiony, což mohlo vyvolat určité odchylky ve vývoji. Nesetkala jsem se nikde v literatuře s hledáním odpovědi na tuto otázku, ale pouze upozorňuji, že také vývoj lakónie v době archaické a klasické byl odlišný od městských států centrálního Řecka.

Také např. W. Canavagh (1995) dokládá i pro Lakónii státní organizaci. Domnívám se, že archivní nálezy z Pylu dávají jednoznačně za pravdu zastáncům státní organizace pylského regionu.

Dalšími velkými centry byly také Mykény a Tiryns v Argolidě, Théby v Bojótii a Pylos v Mesenii.⁸⁴ K této řadě bývá také dodáván Knossos, který sice jako mykénské centrum pravděpodobně fungoval, ale jeho uspořádání je naprosto odlišné (Shelmerdine, Bennet 2008, 289, 319: note 1) Např. v knosském paláci nebyl nikdy vybudovaný megaron, i když na ostatních krétských lokalitách znovu osídlených v LM IIIA období ano (**Obr. 61**). Je to možná proto, že tradice knosského paláce byla tak silná, že na megaron nebylo ani pomyšlení a kontinuita osídlení si neřádala takové zásadní změny v půdorysu a struktuře tohoto centra.

Domníváme se, že dobře chápeme, jak konkrétně tyto mykénské státy fungovaly, vzhledem k tomu, že disponujeme jak archeologickými, tak písemnými prameny. (Shelmerdine, Bennet 2008, 289). Množství dílčích otázek dokládá, že tento optimismus není úplně na místě. Je sice fakt, že písemné prameny osvětlují mnoho z otázek týkajících se organizace koncentrování bohatství v palácích/hradech, o kterých pro prehistorická období můžeme pouze spekulovat, ale na druhou stranu chybí stejně kvalitní informace o sídlech neprivilegovaných lokalit, tedy těch, jež musely odvádět dávky palácům, jenž neměly přístup

⁸⁴ K velkým palácům patrně příbude i lokalita Agios Vasilios v Lakonii nedaleko dnešní Sparty, kde byl nalezen komplex budov se všemi charakteristikami paláce (fresky, megaron, opevnění, archiv). Poznámáníhodný jsou archivní záznamy evidující počet zbraní v paláci, depozity zbraní v dřevěných bednách a velké množství dobře zachovaných organických materiálů (http://www.yppo.gr/0/anaskafes/pdfs/E_EPKA.pdf, přednáška A. Vasilogamvrou 27. 7: 2013 na INSTAP-EC, Pacheia Ammos: Tracing the Rulers of Mycenaean Laconia: New Insights from the

k zahraničnímu luxusnímu zboží, jenž se podílely pouze na interním obchodě a směně. Sice dnes již víme, že paláce i centra byla obklopena menšími sídly vesnického typu, ale tato sídla známe prakticky pouze z povrchových průzkumů. Jejich pramennou základnu, velikost, architekturu a hospodářskou organizaci neznáme. Existují pro nás pouze jako body na mapě. Tuto mezeru bude třeba budoucím bádáním zaplnit, pokud chceme pochopit nejen tuto fázi, ale také další vývoj. Společnost se neskládá pouze z elity, ale také z masy, která má rovněž historickou kinetickou energii a historický potenciál. Když ne jiný, tak výrobní. Stejně jako společenský vývoj a historický proces nevytvářejí pouze osobnosti. Tento je výsledkem působení (často protichůdného) všech společenských vektorů.

Období, které analyzujeme v této kapitole, bývá často popisováno jako období stabilizace palácové sociální organizace a institucionalizace mocenských struktur (Shelmerdine, Bennet 2008, 290), což je však také irelevantní popis situace. Tato definice nám nepřímou podává, že každý zenit představuje stabilitu, i když trvá jenom krátkou dobu. Stabilita je udržení konstantního stavu po dlouhou dobu, nebo vlastnost předmětu nebo situace, která se nemění, je synonymem pevnosti, neměnného stavu⁸⁵. Ale opak platí právě pro mykénské státy v období dosažení mocenského zenitu. Jedná se o kulminační bod, ne o období stability. Maximální kumulace moci (ideologické, vojenské, hospodářské) vystavila

Excavations at Ayios Vasileios (Xerokambi) near Sparta)
((http://www.yppo.gr/0/anaskafes/pdfs/E_EPKA.pdf

⁸⁵ Akademický slovník cizích slov 1995.

paláce vysokému nebezpečí rozkolísání (destabilizace) systému. Každý vrchol je naopak nestabilní.⁸⁶

2.5.3.1. Jak mykénské hradní politie ve skutečnosti operovaly?

Na základě písemných pramenů usuzujeme, že formální i praktická moc byla v rukou panovníka nazývaného wanax. Pod ním byla celá pyramida dalších aristokratů a úředníků, kteří představovali výkonnou moc (podrobněji dále). Také můžeme s určitou jistotou říci, že hranice mezi jednotlivými státy byly definovány, jak je možné usuzovat na základě archivních záznamů z Pylu (podrobněji dále).

Palácová centra měla některé společné charakteristiky, které jsou materializací její mocenské struktury. V centru paláce byl megaron, coby centrální budova celého systému. Citadela byla opevněná i přes existenci opevnění objímajícího celou aglomeraci. Následovaly další fáze a stupně ochrany tohoto centra. Důležitost jednotlivých sfér se stupňuje od zdola nahoru, směrem k vrcholu. Celý obranný systém byl jistě postaven z praktických důvodů, ale měl také symbolický význam. (Shelmerdine, Bennet 2008, 291). Centralizovaná absolutistická moc má potřebu více a výmluvnějších symbolů, stejně jako praktických, fyzických zábran pro

⁸⁶ Proto současná elita hovoří o udržitelném rozvoji, protože si je vědoma citlivosti kulminačních bodů. (Další otázkou je, do jaké míry je možné historický vývoj zpomalovat, urychlovat, ovlivňovat, nebo třeba i řídit). (Více k aplikaci historických analýz na současnou situaci v Bárta 2011, 19 – 46)

případné konkurenty a nebo odpůrce. Dalším privilegiem elity byla forma pohřbu v tzv. tholech. (Crowley 2008, 268, Canavagh 2008, 330 - 337)

Kolem paláců také existoval systém cest, vodní díla a mosty. (Hope Simpson, Hagel 2006)

Někdy bývá namítáno, že přece stát je veřejně prospěšný, když staví veřejně prospěšná díla, jako komunikace (cesty, mosty), vodní díla apod. To je do značné míry pravda, ale tyto např. komunikace hlavně jemu samotnému. Slouží k rychlejšímu přesunu zdrojů bohatství. Veřejná prospěšnost je dána stupněm reciprocity mezi vládoucí elitou a produkční základnou. Stejně tak systém staví stánky oficiální státní ideologie, ale ke stavbě skutečně veřejně prospěšných staveb (sociální zařízení) je buď nucen, donucen nebo deleguje jiné složky společnosti (asertivní aristokracii, buržoazii, církvev atd.), nebo přímo vyhlásí, že je to problémem každého jedince, jak si poradí.

Právě v těchto souvislostech je velmi sporná definice palácového centra jako redistribučního centra, které přesunuje komodity vyprodukované na venkově do centra a poté je přerozděluje ponechávajíc si daň (Shelmerdine, Bennet 2008, 291). „*There is widespread agreement that the mycenaean palatial sites were redistributive centres, taking in a variety of commodities from their dependences, storing them centrally, and allocating them (or product made from them) again within the kingdom*“ (Shelmerdine 2001, 358)⁸⁷. To by byl téměř komunistický model, ale zároveň model také velmi neefektivní. Když teoreticky připustíme, že

palác měl záměr spravedlivě dělit, tak proč by pohyboval všechny komodity nákladně a složitě na své území a pak je ve velké míře vracel na místo původu, když zvláště pro zemědělství doby bronzové je zřejmé, že s nějakým velkým „sur plus“ nemůžeme počítat. V některých palcích (což je pět nejlépe sledovatelné v Knossu) byly ohromné sýpky, ale také knosské Chariot tablets dokládají, jak bylo nakládáno se soustředěným obilím, které bylo např. vypláceno ženám za odevzdaný textil. Podobný výplatní systém je potvrzený i pro Egypt nebo Chetitskou říši. (Driessen 1990b, Strasser 1997) Některé komodity (jako luxusní zboží), „prerозdělovány“ vůbec nebyly: buď byly soustřeďovány v paláci jako ve finálním cíli (luxusní importované artefakty) nebo byly určeny výhradně pro zahraniční obchod opět realizovaný palácem. Palác přirozeně do určité míry prerозdělovacím centrem byl, ale to co shromáždil, nevracel k původcům, výrobcům získaných komodit. Palác musel platit pracující a dodavatele, realizoval odvody do ideologické sféry (obětiny, fiesty, ceremonie), platil armádu (která sloužila pro ochranu jeho zájmů), investoval do dalšího obchodu (podobně pro Starou říši argumentuje M. Bárta 2011, 25), ale zisk získaný ze zahraničního obchodu byl jeho. Mykénský stát byl tedy centralizovaný a centrální moc exploatovala, využívala a bohatla na práci „neelitního“ obyvatelstva. I přes to, že např. C. Shelmerdine J. Bennet (2008, 291 – 2) definují mykénský systém jako redistribuční, zároveň v jediném odstavci správně poznamenávají: „*However, the Linear B documents only cover those activities of interest to*

⁸⁷ Autorka uvádí, že se jedná o model všeobecně přijímaný, ale i když prakticky totéž opakuje i v roce

the palace, and scholars recognize that much economic activity went on below or alongside the palatial economy.“ Domnívám se, že je to proto, že žádná distribuce směrem ven z paláce neexistovala, což dokládám mírou koncentrace bohatství právě v palácových centrech.

Další otázkou by pak bylo, jak je možné, že některé z palácových výrobků nebyly nalezeny na venkov? Vyskytují prakticky a pouze jenom v centrech prvního řádu a nebo v zahraničí. Je sice faktem, že panovník se musel o moc dělit, musel rozdělovat kompetence, půdu ap., aby jeho moc byla udržitelná (jak bude popsáno dále), ale tato řekněme redistribuce končila u aristokracie sídel druhého řádu. (Podobně také Bárta 2011)

Také palác neovládal, případně neměl zájem o některé výroby jako je hrnčířství, výroba jednoduchých nástrojů a podobně. Mykénské státy nebyly absolutistickými v novodobém smyslu slova, což vyplývalo z úrovně technologie (výrobní i informační). Avšak znovu je třeba zdůraznit, že absence informací z venkovských sídel činí všechny naše závěry značně teoretickými.

Popisované období je naopak obdobím, kdy se sice etabluje státní moc, vznikají monumentální centra, hierarchický systém, systém dokumentace a obchodu, ale zároveň se rozevírají sociální nůžky, zvětšuje se vzdálenost mezi elitou a produkční vrstvou obyvatelstva. Toto vrstvení společnosti můžeme sledovat ve dvou rovinách: jednak na základě archeologických pramenů a jednak na základě písemných pramenů. Vzhledem k absenci výzkumů venkovských sídel, hlavním pramenem jsou

2008, není tomu tak. Naopak ozývají se stále intenzivněji hlasy zpochybňující tento model.

hroby, které skutečně vykazují velmi výrazné sociální vrstvení. I když lépe známe rané mykénské období, tak i pro období LM IIIA – můžeme vyvodit některé závěry. Jednak spektakulární bohaté hroby, které dominují naší pozornosti nejsou tak početné, jak by se na první pohled mohlo zdát a rozpočítají-li se průběhu celé periody, pak usuzujeme, že nejvyšší elita byla opravdu málo početná a že tyto hroby se soustřeďují kolem největších center v Argolidě a Mesenii. Další hroby pak dokumentují celou škálu společnosti od aristokracie až po venkovské obyvatelstvo (až po tzv. doeroi, doerai na úrovni otroků nebo sluhů). V tomto období je to pouze elita, která si buduje tholoi, kdežto nižší vrstvy společnosti se spokojují s jinými typy hrobů od nejcharakterističtějších komorových po jednoduché jámy hrobové jámy. (Shelmerdine 2001, 352 - 353, přehled: Cavanagh 2008, 327 – 354⁸⁸). ⁸⁹

2.5.3.2. Písemné prameny a jejich vypovídací hodnota

Dalším pramenem jsou písemné záznamy. Přirozeně rozluštění lineárního písma B a poměrně velký počet dokumentů je velkým přínosem pro poznání organizace společnosti, struktur moci a její aplikace, stejně jako část hospodářského systému. I když ne vždy jsou interpretace jednotlivých jmen a titulů jednoznačné, přece jenom je možné s jistotou

⁸⁸ V centru zájmu této práce jsou opět téměř výhradně bohaté pohřby.

⁸⁹ V souvislosti s velikostí elitní třídy byla na Masarykově univerzitě zadána diplomová práce na toto téma, jejím cílem je rozdělit známé mykénské hroby do kategorií podle bohatství velikosti a umístit je v čase a prostoru. Tímto způsobem určit, jak přibližně velká mohla být mykénská elita.

rekonstruovat značnou část tohoto mnohoúrovňového systému. V čele státu stál nejvyšší úředník, král, panovník, vládce zvaný WANAX. Toto slovo se objevuje i v homérských mýtech, do angličtiny bývá překládáno jako „Lord“, „Master“, do češtiny jako „král“. V Homérových eposech se již toto označení nevyskytuje. Přesné kompetence, obsah funkce je neznámý. Jeho jméno je uvedeno pouze zhruba 20krát na přibližně 5000 známých tabulkách. Pouze ve dvou zápisech má nějakou aktivní roli. Na tabulce Ta711 z Pylu se setkal s DA-MO-KO-RO, místním pohlavárem. Ze zápisu na tabulce Un2 vyplývá, že se účastnil jakéhosi ceremoniálu ve svatyni PA-KI-JA-NE (Sphagiánes). Další tabulky vypisují komodity na wanaxův banket. Z toho vyplývá, že jeho postavení bylo výjimečné a přímý podíl na pohybu zboží neměl. Je další otázkou, zda nám chybí část evidence (např. korespondence vedená na nestabilních materiálech jakým byl pergamen nebo papyrus), kde patrně jeho oficiální funkce mohla hrát velkou roli. Dalším možným vysvětlením by byl také případ, kdyby jeho funkce byla pouze symbolická. V každém případě wanax měl podíl na ceremoniálních a rituálních fiestách, byl nejvyšším ideologickým vůdcem. Patrně byl tím, který byl pro ostatní nějakou metafyzickou silou delegován zastávat tento post. Je dost pravděpodobné, že se jeho funkce (její praktická a symbolická stránka) podobala panovníkům Předního východu, Chetitské říše, či Egypta, přirozeně s určitými odchylkami. Prozatím neexistují důkazy, které by nám nedovolovaly považovat jej za praktického i ideologického vůdce a nejvyššího představitele.

Dalším stupněm byli tzv. LAWAGETAS (nebo LAWAGERTAS), což bývá překládáno jako „vůdce lidu“. V Pylu i v Knossu je jmenována celá řada těchto vůdců. Jak dokládá tabulka An724 z Pylu jednou z jejich funkcí bylo vojenské velení. Předpokládá se, že wanax seděl na trůnu, kdežto lawagetové na lavicích po jeho boku. Další vrstvou byli tzv. HEQUETAI, ti, jež následují, do angličtiny překládáno jako followers. Jednou z jejich funkcí bylo doprovázet vojenské kontingenty (An657, Pylos, tzv. O-ka tablets), ale zastávaly i jiné funkce. Např. na tabulkách Knossos Am 821, Pylos Es series doprovázejí církevní hodnostáře. Na tabulce z Pylu As656 doprovázejí tzv. DIWIEUS, Diova kněze. Tabulka Cn3 uvádí tohoto kněze shromažďujícího dobytek pro obětování vojenským kontingentem. (Shelmerdine, Bennet 2008, 293 – 4). Mám pocit, že tito Hequetai mohli být něco podobného jaké rytíři raného středověku. Snad by bylo možné si je takto představit.

Další vrstva elity je popisována jako tzv. „collectors“, kteří mají vždy souvislost se slovy agora/a-ko-ra, což patrně znamená shromažďování, sbírání a slovesem ageirei/a-kere, což znamená „on sbírá/shromažďuje“. Z Pylu známe 4 takové osoby, ale v Knossu kolem 25. V Knossu jsou uváděni v souvislosti s vlněným textilem. Je jich zhruba 15. Zdá se, že byli pověřeni přímo palácem a pro něj a jeho zájmy shromažďovali a organizovali produkci vlněných textilií, kontrolovali produkci, přičemž tento obchod byl v přímé kompetenci paláce. Tato individua však měla svůj vlastní jasně daný profit. Z knosských tabulek je také zřejmé, že byli v přímém kontaktu s výrobcí na všech stádiích produkce textilu (uváděni

jsou např. majitelé dílen). Ale tito kolektoři jsou také uváděni v souvislosti s obchodem s parfemovanými oleji. Z Knosských tabulek známe prominentního kolektora parfemovaných olejů dokonce vlastním jménem: Ku-pi-ri-jo. Tito kolektoři nebyli patrně nezávislými obchodníky, jak by se mohlo zdát, ale vzhledem k tomu, že jsou uváděni na centrálních dokumentech, tak je pravděpodobné, že patřili k elitnímu vládnoucímu establishmentu. Je zajímavé uvést, že jejich vlastní jména jsou shodná na více palácích, což by mohlo znamenat, že patřili k elitě používající tradičních jmen. Tato elita patrně byla příbuzná (sňatky) v průběhu celého mykénského světa, stejně jako např. středověká aristokracie.

V pramenech se setkáváme také s tituly, které nám jsou mnohem méně jasné. Jedním z nich je titul QwASILEWS (qa-si-re-u), který je patrně předchůdcem klasického řeckého basileus – král. Překlad slovem král může být dost zavádějící. Tito basileové uváděni jako dohlížitelé nad skupinami dělníků, např. v Pylu (tabulky Jn série) dohlíželi na skupiny kovářů. Bývají jednoduše chápáni jako „předáci“. Jindy bývají uváděni ve stejné souvislosti jako lawagetas, takže jejich postavení mohlo být také poměrně vysoké, ale v rámci menšího regionu .

Z pramenů známe také tituly, které se nám dnes mohou zdát pitoreskní, ale tehdy patrně představovaly regulérní zaměstnání, nebo prostě upřesňovaly kompetence toho kterého jedince: „fig overseers“, „Keybearers“ ad. (Shelmerdine, Bennet 2008, 295).

Slovník elitní titulatury je tedy bohatý a dokládá poměrně komplikovanou strukturu dělení moci, pravomocí a posléze také podílu na zisku. To je dalším důkazem státní struktury mykénských politíí.

Na druhou stranu tituly nebo označení neelitních složek téměř neexistují a z pramenů, které máme v současnosti k dispozici se prakticky nic nedovíme. Určitou výjimkou jsou opět záznamy z Pylu, kde se hovoří o obyvatelích konkrétních center. V čele těchto regionálních center byli tzv. koreter-ové, jejichž titul bývá dáván do souvislosti s úřadem starosty nebo gubernátora, jehož přesné kompetence jsou také nejasné. Obvykle je uváděn v souvislosti se slovem damos. V mykénském období to je geografický pojem, neoznačuje tedy lidi, společnost jako později v archaickém a klasickém období. Obyvatele damu, jeho „občané“ se nazývají opidamioi. Pylské tabulky také dávají jasně na srozuměnou, že tyto obce měla jasné kompetence a vlastní zodpovědnost. Prameny např. popisují, kolik z damu bylo získáno obilí a že jeho obyvatelé byli povinováni prací na obecní půdě. V žádném z pramenů není výslovně řečeno, jaký vztah mělo obyvatelstvo k celé této struktuře, jaké mělo přesně postavení, možnosti volby a pohybu, ale obvykle se uvažuje o povinnosti obyvatelstva poskytovat určité služby a platby paláci, tedy o určité formy vazalství. Rozhodně přístup ke zboží, se kterým se obchodovalo na větší vzdálenosti a k luxusnímu zboží měli prakticky pouze elitní složky společnosti (Shelmerdine, Bennet 2008, 300 – 3)

Přesto, že velkoplošné prospekce řecké pevniny potvrdily poměrně značnou hustotu sídel mykénského období a řada lokalit je uváděna

v písemných pramenech, je jen velmi málo známo o konkrétní organizaci a fungování mimohradních sídel. Prakticky jediným pramenem jsou skromné údaje z tabulek nalezených v archivu v Pylu, nebo v Knossu.

Největším mykénským centrem byly Mykény se zhruba 32 tisíci ha zastavěné plochy a počtem stálých obyvatel pohybujícím se přes 6000. V Argolidě to nebylo jediné urbánní centrum. Také další paláce měly jasně urbánní charakter: Medea, Tiryns, Argos, Lerna, Nauplion, Asine. Také bojótské Théby měly srovnatelnou velikost s Mykénami (28 ha). Několikanásobně větší opevněnou plochu mělo hradní centrum v Gla. Prozkoumané centrum paláce v Pylu má velikost kolem 2 ha, ale povrchový průzkum prokázal podhradí ve velikosti kolem dalších 10 ha, na kterých mohlo zhruba žít 3000 obyvatel. (Shelmerdine 2008, 298 – 9).

Termín mykénská kultura nás často nutí chápat celou oblast jako homogenní, nebo alespoň jako oblast, kde jsou archeologické projevy této kultury shodné, tudíž všude byla zhruba stejná organizace společnosti. Situace však byla poměrně různorodá a paralelně s množstvím analogií je možné definovat i mnoho významných rozdílů (v topografii, architektuře apod.)

Často se uvažuje o tom, jak velké byly regiony, které mělo to které centrum pod svou přímou kontrolou. Obvykle se uvažuje o přilehlém regionu hypoteticky vymezeném geografickými dispozicemi. Určitou výjimkou je pylská doména, pro kterou disponujeme konkrétnějšími údaji dedukovatelnými z písemných záznamů. Jednou z otázek je, jak fungovala společnost argolidské planiny, kde na poměrně malém prostoru

koexistovalo více center, které nebyly zanedbatelné. Např. obvykle se uvažuje o tom, že Tiryns vzhledem ke své velikosti byl stejně významným centrem jako Mykény a tudíž se nějakým způsobem o moc dělily, nebo lépe řečeno: obě dvě centra měla vlastní spádovou oblast, vlastní státní území. (Shelmerdine 2008, 299) To je však jenom teorie, stejně jako by mohlo být pouhou teorií, že Mykény byly hegemonním centrem a ostatní paláce byly centry nižšího řádu. (Obr. 64)

Obr. 64

Mapa Argolidy s vyznačenými známými mykénskými centry

Dříve, než se přikloníme k některé z hypotéz, je třeba kriticky přistoupit k dosavadním znalostem a nepodléhat prvotnímu nápadu jako platné teorii. V této souvislosti bývá často citován Homérův „soupis lodí“,

kde lodě všech ostatních argolidských center, včetně korintských podléhaly velení krále Agamemnona. (Hope Simpson, Lazenby 1970, 65 – 73)

Poměrně podrobné studie byly provedeny pro Krétu a snad v období LM IIIA 1 – 2 ovládal Knossos střední část ostrova, někteří badatelé se přiklánějí k pouze ke knosské doméně v severní polovině střední Kréty, jiní argumentují pro celou střední Krétu včetně Messarské nížiny s Faistem, Agiou Triadou a přístavem Kommos. Problematická je otázka západní Kréty. Chania byla buď místním významným centrem druhého řádu (Bennet 1985), ale dnes po výzkumech B. a E. Hallagerových se bádání spíše přiklání ke značné samostatnosti a navázanosti spíše na region Lakonie (Rutter 2005). Knossos ovládal střední Krétu, možná nějakým způsobem západní. Na východ patrně jeho doména sahala až za malijskou planinu, včetně lasitských hor. Patrně mimo jeho přímou sféru vlivu byl současný kraj Lasithi. (Shelmerdine, Bennet 2008, 299)

Théby měly zřejmě pod kontrolou rozloha kopírují geograficky snadno vymezenou oblastí Bojótie. Kromě Théb se na tomto území vyskytovala další dvě centra: Orchomenos a Gla, palác, který byl vystavěn poměrně pozdě až v LH III stupni. (Shelmerdine 2008, 299)

Nejkomplexnější informace pocházejí opět z Pylu. Pylos ovládal území prakticky shodné se současnou prefekturou Messenie, zhruba 2300 km čtverečných. Na tomto území mohlo žít kolem 50 tisíc obyvatel. Stát byl rozdělen do dvou provincií: před Aigolaion a za Aigolaeiem, podobně jako později v době římské. Rozdělovníkem byl patrně horský masiv táhnoucí se více méně podél osy messinského poloostrova ve směru SSZ –

JJV. Podobnou situaci v Mesenii popisují i antické prameny. (Shelmerdine, Bennet 2008, 299 – 300). (Obr. 65)

Obr. 65
Rekonstrukce pylské politiky

V pylském paláci byly také soustředěny luxusní výroby (stejně jako v minojských palácích) (Shelmerdine 2008, 296), z čehož je patrné, že palácová centra přímo organizovala a jako jediná shromažďovala zisk z některých oborů. Jednalo se např. o zpracování slonoviny, zpracování lápisu, zlata, výrobu skla. Tyto dílny byly nazývány kadmeion (Shelmerdine, 2008, 296). Z tabulek jsou dokonce známá pojmenování

těchto oborů: kuwanoworgos – zpracovatel modrého skla, nebo khrusoworgos (zlatník) (Shelmerdine 2008, 296).

Písemnými prameny je také doložený antagonismus uvnitř těchto mykénských státních celků. V tabulce Ep 704, na řádce 3 se dočteme, že „*Eritha the preistess holds an o-na-to plot (a standard administrative allotment) of communal land from the damos, so much seed: GRAIN 38,4 liters.*“ Na řádce 5 a 6 se uvádí, že „*Eritha the priestess holds and claims to hold an e-to-ni-jo plot for the god, but the damos sazs she holds an o-na-to plot of communal lands, so much seed: GRAIN 374,4 leters.*“ Z toho vyplývá, že Eritha uznávala jenom malou část svých obdělávaných pozemků jako předmět svých povinností a argumentuje, že zbytek je určen církvi (bohu), že je tedy osvobozen z náboženských a kultovních důvodů světskému hospodaření. Z toho vyplývá, že spory mezi obcemi a církevní mocí (jejíž vztah k palácové moci není zcela jasný s tím, že bývají ztotožňovány, nebo alespoň jejich zájmy). Tento údaj je velmi důležitý a patrně tento antagonismus hrál roli v pozdějších fázích, v době krize vyvolané jak zhoršením klimatu ve východním Středomoří, tak s příchodem skupin obyvatelstva ze severnějších regionů. Z tohoto zápisu vyplývá, že takové a podobné spory byly zaznamenávány centrální mocí, tedy že existoval jakýsi centrální „soudce“, které spory řešil nebo nejméně zaznamenával. (Shelmerdine 2008, 300 – 1)

Koreter a jeho zástupce, tzv. prokoretermimo vybírali a shromažďovali daně, které pak dále postupovali centrální moci (vlna, obilí,

olej, textil ad.). Ve své většině se nejednalo o finální výrobky, ale materiál a suroviny určené k dalšímu zpracování. (Shelmerdine 200, 302)

Určování daní nebylo náhodné ani co se konkrétních komodit týče, ani co se týče jejich množství. Povinován byl patrně každý, koho centrální moc považovala za povinovaného. Rozhodně se nejednalo o nějaké dobrovolné příspěvky. To dokládá tabulka Ma z Pylu, ale také podobná sada zápisů z Knossu (tzv. Mc série). Na těchto tabulkách je přesně matematicky vyjádřen poměr šesti základních komodit, které musí palác dostat. Knossos také například pravidelně kontroloval počet ovcí evidovaných ovcí a pečlivě zaznamenával úbytky. Za účelem snadného a průhledného daňového systému (ze strany centrální moci) byly obce rozděleny do daňových skupin, které byly zhruba stejně velké, ty se po čtyřech seskupovaly do jakýchsi okresů a ty poté do geografických provincií, které přímo podléhaly paláci. (Shelmerdine 1973, Killen 1984b)

Bohužel dokladů nemáme dostatek, abychom dokázali přesně rekonstruovat tento systém a nebo všechny komodity, které byly součástí daňové povinnosti. Jistotu máme o surové vlněné látce, která byla produkována mimo paláce posléze v palácích dále zpracována, a o zvířecích kůžích. Každý z obvodů byl povinován šesti základními komoditami. Vzhledem k tomu, že někteří byli vyeliminováni z těchto povinností (dokumenty jasně uvádějí kováře bronzu), tito měli patrně jiný vztah k paláci a jinou pozici v systému hospodářství. (Shelmerdine 2008, 302)

C. Shelmerdine (2008, 302) se domnívá, že tyto daně bylo složité získávat a transportovat a že je jednalo o symbolický systém. Není patrné, proč se tak domnívá, ale naopak si myslím, že výsledkem systému byl velmi konkrétní zisk, který měl teoreticky směřovat k centrální moci, jenž se však musela dělit s mezistupni, které zároveň zaručovaly její samotnou existenci. V tomto směru se naprosto ztotožňuji s modelem vysloveným M. Bártou (2011). Také již zmíněný spor dokládá, že obec se snažila získat komodity, aby mohla splnit svou daňovou povinnost, na což patrně existoval nátlak. Existují také dokumenty (Pylos Mn 162, Mn 456), které dokládají, že některé oblasti odmítli platit daň. Jednoduchá úvaha pak také rodí otázku, odkud by pocházelo bohatství paláců? Je zřejmé, že bohatství paláců pocházelo z obchodu a vysokého podílu zisku vyplývajícího z přivlastnění práce. Musíme vzít v úvahu, že tehdejší technologie nebyla schopna zajistit více než sice patrně dobře organizovanou, ale pouze řemeslnou, tedy ruční výrobu. Technologie se omezovala na některé technické pomůcky, ale rozhodně nedovolovala masovou výrobu. Více rozvinuté technologie byly v dopravě spíše než ve výrobě. Lodě a vozy mohly zabezpečit poměrně bezpečný a rychlý přesun velkého množství komodit. Z toho vyplývá, že masová výroba, která zajistila ohromné soustředění bohatství v palácích, byla zajišťována masou řemeslníků. Palácová elita však aplikovala velice efektivní taktiku: suroviny nebo polotovary si zajišťovala prakticky zadarmo. Získávala je formou daní, přičemž finální výroba byla přímo pod kontrolou paláců a tudíž práce byla téměř zadarmo. Avšak zisk z prodeje prestižního zboží

zůstal v rukou palácové elity. Doklady o takovém způsobu produkce máme jak z Pylu, tak z Knossu. Do paláce se transportovaly komodity jako vlněné látky, olej, kov, které se pak dále zpracovávaly na luxusní výrobky. Existovaly také osoby, které byly přímo zodpovědné za to které odvětví (collectors). Poté ti, kteří pracovali na zpracování polotovaru nebo suroviny do finální podoby byli někdy označováni jako královští dělníci Tito byli odměňováni v některém případě půdou, jindy potravinami. (Shelmerdine 2008, 304).

Na tomto místě se nabízí otázka, jaký byl jejich status. Jednalo se o svobodné občany v dnešním slova smyslu, či byli vázáni na palác a jejich vůle ve svém postu setrvat byla omezena, a případně v jaké míře. Tato otázka nebyla dosud řešena jinak než hypoteticky. Sice prameny nás výjimečně informují o zajatcích, kteří patrně byli nuceni v zajetí pracovat, na tabulkách se se smyslu otrok nebo sluha vyskytují slova doerai nebo doeroi, ale na druhou stranu přímé doklady otroctví nemáme. I když fakt, že prameny tvořené elitou nezmiňují status otroctví ještě neznamena, že všichni členové společnosti měli stejnou možnost svobodné volby.

Je také třeba brát v úvahu specifika každé výroby. Například v Knossu byla výroba textilu poměrně decentralizovaná a na finalizaci výrobku se podílely venkovské přadleny a vyšivačky. Palác shromažďoval až finální výrobky. Na druhou stranu v Pylu přibližně o století později, byla celá produkce centralizovaná. (Killen 1964, 1974, Chadwick 1988, Halstead 2001, Shelmerdine 2008, 305).

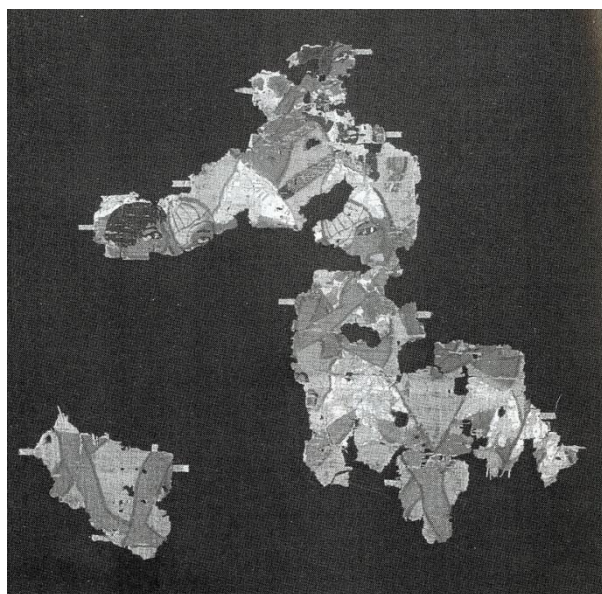
Jak již bylo naznačeno, mykénské dokumenty také rozeznávají různé typy vlastnictví půdy. Některé systémy připomínají instituce raného středověku ve střední Evropě: regionální pohlaváři přímo odpovědní centrální palácové moci dostávali podíl z komunální půdy (Pylos An 830) a mohli se podílet na obchodu s některými komoditami.

Uvažujeme-li o mocensko-ekonomickém systému mykénských států, je třeba brát v úvahu tři aspekty:

1. omezenost našich znalostí získaných z písemných pramenů. Prameny jsou nekompletní, nemáme signifikantní množství ze všech paláců nebo větších center a proto je třeba zvýšené kritičnosti při jejich analýze, zvláště snažíme-li se získat informace obecné, platící na celém prostoru heladské palácové kultury.
2. z toho vyplývá další aspekt. Každý stát se vyznačoval určitými specifiky vyplývajícími z geografické polohy, přístupu k základním surovinám, vlastní kulturní tradicí a historii. Nejmarkantnější rozdíly jsou mezi knosskou politíí, pylskou a patrně argolidskými centry, jak bylo diskutováno výše.
3. Také je třeba brát v úvahu, k jakým závěrům máme tendenci tíhnout, vzhledem k tomu, že se nám archeologické doklady získané v jeden moment jeví jako

zmražené v čase (Fernandes et al, 2011). Tuto chybu dělají i někteří badatelé, kteří popisují následující fázi, tedy období úpadku, jako destabilizaci společenského systému, přičemž tento nebyl nikdy stabilní. Jeho vývoj vedl ke krizi od samého počátku. Systém nějakým způsobem vznikl, rozvíjel se a překonal. V tomto procesu hrály roli jak dostředivé, tak odstředivé síly, jedinci i společenské skupiny, sousedé bezprostřední i vzdálení, ale také v neposlední řadě přírodní prostředí. Pylos vypadal jinak v době, ve které byly zapsány námi nalezené archivní záznamy, jinak na začátku nebo na samém konci sledované periody.

Přesto, že státní útvary zcela jistě musely disponovat vojenskou silou, což potvrzuje také Homér, v samotných textech je zmínek velmi poskrovnu. Osoby spojené s armádou jsou zmiňovány jen zřídkakdy. Několik textů z Pylu zmiňuje veslaře a také jakési pobřežní hlídky. Není zřejmé, zda se vůbec jednalo o vojenské či civilní posty. (Shelmerdine 2008, 306). Armáda je však doložená i ikonograficky. (**Obr. 66**)

Obr. 66

Pravděpodobně mykénské muži ve zbrani (papyrus z el-Amarna)

Další absencí v textech jsou zmínky o obchodu jako takovém nebo obchodu mezi jednotlivými centry. Pouze jedna tabulka nalezená v Mykénách zmiňuje látky určené pro Théby. Také v knosských textech se vyskytují řídké zmínky o textilu označeném adjektivem *xewnia*, což bývá překládáno jako textil určený k exportu. (Shelmerdine 2008, 307).

Je také třeba mít stále na paměti, že informace z hliněných nosičů představují jenom malou část tehdy vedených záznamů. Jak známe např. z vraku Ulu Burun, na palubě se nacházely dřevěné desky potažené voskem s vyrytými záznamy (seznamem komodit a dalšími informacemi). (Obr. 67) Takové materiály se v suchozemských archeologických kontextech nezachovaly, i když dokonce Homér podobný artefakt popisuje⁹⁰. (Bass 1987, 730 – 1, Pulak 1998, Bachhuber 2006).

⁹⁰ „...he sent him to Lycia and gave him baneful sings in a folding wooden tablet.“ Illiad, Book VI, line 169 (Bass 1987, 730)

Obr. 67

*Dřevěné destičky pokryté vrstvou včelího vosku, do kterého se styllem psalo.
(Rozměry jednoho listu cca 10 x 7 cm)*

Někteří autoři uvažují o možnosti centrálně organizovaného zahraničního obchodu vedeného z jednoho centra, příkladně z Mykén (Shelmerdine 2008, 307), ale domnívám se, že indicie jsou spíše opačné. Z tabulek nevyplývá žádná komunikace mezi paláci. Záznamy o pohybu zboží z jednoho paláce do druhého jsou výjimečné. Ve skutečnosti existuje pouze jeden zápis o látce určené pro Théby, přičemž není jasné, zda se skutečně jedná o bojótské Théby. (Shelmerdine, Bennett 307 a Note 58)

Rozsah a organizaci zahraničního obchodu skutečně z písemných pramenů neznáme.⁹¹ Je zaběhnutým paradigmatickým, že M(m)ykény byly dominantní velmocí zahraničního obchodu právě v období LM IIIA – B

⁹¹ Ani egyptské prameny se nezmiňují o obchodě jako takovém, ale o darech proudících k faraónovy z ostatních oblastí Středomoří a Předního východu. (MacGillivray 2009)

vzhledem k nálezům keramiky v celém východním Středomoří, ale tato keramika jako celek nebyla dosud examinována ve smyslu fyzické distribuce, jak si všímá např. L. Preston (2008, 310). Fakt, který by naopak potvrzoval převahu mykéňanů nad Krétany ve zkoumaném období, je změna nápisů v egyptských pramenech, kde byly vymazány nápisy Keftiu a nahrazeny slovem Tanaja (Shelmerdine 2001, 353). To je sice výmluvné, ale otázkou je, zda elita na Krétě v tomto období také sama sebe nepočítala mezi „Tanaja“ a nebo zda Egypťané nechápali celou egejskou oblast jako Tanaja.⁹² Pro těžiště zahraničního obchodu na pevnině by také svědčilo větší množství východních importů na pevnině, a to hlavně na centrálních palácových centrech. Tyto importy dokládají kontakty mezi samotnými panovníky. V Mykénách byly nalezeny předměty s kartušemi Amenhotepa III. a jeho manželky Tiy. Tyto předměty byly deponovány v kontextech LH IIIB, i když Amenhotepova vláda je současná LH IIIA fází. Tento nález by také svědčil o centrálním, případně hegemonním postavení Mykén a pokud ne, tak alespoň o jeho diplomatických velmocenských vztazích. Ale ani ostatní centra nebyla mimo kontakty s ostatními zámořskými mocenskými centry. Např. v Thébách byl nalezen pečetní váleček krále Tukulti-Ninurta I z Assýrie. (Shelmerdine 2001, 354)

Ale ani přítomnost artefaktů, které bez pochyby pocházejí z Kréty jak na mykénských centrech, tak na Kypru není možné přehlédnout. (D'Agata, Moody 2005, 13, Karageorghis 1998)

⁹² Obchodem v době bronzové se zabývalo množství prací. Nejdůležitější: Gale, ed., 1991, Laffineur

Je doloženo jak texty, tak archeologicky, že některé výroby a obchod s některými komoditami nebyl paláci kontrolován, či evidován. Jednalo se hlavně o obchod vnitřní a venkovský. Nebyla kontrolována produkce keramiky. Pouze palácová keramika byla produkována tzv. královskými hrnčíři. (Shelmerdine 2008, 308)

Stejně tak absentují zmínky o běžných potravinách, které jsou často identifikovány archeologickým výzkumem (obilniny, čočka, fazole) a v textech prakticky chybí jakákoliv zmínka (Killen 2005). Na druhou stranu olivový olej a víno, byly pečlivě evidovány, protože patřily do sféry zájmů elity (Shelmerdine 2008, 308).

Také z mykénských tabulek jsou čerpány informace o ostatních „národech“ nebo lépe obyvatelích jiných regionů. Zmiňován je Kypr (A-ra-si-jo, Alašios = Kypřan), Egypt (ai-ku-pi-ti-jo, Aiguptios = Egyptan, egyptský) Např. skupiny některých dělníků byly cizinci: asiwia = Asiaté zmiňovaní jako textilní dělnice v Pylu, ki-ni-di-ja, Knidiai = knidejští, mi-ra-ti-ja, Milatia = miletští a další skupiny také známé z pylských dokumentů (Shelmerdine 2001, 354)

Patrně zvýšená potřeba zboží vhodného k vývozu, k obchodu, ale také pro vlastní spotřebu vyvolalo nutnost získávat pracovní sílu i z jiných oblastí východního Středomoří. V této souvislosti se nabízí jedna z možností vysvětlení vylidňování Kréty od LM IA období. Je možné, že někteří jedinci se stěhovali na pevninu, ale také, i když zřejmě o něco později i dělníci či zemědělci.

and Basch,eds. 1990, Cline 1994.

Kompletní rekonstrukce vztahů ve společnostech je velmi komplikovaná. Otázky, nad kterými uvažuje současná archeologie jsou prakticky stejné od počátku zkoumání této problematiky. Organizace společnosti, vztahy jednotlivých sídel, vztahy Kréty a pevniny jsou stále aktuální. (D'Agata, Moody 2005) Dnes je patrné více než jindy, že výzkum venkovských sídel je primárním požadavkem. Dalším je pak týmový přístup napříč širokým regionem, regionu, ale hlavně úzká specialistů na minojskou Krétu a mykénskou pevninu. Dokud nebudeme disponovat vyrovnanou pramennou základnou, budou všechny neznámé na straně rovnice, kam je třeba dosadit data týkající se mykénského venkova. Paláce by nemohly bez venkova a jeho každodenní práce existovat. Je to nutná a klíčová základna jejich existence, jeden ze zdrojů bohatství, proto je třeba se v příštích letech soustředit na výzkumy i těchto lokalit.

I v současnosti jsou stále získávány nové prameny, i když archivy odpovídající velikosti Knossu i Pylu prozatím nikde nebyly odhaleny. Jedním z nejvýznamnějších nových nálezů jsou skartované tabulky nalezené v dlažbě ulice v Thébách nalezené pod současnou Pelopidovou ulicí. Jedná se zhruba o 250 tabulek. (Aravantinos 1995). Nové nálezy prozatím obohacují v současnosti známou slovní zásobu a potvrzují, že administrativní systém na všech mykénských centrech byl veden velmi homogenním způsobem, což někteří badatelé právem chápou jako jeden z důkazů, že heladská pevnina alespoň v některých případech operovala jako homogenní jednolitý celek (Shelmerdine 2001, 354).

Dnes vyvstává mnohem více dílčích otázek, případně jsou zpochybňovány závěry, které se do nedávna jevily jako naprosto zřejmé. Takovým problémem je mimo jiné vznik lineárního písma B. Ještě před zhruba 10 lety bylo bráno jako nediskutovatelný fakt, že lineární písmo B vzniklo z lineárního písma A. (tento názor: Palaima 1988) V současnosti je situace hodnocena odlišně. Pouze 16 z 89 znaků jsou shodné v obou systémech. Tento fakt bývá překonáván tezí, že mykéňané měli tendenci radikálně změnit vše, co přejali. (Shelmerdine 2001, 351). Dnes se již tento názor nejeví jako správný. Nejstarší známé ideogramy lineárního B písma byly nalezeny na lokalitě Kafkania (7km severně od Olympie) a byly datovány již do kontextu středně heladské periody. (Arapogiani et al. 1999). Sice se jedná o ojedinělý nález, ale není možné jej přehlížet nebo podceňovat. Samozřejmě, že kontakt s Krétou hrál roli a právě v době, kdy užívání lineárního písma A kulminovalo (MM II – LM IA), ale rozdíly mezi oběma oblastmi jsou markantní. Minojské lineární písmo A bylo užíváno na celé řadě nosičů od tabulek, nodulů, závěsných popisek, pečeti pergamenových dokumentů až po nápisy na keramice, z mykénského prostředí takovou škálu neznáme a zápisy se omezují více méně pouze na tabulky s hospodářskými zápisy.⁹³

Je třeba také dodat, že další chronologicky nejstarší nález lineárních B záznamů pochází právě z Kréty, z kontextu tzv. „The Room of the Chariot tablets“ v Knossu a je datován do LM II. Na pevnině do období LH IIIB1 nemáme analogický nález (Driessen 1990b). Pouze v Pylu bylo

⁹³ Nápisy na keramice, pečeti, štítky jsou také známy z velkých palácových center, ale statisticky tvoří

nalezeno několik skartovaných tabulek, které paleograficky hodnoceno předcházejí hlavnímu depozitu a mohly by tudíž být datovány do LM IIIA stupně. (Shelmerdine 2001, 352).

2.5.4. Mykény v předovýchodních písemných pramenech

Hovoříme-li o historii egejské oblasti v pozdní době bronzové, nesmíme opomenout ani pohled sousedů na tuto oblast. To nebývá obvykle zahrnuto do syntéz o egejské prehistorii přesto, že současné bádání s těmito informacemi pracuje. Je však skutečností, že některé popisy obsažené v těchto pramenech nejsme schopni identifikovat nebo s jistotou potvrdit, zda se hovoří o obyvatelích egejské oblasti či nikoliv. Tyto prameny nám však zcela jistě poskytují informace, jak tehdejší předovýchodní elita chápala a viděla události v širším regionu.

První informace v chetitských pramenech, které by se mohly týkat mykénské pevniny pochází z období vlády krále Tudhaliase II. (pozdní 15. století). V době jeho vlády Madduwatas, vládce jakéhosi centra západní Anatólie musel opustit své území, protože na něj zaútočil Attahassiyas, tedy muž z Ahhiya, což bývá interpretováno jako „Achájec“. (Bryce 1989, 298) Chetitský král však zasáhl ve prospěch zmíněného Madduwatase, který je poměrně často citovaný v souvislosti se západním pobřežím Malé Asie. Jeho jméno se objevuje i v pramenech z období vlády krále

okrajovou skupinu.

Arnuwandase, následníka Tudhaliase II., jenž si na něj stěžuje, že zaútočil na Kypr, přestože věděl, že Kypr patří „do sféry vlivu“ chetitského krále. Madduwatas odpověděl listem, ve kterém zdůvodnil svůj útok. Přistoupil k útoku, protože tak učinili i muži Attahisyovi i Pigayovi, ale zároveň vyjádřil, že pokud si král bude přát, uzná svrchovanost chetitského krále a případně mu předá získané zajatce. (Nowicki 2000, 259) Z těchto informací vyplývá, že existovali vládci menší útvarů, kteří se účastnili výbojných aktivit a bylo možné připojit jakékoliv území, kde neexistovala síla schopná jej ubránit, ale také existovala autorita většího a silnějšího. Jména panovníků není možné automaticky propojit s mykénském Řeckem, nebo dokonce s panovníky konkrétních center. Attahissiyas a Pyggayos bývají propojováni s pevninskými i knosskými pány. (Nowicki 2000, 259)

V následujícím období, cca 1370 – 1320 před n. l. byly zaznamenány podobné útoky jak na Kypr tak na Egypt. V amarnských textech jsou uvedeni tzv. Lukka warriors. Jejich vlast je tradičně umisťována do Malé Asie (Bryce 1974, 1992, Mellink 1995). Je pravděpodobné, že mohli být v nějakém kontaktu i s Krétou a argolidskými centry.

V tomto období se také poprvé setkáváme s titulem krále Ahhiyawů, a to v době vlády chetitského krále Mursilise II (kolem 1320). (Bryce 1989, 299) Konkrétně společně s králem Arzawy dobyl Milawandu (Niemeier 1998, 40). Chetitě získali Milawandu zpět, král Arzawy podle pramenů odplul zpět přes moře a vrátil se na svůj ostrov. Millawanda bývá dávána do souvislosti s Milétem. Arzawa by mohla být Krétou. Tato událost by mohla případně dokladovat účelová spojení jednotlivých mykénských

panovníků. (Nowicki 2000, 260). Ve stejném období (tedy z našeho pohledu v období LH IIIA2) je v ugaritských listech popsán návrat lodí z Kaptury, která opět bývá spojována s Krétou (Astour 1981, 29).

Následující období (1320 – 1200/1190) je naprosto klíčovým pro pochopení událostí v Egejdě. V době vlády krále Hattusilise III. (2. čtvrtina 13. stol.) je v chetitských pramenech uveden jakýsi Piamanadu označovaný jako agresor a útočník. Tento Piamanadu je patrně vazalem krále Hattusilise II., ale zároveň je otcem vládce Millawandy (otcovský vztah by také mohl být symbolický – ve smyslu určitých závazků vládce Millawandy směrem k Piamandovi). Chetitský král se snažil Piamanadu polapit, ale ten se nalodil s celou svou rodinou na loď a odplul na ostrov, který patřil králi Ahhaiawovi. Jemu si stěžuje chetitský král, aby uprchlíka vydal a nebo jej donutil dostavit se k vyjednávání. (Bryce 1989, 300, 304). I zde je problém s identifikací nechetitských králů a území, kde se pohybují. Oblasti Argolidy nebo Kréty jsou patrně nejpravděpodobnějšími kandidáty.

V období druhé poloviny 13. století bylo chování krále Ahhiyawu popisováno jako velmi výbojné. Aktivně se účastnil dynastických konfliktů na západě Malé Asie. (Nowicki 2000, 262)

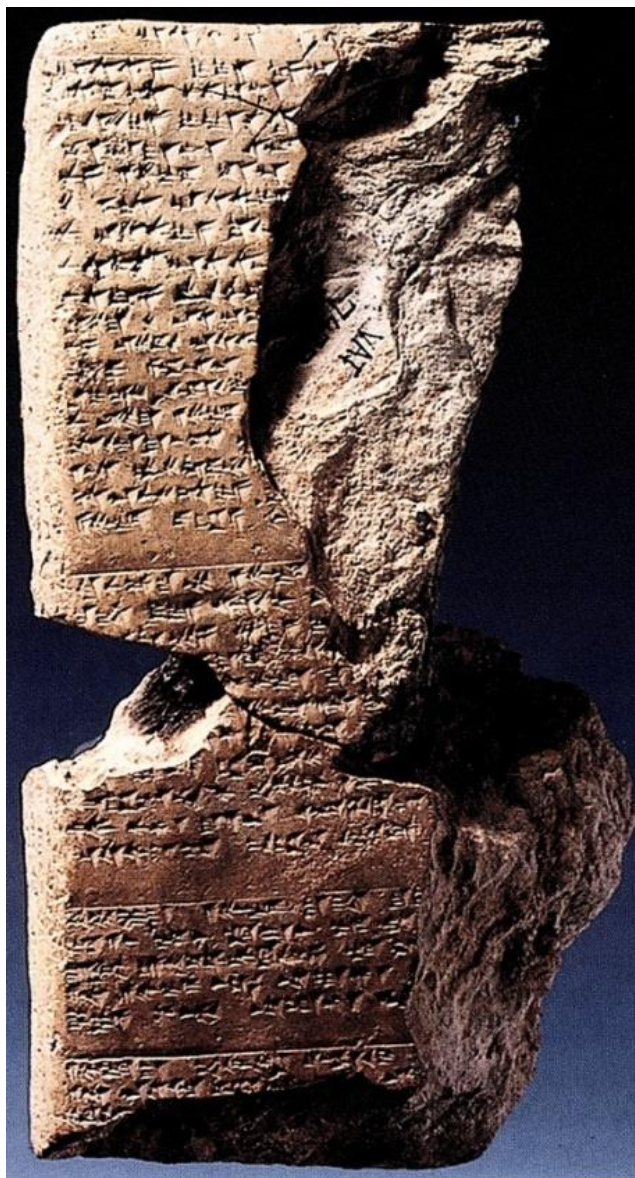
Dalším důležitým dokumentem je tzv. Manapa Tarhunda letter (Bryce 1989, 302), kde opět vystupuje Piamanadu, který tentokrát zaútočil na zemi Laz Pas a společně se svým synem Atpou, který byl vládcem Millawandy, zabrali oblasti kolem řeky Seha a zemi Mira. Piamanadu společně s králem Ahhiyawa provedli cosi ve Wiluse. Král Willusy, který

byl vazalem chetitského krále, byl svržen a musel uprchnout. (Singer 1983, 214).

Na konci výše zmíněného období, tedy v období současném s vrstvami Tróji VIh, byly vzájemné útoky těchto center velmi četné (Easton 1985, 195). Jedná se o horizont, kam je dnes umísťováno datum trojské války (souhrnně: Bryce 2010, 476). V tomto období bylo patrně časté účelové spojení mykénských vládců, jemuž je někdy egejskou prehistorií připisován titul mykénská konfederace (např. Nowicki 2000, 260, 262). V chetitských pramenech se přímo nehovoří o konfederaci, ale chetitský král písemně komunikoval s králem Ahhiyawy, který byl chápán jako představitel expanzní síly složené z více subjektů. Např. chetitský král na něj apeloval, aby jeho korzáři neútočili na chetitské državy. Je velmi pravděpodobné, že v těchto aktivitách muselo být aktivováno velké množství mužů. (Nowicki 2000, 262).

V druhé polovině 13. století v době vlády chetitského Tudhalia IV byla situace patrně velmi dramatická a plná událostí spojených s násilím. Z tohoto období pochází také tzv. Milawata letter. (**Obr. 68**) V něm se píše mimo jiné, že chetitský král připojil Milawatu ke svému území. Srovnáme-li tento údaj s trojskými stratigrafiemi, pak již na konci stratigrafie Tróji VI není mykénská přítomnost patrná. Tedy kolem r. 1250. (Sperling 1991, 156) Tehdy také končí korespondence s králem Ahhiyawy. (Nowicki 2000, 262 -3). Patrně z tohoto období také pochází tzv. Sausgamuwa treaty, kde jsou podepsáni rovnocenní panovníci: král Babylónie, Assyrie, Ahhiyawy,

jehož jméno bylo však vymazáno (Bryce 1989, 304). Destrukce v LMIIIB my mohly mít souvislost s těmito událostmi (Kanta 1980, 324).

Obr. 68
Tzv. Milawata letter

Je možné shrnout, že období 2. poloviny 14. a celé 13. století byly vojensky velmi aktivními etapami. Je velmi pravděpodobné, že páni mykénských center se aktivně podíleli v těchto událostech, což mělo vliv, jak na jejich počáteční vzestup a prestiž, tak patrně na jejich pád, jak bude diskutováno v následující kapitole (2.6).

2. 6. Kolaps tzv. palácových politicko-ekonomických politíí.

Destrukce mykénských hradních politíí, změna sídelního systému na Krétě, analýza příčin.

“Collapse...presents in dramatic form not the end of social institutions, but almost always the beginning of new ones.”

(Einsensstadt 1991, 241)

2. 6. 1. Úvod do problematiky

“V posledních dvaceti letech bylo uděláno velmi mnoho, jsme mnohem blíž k pochopení doby, ale jako by nám stále něco unikalo. Ještě to nemáme pevně v ruce.” (M. Tsipopoulou.⁹⁴)

Předchozí bádání popsalo období pozdní doby bronzové a rané doby železné, tedy období, kdy absentují písemné doklady, jako dobu temna, tzv. Dark Age (Desborough 1972). Od konce 80. let 20. století se na toto období soustředila pozornost a náš pohled na dané období je v současnosti skutečně podstatně bohatší. Když Desborough (1972) publikoval svou syntézu, měl k dispozici na 20 známých lokalit. V roce 2000 v publikaci K. Nowického je uvedeno již na 120 lokalit (**Obr. 67**).

Množství informací, které absentovaly, byly získány (např. poměr sídlišť a pohřebišť na Krétě ad.), byla velmi obohacena pramenná základna o nové výzkumy (Monastiraki Chalasmenos, Chamalevri), o revize starších (Kavousi Kastro, Vrontas, Karfi), ale také byly prozkoumány lokality nové (Chania). Přesto množství prázdných míst nebylo zaplněno, stejně tak jako vyvstalo množství nových otázek. C. Shelmerdine (2001, 375 – 6) uvádí, že sice bylo učiněno mnoho od poslední revize v roce 1978, ale příliš se nezměnila tematika diskuse a naše pochyby zůstávají na stejných místech jako tehdy. To do určité míry platí i dnes a to hlavně pro pevninu. Region Kréty byl v tomto směru mnohem intenzivněji probádán a hledání archeologů se přesunulo jinam (analogické hodnocení také Wallace 2010, 88). Dnes je již zřejmé, co se stalo a v jakém měřítku. Otázky zůstávají v oblasti upřesnění proč a jakým způsobem. Rozdíl mezi zaměřením výzkumu na Krétě a na řecké pevnině je patrný. Potřeba zkoumat venkovská sídla je stále opakována, determinuje naše interpretace, které jsou tedy vzhledem k této absenci z velké části výrazně hypotetické.⁹⁵

Těžiště bádání se zvláště v posledních letech přesunulo směrem k přechodu k archaickému období a k mechanice krystalizace klasické řecké společnosti spíše než k rozpadu palácových struktur. Na syntézy

⁹⁴ Osobní komunikace (INSTAP 2011)

⁹⁵ Těsně před odevzdáním práce jsem diskutovala některé problémy s dr. T. Broganem a shodli jsme se na tom, že na Krétě je pramenná základnamnohem reprezentativnější než na pevnině a tudíž, že je možné klást mnohem detailnější otázky. Dnes prakticky neexistuje region, kde by neproběhly výzkumy větších center i menších sídel, pohřebišť nebo nebyl realizovaný a publikovaný povrchový průzkum. Stejný dojem vyjádřil i dr. J. Davis, bývalý ředitel Americké archeologické školy v Aténách při své návštěvě Kréty v létě 2013.

typu Nowicki 2000, Wallace 2010, Erickson 2011 pevninská archeologie stále čeká.

Problematika tohoto období bývá řešena jak odděleně pro jednotlivé egejské regiony – řeckou pevninu, Krétu, egejské ostrovy a západní maloasijské pobřeží, ale také pro celý východostředomořský region dohromady a to hlavně v souvislosti s mořskými národy.

Už samotné chronologické vymezení tohoto období je problematické a bezprostředně se do něj promítají naše interpretační přístupy. Na pevnině toto období začíná poněkud dříve. První velké destrukce palácových center jsou datovány již k přelomu LM IIIA/B. Na Krétě bylo opuštěno pobřežní pásmo v LM IIIB a o něco dříve přestává Knossos fungovat jako palácové centrum. Vzhledem k těmto specifikám byla tato kapitola koncipována tak, že nejprve sleduje doklady tohoto komplikovaného procesu na pevnině, poté na Krétě, stručně doplňuje data z egejských ostrovů a dalších oblastí (Anatolie, Přední východ, Egypt) a poté jsou tyto údaje sumarizovány. Problematika tohoto období je extrémně komplexní a zasahuje daleko v pojetí geografickém, ale také společenském, že bylo třeba vybrat pouze ty informace, které přímo ovlivňují historické interpretace a ilustrují způsoby chápání této problematiky.⁹⁶

⁹⁶ Problematika konce DB a počátku doby železné v Egejdě byla také prezentována na XII. Mezinárodní konferenci Doba popelnicových polí a doba hlaštatská, v květnu 2012, kde autoři (Věra Klontza-Jaklová a Manolis Klontzas) vyzvali k vytvoření týmu specialistů ke komplexními makroregionální analýze problematiky této doby.

2. 6. 2 Období LM IIIB 2 – PG na mykénské pevnině⁹⁷

2.6.2.1. Charakter destrukcí

První destrukce mykénských paláců byly datovány, jak bylo zmíněno výše, na přelom fází LH IIIA a B. První plošné destrukce, které zasáhly většinu (argolidských paláců) jsou zaznamenány v polovině fáze LH IIIB. Za nejranější destrukce bývají považovány destrukce citadely v Tiryntu a skupina domů zvaných Oil merchants group vně mykénské citadely. O něco málo později došlo k destrukcím paláce Gla. Thébské destrukční stratigrafie datované do LH IIIB1 jsou nejisté. (Shelmerdine 2001, 372). Po těchto destrukcích následovalo zpevnění a rozšíření fortifikačního systému jak v Mykénách tak v Tiryntu. Také hrad v Medey vykazuje aktivity zaměřené na zpevnění opevnění a to v průběhu 13. století, patrně v pozdní LH IIIB1.

Destrukce v Mykénách a v Tiryntu bývaly dávány do souvislosti se zemětřesením a to hlavně autory terénních výzkumů (Kilian 1980, 1996, French 1996, 1998, Iakovides 1996). Jako protiargument je možné použít námitku, jak by potom byla vysvětlena zvýšená aktivita v budování opevnění? Také geologové a seismologové jsou v současnosti velmi

⁹⁷ Velmi přehledný stav bádání (včetně přehledu literatury , interpretačních modelů a specifíc jednotlivých regionů řecké pevniny) je publikován na http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=615 v řadě přednášek J. Ruttera.

skeptičtí k možnosti jakési „seismické bouři“ 13. a 12. stol. Před n. l., ale také k možnosti, že by zemětřesení poničilo uvedené aglomerace způsobem, jakým byly destruovány, jak uvádí C. Shelmerdine (2001, 373). V tomto období bylo zasaženo celé východní Středomoří (Ward, Joukowsky 1992) a v současnosti se většina badatelů již shoduje na tom, že lidský faktor hrál zásadní roli (Shelmerdine, 2001, 372,).

Po první vlně destrukcí je v Mykénách i v Pylu sledován proces centralizace jak zásob, tak administrativního systému, ale také zvýšené aktivity s cílem zkomplikovat přístup nežádoucích elementů k centrálnímu megaronu a centrálním zásobnicím (Iakovides 1983, 24 - 34).

Sídla v Tsoungize a Nichorii byla opuštěna na přelomu fází LM IIIB a C a také keramika z posledních destrukčních fází v Mykénách a Tiryntu pochází z tohoto horizontu. Rovněž destrukce paláce v Pylu je s největší pravděpodobností tohoto data (Wright 1984).

Ale způsob destrukce či kolapsu stávajícího systému nebyl uniformní. Například povrchový průzkum messinského regionu prokázal, že došlo patrně k hromadnému vylištění již před počátkem LH IIIC fáze, neboť keramika tohoto stupně zde absentuje (McDonald, Rapp 142 - 3). Osídlení pokračuje na citadele v Mykénách, v Tiryntu, Medee a Athénách a dalších lokalitách v Argolidě, v Korakou, v Chalandritse a v Derveni.

Existují i lokality, které nedokládají žádné destrukční vrstvy: Tychos Dymaion v Acháji, Asine v Argolidě, Panakton v Bojótii, Elateia ve Fokidě, Palaikastro v Arkadii ad. Avšak i na těchto lokalitách jsou patrné

změny. Např. v nálezových celcích se objevuje ručně robená keramika stejně jako na lokalitách, kde se sídlilo na konsolidovaných destrukčních vrstvách. (Shelmerdine 2001, 374- 5).

Další změnou, která jde napříč celou mykénskou kulturou je opuštění administrativního systému na přelomu fází LH IIB/C. Také v této době megara v Mykénách a Tiryntu přestala být užívána, v Médey bylo demontováno a přestavěno, v Pylu opuštěno. Pro stupeň LH IIIC nemáme žádné písemné doklady. (Shelmerdine 2001, 374).

Doklady o době změn nemáme pouze z archeologických výzkumů, ale také z písemných dokladů. Tabulky z Pylu dokládají stavbu hlídkových věží na pobřeží, patrně reflektující zvýšené nebezpečí z tohoto směru. Dokumentují také nepřímé doklady složitosti doby: např. odmítání platit daně, spory o půdu ap. (Shelmerdine, Bennet 2008, 300)

Dlouhou dobu byl tzv. Dark Age, opravdovým Dar Age⁹⁸ Naše znalosti byly velmi kusé, zvláště o období submykénském a částečně subminojském. Ani období protogeometrické nebylo příliš známé.

Prameny 12. století se prozatím omezují na pohřebiště a sídliště vybudovaná nebo kontinuálně používána na velkých aglomeracích známých z předchozího období. Mykénský ani tiryntský hrad nebyly nikdy plně opraveny po destrukcích v LH IIIB, ale v následujícím stupni (LH IIIC) nebyly ani opuštěny. Na mykénské citadele byly na základech starých zničených staveb postaveny nové. Některé hlavní konstrukce, jako

⁹⁸ V této souvislosti je třeba vyzvednout naprosto průkopnickou práci prof. Bouzka: Die Hommerische Griechenland z roku 1969, která ještě dnes je mnohém nefekonaná a jejíž revidovaná forma je přípravně fázi.

např. tzv. sýpka (granary) přímo uvnitř lví brány pokračovala kontinuálně až do LH IIIC stupně.

Nedávné německé výzkumy v Tiryntu jasně dokazují, že tzv. Dolní město (Unterburg) bylo přestavěno v raném LH IIIC po potopě, která překryla většinu LH IIIB osídlení a vyžádala si výstavbu přehrady východně od hradu. Mimo hradby, na jihovýchodě aglomerace byl během rozvinutého LH IIIC stupně postaven rozsáhlý komplex s některými prvky megaronu s centrálním ohništěm a třemi sloupy. V oblasti tzv. Unterburgu se objevila řada velkých budov, mezi nimi např. svatyně. Fortifikace v Mykénách i v Tiryntu dál plnily svou funkci. V Tiryntu přestaly být používány podzemní zdroje a zásobárny vody a tyto hluboké jámky byly zaplněny rumem ze staveniště, stejně jako v Athénách v téže době. V budovách LH IIIC jak v Mykénách, tak na dalších lokalitách (např. Lefkandi, Korakou, Teichos Dymaion) byly vyhotoveny monumentální fresky.

Přesto, že dnes jsme schopní sledovat a potvrdit kontinuitu osídlení pozdně heladské pevniny, je rozhodně neoddiskutovatelné, že 12. století bylo obdobím velmi dramatickým a plným změn. Další vlna destrukcí zachvátila Argolidu v třetí čtvrtině 11. století, kdy prostor centrální citadely v Mykénách byl zničen, stejně jako komplex tiryntského megaru. Obě destrukce je možné datovat jako současné. Také množství vrstev datovaných do LH IIIC v Lefkandi potvrzují opakované destrukce. Na některých ostrovech byla sledována analogická situace: svatyně v melském Phylakopoi a svatyně v Ayia Irini na Kou byly zničeny. V obou

případech není možné úplně zavrhnout variantu zemětřesení, ale destrukce v Koukounari na ostrově Paros datovaná o dvě generace dříve vzniká působením požáru a požár byl patrně založen záměrně. Pozdní 12. a počátek 11. století je charakterizováno jako nejhlubší bod krize, nejnižší bod civilizačního propadu, kdy co mykénské je v troskách a nová doba na sebe teprve nechává čekat. Právě v rámci tohoto horizontu jsme svědky zrození nové civilizace.

Pohřby tohoto období jsou mnoha typů. Na athénské akropoli bylo pohřbíváno v cistovitých hrobech, stejně jako v Mykénách. Mykénská citadela byla opuštěna a její prostor byl využíván jako pohřebiště.

Regiony Messenie a Lakónie dokládají jen velmi málo stop osídlení LH IIIC stupně, obě oblasti byly patrně velmi řídce osídleny během 12. a počátku 11. století.

Ve stupni LH IIIC se také objevují dva nové prvky: nové typy pohřbů. Byl to již zmíněný cistovitý hrob, ale také poprvé kremace. Nejstarší kremace pocházejí z komorového hrobu v Perati ve východní Attice, v Kerameiku, a na lokalitě Ialyssos na Rhodu. Tento typ hrobů bývá obvykle označován jako importovaný z východu, tedy z Anatolie, a to hlavně egejským bádáním. Archeologové znalí situace na severu (Balkán, Karpatská kotlina), doporučují hledat analogie na sever od Řecka (Bouzek 1985, 1994, Harding 1984). Také v Anatolii je možné, že tyto hroby souvisejí s obyvatelstvem přicházejícím z Evropy. Cistovitý hrob pak může být přežitkem ze středoheladského období. Od tohoto stupně přežíval v Epiru a také odtud mohl být importován jako součást kulturního výrazu

přišedšího obyvatelstva, které někdy bývá dáváno do souvislostí právě s Homérovými Dóry. Skutečně tento typ hrobu na řecké pevnině nikdy úplně nevymizel a v době krize byl tento způsob konstrukce patrně dostupnější než kopání komorových hrobů, či vršení komplikovaných tholoi, které přežily jen ve velmi omezené míře v Thesálii a Mesenii.

Dnes je zřejmé, že původcem rozsáhlých destrukcí období LH IIIA/B – C v Argolidě, některých v Bojótii a v Athénách byl bez pochyby lidský zásah. V Mykénách byl zaznamenán také útok na zásobárny a dílny stejně jako na kultovní centra a jejich zásobárny. (Shelmerdine 2001, 373)

Poněkud jiná je situace v Pylu, kde absentuje fortifikace podobná argolidským lokalitám. Ale i na této lokalitě došlo z preventivním zásahům. Přístup k paláci byl ztížen přidáním místností a chodeb. (Wright 1984).

V Mykénách domy zvané Merchant group, které bývají považovány za administrativní budovy a jsou umístěné mimo citadelu, byly opuštěny a naopak byla posílena úloha skladišť. Nové domy byly stavěny uvnitř citadely a sídliště mimo hrad samotný jak v Mykénách tak v Tiryntu, pokračovala po celé LM IIIB2. Toto posilování centrálních orgánů připomíná posilování centralizace a snahy soustředit v rukou úzké elity kontrolu situace nebo se bránit útokům, které mohly vycházet i ze strany vlastních poddaných. To také potvrzují zápisy z Pylu datované do tohoto stupně. (Iakovides 1983, Shelmerdine 2001, 373).

Ne všechny lokality byly destruovány. Některé jako např. Nichoria a Tsoungiza byly opuštěny.

Veškeré destrukce na pevnině je možné datovat do období LH IIIB a rané C. Sem by patřila i destrukce v Pylu, o které se donedávna debatovalo. (Shelmerdine 2001, 373).

Tyto destrukce neměly stejný dopad na vývoj osídlení ve všech zasažených oblastech. Například v Messenii potvrdil povrchový průzkum velmi zřetelné vylidnění, které se projevuje absencí keramiky LH IIIC. (McDonald, Rapp 1972, 142 - 3) I v ostatních regionech bylo oslabeno venkovské osídlení. Sídlení pokračovalo na citadele v Mykénách, v Tiryntu, Medee a Athénách, ale také v Argu, Korakou, Chalandritse a Derveni, jak již bylo zmíněno. (Hope Simpson, Dickinson 1979). Patrně Théby fungovaly jakoby tradičním způsobem. Sídliště Teichos Dymaion v Acháji, Asine v Argolidě, Panakton v Bojótii, Elateia ve Fokidě a několik dalších kontinuálně pokračovalo po celé LH IIIC. (Hope-Simpson, Dickinson 1979), i když v LH IIIC kontextech nechybí keramika robená v ruce a meče typu Naue II. (Shelmerdine 2001, 374, Molloy 2005).

V období LH IIIB/C došlo ke dvěma velmi signifikantním změnám: jednak to byla změna pohřebního ritu z kostrového na žárový a také konec vedení písemné agendy. Zároveň, i když se na mykénské a tiryntské citadele sídlilo, megaron přestal být užíván. Medejský megaron byl rozebraný, pylský opuštěný, i když patrně jenom na čas.

2.6.2.2. Poznámky ke svědectví hmotné kultury

Bronzy

V nálezových kontextech LM IIIB se nacházejí i další artefakty, které mají vztah k „nemykénskému“ prostředí, konkrétně k prostředí středoevropskému. Jedná se především o meč typu Naue II a smyčcovitá spona. Tento nový typ meče se později ve fázi LH IIIC stal běžnou zbraní, stejně jako smyčcová spona se stala běžným doplňkem oděvu. (Bouzek 1985, Shelmerdine 2001)

Reprezentativní architektura a umění

Je zřejmé, že v období kolem roku 1200 končí veškeré stavební aktivity v palácích, které by iniciovala mykénská elita. Také reprezentativní palácové umění již není dále produkováno. Sem by patřilo jak freskové malířství, sochařství, tak také reprezentativní keramika, šperky apod. Některé z těchto typů artefaktů přestaly být vyráběny a nebo je patrný úpadek již nejméně půl století před konečnými destrukcemi (např. úpadek výroby pečetidel). Jiné typy umění (freskové malířství) v určité zjednodušené formě pokračovaly i v období těsně po roce 1200 před n.l. Mění se také ikonografie sympoziálních kratérů. Tento post-palácový piktorální styl prožil svůj zenit v průběhu LH IIIC periody (ca. 1160/1140 – 1120/1100 před n.l.). V některých případech je dokonce užívána

polychromie. Charakteristickým motivem na těchto kratérech jsou vojenské pochody.

Keramice tohoto období byla věnována intenzivní pozornost (např. Mounjoy, 1984, 1986, 1990, Traunsmüller 2009, souhrnně Rutter 2010).

Problém destrukcí na mykénské pevnině nebyl dosud uspokojivě vyřešen, naše otázky jsou od konce 70. let 20. století jsou prakticky stále stejné. Tedy hlavně kdo a proč byl původcem destrukcí a změn v sídelním vzorci i společenské struktuře? Proč a jak se situace změnila následně destrukcím?

Různorodost dopadů krize kulminující v druhé polovině 13. století je velmi výrazná. Krize tedy dopadala různým způsobem na různé regiony a různé typy sídlišť.

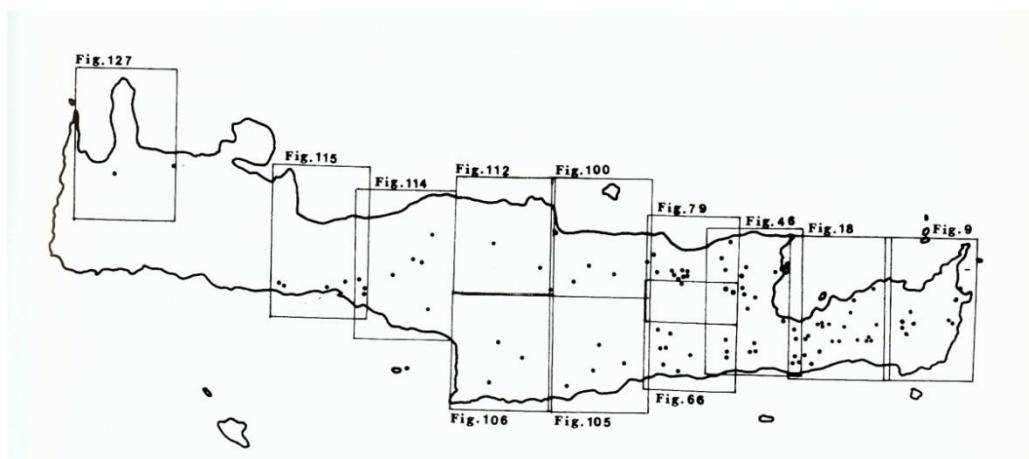
Dobře prozkoumaných lokalit 12. a 11. století je velmi poskrovnu (Wallace 2010, 88), jak bude stručně zmíněno v *kapitole 2. 7* a tudíž je velmi komplikované usuzovat na průběh krize na základě následujícího vývoje.

2. 6. 3. Kréta v období LM IIIB – PG

Jak bylo již na několika místech zmíněno, Kréta je v mnoha ohledech zvláštním regionem. Krom jiného je výjimečná i množstvím a kvalitou dat týkajících se diskutovaného období (viz poznámka pod čarou

95). Ještě před několika desítkami let bylo známo velmi málo lokalit z tohoto období. Desborough (1964, 1972), Snodgrass (1971), Coldstream (1977) disponovali o něco málo více než 20 lokalitami. Některé z nich (Kavousi Kastro, Vrokastro) byly prozkoumány již na počátku století, další ve 30. letech 20. století (Karfi). (*Kapitola 1.7*) V 80. letech publikovala A. Kanta (1980) svoji disertační práci zaměřenou na celé LM III období. Tato práce je ještě dnes hodnotná, ale hlavně ukázala kolik potenciálu toto období skrývá. Tato publikace se objevila v době, kdy se americká archeologická škola vrátila na lokality zkoumané na začátku 20. století jejich krajany. Na Krétě také začal působit polský archeolog K. Nowicki jehož neúnavné, systematické prospekce přispěly klíčovou měrou k podstatnému zkvalitnění pramenné základny. Systematickou plošnou prospekci detekoval, popsal a zaměřil na stovku lokalit. (Nowicki 2000) (**Obr. 69**) Na výzkumu některých z nich se posléze podílel nebo byl sám autorem výzkumu (Monastiraki Katalimata, Monastiraki Chalasmenos, Karfi). Výsledky svých prospekcí i výzkumů shrnul ve dvou monografiích (Nowicki 2000, 2008). V 80. a 90. letech 20. století byla otevřena řada dalších výzkumů (např. Chalasmenos, Kavousi Vrontas a Azorias). V roce 2008 byl také otevřen výzkum Karfi, který bohužel trval pouhou jednu sezónu.⁹⁹ Někteří autoři se domnívají (např. Wallace 2010, 54), že v současnosti je čas, kdy je třeba stav našich znalostí revidovat a postavit se kriticky k jednotlivým interpretačním modelům.

⁹⁹ Autorka práce se také zúčastnila tohoto projektu.

Obr. 69

Mapa LM III C – PG lokalit objevených nebo potvrzených K. Nowickim.

Dnes je možné poměrně krátké období LM IIIB-late – PG rozdělit do čtyř fází, které definoval Nowicki (2000, 224 – 48) a současné bádání se s ním plně ztotožňuje.

Pro první fázi procesu je charakteristické vylidnění pobřeží a vůbec výrazné změny v topografii dosavadních sídel. Tato fáze odpovídá stupňům LM IIIA2 – LM IIIB. (Nowicki 2000, 224) Jedná se o období, kdy minimálně střední Kréta byla soustředěna pod státní mocí praktikovanou z knosského paláce. (např. Preston 2008, 311, Rehak, Younger 2001, 441 - 2). Do poloviny 13. století byl život na pobřeží bez nebezpečí. Radikální změna přichází v LM IIIB, nejspíše na konci této fáze a je bez pochyb, že tyto události mají souvislost se změnami na pevnině (Desborough 1952, 270). Ale to neznamena, že původci a iniciátoři změn byli titíž. Události na pevnině mírně předcházely změnám na Krétě a agresori, kteří se zasadili o první destrukce hradních center na pevnině nedosáhli (ještě?) Kréty. Ba dokonce nedosáhl ani paláce v Pylu, který byl také patrně ohrožován z moře. Na Krétě však události z pevniny byly známé, nebezpečí aktuální

a reakce okamžitá. V této fázi bylo mnoho lokalit vysídleno - dočasně nebo i trvale. Tyto lokality nebyly vysídleny v jeden současný moment, ale během relativně krátkého časového horizontu (Nowicki 2000, 224). Téměř vysídleny byly lokality jako Palaikastro (MacGillivray 1997, 201), Malia (Driessen, Farnaux 1994, 201), Kommos (Nowicki 2005, 225), Petras (Tsipopoulou 1997, 212), Pseira (Betancourt et al. 1997, 75). Některé lokality přežily, jak uvádí Nowicki (2000, 225) patrně díky četnosti obyvatel (Knossos, Chania, Faistos) nebo velikosti a vzdálenosti od pobřeží (Festos, Kasteli-Pediados). Velké množství obyvatelstva patrně dokázalo ubránit svá sídla, která tak nebyla reálně ohrožena útočníky z moře, jejichž počet musel být nutně velmi omezený. (Nowicki 2000, 226)

Knosský palác je velmi problematickou lokalitou v tomto období a bádání není jednotné v datování jednotlivých fází ať již destrukčních nebo sídelních. Např. tzv. Unexplored maison v Knossu kontinuálně existoval až do období LM IIIC (Popham et al. 1984, 186), ale oblast tzv. Stratigrafického muzea byla vysídlena již v LM IIIB (Warren 1982, 63 – 87). Určitý sídelní hiát je posléze opět převrstven sídelním horizontem (Warren 1997, 181). Podobně se uvádí i pro Faistos koncentrace obyvatelstva z okolních vesnic a farem právě v průběhu fáze LM IIIB (Borgna 1997, 274).

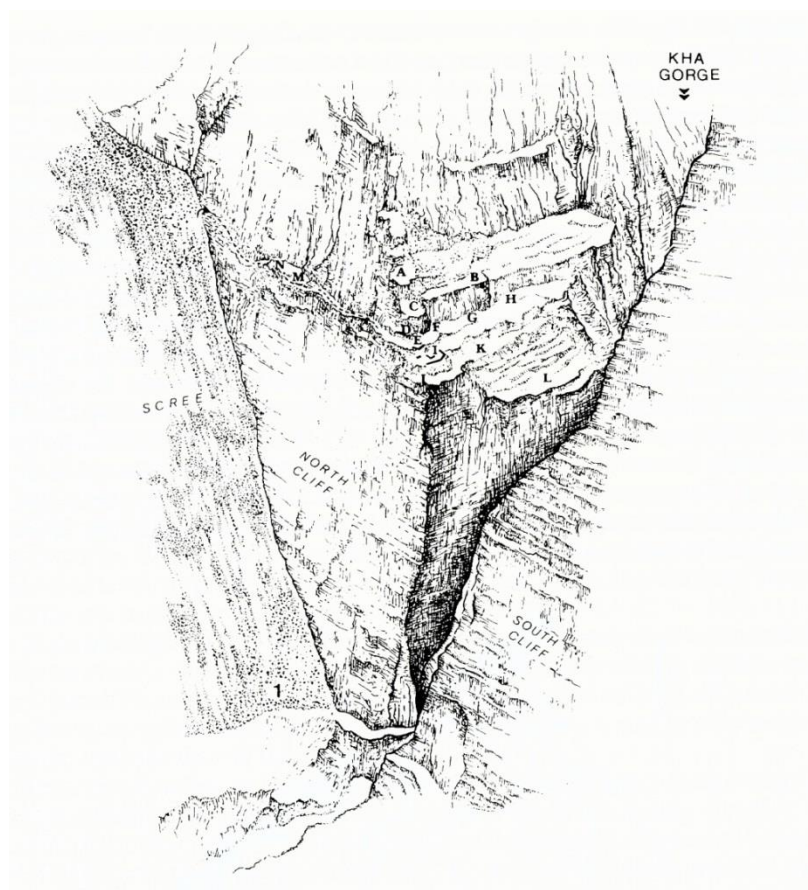
Je zajímavé, že drtivá většina lokalit tohoto období nemá opevnění (u některých je to sporné – Kritsa Kastelo). Několik málo sídel (Zakros - Kato Kastelo, Rogdia Kastelokefala) byly opevněny, ale tento způsob obrany se z nějakého důvodu nestal univerzální reakcí ostrova, ba dokonce

v následující fázi nebyla žádná lokalita systematicky opevněna. Domnívám se, že stavba opevnění je reakcí hradní elity, ne venkovského obyvatelstva. Také je hypoteticky možné, že po zkušenostech z destrukcí s velkými mykénskými hrady neexistovala důvěra v toto řešení (a patrně právem). Tehdejší lidé pravděpodobně znali, kdo je původcem destrukcí a pravděpodobně měli mnohem lepší odpověď na otázku proč k nim došlo, než my. Kupříkladu se mohli obávat, že by stavbou masivního opevnění na sebe soustředili pozornost, možná se obávali, že opevnění je časově náročný projekt, k jehož realizaci nemají dost času. Domnívám se, že zvláště osídlení východní Kréty volilo jinou variantu, která dovozovala kolektivní přístup k problému, možnost kooperace a vzájemné pomoci a to tak, aby každý člen komunity měl stejný přístup k výhodám obranného řešení proto, že již několik generací byla tato oblast mimo přímý vliv centrální moci. Také kolektivní přesun do hor bylo možné kombinovat s ostatními hospodářskými aktivitami.

Nicméně na konci LM IIIB období bylo pobřeží více méně opuštěné a Nowickemu je jeví, že obyvatelstva na ostrově ubylo (2000, 228). Přirozeně se nabízí otázka, co se s obyvatelstvem stalo, ale pokud nepovažujeme za prokázaný fakt, že skutečně k úbytku obyvatelstva došlo, pak nemá smysl se k ní vyjadřovat. Podle mého názoru tomu tak není. V období LM IIIB – C evidujeme 129 lokalit (Nowicki 2000), zatímco pro období LM IIIA – B přibližně 40 (Kanta 1980, Rehak, Younger 2001, Driessen, Macdonald 1997) Pokud by poměr počtu sídel odpovídal počtu obyvatelstva, pak

naopak obyvatelstva přibylo. Otázkou by pak bylo, odkud se obyvatelstvo vzalo?

Pro druhou fázi procesu je charakteristické zakládání refugií v horách. V rámci relativní chronologie se pohybujeme v období LM IIIB/C – Early LM IIIC. (Nowicki 2000, 228). Otázkou je, kdy byla postavena první refugia a jak dlouho to trvalo. Prozatím nemáme k dispozici reprezentativní množství prozkoumaných poloh, aby bylo možné tyto údaje zobecnit na základě detailních informací ze stratigrafií. V každém případě přesun do těchto poloh neproběhl během „jednoho dne“. Na některých lokalitách (a zvláště dobře je to patrné na lokalitách dobře prozkoumaných), byla v zakládajících fázích nalezena keramika jak LM IIIB stupně, tak LM IIIC- Early (např. Monastiraki Katalimata -Nowicki 2008, Kastro – Mook, Coulson 1997). Většina známých lokalit tohoto období prokazuje osídlení v tomto horizontu (Nowicki 2000, 229 – 30). Již E. Hall popsala Vrokastro jako velmi dobře a promyšleně vybranou polohu. Určitá topografická pravidla stanovil na základě svého studia i prospekce M. Klontzas (1995): Jedná se dobrý výhled a optický kontakt s dalšími lokalitami, dostupnost vodních zdrojů, dva horské vrcholy s plochým sedlem, které se stává později centrem aglomerace, zemědělská základna ve vnitrozemí, obtížná dostupnost ze strany od moře. (**Obr. 70 - 73**) V některých případech se poloha kryje s vrcholkovými svatyněmi (Karfi, Oxa), ale existence svatyně není podmínkou, stejně jako ne všechny polohy svatyn se kryjí v lokalitami diskutovaného období (**Obr. 74, 75**).

Obr. 70

Extrémně umístěná lokalita Monastiraki-Katalimata. Z lokality je dokonalý výhled na celý záliv Mirabello, aluvium ierapetrského isthmu, je dobře vidět jiní pobřeží a okolí současné Ierapetry, lokality směrem na západ (Vrokastro, Oxa, Tapess, Anavlochos ad.) a lasitké pohoří.

Obr. 71

Lokalita Karfí se nachází mezi 3 pahorky, které dosahují výšky 1200 m n. m.

Obr. 72

Výhled západním směrem z lokality Vrokastro.

Obr. 73

Lokalita OXA rozkládající se na horském hřebeni s dominantou dvou pahorků. V popředí úrodné údolí soustřeďující erodující půdu a vodu stékající ze svahů tvořených deskovitým vápencem.

Obr. 74

Karfi: místo vrcholkové svatyně a svah s viditelnými architektonickými pozůstatky odkrytými při výzkumu J. Pendleburyho.

Obr. 75
Oxa: kernos.

Tato refugia jsou datována do období 1200 – 1170/50 BC.

Třetí fáze spadá do stupně LM IIIC, do její středního a pozdního horizontu. V této fázi sledujeme vysídlení (případně zničení pobřežních lokalit i na jiných ostrovech východního Středomoří (např. Kastri na Paru, Mousina na Karpathu, Maa Palaikastro na Kypru). Na Krétě je tato fáze velmi špatně identifikovatelná, protože ji překrývá mnohem výraznější fáze stupně PG-early. Patrně se jedná o horizont působení tzv. mořských národů. Jejich přítomnost na Krétě není archeologicky zachytitelná, nebo případně dokonce ani neexistovala. Pobřežní pásmo je prázdné až do raného geometrického období, z čehož vyplývá, že Kréťané usazení na

horách byli schopni ostrov chránit a nebo zájem usídlit se na Krétě ze strany těchto tzv. mořských národů neexistoval. V této souvislosti se uvažuje o lokalitě Palaikastro Kastri a Koukounaries, které nebyly dostatečně vysoko a útok z moře byl snadno možný. V této fázi mnoho sídel, které se nacházely v extrémních podmínkách, bylo opouštěno a nebo bylo založeno nové sídlo poněkud níž, v příznivějším terénu (např. Kavousi Kastro → Vrontas, Azorias, Monastiraki Katalimata → Monastiraki Chalasmenos). (Obr. 76) (Nowicki 2000, 235 – 6) Sídlu na Karfi bylo výrazně rozšířeno. Tato fáze trvala od 1170/50 přibližně po dvě generace a je pro ní charakteristické narůstání počtu sídlišť. (Haggis 1993, 153)

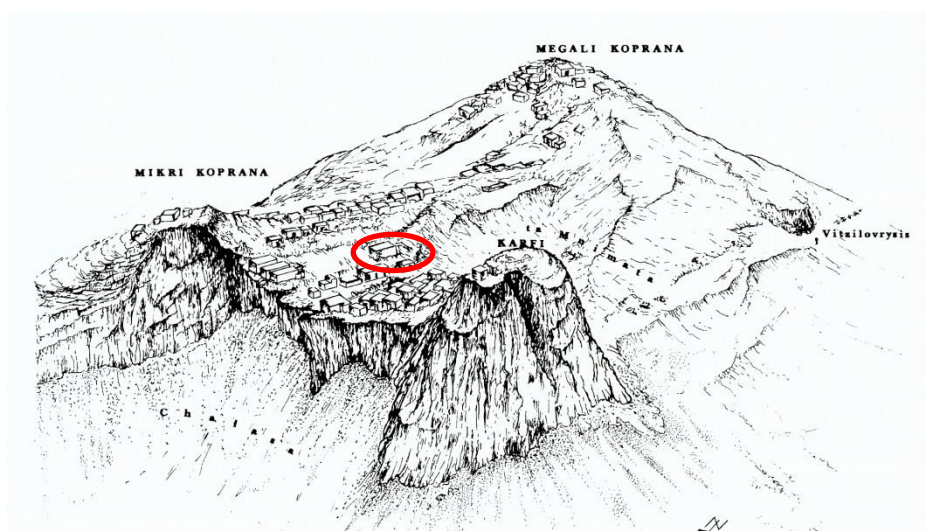
Obr. 76

Přesun refugiálních sídel založených v první „Nowickeho“ fázi do nižších poloh (a) Kavousi Kastro – Azorias, b) Monastiraki Katalimata – Chalasmenos).

Vývoj sídel v tomto období kopíroval jeden z následujících modelů:

- 1) Sídla ve vhodných polohách kontinuovala bez sledovatelných změn,
- 2) sídla umístěná v příhodných polohách se dále zvětšovala a shromažďovala další obyvatelstvo,

- 3) sídla v extrémních polohách přestala být užívána, byla vysídlena,
 - 4) sídla v extrémních polohách byla přesunuta do nižších přívětivějších poloh.
 - 5) Lokality, které existovaly a fungovaly na témže místě po celou dobu bronzovou (Faistos, Pediada-Kastelli), byly opuštěny. To je velmi zajímavý případ, protože tyto lokality nebyly zničeny, původem nebyl útok ani interní, ani externí. Důvod a příčiny byly jiné, nicméně při dnešním stavu bádání nevysvětlitelné uspokojivým způsobem. Nowicki (2000, 237) navrhuje vysvětlení, že s pádem tradičního hospodářsko-ekonomického systému neexistoval důvod k jejich existenci. Důvodem by mohla tedy být hospodářská nerentabilita.
- V této fázi je na sídlištích sledovatelná určitá rovnost obyvatel. Domy jsou velmi uniformní, architektura je vesnická ve smyslu technologií, ve smyslu uspořádání je příkladem rané urbanistiky. (**Obr. 77**)
- V centru těchto sídel bylo náměstí s tzv. shromažďovacím domem (**Obr. 78**). Neexistují megarony ani obytné domy, které by stály na nějakém mimořádném místě nebo byly větší či bohatší než ostatní. Stavby identifikovatelné jako chrámy jsou pouze na některých lokalitách. (Nowicki 2000, 239)

Obr. 77

Příklad urbánního uspořádání lokality Karfi (v kroužku tzv. shromažďovací dům, viz. Obr. 78)

Obr. 78

Část dlouhé zdi tzv. shromažďovacího domu na lokalitě Karfi v průběhu výzkumu r. 2008. (Na obr. 75 v kroužku)

Na lokalitách tedy sídlily rodiny s podobným statem quo. Uspořádání společnosti bylo patrně do značné míry rovnostářské, souhlasíme-li s předpokladem, že architektura odráží sociální strukturu společnosti. Také vybavení domů bylo velmi podobné, stejně jako pravděpodobnost

společných oslav a určitých rituálních praktik. Na Krétě je také komplikované nebo často nemožné rozeznat obytný dům od domu s jinou, např. rituální funkcí. S. Wallace se domnívá, že neexistovala elita, která má potřebu prostřednictvím kultu legalizovat svůj status quo. (Wallace 2010, 52, 104 a dál).

Ve čtvrté fázi, která odpovídá PG – Early G dochází k vytváření nové sídelní sítě. Mnoho sídel s četným obyvatelstvem bylo vysídleno. Objevuje se nová materiální kultura, nový pohřební ritus. Odlišný je také vývoj střední a východní Kréty. Nowicki navrhuje jako vysvětlení změnu etnika, převrstvení obyvatelstvem migrujícím z pevniny (2000, 241 – 2). Naopak v nejnovější syntéze (Wallace 2010) je tato varianta kritizována a příchod nového etnika zpochybňováno. Vzhledem k tomu, že tato problematika je mimo vymezený rámec předkládané práce, nebude podrobněji analyzována krom hlavních bodů v kapitole 2.7. Přejít k době železné je jak na Krétě, tak na pevnině extrémně komplikovanou otázkou.

2. 6. 4. Ostatní egejské regiony

Kyklady

Obyvatelé kykladských ostrovů nereagovali na vzniknuvší situaci stejně a jednotně. První reakce je zachytitelná na mélském Phylakopoi , kde již na konci LH IIIB1 bylo vybudováno první opevnění. Chronologická souvislost napovídá, že se jednalo o stejný podnět, který vyvolal destrukce

mykénských center. Na jiných ostrovech osídlení použilo stejný model jako na Krétě, osídlení se tedy posunulo směrem do hor. Např. na lokalitu Agios Andreas na Syphnu (Televantou 2001). Podobným příkladem je již výše zmíněná lokalita Koukounaries na Paru (Schilardi 1984, 1992) nebo lokality Rizokastelo na Naxu, Froudhi tou Kolakitsou opět na Sifnu (Barber 1981, 11), Xobourgo na Tinu (Kourou 2001). Některé z těchto lokalit jsou velmi podobné krétským svou topografií a uspořádáním, jiné spíše připomínají mykénské strážní věže (Nowicki 2000, 249).

Prozatím je obraz kykladských ostrovů v tomto období velmi fragmentární. Některé lokality jako např. Grotta na Naxu prokazují mykénský charakter ještě v období LH IIIC a bývá uvažováno o možnosti sídla některé z mykénských dynastií (Barber 1981, 12 – 4). Také je sledována konkurenčnost jednotlivých lokalit a je pravděpodobné, že mezi sebou válčily (např. Grotta versus Koukounaries) (Nowicki 2000, 250).

Dodekanysa

Stav bádání a homogenita informací pro tuto oblast, která představovala klíčový region na cestě do Levanty, je tristní. V minulosti padla většina pohřebišť za oběť vykradačům hrobů a amatérským archeologům. (Mee 1982) Existuje jediná lokalita, která byla v moderní době prozkoumaná a publikovaná: Senaglio na Kou (Mee 1988, 56). Na Rhodu, jehož osídlení stupně LH IIIA2 je možné charakterizovat jako mykénské, bylo přerušeno v období LH IIIB a C. Patrně došlo k vysídlení a později přísunu nového obyvatelstva. (Mee 1982, 90, Benzi 1988, 70) Ch.

Mee později modifikoval svůj názor, že k vysídlení ostrova patrně nedošlo, i když úbytek sídel a obyvatelstva hodnotí jako zřejmý, i když přísun nebo jakési zvětšení populace v období LH IIIC je patrné (Mee 2008, 369).

Severní Egejda

Tato oblast je velmi málo prozkoumaná a speciálně pro období LH IIIB a C je informací pomálu. Hlavním pramenem jsou hroby. Některé ostrovy vykazují příbuznost s mykénským prostředím, jiné anatolským, některé lokality jako např. Emporio na Chiu vydaly naprosto odlišný typ keramiky spíše připomínající balkánskou prehistorii. (Mee 2008, 370 – 1)

Kypr

Období 13. a 12. století na Kypru je velmi dobře prozkoumané, lokality publikované. Autoři se shodují, že v tomto období došlo k dramatickým změnám, které neměly příčinu na Kypru a že se jedná o stejné události, které zasáhly mykénskou pevninu, egejské ostrovy, Krétu, Anatolii, Syropalestinu, ale také Egypt. (Karageorghis 1984, 1990, 1992, 1998, Karageorghis, Demas. 1984, 1988)

Ve 13. století byl Kypr významným obchodním uzlem, ale již kolem poloviny 13. století se setkáváme s bytelně opevněnými polohami (např. Pyla – Kokkinokremos, Maa-Palaikastro). V této souvislosti bývá debatována možnost přesunu některých Kréťanů na Kypr a některá nově založená opevněná sídla jsou přičítána této migrační vlně. (Nowicki 2000, 252)

V období fází LC IIC - IIIA, kterým odpovídá egejské LH IIIC, bylo mnoho lokalit opuštěno (Kalavassos – Ayos Dimitrios, Maroni – Vournes) a mnoho zničeno (Enkomi, Kition). (Mee 2008, 376) Některé z těchto lokalit byly znovu osídleny, aby pak byly definitivně opuštěny kolem roku 1150. (Karageorghis 1990, 27, Nowicki 2000, 253) Některé velké pobřežní lokality přežily stejně jako na Krétě vzhledem k velké koncentraci obyvatelstva (Karageorghis 1990, 20). Na počátku 12. století bylo patrně hlavní nebezpečí pryč a situace na Kypru byla konsolidována (Karageorghis 1990, 80).

Karageorghis (1990) rozděluje období změn na tři fáze:

- 1) Fáze před tím, než se v depozitech objevuje keramika LH IIIC-1b, tedy před koncem LC IIC. Absolutně se jedná o poslední dvě dekády 13. století. Jedná se o období individuálního způsobu řešení situace. Některá sídla byla opuštěna, některá zničena, jiná opevněna. Tato fáze odpovídá Nowickeho 1.fázi na Krétě.
- 2) V druhé fázi byla opuštěna lokalita Pyla-Kokkinokremos, došlo ke změnám v Kitionu, byla založena lokalita Maa-Palaikastro. V absolutní chronologii se pohybujeme kolem roku 1200. Prakticky veškeré obyvatelstvo se přesunulo do sídel s výraznou defenzibilitou.
- 3) Období přestaveb v Enkomi, Kitionu, Sindě, Paleopaphu, Athineonu a na dalších lokalitách. Jedná se o období těsně po roce 1190. To znamená, že nebezpečí na Kypru přešlo rychleji, protože na Krétě bychom stále ještě byli ve fázi 2.

Útoky na Kypr bývají bez pochybností dávány do souvislosti s Mořskými národy, stejně jako útoky na Ugarit nebo na Egypt. (souhrnně Klontzas-Jaklová, Klontzas, v tisku)

Syropalestina a Anatolie

Podobně jako v Egejdě a na Kypru také v tomto regionu bylo množství lokalit zničených na přelomu 13. a 12. století. Jako původci jsou jednoznačně označovány Mořské národy, ale také místní obyvatelstvo mohlo mít účast na jednotlivých bitvách (např. zničení Ugaritu, destrukce citadely Chatutaši) vzhledem k velmi turbulentní situaci v oblasti již před útoky Mořských národů. Některé z vypleněných a zničených lokalit byly znovu osídleny, některé jako např. Ugarit se již nikdy nevzpamatovaly. V oblasti se také objevuje nové obyvatelstvo, jehož hmotná kultura souvisí s mykénským kulturním okruhem. (Mee 2008, 378)

Egypt

Velmi podobná situace byla také v Egyptě. Útoky vedené na tuto velmoc z moře nejenom, že nebyly ničím výjimečným v tomto období, ale zanechaly své konkrétní stopy v historických pramenech té doby. Tzv. Mořské národy útočily na Egypt hlavně v období pozdní 19. dynastie a v průběhu vlády 20. dynastie. Snažily se vniknout na území Egypta na úkor tam žijícího obyvatelstva. Na tzv. velkém karnackém nápisu z doby vlády faraona Merneptaha jsou tyto útočníci charakteristicky označováni jako „the foreign-countries (or peoples) of the sea“.

To však nebylo poprvé v historii Egypta a podobné útoky byly odraženy již v období vlády Ramesse II. Zde vzhledem k chronologii je pravděpodobné, že se nejednalo o mořské národy, které se zformovaly po kolapsu mykénských hradů, ale o samotné mykéňany tak, jak byly popsán v souvislosti s útoky na Chetitskou říši nebo na Kypr. V každém případě doklady těchto útoků již v době vlády Ramesse II. opět dokládají turbulenci období a napětí v regionu. Konkrétně v této souvislosti operoval faraón v druhém roce své vlády v deltě nebo poblíž. To se muselo udát těsně kolem poloviny 13. století, tedy v období prvních destrukcí mykénských hradů. Na stéle nalezené na lokalitě Tanis je popsána událost zatčení bojovníků označovaných jako Sherden/Shardana a o jejich snaze dobýt egyptské pobřeží. Ramesse II. je operativně použil jako součást své armády proti Chetitům a pravděpodobně se po jeho boku účastnili i bitvy u Kádeše. Pravděpodobně také stéla nalezená v Aswanu popisuje stejnou událost, kdy tito zatčení jsou označováni jako „people of Great Green“, čímž je míněno Středozemní moře.

V 5. a 6. roce vlády faraona Merenptaha (1213 – 1203) došlo k bitvě s konfederací označovanou jako „Devět luků“ v Perire v západní deltě. Faraonův postup proti nim je zachycen v několika pramenech. Hlavním pramenem je Velký karnacký nápis, dalšími pak káhirska stéla a Stéla athribis. Poslední je pak stéla nalezená v Thébách, zvaná Merenptahova stéla nebo stéla vítězství.

„Devět luků“ operovalo pod velením a spojenectvím s králem Libye a společně s lidmi Kanaánu. Není úplně jasné, které skupiny byly propojeny

do tohoto konglomerátu. Jsou zde také zmiňováni někteří, kteří se do Libye dostali po moři. Tito jsou obvykle spojováni s obyvateli egejské oblasti. Opět prameny uvádějí konkrétní jména jednotlivých skupin a informaci, že pocházejí „ze všech zemí.“ Prameny velmi květnatě popisují faraonovo vítězství.

Poslední fáze informací o útocích mořských národů pochází z období vlády Ramesse III., druhého faraona 20. dynastie, který vládl prakticky po celou první polovinu 12. století. Události spojené s těmito útoky byly zachyceny hlavně v několika dlouhých nápisech a reliéfech v zádušním chrámu v Medinet Habu. Popis událostí je velmi epický. Hovoří o tom, že konglomerát útočníků se zorganizoval už na „jejich ostrovech“ a vydali se plenit. Žádná země jim neobstála. Pramen uvádí správně všechna místa útoků (Chetitskou říši, Kypr, Levantu a Kanaán). Následoval útok na Egypt. Nápisy opět jmenují skupiny, které se útoku účastnily. Sherden již nejsou mezi nimi, naopak v souvislosti s Egejdou je poukazováno na jakési Denyen, kteří bývají identifikováni jako Danaové. Přirozeně egyptské prameny oslavují vítězství Ramesse III. Bádání se velmi intenzivně soustředilo na identifikaci jednotlivých skupin ve snaze dešifrovat mechaniku migrací a pohybů v oblasti východního Středomoří v tomto období.

Dnes je zřejmé, že v tomto období se po Středomoří nepohybovaly pouze pirátské nebo bojovnické skupiny, ale přesunovaly se celé společnosti. Na reliéfu v Medinet Habu jsou zobrazeny ženy a děti sedící na vozech tažených voly. (**Obr. 79**) Z reliéfu je také patrné, že bitva se

neodehrávala pouze na vodě. (Gitin et al. 1998, Oren 2000, Tanasi 2005, 2009, Klontza, Klontzas, v tisku).

Obr. 79

Reprodukce části reliéfu v Medinet Habu.

Aniž by bylo naším cílem analyzovat na tomto místě události v Egyptě, je zřejmé, že velmi komplikovaná situace v Egejdě, Malé Asii, na Kypru a Předním východě, zasáhla i Egypt. Z toho vyplývá, že události tohoto období a jejich pochopení není možné rekonstruovat a řešit pouze na malých regionech, ale je třeba chápat je jako součást vývoje na velkém regionu.

Sicílie a Jižní Itálie

Také v tomto regionu v shodném horizontu byly opuštěny lokality pobřežního pásma a byly osídleny vrcholky hor dále od pobřeží. (Bernabo – Brea 1957, 149) Kontakty s Mykénami jsou prokazatelné i v předcházejících obdobích (Tanasi 2005, 2009) a také v souvislosti s tzv. Mořskými národy je se Sicílií (skupina označovaná jako Sekelesh) počítáno

jako s oblastí zasaženou událostmi druhé poloviny 13. a první poloviny 12. století před n. l.

Na závěr této kapitoly je možné shrnout, že obraz východního Středomoří, ale také jih Apeninského poloostrova a Sicílie prokazují velmi koherentní obraz, který je patrně důsledkem a následkem stejných jevů a příčin. Přesto není jednoznačná odpověď a rekonstrukce událostí a příčin jednoduchá. Je třeba situaci zkoumat jak na širokém regionu, tak v jednotlivých oblastech (Klontza-Klontzas, v tisku).

2. 6. 5. Písemné prameny

Z Egejdy samotné se nezachovaly písemné prameny, které by se nějak vyjadřovaly k této situaci, ale prameny anatolské, předovýchodní a egyptské jsou natolik výpravné, že není možné nechat je stranou nehledě na fakt, že se také o Egejdě zmiňují, i když v některých případech je sporné, jedná-li se skutečně o tuto oblast.

Pohybujeme se v období, kdy v roce 1220 byl chetitský král Tudhalias IV. vystřídán Suppilulianem II. a Ramesse II. v roce 1213 Merenptahem. Pár let nato se objevují nájezdníci zvaní Mořské národy. Pro mykénskou oblast jsou velmi důležité chetitské prameny, které se zmiňují o konfederaci zvané Ahhiyawa (Easton 1985, Bryce 1989,

Neimeier 1998, 19 – 25, Mee 1998). Tyto prameny se zmiňují o této konfederaci již v období LM IIIA, jak bylo popsáno v *kapitole 2. 5*. V období konce 13. a počátku 12. století hovoří chetitské prameny o konfliktech mezi Chetitskou říší a Ugaritem, což potvrzují také ugaritské texty. V obou oblastech jsou také potvrzeny opakující se nájezdy z moře a zvláště ugaritské prameny jsou v tomto směru velmi výmluvné. Také je zmiňován Kypr (Alashija), který byl považován za území jak ugaritské tak chetitské, podle toho se kterým pramenem máme co do činění. Jako reakce na tyto útoky uzavřely Ugarit a Chetitská říše koalici. (Karageorghis 1984, 22, Nowicki 2000, 264)

Korespondence mezi ugaritským králem, králem Chetitské říše a Kypru reflektuje situaci v oblasti v průběhu 13. století. Situace na počátku a na konci tohoto století je prokazatelně úplně jiná. Postupně se mění nepřátelé, kteří na konci 13. století již nejsou ostatní sousední království a jejich panovníci, ale skupiny neznámých nájezdníků, útočících převážně z moře. Panovníci zasažených území si byli vědomi, odkud útoky přicházejí. Ugaritský král si uvědomoval směr možného útoku i míru ohrožení, a tak vyzval krále Alashiya, aby hlídkoval a posléze varoval, až se objeví nepřátelské lodě. Tito útočníci jsou v pramenech označováni jako „ti, kteří žijí na lodích“. Tento preventivní záměr se však minul účinkem a Ugarit byl vypleněn (přibližně 1195 – 1185). Prameny uvádějí pouhých sedm lodí, kterým se podařilo město vyplenit. (Yon 1992, 120) Z toho je také možné usuzovat, že se na útoku se podílelo i místní obyvatelstvo (Klontza, Klontza, v tisku).

Podobně se vyjadřují také egyptské prameny, které popisují bitvy s mořskými národy přesně v tomto časovém pásmu konce 13. a prvních dvou desetiletí 12. století (Souhrnně: Klontza-Jaklová, Klontzas, v tisku). S podobnou mechanikou destrukcí se počítá pro destrukce velkých mykénských paláců (viz výše). Opačný argument je používán pro velké lokality na Krétě (Chania, Knossos) nebo na Kypru, které odolávají na pobřeží vzhledem ke své velikosti (viz vše).

2. 6. 6. Diskuse příčin

Co bylo příčinou nejenom jednotlivých destrukcí, ale také celkové změny jak sídelního vzorce, tak hmotné kultury je velmi komplexní problém, který nebyl dosud jednoznačně dešifrován, i když alespoň některá starší paradigmaty (např. seismická bouře), byly vyloučeny. V současnosti je testováno mnoho interpretačních modelů, jejichž charakteristikou je kombinace více faktorů působících zároveň či v kauzální řadě.

2.6.6.1. Vybrané nejdůležitější starší interpretační modely

O destrukcích a jejich příčinách se začalo velmi intenzivně diskutovat již v 50. letech minulého století.

M. Andronikos (1954) vnesl do literatury názor, že příčinou destrukcí mykénských paláců byl extrémní útisk, sociální nerovnováha a tudíž, že původcem destrukcí bylo neprivilegované obyvatelstvo, které Andronikos nazývá přímo poddanými.

E. Vermeule (1960) se vyjadřuje: *“This disruption of commerce in the late 13th century may have been more disastrous for Greece than direct invasions and this followed inevitably on the coming of the Sea Peoples whose hunt for land and subsistence threw the Aegean into chaos.”* Tedy, že Mořské národy a jejich působení zasáhlo mykénský obchod tím, že přerušily zámořské cesty. Vzhledem k tomu, že paláce byly závislé na zahraničním obchodě s luxusním zbožím, byla tímto způsobem vyvolaná hospodářská krize bez možnosti nahradit zdroj zisku.

Desborough (1964) byl patrně prvním, který naznačil možnost útoku ze severních oblastí a je třeba zdůraznit, že v době, kdy přišel s tímto návrhem se jednalo o teoretickou dedukci. Desborough si všiml některých nových typů artefaktů v destrukčních horizontech (spona, tzv. barbarské zboží, meč Naue II). Tyto předměty pocházejí také z hrobových kontextů, které jsou klasifikované jako mykénské a nebývají přiřazovány cizímu obyvatelstvu. Zde bych ráda připojila argument, že také nepochybujeme o etnicko-kulturní identitě Keltů v Thrácii, jejichž hroby mají thrácký

charakter (keramika) a jediným keltským prvkem je jejich zbraň (meč) (Bouzek 2011, 124 - 7). Snodgrass (1974) vyjádřil nesouhlas jak s Desboroughem, ale také tehdy populární teorií Gimbutas a Milojčiće o invazi lidu z Podunají, a označil tyto „cizí“ předměty jako náhodné importy. Argumentuje také, že tyto předměty byly rovněž importovány do severní Itálie a nejsou tam interpretovány jako doklad nájezdu nebo migrace.

Mylonas (1966) upozornil na to, že patrně není správné hledat jedinou příčinu destrukcí paláců. Navrhuje, že je třeba hledat pro každé centrum osobitou příčinu. Tento svůj názor podporuje mytologií (osudy Théb, Mykén apod.). Naopak upozorňuje, že Pylos mohl být zničen pirátským nájezdem a cituje tzv. tabulku O-KA.

Carpenter (1966) byl první, kdo přinesl na pořad dne otázku přírodního prostředí a klimatu. Vylovil názor, že kolem roku 1200 došlo k určitému zhoršení klimatu na Krétě, jižním Peloponésu, v Bojótii, na Eubóje, ve Fokidě a v Argolidě. Tento negativní výkyv naopak nepostihl Thesálii a zbytek severního Řecka. V době, kdy tuto teorii vyslovil, byla ignorována, ale později se klimatologové vyjádřili v podobném smyslu, a to konkrétně, že doba sucha mohla negativně ovlivnit jižní část Řecka. Podobné informace o suchých letech však potvrzují také písemné prameny (Kuniholm 1990b).

Do diskuse vstoupil také S. Iakovides (1973), který obrátil svou pozornost na vztahy mezi Mykénami, Kyprem a Levantou. Přiklonil se tak

k teorii E. Vermeule, že Mořské národy izolovaly Mykény od zahraničního obchodu, který byl pro jejich prosperitu a přežití naprosto klíčový.

V druhé polovině 70. let 20. století se tuto problematiku, a to hlavně na pevnině, soustředilo velké množství badatelů. Průkopník studia tzv. barbarského zboží je J. Rutter (1975, 1990), který prokázal, že tato keramika je robená z místních surovin, ale „cizí“ rukou. Také našel analogie pro tento keramický typ s podobnou keramikou Tróji VIIa a keramikou stejného horizontu kultury Coloslodeni v Rumunsku. S. Deger-Jalkotzy (1977, 1983) pak přinesla další příklady podobné keramiky z Itálie a Sicílie. Přítomnost cizího, nového obyvatelstva se považovala za dokázanou, i když tyto skupiny byly chápány jako malé enklávy, nepočetné skupiny. Původ těchto skupin byl hledán v Podunají. V této době vstoupili do debaty A. Harding (1984) and J. Bouzek (1985), kteří z úplně jiného úhlu pohledu potvrdili vztahy obou regionů.

Ve stejném časovém horizontu byla tato keramika distribuována také na Kypru (Pilides 1994).

Betancourt (1976) argumentoval, že hospodářství mykénských center bylo tak přespecializováno, že jakýkoliv výkyv je mohl totálně zlikvidovat a že období, kdy je možné počítat s výkyvy teploty, pohybem cizího obyvatelstva po regionu jejich zájmů mohlo negativně ovlivnit tato centra s totálně zakrnělým smyslem pro adaptaci.

V 90. letech 20. století byla často diskutovaná práce R. Drewse (1993). Drews se zabýval válečnictvím a armádní strategií a argumentoval názor, že na přelomu 13. a 12. století došlo ke změně ve válečnických

taktikách, kdy rychlé jízdy snadno likvidovaly těžkopádnější vozy tradičních elit. Tím byla narušena i mocenská struktura a její legitimita.

2.6.6.2. Současné interpretační tendence

V současnosti panuje mezi badateli jednota, že na destrukcích mykénských hradních center se podílelo obyvatelstvo pocházející ze severnějších oblastí. V syntézách předkládaných odborné veřejnosti však nefiguruje varianta, že by se na nich mohlo podílet i domácí obyvatelstvo, což osobně považuji za velmi pravděpodobné. Snaha centralizovat vládu a kontrolu, projekty posilující obranu citadel, kontinuální sídlení v centrech nižšího řádu napovídají tomu, že napětí a nerovnováha mezi hradními centry a venkovem byla zřejmá. K tomu přistupují i další indicie a paralely. Jednou z indicií je pozdější změna titulatury, kdy slovo Wanax mizí z řeckého slovníku a na místo nejvýše postaveného muže nastupuje qwasilevs, který v mykénském období byl spíše příslušníkem nižší (**Obr. 80**), ale ještě privilegované složky. Podobným způsobem se uvažuje o destrukcích chetitského Chatutaše, kde také došlo k destrukcím, jichž se účastnili jak cizí nájezdníci, tak domácí obyvatelstvo. Tato ničivá síla se částečně vydala i do dalších oblastí, aby vstoupila do dějin pod přízviskem Mořské národy. Otázkou je, odkud vyšlo obyvatelstvo útočící na Mykény, kdy a proč. Přikláním se k variantě, že tato vlna souvisí se změnami

klimatu, které ve svém důsledku vyvolaly migrační proud, který z oblasti středního Podunají dorazil až do Egejdy a dál nebo svým tlakem akceleroval řetězec dalšího pohybu, jehož kinetická energie se vyčerpala až setkáním s egyptskou mocí. Zde je třeba si uvědomit, že i ve střední Evropě v tomto období nejsou vzácností fenomény útoků, válčení a morbidních pohřebních situací (např. hradiště Velim ve středních Čechách, hradiště-rituální pohřebiště Cezavy u Blučiny ad.) (Klontza-Jaklová, Klontzas, v tisku).

Structure of Mycenaean elite	
Mycenaean titles	Archaic titles
<ul style="list-style-type: none"> • Wanax • Lawagetas (Leader or gatherer of the people) • Hequete (probably leaders of military contingents) • Collectors (there are only personal names connected with verb ageirei – he collects) • Koreter (governor) • P(r)okoreter (vice governor) • Qwasilevs (workers supervisor) • Damokoro (mayor) • Opidamioi (citizens) 	<ul style="list-style-type: none"> • Vasilevs • Damos/demos

Obr. 80

Tabulka transformace titulatury elity mykénské elity do archaické řečtiny.

Jiná byla situace na Krétě, kde k destrukcím nedošlo vzhledem k tomu, že obyvatelstvo se dokázalo preventivně postavit ničivým silám. Přirozeně, Kréta byla ve výhodě tím, že se jedná o ostrov a technické a

operační možnosti tehdejších nájezdníků si jen těžko mohly poradit s velkým ostrovem, jakým Kréta je, přičemž její terén poskytuje dobrou možnost ostrov chránit, jak se projevilo vícekrát v krétských dějinách. To, co bylo pro mykénský svět motorem rozvoje na počátku LH III stupně, tedy vytvoření centralizovaných absolutistických států, se ukázalo jako osudová brzda na konci tohoto období. Naopak na Krétě právě oblasti s decentralizovanou správou byly schopné zareagovat takovým způsobem, který nejenom že ochránil ostrov od nájezdů, ale také vytvořením nových mechanismů správy, které ve svém důsledku buď přímo vyústily nebo měly vliv na vytvoření klasické řecké demokracie (Wallace 2010, Klontzas, v tisku). Současná krétská archeologie se úplně neshoduje na interpretaci horských sídel vybudovaných v období LM IIIB – C jako s refugii, jak jednoznačně interpretuje K. Nowicki. Řada badatelů (Haggis, Moody, Wallace) se domnívá, že příčina změn se nachází jinde, a to hlavně v ekologii. Předpokládají, že vliv na osídlení mělo klima, které způsobilo nutnost opustit pobřežní oblasti (přehled názorů v Wallace 2010, 58¹⁰⁰). Klima nastoupivší v poslední čtvrtině 2. tisíciletí bylo chladné, tudíž docházelo k menšímu odpařování. Ve Středomoří to znamenalo sucho a propad teploty. Tato změna byla natolik signifikantní, že mohla mít vliv na proces kolapsu jako takového (Drake 2012, Bárta 2011, 29).

¹⁰⁰ Na místě je zmínit rozpor citované práce S. Wallace. V úvodu své syntézy autorka velmi radikálně kritizuje interpretace argumentující refugiálními obrannými důvody pro přesun osídlení do vysokých poloh (58 – 59), ale prakticky v celé knize vždy, když popisuje topografii toho kterého sídla ať již na pevnině nebo na Krétě, vždy vyzvedá kritérium strategičnosti polohy, obranyschopnosti a její refugiální charakter. (např. 60, 66, 76 ad.).

2.6.6.3. Shrnutí a návrh metodologického přístupu k hledání příčin kolapsu tzv. palácových kultur pozdní doby bronzové

Dnes je zřejmé, že situaci není možné zjednodušovat ani si vystačit s tzv. fabulačními hypotézami a že je třeba řešit příčiny komplexně, je třeba hledat doklady a důkazy v pramenech všeho druhu. Také se domnívám, že hledání řešení se nemůže soustředit pouze na omezený region Egejdy nebo i východního Středomoří. Je třeba obrátit pozornost i na severnější oblasti, nevyjímaje střední Evropu (Klontza-Jaklová, Klontzas, v tisku). V současnosti jsou v egejské archeologii oddělovány region Kréty a Mykén. Jejich rozdíly jsou sledovatelné již v období LH IIIA (respektive LM IIIA) (Wallace 2010, 89), přičemž teorie pro krétský region jsou propracovanější, definovatelnější, ale rozhodně ne jednodušší. V souvislosti s tímto obdobím stále existují klíčové otázky související s původci a příčinami destrukcí. Dalším problémem je následující vývoj a nemenším vztahy s ostatními sousedními nebo vzdálenějšími regiony.

Domnívám se, že je třeba nahlížet na otázky tohoto období jako na proces, který má své příčiny na velkém regionu. Oblast Evropy a východního Středomoří jsou spojené nádoby a není možné je oddělovat s argumentem velké vzdálenosti. Situaci v mykénském světě není ani možné chápat jako nějaký ideální stav, který „nešťastnou náhodou“ ať proto, že útočníky byly skupiny obyvatelstva ze severnějších částí Evropy, přímí či nepřímí sousedi, nebo ekologická katastrofa, byl zničený. Rozklad

palácového systému není ani náhoda, jednalo se o zákonitý proces. Palácový systém, stejnou měrou jakou přispěl k rozvoji lidské civilizace, tak stejnou měrou se zasadil o rozklad sám sebe. Již v počátcích tohoto systému byly položeny základy jeho krize. Koncentrace bohatství na straně jedné, vytváření správního aparátu a všeho, co souvisí s budováním moci, snaha udržovat tento systém za každou cenu, likvidace střední třídy, přebujení elitního aparátu byly příčiny destabilizace systému, který poté nepotřeboval mnoho, aby se absolutně zhroutil. Podobně se vyjadřuje M. Bárta (2011, 23 - 30), ale také moderní sociologové jako např. J. Keller (2000). Z vývoje palácových systémů v Egejdě však také vyplývá, že kolaps je zákonitý, ale zároveň není neobejditelný, jak bylo demonstrováno na příkladu Kréty.

2. 7. Nástin následujícího vývoje

„During this period of fundamental social transformation, the command economies of the second millenium gave way to less centralized forms of economic organization which were to characterise a period of accelerating growth that lasted for the whole of the first millenium BC.“

(Sherratt, Sherratt 1993, 362)

Tato kapitola vlastně stojí mimo rámec vyčleněného tématu práce, ale byla zařazena pro úplnost a homogenitu celého tématu. Jedná se o další velmi komplikované téma, které jako obvykle, když se archeologie pokouší stopovat kolapsy a zániky kultur, krystalizaci nových historických fenoménů, neví si rady ani metodologicky ba ani historicky a filozoficky. Ale nejenom archeologie. V současnosti bývá často diskutována problematika kolapsů (např. Bárta 2011, Jaret 2008), respektive přechodu jedné historické epochy v jinou. Jedná se o období, kdy náš pohled zevnitř není schopen vidět historické síly a tendence v jejich plné velikosti a dosahu, ale pokud je naše vzdálenost příliš velká, nedokážeme přesně rekonstruovat období přechodu, kde se jakoby nedokážeme vyrovnat se silami a prvky, které vykazují kontinuitu a které diskontinuitu.

Období LH IIIC, tedy období po destrukcích velkých center až po období rané geometrické periody je archeologicky velmi chudé a otázky, které si klademe jsou prakticky též, jako před čtvrtstoletím. (Wallace 2010, 88) Tak se to alespoň jeví krétskému bádání. Pohled archeologů

soustředěných na pevninu jsou mnohem optimističtější: „*Over the past quarter of century, a substantial increase in archaeological data from new excavations and intensified study of material from earlier excavations have greatly enhanced our insight into LH IIIC.*“ (Deger-Jalkotzy 2008, 392) Ve skutečnosti oba dva pohledy jsou platné. Pevnina však rozhodně čeká na podobné zpracování, kterému se dostalo Krétě v podobě prací K. Nowickeho (2000) a S. Wallace (2010). Hlavním problémem tzv. pozdně mykénského a postmykénského období je metodologie. Toto období, i když často diskutované v literatuře, nebylo v posledních čtyřech desítkách let (naposledy Desborough 1972) nahlíženo jako samostatný problém, jako těžiště výzkumu. Nikdy se na něj nesoustředilo bádání, vždy bylo spíš jakousi dohrou analyzovaných předešlých období nebo startovním polem pro analýzy pozdějších období. K samostatné revizi prozatím nedošlo. Bádání se soustředilo na dílčí problémy jako je například a především keramika.¹⁰¹

Toto období na pevnině je klíčovou etapou v dějinách tohoto regionu. Zničené paláce nebyly již nikdy opraveny, výroba luxusních předmětů a palácové umění zmizely. Formy státní organizace a s nimi i někdejší elita vstoupily do řecké mytologie. Toto období je podle mého názoru velmi charakteristické přechodné období, ve kterém je možné sledovat jak výraznou historickou diskontinuitu, tak kontinuitu.

Současné bádání se potýká s mnoha problémy týkajícími se tohoto období. Dnes je patrné, že dlouho používaná chronologie A. Furumarka

¹⁰¹ Mnohem kompaktnější informaci dostane čtenář práce Wallace 2010 než z analýz

(1941a, b) úplně neodpovídá našim znalostem a je třeba ji revidovat. V současnosti se používá systém, který rozděluje období LH IIIC na rané, střední (rozkvíjející se a zralé) a pozdní (Deger-Jalkotzy, Zavadil 2003). Toto je někdy modifikováno pro potřeby té které lokality a toho kterého regionu. (např. Naxos: Vlachopoulos 2003, Sifnos: Televantou 2001) každý region prožíval svá specifika v této komplikované době, a proto nároky na jednotnou chronologii jsou patrně irelevantní. Bádatelé se však shodují, že poslední fáze označovaná jako Submykénská završuje mykénské období a začíná doba železná. (Deger-Jalkotzy 2008, 393 - 396, Lemos 1999).

Značným problémem je i přesná absolutní chronologie vzhledem k absenci importovaných artefaktů z jiných oblastí a naopak mykénských na lokalitách Předního východu, až na určité výjimky. Na základě skromných archeologických dat a radiokarbonových dat je velmi pravděpodobné, že konec období LH IIIB a počátek IIIC by mělo být datováno k roku 1090 před n.l. Konec období LH IIIC by pak odpovídal konečné fázi vlády 20. dynastie v Egyptě. (Manning, Wenninger 1992)

Jak tedy vypadala řecká pevnina ve 12. století? Jak již bylo zmíněno v kapitole 2. 6. mykénská sídla, nebo lépe řečeno jejich obyvatelstvo, nereagovalo jednotně, ani organizovaně ve větším měřítku. Sledujeme jak kontinuitu osídlení (např. v Bojótii), tak znovuosídlení velkých center (Tiryns, Mykény), soustředění obyvatel v určitých regionech a centrech až po úplné vysídlení některých lokalit či regionů. (Viz *Kapitola 2. 6*)

období zařazených v obecných syntézách (Cullen 2001, Shelmerdine 2008, Cline 2010).

Období po roce 1200 na pevnině nebylo rozhodně jednoduché ani se nejednalo o období, jehož události by byly snadno ohraničitelné a jejich odeznění by situaci nějakým způsobem navrátilo společnost do normálu. Krom turbulence obyvatelstva, jak místního, tak obyvatelstva, které přicházelo ze severnějších oblastí, ať už ve snaze najít lepší živobytí nebo organizované do vojenských ptočných oddílů, napjatá endosystémová konkurence elity, tlaky na neprivilegované složky, jejich nespokojenost, byly faktory, které vedly ke kolapsu někdejšího politicko-ekonomického systému. Po roce 1200 se tenhle „konglomerát“ nevracel zpět do normálu, ale hledal nové způsoby, nové formy života. To je patrné z již zmíněné různorodosti reakcí na vše přinesla tato doba.

Část obyvatelstva se snažila využít opuštěné a polorozbořené citadely velkých center jako byl Tiryns, mykény apodobně. V případě těchto dvou center se však jednalo o neúspěšné úsilí. Polohy nevyhovovaly „nové době“. Poloha ve vnitrozemí se špatným dosahem na úrodnou půdu, absence elity, která by dokázala přinutit obyvatelstvo kopat kanály, přístupy ke studnám, transport zboží a pod. Nebyl život na těchto lokalitách dál výhodný. V určitých momentech, mohly být poměrně bezpečné. Přirozeně osídlení na těchto lokalitách existovalo v mnohem menším rozsahu a jednodušší formě. (Deger-Jalkotzy 2008, 393 - 396, Wallace 2010, 92 - 93)

Menší centra jako Argos, Asine, Athény vykazují kontinuitu, nebo alespoň rekonstrukci opevnění svých akropolí. (Wallace 2010, 92) Venkovské osídlení kolem Isthmie absentuje v období LMIIC a

submykénském. Naopak výrazně rostou centra druhého řádu jako např. Nichoria, Aithaia Ellinika. (Macdonald, Rapp 1972, 280).

Je dost možné, že právě v tomto období začala hrát významnou roli funkce místního vůdce, který situaci zvládl, případně se začal formovat vztah k obci, kde člověk žil (podobně Janák 2011).

Těsně po roce 1200 je také patrná určitá snaha najít dobře bránitelnou polohu, aniž by došlo ke ztrátě přístupu v úrodné půdě a komunikaci. Případně byly vyhledávány polohy, ze kterých byl možný rychlý přesun do vyšších poloh. Charakteristickým příkladem je lokalita na svahu Akrokorinthie.

Centra druhého a třetího řádu byla patrně opuštěná a jen málo sídel bylo zapořeno ve 12. Století. Většina těchto lokalit nebylo znovu osídleno (Koorakou, Zygouries). Jenom výjimečně byly lokality znovu osídleny (Lefkandi, Nichoria) (Wallace 2010, 89 – 92).

V Lakónii byla všechna menší centra opuštěna. Obyvatelstvo se postupně shromáždilo v regionu, kde byla později založená Sparta (Wallace 2010, 93).¹⁰²

Jiná situace byla např. Bojótii, kde většina mykénských sídel kontinuovala až do pozdně geometrického období. Je pravděpodobné, že lokality jako Orchomenos, Théby a Tanagra sloužily jako centra, kam se stáhlo obyvatelstvo z okolních menších center. Kontinuita je také sledovatelná v Euboji. Ve výjimečných případech byla zakládána sídla na

¹⁰² V tomto regionu bude hrát roli výzkum nově nalezeného paláce na lokalitě Agios Vasileios u Sparty a interpretační modely pro tento (a nejenom) region budou muset být znovu revidovány.

podobných strategicky umístěných kopcích jako na Krétě, ale osídlení na takových lokalitách bylo velm krátkodobé. (Wallace 2010, 94 – 101).

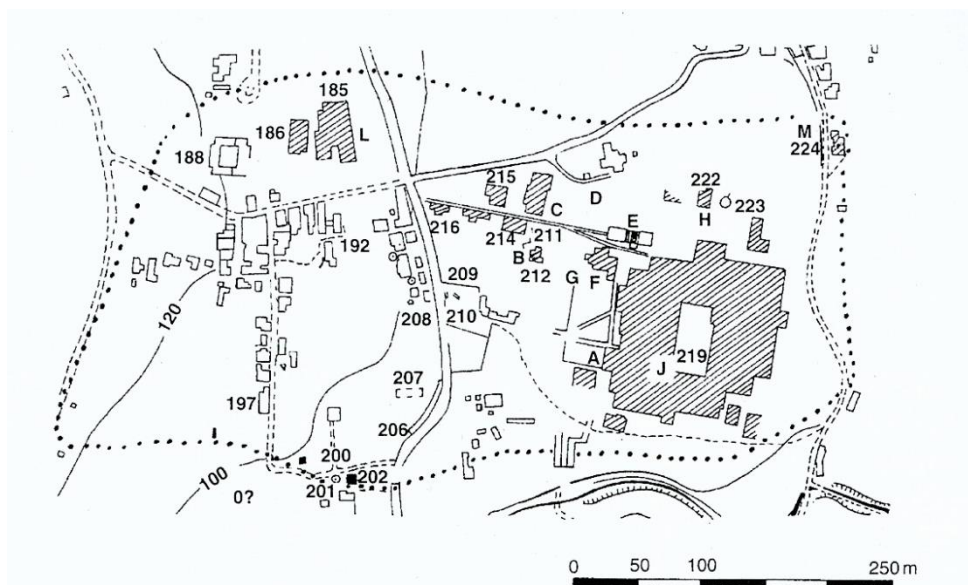
Zřetelně se projevuje snaha vytvářet nebo podporovat sídla ležící v dosahu zemědělsky využitelné půdy a zároveň na komunikačních tepnách, jak suchozemských, tak a převážně mořských. Rozvíjejí se hlavně centra na Eubóji, na východním řeckém pobřeží, včetně řecké Makedonie. (Wallace 2010, 102, Harding 1984, 213 – 29).

Topografický obraz, jak jej známe z období geometrického až po pozdní klasiku, se vytvořil již v submykénském stupni, a to nejpozději. Konkrétně proces není úplně jasný. Kromě faktoru intenzity výzkumu, přistupuje také fakt, že monumetální architektura velkých městských center pozdější doby překryla starší vrstvy, které jsou tak často nedostupné a zničené. Určitá interakce s Krétou je však patrná, tudíž určité napojení i na východní Středomoří. Vývoj pevniny, i když v pokolapsovém stadiu, se neodehrával v izolaci. Vytvoření klasické řecké polis byl rozhodně velmi komplexní proces, který se však dnes projevuje mnohem plastičtěji na Krétě.

Období pozdního LM IIIC, subminojského a velmi časného protogeometrického období je relativně dobře prozkoumané. Údaje pocházejí jak z archeologických stratifikovaných výzkumů, tak z povrchového průzkumu, jak bylo podrobně citováno v kapitole 2. 6. Rozdíly mezi SM a PG je na Krétě relativně dobře patrný. K. Nowicki se domnívá, že došlo k přílivu nového obyvatelstva z pevniny. (Nowicki 2000, 241). Proti tomu argumentuje S. Wallace (Wallace 2010), která sleduje

zřetelnou kontinuitu vývoje a to hlavně na východní Krétě. Domnívám se, že není možné klást tento kontrast ve smyslu přišli – nepřišli. Pohyb obyvatelstva, přesuny různých skupin se odehrával v předchozích obdobích i potom bez ohledu na naše současné představy o migracích. (podobně problematika tzv. Hyksósů, Oren 2001).

V období LM IIIC – early PG byla opuštěna řada sídel. Jiná sídla byla naopak posílena. Krétu v tomto období není možné nahlížet jako homogenní oblast. Je třeba oddělit oblast východní Kréty, messarské nížiny, region severní střední Kréty a západní části ostrova. Každá z těchto oblastí se vyvíjela jinak. Messarská sídla, která v předchozím období využila vrcholků kopců, na jejichž úpatí sídlila se znovu vrátila na původní polohy a tato centra se začala velmi výrazně zvětšovat a rozvíjet. Jejich kontakt s pevninou se zdá být zřetelný. V tomto období také neexistuje ani Faistos, ani Agia Triada. Mění se charakter keramiky na lokalitě Kasteli Pediados na konci LM IIIC. (Rethemiotakis 1997, 325). (Nowicki 2000, 241) Na konci období LM IIIC byl znovu osídlený Knossos (Warren 1997, 181). **(Obr. 81)** Tyto změny na střední Krétě právě bývají dávány do souvislosti s novými příchozími z pevniny nebo alespoň výrazné interakci obou regionů. **(Obr. 82)**

Obr. 81

Rekonstrukce knosského centra na počátku doby železné.

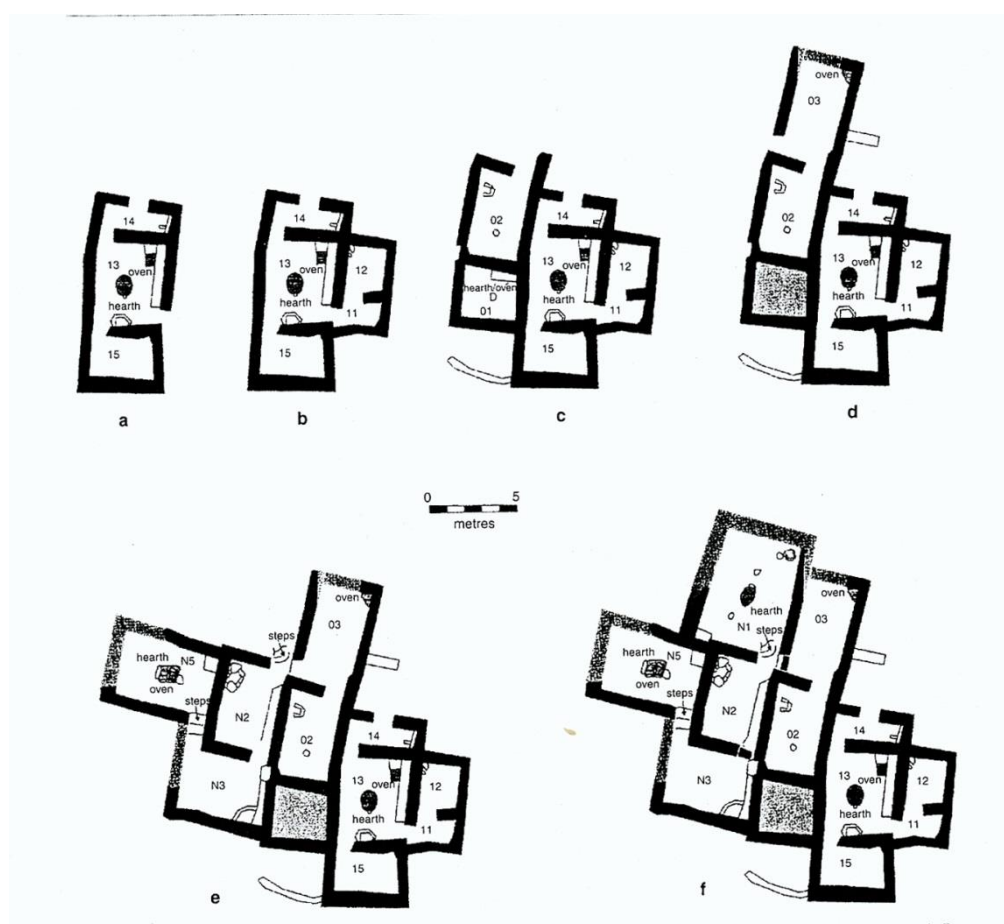

Obr. 82

Ukázka charakteristické keramiky pevninského typu.

Lokality v horských oblastech byly ve své většině opuštěny. Ty, které zůstaly, se rozvíjely způsobem, který S. Wallace (2010) označuje jako centra menící se v tzv. protopolis. Mnoho argumentů v tomto směru

přinesl také K. Glowacki studující vývoj architektury na lokalitě Kavousi Vrontas (Glowacki 2004). (**Obr. 83**) Podobný názor má také M. Klontzas, který se dokonce domnívá, že vytvoření městských demokratických struktur na východní Krétě předcházelo podobnému procesu na pevnině a také, že tento proces na Krétě měl jinou mechniku a jiné impulzy, ovlivněné úspěšnou aplikací demokratických pravidel již v počátku krizového období, tedy v průběhu a hlavně na konci stupně LM IIIB. (Klontzas, forthcoming, osobní komunikace).

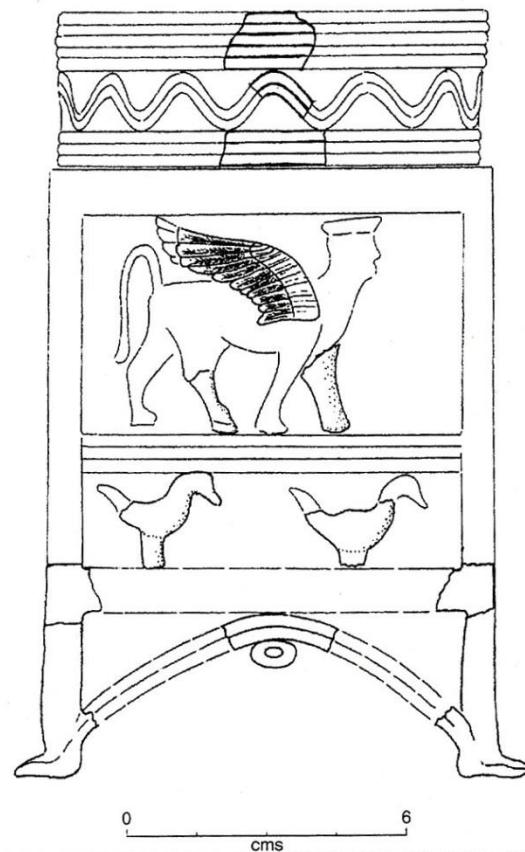

Obr. 83

Rozvoj domu na lokalitě Kavousi Vrontas. Ze schématu je patrné, jak se jednoduchý dům mění v obydlí, jak jej známe z klasického období.

Ale ani Krétu není možné chápat jako izolovaný ostrov. I přes velmi turbulentní situaci v regionu, i přes přesun osídlení do hor nebyla Kréta

zlovaá od ostatních oblastí. Právě v období LM IIIC – PG je to velmi markantní. Zvláště některá pohřebiště (např. Vrokastro, Knossos) vydávají materiál pocházející převážně z Kypru a Levanty. (Obr. 84) Přirozeně intenzita zahraničního obchodu charakteristická pro elity pozdní doby bronzové neexistuje, ale o izolaci rozhodně není možné hovořit. (Wallace 2010, 171 – 176).

Obr. 84
Knossos: bronzový podstavec pocházející z Levanty.

Přesto, že v souvislosti s kolapsem mykénských paláců je ve všech pádech skloňováno slovo katastrofa, období, které přišlo potom, bylo

obdobím nástupu nových impulzů, nových společenských systémů: (Deger-Jalkotzy 2008, 406). Wallace popisuje toto období jako období úspěšného kolapsu (Successful collapse – Wallace 2010). Je to období, kdy se rodí demokracie, vzniká řecké písmo, rodí se řecké umění, literatura, filozofie, vědy. Běžně se používá železo. Tento společný přerod nebyl otázkou jedné generace. Kolaps systému nazrával několik slotetí, stejně jako vývoj plných forem starověké společnosti trvalo nejméně od dob destrukce mykénských center.

2.8. Pokus o rekonstrukci kosmoteorií pozdní doby bronzové v egejské oblasti

„Schopnosť prejavu vlastný názor aj za cenu vylúčenia z verejného života a spoločenského, eventuálne i profesijného života, risk uzavretia sa a izolácie je, ako sa dozvedáme z písomných prameňov, celkom iste od čias Sokratovskej „svojvoľnosti“ a následnej perzekúcie, sprievádza oficiálnu politiku a oficiálne myslenie ako tieň, ako ich korektív, ako rezervoár iného myslenia, možný potenciál premien.“¹⁰³

„Akční rádius této zvláštní moci nelze evidovat počtem stoupenců, voličů či vojáků, protože se rozprostírá v „páté koloně“ společenského vědomí, skrytých intencí života, potlačené touhy člověka po vlastní důstojnosti a naplnění elementárních práv, jeho skutečných sociálních a politických zájmů. Jde tedy o moc, která netkví v síle tak či onak ohraničené sociální či politické skupiny, ale především v síle potenciálu ukrytého v celé společnosti, včetně všech jejích mocenských struktur. Tato moc se neopírá o žádné vlastní vojáky, ale takřka jíc o „vojáky svého nepřítele“, totiž o všechny, kdo žijí ve lži a kdykoliv mohou - alespoň teoreticky - být zasaženi silou pravdy (...). Je to jakási bakteriologická zbraň, kterou může - když k tomu dozrají podmínky - jediný civilista odzbrojit celou divízi.“¹⁰⁴

¹⁰³ Bátorová, M. 2011: Stred. Bratislava: Ikar. str. 119.

¹⁰⁴ Havel, V. Moc bezmocných. 1978, tiskem 1990, Praha: Lidové noviny.

I když cílem této kapitoly je pokus o rekonstrukci kosmoteorií doby bronzové v Egejdě, tak paralelními metodologickými cíli je shromáždění bibliografie a revize současného stavu bádání na poli tzv. kognitivní archeologie a sumarizace poznatků filosofie o předfilosofických myšlenkových systémech. Nedílnou součástí je rovněž navrhnout možnosti propojení metodologií věd přírodních a společenských při hledání odpovědí na základní filosofické otázky v prehistorii. Tuto kapitolu jsem také koncipovala jako esej o síle lidského myšlení a následného konání, stejně jako o jeho historické podmíněnosti. Tato kapitola více než ostatní má formu eseje.

2.8.1. Záměr a metodologie

Rekonstrukce myšlení neexistujících, zvláště pak předliterárních společností je zatížen ideologicky, potažmo politicky více, než jsme často ochotni připustit (MacGillivray 2000, 5, 9, 11, v tomto duchu celá kniha, Renfrew 2000a). V našich interpretacích se zrcadlí náš myšlenkový svět, naše hodnoty, skupinové i individuální, odráží se v nich náš světový názor. Z toho důvodu jsem na úvod této kapitoly zařadila stručný přehled historie archeologie myšlení.

Již od období G. Childa, tedy od 20. let 19. století pozorujeme první snahy vypořádat se s romantickými přístupy archeologie 19. století. Po 2. světové válce je patrná a nakonec převládající tendence k demokratizaci archeologie, která vyúsťuje v programové prohlášení tzv. nové archeologie,

jenž si klade za cíl objektivizovat proces archeologického poznávání, vyrovnat se s nedostatky pozitivizmu a která klade základy procesuální, behaviorální, strukturalistické, neo-marxistické archeologii a jejím „post“ formám¹⁰⁵. Tento vývoj, mohu-li použít vlastní názor, vyúsťuje do dvou tendencí – idealistické a materialistické, postmoderní a moderní, pesimistické a optimistické. Tvrdit, že stojíme mimo toto dění je hloupé a alibistické. Nemít názor je také názorem a rozhodně není možné žít mimo dobu a podmínky, do kterých jsme se narodili¹⁰⁶. Ani takový názor, který opovrhuje vědeckými důkazy s výmluvou, že objektivní informace a absolutní pravdy neexistují, je také nevědecký.

Věda, i společenská, se může považovat za vědu jen v tom případě, že se snaží objektivizovat své prameny, které podrobuje kritice, předkládat k testování své interpretace, teorie, spekulace a dokazovat své závěry. Fabulační interpretace, ale ani seznam nálezů nepředstavuje konečný výsledek vědy. Jedná se o nutné mezistupně na cestě k vytvoření dokázané informace¹⁰⁷.

Již od počátku 20. století je v archeologii patrná určitá snaha o ověřování historických hypotetických interpretačních modelů pomocí přírodovědných metod a také jejich přímého zapojení do archeologického bádání¹⁰⁸. Dříve přírodovědné metody spíše doplňovaly popis pramene

¹⁰⁵ Cílem práce není podat výklad vývoje teoretických a metodologických přístupů archeologie. Úroveň našich vědeckých znalostí a sami jejich tvůrci či nositelé jsou součástí historického procesu a tudíž se nevymykají z obecných tendencí té které doby.

¹⁰⁶ Mimo jiné v Renfrew 2000a, Peatfield 2001.

¹⁰⁷ Všem by nám prospělo více matematiky a fyziky...

¹⁰⁸ Nejprve to byly velmi primitivní formy archeometrie, statistika, chemie. První setkání společenských a přírodních věd nepřineslo vždy výsledek, což mnoho archeologů na dlouhou dobu odradilo od dalších snah spolupracovat s přírodovědci.

(osteologická určení, popis krajiny či geologie, orientační radiokarbonové datum, výbrus, fosfátová analýza). Jejich vliv na archeologovu interpretaci byl v mnoha případech pouze doplňkem. V posledních pár desítkách let poznání krajiny i jiné analýzy (biologické, chemické, chemickofyzikáln) jsou rovnocennými partnery archeologie a mají přímý vliv na interpretaci pramene. Ve východním Středomoří je průkopníkem tohoto přístupu Jennifer. Moody¹⁰⁹.

Výsledkem ortodoxně vědeckých snah společně s nárůstem pramenné základny (domnívám se, že svou roli hraje i zvýšená konkurence v oboru) je hlavně v posledních letech zpochybňování a zpochybnění tradičních interpretačních modelů i tradičních historických metod, jejichž výsledkem často bývá jakási volná fabulační interpretace. Tyto tendence a snahy se logicky střetávají s mocí tradičních modelů.

Vědecká archeologie se musí potýkat s tím, že každý problém musí být rozdělen na základní otázky a ty pak jednotlivě řešeny. Posléze je možné spojit celkový obraz a znovu testovat jeho platnost. Při budování větších syntéz je třeba upřímně definovat prázdná a nebo sporná místa. Není již možné překlenout fabulací vydávající se za fakt. V tomto smyslu je současné bádání pomalejší, specializace detailnější, týmová práce nutná. To řadu archeologů (většinou ze sobeckých důvodů) odrazuje. Každá nová, byť sebemenší, ověřená informace je příspěvkem do „rezervoáru“ všeobecného poznání, jehož zobecněnou formou je filosofie. Každá jednotlivá vědecky ověřená informace je důležitá pro vývoj lidské

¹⁰⁹ V české archeologii mě zaujal komplexní přístup M. Golce ke studiu Býčí skály

společnosti, i když se zdá jako nepotřebná a často musí bojovat o své uplatnění. Přibližuje nás k lepší, spravedlivější, uvědomělejší budoucnosti¹¹⁰.

V rámci tohoto přístupu jsem se rozhodla koncipovat tuto kapitolu. Nezajímá mě „minojské náboženství“ případně „mykénské náboženství“ jako celek (je to také irrelevantní pohled na věc. Myšlenkové systémy se samozřejmě vyvíjely během doby bronzové, existovala jejich paralelní variabilita) (Hägg 1981), ale zajímá mě síla myšlení, ideologie, propagandy, světového názoru a její vliv (případně) postavení v rámci historického procesu konkrétního období. V předkládané práci se tedy nesnažím zkompileovat jakési vyprávění na dané téma.

Mým cílem je pokusit se rekonstruovat kosmoteoretické pojmy prehistorických společností pozdní doby bronzové v egejské oblasti, tedy pojmový prostor, ve kterém tehdejší člověk myslel a chápal. Během studia literatury a diskusí s kolegy¹¹¹ jsem dospěla k názoru, že tradiční schéma, nejen že již nepřináší nic nového našemu poznání, ale hlavně je v rozporu s mým vlastním názorem. Následovalo období nekonečného sestavování, přepisování, škrtnání, opravování osnovy a koncepce předkládané práce,

(<http://www.byciskala.cz>).

¹¹⁰ Nemám na mysli zprofanované formy reálného socialismu, jak by mi snad bylo možno podsunout, ale společnost postavenou na skutečné demokracii a svobodě. Bez poznání však budeme žít stále ve světě, kdy musíme vymýšlet nejrůznější kvaziteorie, abychom mohli spokojeně žít s vědomím, že většina lidí na zeměkouli trpí nedostatkem základních potřeb.

¹¹¹ Prvotní inspirací byly pro mne práce mého školitele prof. J. Bouzka (Bouzek 1969, Bouzek, Kratochvíl 1994), nekonečné a nekonečně inspirativní debaty s dr. A. McGillivrazem z Britské archeologické školy v Athénách, s dr. S. Bridgford z Britského muzea a dr. R. Fernandezem z Univerzity v Kielu, jimž patří můj dík za jejich pomoc. Také děkuji prof. J. Driessenovi z Univerzity Louven, jenž se se mnou nezištně podělil o dosud neuveřejněné výsledky svého terénního výkumu, které byly velmi důležité nejen pro předkládanou práci, ale také pro celou koncepci mé disertační práce. Za konzultaci na téma pozdně minojského náboženství děkuji dr. G. Gessel. (Neuvádím ty, kteří mě inspirovali svým negativním příkladem, i když jejich podíl na konečné podobě práce je téměř rozhodující)

vyhledávání další literatury, její studium a modelování argumentace pro vlastní přístup a názor.

Velmi populárně řečeno, jedním z cílů mé současné a budoucí vědecké aktivity je přispět k zodpovězení otázek typu: Jak lidé žili a čemu věřili? Jak si představovali svět? Jak vnímali čas? Jak chápali smysl svého bytí? Jak chápali sebe sama v rámci systému? Jak si vysvětlovali přírodní fenomény a události v soukromém i veřejném životě? Jak si vysvětlovali status quo, ve kterém žili? Jak a v čem se změnilo, a v čem je shodné, myšlení pozdní doby bronzové s naším? Pokusit se přiblížit k tomu, co Otakar Březina označuje duchem doby. (Březina 1989)

Rekonstrukce lidského myšlení je jedním z nejžhavějších problémů archeologie (Renfrew, Zubrow 2000). Na tomto poli se nestřetávají pouze metodologické interpretační přístupy či naše přebujelá ega, je to prostor litého klání současných ideologií, politicko-ekonomických názorů a zájmů.

Předkládaná studie tedy diskutuje historické souvislosti, které determinovaly myšlení lidí žijících v druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. v egejské oblasti, navrhuje vhodné prameny a jejich kombinaci k rekonstrukci základních filosofických veličin a metodologickou cestu k jejich rekonstrukci.

Egejská oblast v pozdní době bronzové představuje koiné, ve které a ze které se rodí nová společnost, zrají podmínky, ze kterých vzešla klasická řecká polis a „nové“ myšlení starověkého světa (Bouzek, Kratochvíl 1994). Jedná se o období, ve kterém je evropský kontinent propojen více než

jindy, což se projevuje jak v myšlenkovém světě (shodné náboženské symboly po celé Evropě pozdní doby bronzové), tak historických událostech. Nejenom, že civilizační centrum východního Středomoří ovlivňovalo severnější oblasti, ale stejnou měrou přijímalo vlivy z nich. (např. Kristianssen, Larsson 2005, Bouzek, Kratochvíl 1994, Galanaki et al. 2007).

Náboženství a myšlenkové systémy tohoto období jsou poměrně často zpracovávaným tématem zvláště v posledních desetiletích (Marinatos 2010, z nejmladší generace: např. Žezule 2012, Haysom, Wallensten 2011, Haysom 2011, Zeman-Wisniewska 2012). Přesto však stav bádání je možno hodnotit jako počáteční stadium (Laffineur 2001). Bohatství archeologických pramenů, vývojová tendence archeologie tíhnoucí k využívání celého konglomerátu vědeckých metod jak ke klasifikaci pramenů, tak interpretaci, ke stanovování a definování přesných otázek, posléze vědeckých argumentů a důkazů, jsou výzvou pro tzv. egejské archeology k přemostění vzdálenosti mezi světem bytí a světem vědomí. Samozřejmě by bylo zajímavé hovořit o různých přístupech současných archeologů, které se pohybují od úplného odmítání smyslu jakýchkoliv interpretací a rekonstrukcí myšlení až po mytologizaci tzv. kognitivní archeologie. Pro účely předkládané práce se spokojme s tezí, že stav vědy odráží stav ve společnosti a do určité míry ignorujeme jednotlivé metodologické přístupy, které ať již jakkoliv ideologicky zatížené postupují od archeologického pramene a jeho schopnosti vypovídat k více nebo méně ověřené či ověřitelné hypotéze či modelu (ve kterém se obvykle odráží

světový názor interpreta).¹¹² Samozřejmě tento postup je naprosto legitimní a smysluplný (ve smyslu logický), rozhodně alespoň ze strany archeologů. Tento postup by se dal tedy poněkud vulgárně shrnout: „Mám nález. Co s ním?“ místo: „Mám nález? Co znamená?“

Hmotné prameny obvykle archeologovi evokují následující otázky: Co nám může povědět o náboženství minojské Kréty nález sochy bohyně se zvednutými pažemi? (Např. Alexiou 1958) Co se můžeme dozvědět z tzv. minojských „peak sanctuaries“? (Např. Nowicki 2001) Mají v tomto směru nějakou vypovídací schopnost předměty každého dne? (Renfrew 1985)

Dovolte mi však postupovat obráceně, řekněme z pozice filosofa, a položit si nejprve obecné otázky: Jak člověk níže vymezeného období a prostoru chápal svět kolem sebe? Jak si vysvětloval vznik světa, jeho fungování, jeho strukturu, čas a prostor? Jak reflektoval sám sebe, svoji pozici v rámci světového dění? Názor tehdejší společnosti byl materialistický nebo idealistický? Gnostický a nebo agnostický? Anthro- nebo theocentrický? Můžeme vůbec současné pojmy aplikovat nebo hledat v myšlenkových systémech předešlých generací?¹¹³ Různé vrstvy společnosti měly stejný názor na výše zmíněné kategorie chápání světa? Současné rekonstrukce náboženství odrážejí celé spektrum tehdejšího světového názoru? Jak se tehdejší světový názor odráží v archeologických

¹¹² Tuto metodu dovedenou k dokonalosti představuje prof. K. Nowicki. Opačným extrémem je pouhé teoretizování bez práce s pramenem.

¹¹³ K těmto otázkám mě přivedlo studium starověké filosofie a náboženských systémů. Např. V klasickém řeckém prostoru byl oficiálním názorem theocentrický přístup ke světu s komplikovaným pantheonem a božským, tedy idealistickým, původem bytí. Na druhé straně existovala řada filosofických škol vysvětlující původ světa materialisticky (př. milétská škola), která rozhodně kladla bytí před vědomí. Domnívám se, že právě při odpovídání těchto otázek není možné spokojit se s jakýmsi klišé přístupem, který chápe prehistorické společnosti obecně jako theocentrické, idealistické, agnostické systémy vědomí o bytí.

pramenech? Co znamená ve vývoji lidského myšlení? Můžeme oddělit oficiální propagandu od obecného chápání?

Ani jedna z těchto otázek nemůže být zodpovězena na základě jednoho pouhého typu pramenů, ani v rámci jedné jediné vědecké disciplíny.

Dalším, řekněme vedlejším, cílem mé práce je zdůvodnit, že žádná otázka není špatná, klademe-li si za cíl její vědecky podloženou odpověď nebo alespoň její testovatelnost a nepřikláníme-li se ze subjektivních důvodů k předem připraveným hypotézám. Opravdová věda musí počítat s každým možným výsledkem. V procesu vědeckého bádání není tzv. „argument of common sence“ nebo „argument selského rozumu“ žádným argumentem (Renfrew 1995, Johnson 1999) a zvláště v oblasti zkoumání dějin lidského myšlení. To, co je samo sebou pro nás, nemuselo být pro tehdejšího člověka a naopak (Bouzek, Kratochvíl 1994).

Při hledání odpovědí na výše vyřčené otázky je třeba vycházet z celého konglomerátu archeologických nálezů, jejich souvislostí, z historických interpretací, ale také z písemných pramenů, které hlavně pro klasický starověk poskytují poměrně detailní obraz myšlenkového světa tehdejší společnosti. Nejrozumnější myšlenkové směry klasického starověku jsou výsledkem předcházejícího vývoje, a tak jsou vhodnými hodnotami pro pravou stranu rovnice. Mohli bychom je označit jako jakési „post quem prameny“.¹¹⁴

¹¹⁴ Pro lepší pochopení svého přístupu uvádím příklad rekonstrukce struktury byzantské společnosti na Krétě v 11. a 12. století, jenž je na základě soudobých pramenů prakticky nezjistitelná. Dostáváme však detailní informace z pozdějších benátských pramenů popisujících jednak konkurenční boj mezi tradičními krétskými aristokratickými rody a Benátčany, ale také z benátských registrů.

Období, kterým se budeme zabývat, filosofie nazývá mytologickým obdobím. Náboženství, historie, věda a filosofie jsou jedním jediným konglomerátem shrnujícím vědění o světě. První uvědomělá klasifikace lidského vědění přichází až o tisíciletí později v postavě Aristotela.

Jedná se o úsek od LMIB/LHI do LMIIIC/Subminoan (= pozdně minojské a pozdně heladské období = pozdní doba bronzová), tedy přibližně období druhé poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Celé toto období bychom z historického úhlu pohledu mohli rozdělit na dvě etapy. První by bylo vymezeno obdobím od erupce santorinské sopky (2. polovina 17. stol. př. n. l.) (Klontza-Jaklová 2008) až po vyplenění heladských hradů a změny sídelního vzorce na Krétě (pol. 13. stol. před n. l.). Druhá by končila nástupem doby železné na pevnině, tedy před rokem 1000 před n. l.

Výsledek intenzivního studia historie doby bronzové doznává v posledním dvacetiletí značných změn a doslova akceleruje v posledním desetiletí. Často je již zcela jasné, že dosavadní interpretační modely jsou neudržitelné, že je rozhodně nepotvrzují nové výzkumy, ale ještě jsme nedokázali uspokojivým způsobem formulovat podobu období postavenou na základě nových zjištění. V poslední době vyšlo několik klíčových, velmi upřímných prací o egejské době bronzové (Driessen, McDonald 1997, Manning 1999, Cullen 2001, Dickinson 2006, Shelmerdine 2008). Při zpracování této kapitoly jsem čerpala hlavně z těchto výše zmíněných syntéz.

Civilizačním těžištěm 2. poloviny 2. tisíciletí před n. l. bylo východní Středomoří tvořené tzv. egyptsko-krétským okruhem a regionem heladské kultury (Peloponés a dnešní střední Řecko). V každé z těchto oblastí nalezneme spoustu společných znaků, ale zároveň je možné sledovat zásadní rozdíly a to ve způsobu uspořádání společnosti, aplikace moci, organizace produkce, ve vytváření a mechanismech koncentrace zisku. Egypt určitě a do značné míry také Kréta představují uskupení s centralizovanou mocí byť rozdílně strukturovanou, kdežto heladský prostor je zaplněný malými centry - hrady navzájem si konkurujícími, vytvářejícími účelová spojení s poměrně malými intenzivně využívanými okruhy kontroly (např. také Shelmerdine 2001).

2.8.2. Stav současných znalostí o myšlenkovém světě heladské a minojské kultury z pohledu archeologa.

Jak již bylo naznačeno výše, obvyklý přístup k myšlenkovému světu ve většině případů vyčerpává svou invenci pokusem o rekonstrukci oficiálního náboženství, což je jenom částečně správné. Stopy těchto oficiálních náboženství (svatyně, rituální náčiní, nápisy, doklady rituálních aktivit, např. písní rituálů) jsou relativně dobře zachytitelné v archeologickém materiálu. Byť bychom znali oficiální náboženství sebelépe, nevyčerpává kapitolu o rekonstrukci myšlení jako takového,

čehož si všímá např. J. Driessen (2001b), který zmiňuje, že vždy existovala, existují a budou existovat hnutí zpochybňující stávající systém. Jako příklad uvádí středověké chiliasty, apokalyptiky, reformisty a hodnotí, že se jedná o náboženské směry krizových období stojící na periférii. Dovolila bych si částečně nesouhlasit, neboť na základě jiných analogií můžeme sledovat, že myšlenkové směry, které jsou naprosto v rozporu v daném systému se projevují již od jeho počátků, i když třeba v mírnějších, upadajících nebo ještě úplně nevykrystalizovaných formách a to, že jsou v určitý moment na periférii neznamena, že tam budou pořád, případně, že se tam nevrátí. Také C. Renfrew (např. 1985, 2000a, b) vyčleňuje náboženství jako součást myšlenkového systému dané doby a konstatuje, že koexistence více náboženství v rámci jedné společnosti je pravděpodobně obvyklejší případ než společnosti s jediným náboženstvím. Ať je jakkoliv prosazováno a podporováno centrální mocí náboženství jedno, alespoň na periférii klíčí nebo přežívají jiné myšlenkové a hodnotové systémy (př. společnosti reálného socialismu, současné Řecko s ortodoxní církví). Následná otázka musí tedy znít, zda tato náboženství, zda tyto oficiálně podporované představy o světě byly obecně přijímány, zda existovaly i další konkurenční systémy a jak se projevují a nebo jak by se mohly projevit v archeologickém materiálu, případně, jak je hledat. Různé úrovně kultu (oficiální a lidový) jsou také podle R. Hägga (1981) sledovatelné v archeologickém materiálu.

Domnívám se spolu s některými dalšími badateli (např. Melas 2003, Driessen 2001b, Peatfield 2001), že současní archeologové jsou obvykle

vyznavači oficiálních světonázorových systémů a statu quo, tudíž a priori považují oficiální náboženství za samo sebou přijatelné stejně jako oni sami přijímají současné systémy vlády a propagandy. Někdy také mimoděk přežívá syndrom zlatého věku, který zmizel s ideální minulostí.

Oficiální náboženství však také patří do kosmoteoretického rámce té které doby a proto jeho rekonstrukce coby součásti obecného lidského myšlení je naprosto legitimní. Otázky rituálu, kultu, kosmoterie a myšlení však nemohou být vytrhávány z kontextu a zkoumány odděleně (D'Agata 2001).

Cílem této kapitoly je rovněž shrnout, co bylo do současnosti učiněno na poli výzkumu náboženství egejské oblasti pozdní doby bronzové a k jakým výsledkům dosavadní bádání došlo.

K dnešnímu datu existuje již poměrně rozsáhlá bibliografie a řada badatelů se specializuje pouze na tuto problematiku. Archeologové však často jen okrajově využívají religionistickou literaturu nebo vytrhávají ze souvislostí bez hlubších znalostí problematiky jen části. Jsem přesvědčena, že právě na poli zkoumání náboženství by byl rozhodně přínosný interdisciplinární přístup. Jako příklad takové spolupráce by bylo možné uvést u nás publikované práce J. Bouzka a Z. Kratochvíla.

Jednou z dalších otázek, která zaměstnává egejské prehistoriky, je homogenita či heterogenita, podobnost a rozdílnost náboženství minojské Kréty a heladské pevniny, který se rozhodně vyvíjí v čase. Námi sledované období druhé poloviny 2. tisíciletí před n. l. rozhodně není možné považovat za jakýsi zmražený výřez z času, ale naopak jako období plné

pohybu, konkurence, střetů a změn. Někdy si neuvědomujeme, že hovoříme o nejméně pěti stoletích a přestože čas předprůmyslových společností plyne jakoby pomaleji, vystřídal se nejméně 20 generací. Jedná se o období, ve kterém krystalizuje klasický starověk, jeho hodnoty a názory na svět. Klasický starověk udržuje ve své historické paměti toto období. V této kapitole se také pokusíme v hrubých rysech načrtnout linie kontinuity a diskontinuity vývoje na poli myšlenek mezi dobou bronzovou a dobou železnou, tedy co si „klasičtí Řekové“ přinesli do svého světa z minulosti?

Ještě před zhruba půl stoletím nebyl činěn žádný rozdíl mezi minojským a mykénským myšlenkovým systémem. Pozdní doba bronzová byla označována termínem krétomykénské období (kritomikinajka). (Sakelarakis 1992) V posledním dvacetiletí je kladen důraz na separátní studium obou regionů a posléze jejich komparaci poté, co byly definovány rozdíly v organizaci společnosti obou regionů, proto my se také budeme zabývat Krétou a pevninským Řeckem zvlášť.

2. 8. 2. 1. Kréta

Rehak a Younger (2001) charakteristicky uvádějí ihned na úvod kapitoly o náboženství neopalácové Kréty: „We know a great deal about Minoan cult locations and equipment, and practically nothing about belief

system for neopalatial period,“ což přesně vystihuje stav současných znalostí. Jako bychom přišli do kostela plného obrazů, soch, nábytku a drobného vybavení a zkoušeli, co se s tím dá dělat a co může znamenat pro vyznavače daného náboženského systému. Toto prázdné místo je výzvou pro oborníky z nejrůznějších oborů, aby zaplnili tuto mezeru.

Je velmi těžké určit, jakým způsobem a v jaké míře, ten který nález může vypovídat o obecném světovém názoru a nebo i náboženství. Prvním záchytným bodem jsou v takových případech písemné prameny. Bohužel psané texty jak lineárního písma A, tak B poskytují jen útržkovitou a velmi skromnou informaci o náboženství. Jedná se obvykle o hospodářské a daňové záznamy, případně o označení obsahu jednotlivých kontejnerů. Musíme se v drtivé většině spokojit s dedikačními nápisy, kterým ke všemu plně nerozumíme, hovoříme-li o lineárním písmu A.

Ještě dnes je velká část badatelů ovlivněna přístupem A. Evanse, jenž byly do nedávna přijímány naprosto nekriticky. Evans klasicky věřil ve velkou Bohyni-matku, jejímž doplňkem byla celkem bezvýznamná mužská postava kněze. Dnešní představy jsou rozhodně méně ovlivněny romantickými názory na minulost a jsou postaveny na konkrétním archeologickém materiálu a komparační kritice. Statistická srovnání prokazují, že muži i ženy byli zobrazováni přibližně ve stejném počtu. Navíc je velmi těžké rozhodnout, zda ženy zobrazené na freskách, pečetích nebo na keramice jsou bohyněmi, kněžkami či aristokratkami.

Základním předpokladem pro naše další kroky je, že v minojském světě stejně jako ve všech předprůmyslových společnostech se náboženství,

společnost a politika prolínaly v jedno. Hovoříme o mytologických společnostech. V mýtu je shrnuto prakticky vše, co víme o světě. Najdeme tam také, odkud pocházíme, jak je náš svět organizovaný a jak se v něm pohybovat (Barber, Barber 2006, Bouzek, Kratochvíl 1994).

Je také třeba sledovat všechny jevy nejenom v prostoru, ale také v čase. Mezi obdobím starých paláců a nových paláců existuje zřejmá kontinuita a to platí také pro náboženství. Pokud bychom postupovali hlouběji v čase, již v období před objevením se prvních palácových aglomerací, byla v užívání obětiště v jeskyních, na vrcholcích hor (např. Juchtas poblíž Knossu, Kato Syme na jižním pobřeží). V předpalácovém období byly jako svatyně používány místnosti a svatyně v rodinných hrobech (speciálně v oblasti Messary). V prvních palácích byly objeveny místnosti, kde byly připravovány rituální hostiny, kde patrně ženy hrály, když ne hlavní, tak alespoň poněkud výraznější roli, patrně připravující a servírující rituální hostinu. Sošky nalezené v obětištích svatyní na vrcholcích hor a jeskyních jsou jak ženského tak mužského pohlaví a obě pohlaví jsou opět zastoupena zhruba stejným dílem¹¹⁵.

Řada symbolů, které jsou dávány do souvislosti s rituálem a potažmo náboženstvím mají kořeny hluboko v historii. Je to např. ženská postava – bohyně nebo kněžka – s hady, jejíž první zobrazení známe ze staropalácového období a opět má souvislost s palácovým prostředím, ale i

¹¹⁵ V roce 2005 zorganizovala krétská Univerzita interdisciplinární sympozium právě na téma „Pohlaví prehistorických stratigrafií v Egejdě a Středomoří.“ Účastnili se jak archeologové, lingvisté, tak sociologové, historici a filosofové. Kopaka (ed.) 2009.

jiné symboly jako např. dvojité sekera, se objevují již od raného minojského období (např. Eliopoulos 1991).

Na počátku neopalácového období jeskynní svatyně a svatyně na vrcholcích hor pokračují kontinuálně ve svých aktivitách, některé však výslovně náleží ke konkrétní palácové aglomeraci, jak potvrzují texty v nich nalezené. Ke každému paláci se vztahuje jedna výšinná svatyně. Tyto dvojice byly také potvrzeny archeologicky. V neopalácovém období nabývají na důležitosti svatyně uvnitř paláců. Pohřební ritus je unifikován, ale také se stává komplikovanějším. Také vybavení a bohatství rituálního náčiní v palácích a velkých centrech je výrazně bohatší a unifikované po celém ostrově. Tento fakt evokuje závěr, že patrně palácová centra kontrolovala kult a ritus. V období LM IA byl patrně pod absolutní kontrolou knosského palácového centra.

Jak uvádí M. Melas (2003) oficiální ideologie má za úkol podporovat a zdůvodňovat status quo a dává také pravidla, jak jej udržet. C. Renfrew (2000a) je toho názoru, že náboženství je vždy propojeno s mocí. Náboženství mimo jiné dává návod, jak vládnout a legalizuje ty které formy vlády. Podřízeným určuje, jak být v harmonii s mocí legalizovanou z pravidla „z vyšších“ nadpřirozených sfér a odpovídá jim na otázky, proč ten či onen je nebo není privilegovaný, proč má každý jedinec své konkrétní místo ve společnosti ve světě a vymezuje rámec případné svobody výběru. Předpokládáme, že kolektivní rituály ve velkých svatyních paláců nebo na vrcholcích hor jsou aplikovány centrální mocí.

Velké svatyně, monumentální rituály, velké symboly jakoby byly zrcadlem „velikosti“ té které moci.

V období LM IB, tedy v období rozsáhlých destrukcí palácových center mizí archeologické projevy tohoto náboženství, stejně tak jako unifikovaný pohřební ritus. Snad, použijeme-li paralely z historických etap, které jsou nám blíží, můžeme říci, že jakési lidové náboženství přežívalo mimo paláce a po jejich pádu se obyvatelstvo venkova opět přiklonilo nebo pokračovalo v uznávání vlastních náboženských hodnot. Osláblé paláce nebyly patrně s to kontrolovat tyto lidové kulty. Tyto tzv. Open Air Sanctuaries, tato otevřená shromaždiště, prožívala svůj rozkvět v období LM IIIC a bývají interpretována jako projev lidového kultu. Mají obvykle vztah k pramenité vodě. (D'Agata 2001)

Evansovy teorie o bohyni Velké matce a jejím mladém mužském protějšku nebo knězi bývají ještě dnes poměrně nekriticky a automaticky přijímány, zvláště v syntézách obecnějšího charakteru. Někdy se setkáváme s interpretací krétské společnosti coby matriarchální. Domnívám se, že tyto interpretace jsou velmi zjednodušující. Uvedme si příklad z klasických Athén, kde ty nejdůležitější kulty (kult samotné Pallas Athény) zprostředkovávaly ženy, zatímco ve společnosti měly úplně nulová politická práva. Kolegové zabývající se klasickým starověkem naopak argumentují, že přežívání těchto velkých ženských kultů má tradici právě v primitivnějších společnostech, až dokonce v neolitu¹¹⁶. Jiní

¹¹⁶ Zauvažujeme-li se nad tím, snad by mohli mít i pravdu. Se stoupající třídní diferenciací klesá prestiž ženy. Ve středověku je ženská část boha degradována na pouhou schránku smrtelné formy bohy. V náboženstvích kapitalismu, tedy v protestantismu křesťanství ani roli coby součásti mužského božství neuznává, ale přesto dává ženám již více politických práv, tedy práv účastnit se masové výroby.

se domnívají, že uctívání ženské bohyně ve starověkých Athénách představuje podvědomý strach mužů z případné vzpoury utiskovaných žen (Paparigas 2007).

Chceme-li se zabývat náboženstvím období nových paláců, musíme se vrátit do předešlého období. Již od období předcházejícího starým palácům jsou doloženy oběti přinášené patrně na základě kruhového zemědělského kalendáře. Tato obětiště nebo svatyně se nacházely v jeskyních nebo na vrcholcích hor. Interpretaci těchto lokalit coby obětních míst dokládají depoty terakotových figurek lidí i zvířat. Příklady nejstarších svatyní jsou Kato Syme na jižním pobřeží a Juchtas poblíž knosského paláce. Tyto lokality kontinuují jako svatyně i do palácového období. Zajímavé je, že jejich užívání předchází palácovým založením. S objevením se paláců byly nejprve v jejich blízkosti budovány svatyně malých rozměrů. V těchto svatyních se často nacházejí kamenné nebo keramické stylizované býčí rohy, případně malé kamenné oltáře. V tomto období chybí na Krétě cosi jako veřejná velká shromaždiště, která známe ze současného Egypta a nebo Mezopotámie. Z období starých paláců máme jen velmi málo ikonografického materiálu. Sporadicky jsou vyobrazeny ženy a pokud ano, tak v palácových pramenech. Ze svatyní v jeskyních a na vrcholcích hor pocházejí zobrazení jak žen tak mužů.

V tomto období také přibývá nálezů rituálního náčiní v palácích. Zároveň přestává být užíváno hieroglyfického písma a nastupuje písmo lineární A. Zdá se, že paláce v tomto období jsou nositeli oficiálního

náboženství, které je postupně sjednocováno a palácovými centry organizováno. Několik málo svatyní na vrcholcích nabývá na významu. Jejich obětiny jsou bohatší a mají větší variabilitu. Předpokládá se, že tyto svatyně byly navštěvovány v konkrétní roční době, že se k nim konaly jakési poutě, kdy docházelo k rituálnímu konzumování jídla a pití.

Velmi zajímavá je svatyně Kato Syme na Diktijském pohoří, která má výhled na lybijské moře. Tato svatyně byla patrně nepřístupná v zimních měsících a jedná se o jedinou krétskou svatyni, která kontinuovala od období starých paláců až do historických dob. Později se tam nacházel chrám zasvěcený Hermovi a Afroditě.

Další zajímavá svatyně v Nirou Chani, jenž byla zničena vlnou tsunami vyvolanou erupcí vulkánu na Santorini, se skládala z několika místností. V menších místnostech bylo uloženo rituální náčiní, jako např. kovové dvojité sekery, z nichž některé byly určeny k veřejnému předvádění vzhledem ke své velikosti, další mnohem menší, jakoby kapesní byly vyrobeny ze stříbra a zlata a patrně sloužily k upravování obětí či rituálního jídla a pití. Dále byly nalezeny třínohé podložky a nádoby, obvykle picí rohy, obvykle v párech. Byly jak keramické tak kamenné. Tyto nádoby se standardně nacházejí na svatyních novopalácového období. Někdy mají tvar býčí hlavy, jindy jsou zdobeny plastickým reliéfem, na kterém jsou zobrazeny jak ženy tak muži. Jindy jsou nalézány figury mužů vyrobené ze slonové kosti. Nejznámějším exemplářem je soška muže z Palaikastra.

Dále jsou ve svatyních nalézány terakotové figurky lidí i zvířat. Stejně figurky jsou vyvedeny i v bronzu. Některé ženské figury mají zvýrazněný oděv fajánsovémi vložkami.

O rituálních ceremoniích nás neinformují pouze přímé doklady, ale také reliéfy zobrazené na pečetních prstenech, pečetních kamenech a pečetích samých. Obvykle jsou na nich zobrazeny skupiny žen nebo mužů. Na některých jsou skupiny smíšené. Na těchto výjevech je často zobrazen také strom nebo nějaká velká rostlina. Jejich paralely jsou hledány později až v klasickém Řecku a interpretovány jsou jako extatický tanec.

Zajímavým nálezem je reliéf rytý na slonové kosti nalezený v Ayia Triadě na střední Krétě, kde mladé dívky zdobí chrám s býčími rohy jakousi girlandou. Na lokalitě Zakros na východní Krétě byl nalezen rhyton, na kterém je vyobrazena trojprostorová svatyně s býčími rohy na střeše. Podobné ale trojrozměrné modely byly nalezeny na lokalitě Archanes jižně od knosského paláce.

Některá vyobrazení žen a mužů jsou jednoznačně obrazy bohů a bohyň. Některé figurální motivy se stále opakují. Dost možná jde o jedinou hlavní bohyni ve více variantách. Někteří se přiklánějí k variantě kněžky. Jedná se o vyobrazení žen umístěných v centru skupiny nebo lehce nad ní, často ve větším měřítku než okolní figury. Někdy tyto bohyně sedí na jakési stoličce či trůnu. Jindy bývá v pozadí načrtnutý palác nebo jakási monumentální stavba. Některé jsou obklopeny hady nebo stojí v tzv. imperativním gestu. Jeden jediný muž byl nalezen zobrazený ve stejné póze (Chania). Toto gesto je interpretováno jako symbol dočasné authority.

Někdy jsou tyto figury doprovázeny neexistujícími zvířaty jako jsou grafové, lvi s křídly a nebo antropomorfními figurami. Také bývá přítomna řada exotických zvířat – opice, lvi, antilopy, ale také horské kozy (tzv. krétská agrimia). Tyto symboly připomínají rejstřík předovýchodního, mezopotamského a egyptského pantheonu.

V krétském pantheonu se také vyskytuje bohyně s hlavou hrocha a to již od staropalácového období. Tato bohyně je rozhodně vypůjčena z egyptského pantheonu (bohyně Taweret dohlížející na narození dítěte). Někdy je v krétském prostředí také nalézána bohyně se lví hlavou. Jejich pravomoci je však těžké rekonstruovat. Je otázkou, zda si bohyně udržela i v krétském prostředí stejné pravomoci jako v Egyptě.

V neopalácovém období jsou nalézány svatyně minojského typu také na kykladských ostrovech (Ayios Yioryios na Kythéře, Akrotiri na Théře, Phylakopoi na Mélu, Ayia Irini na Keu). Tyto svatyně patrně doprovázejí minojskou kolonizaci nebo rozmach minojské moci. Opět ruku v ruce s mocí jde ideologie, tudíž mohou být považovány za doklad oficiálního kultu, oficiální státní ideologie (viz *Kapitola 2.2*). V každém případě mají politický podtext. Snad bychom tyto svatyně mohli přirovnat ke katolickým kostelům v Novém světě, na Dálném východě v raném novověku.

Podobné fresky jako v knosském paláci byly nalezeny i na těchto výše jmenovaných lokalitách. Některé z nich mají rozhodně vztah k náboženství a kultu. Jedná se například o řadu fresek na z lokality Akrotiri na Santorini.

Velmi svěbytným nálezem jsou kamenné dedikační tabulky nalézané na svatyních na vrcholcích hor. Mnoho z nich nese dedikační nápis v lineárním písmu A. Nachází se na nich jedno jediné jméno – bohyně JA-SA-SA-RA, jejíž analogie jsou hledány na Předním východě. Někdy bývá interpretována jako paní hor (Nowicki 2001).

Zvláštní postavení v krétském pantheonu měla také zvířata. Patrně známé krétské býčí hry a jejich zobrazení na freskách, na nádobách všech materiálů, na pečetích byly součástí rituálu.

Vedle býčích rohů je významným symbolem dvojité sekera a egyptský uzel.

Velmi vzrušujícím nálezem jsou nádoby na vaření nalezené v Knossu v základech datovaných do LM IB období obsahující dětské kosti, které byly obětovány a patrně pozřeny. Podobné oběti, které vždy byly vykonávány v extrémních podmínkách, jsou známé také z ostatních kultur, rovněž z klasického Řecka.

Na lokalitě Anemospilia byla nalezena stavba, která zkolabovala při silném zemětřesení. V jejích troskách byly nalezeny čtyři individua. Jedno z nich, mladý muž, ležel na kamenném stole a vedle něho se nacházela čepel. Autoři výzkumu interpretují tento nález jako připravenou lidskou oběť. Mohlo se však jednat o nějakou nehodu, např. při lovu. Jednoznačná interpretace události je lákavá, ale těžko doložitelná.

Pečetě ze Zakru, které byly většinou řezány do kamene, měly hranolový tvar a tyto pečetní kameny sledovaly následující kombinace: žena – býk – lev v rámečku z hadích těl, muž – kozel – různá monstra.

V Palaikastru byly nalezeny součásti starších svatyní použity v novějších budovách v období LM IB. Snad tato opakované použití symbolizovalo rezistenci po tragické erupci na přelomu stupňů LM IA a IB.

Pro rekonstrukci myšlení minulých generací jsou také důležité pohřební praktiky. Ještě donedávna se předpokládalo, že značná část populace byla pohřbívána v moři, neboť bylo nalezeno nesrovnatelně méně hrobů než sídel. Dnes je obraz poněkud jiný. Nové výzkumy přinášejí na světlo mnoho nových rozsáhlých pohřebišť na venkově, která byla kontinuálně používána od raně minojského období až do novopalácového i déle. Obvykle se jedná o inhumace uložené v keramických sarkofázích a pozdější sbírání a soustřeďování lebek. Fakt, že hroby byly po rozpadu těla vyklizeny a znovu použity a lebky separovány vysvětluje do určité míry fakt nerovnováhy mezi sídlišti a pohřebišti. V každém případě v novopalácovém období jsou jasně rozdělitelné hroby společenské elity a venkovského obyvatelstva. Bohaté hroby jsou obvykle uloženy v kamenné stavbě s kruhovým půdorysem, zvané tholos. Některé hroby byly v jeskyních, jinde byly vydlabány do skály. Bohužel většina hrobů byla vyloupena v minulosti.

Dalším důležitým pramenem jsou písemné záznamy, i když velmi skromné v tomto období. Další komplikací je, že lineární písmo A je částečně nerozluštěné a neumíme jazyk, v jakém byly provedeny zápisy. Často uváděné jméno bohyně JA-SA-SA-RA známe i z hieroglyfických textů. Tato bohyně bývá ztotožňována s chetitskou Esharou a nebo

Levantinskou Asherahou. Její jméno nebylo nalezeno pouze na dedikačních deskách, ale také na pečetních kamenech.

V každém případě se na konci období LM IB velmi změnily kultovní praktiky jako následek změn ve společnosti, i když opět sledujeme množství prvků kontinuujících z předešlého období. Můžeme definovat pět projevů rituálu, které se mění. Některé předměty mající souvislost se svatyněmi se přesouvají do hrobů. Např. trojnožky. Mizí dedikační kamenné tabulky, podstavce pro dvojité sekery a posvátné uzle, kamenné a štukové býčí rohy jsou nahrazeny malovanými. Kultovní výbava je vyráběna výhradně z keramiky a kontinuuje až do konce doby bronzové. Modely svatyní jsou velmi zjednodušené a spíše připomínají jednoduché chatky. Trubkovité podstavce, které začínají v novoplácovém období jsou mnohem větší a propracovanější. Zoomorfní a antropomorfní figuríny z keramiky hrály významnou roli v malých svatyních, kde byly umístovány na podstavcích. Často jakoby dohlížely na vchod do svatyně. Většina z těchto bohyní má zvednuté ruce. Tyto figuríny kontinuují do postpalácového období a patrně mají kořeny ve starších fajánsových naturalistických figurách s hady. Idoly typu „Ψ“, „Φ“ a „T“ přicházejí z pevniny ve stupni LM IIIA2 a signalizují přítomnost Mykéňanů. Objevují se nové rituály částečně sledovatelné v pohřebním ritu. Na sarkofázích jsou malovány jiné výjevy než v předešlém období. Na sarkofágu z Ayia Triady je zobrazen posmrtný život, na dalších sarkofázích jsou zobrazovány oběti býků a dalších zvířat, což má patrně také své kořeny v heladských kultovních praktikách. Oběti býků se objevují na sarkofázích v období, kdy

mizí z pečetních kamenů Minotaurus, pokud tak můžeme interpretovat mužskou postavu v masce býka. Velmi zajímavé je, že již nejsou používány svatyně na vrcholcích, které byly poblíž paláců a jiných větších center. Přežívají pouze svatyně na Juchtas a Kato Syme. V postpalácovém období jsou běžné malé svatyně v domech a ve městech. Z tohoto období pochází svatyně dvojité sekery v knosském paláci, která nemá nic společného s předešlými typy svatyň. Jedná se o úplně nový výtvar, stejně jako svatyně v budově 7 v Palaikastru, kde byl nalezen pithos, keramické picí rohy ve tvaru býčí hlavy, mušle triton, válcovité podstavce, ulámané stalaktity a lavice. Lavice podél jedné stěny představují charakteristický rys postpalácových svatyň. Tyto lavice sloužily jako podstavec pro řadu soch žen se zdviženýma rukama.

V tomto období poskytují řadu klíčových informací texty psané v lineárním písmu B. Tyto texty mají souvislost výlučně s velkými centry. Na Krétě prakticky jenom s Knossem. Byly zde nalezeny dedikační tabulky s texty popisujícími oběti. Např. olej nebo med věnovaný božstvům jako např. Areovi, Diovi Diktejskému, Elyaniovi, Eileithyie, Eryniím, Panovi (?), Paianovi, Poseidonovi ad. V Chanii je také poprvé zmíněno jméno boha Dionýsa. Někteří badatelé také rozeznávají bohyni Potinii, kterou však někteří mají pouze za nejvyšší kněžku. V období postpalácovém se také poprvé objevuje jméno Daidalos a slovo labyrint. Klasický řecký pantheon měl však mnohem více společného s mykénským než minojským.

Po opuštění paláců v období LM IIIB se naprosto mění struktura a nebo alespoň projevy kultu a rituály. Můžeme rozlišit tři typy svatyně. Jednak jsou to svatyně na okrajích opuštěných paláců, jako např. svatyně Dvojitých seker ve východním křídle knosského paláce, svatyně v Chaniy, dále svatyně na sídlištích/městech a v soukromých domech (např. v Ayia Triadě, Karphi, Kavousi, Vrontas, Prinias) a v jeskyních, na starších vrcholových svatyních a na starších pohřebištích. Tyto jsou jednoznačně pod kontrolou té které blízké komunity.

Také se mění vybavení. Základní a klíčovou figurou je bohyně se zdviženými pažemi. Ta je někdy doprovázena dvojitými sekerami, hady nebo býčími rohy. Někdy mívá ptáky na diadém. Tyto sochy jsou vysoké až 80cm. Z písemných záznamů známe, že byly vyráběny v sériích po několika kusech. Byly vždy doprovázeny tubusem s hady (tzv. snake tube) a jakýmsi pekáčem (tzv. plaque).

Některé charakteristické projevy heladského kultu byly nalezeny i na Krétě. Jedná se figury typu „Ψ“ okolo ohniště a na prahu domu v Chanii. Rozdíl je v tom, že krétské idoly jsou vždy doprovázeny tubusem s hady a keramickou deskou – pekáčem, což z pevniny neznáme ani z jednoho případu. Tyto idoly nalezené na Krétě mají také odlišnou stavbu od pevninských.

Krétské bohyně se zvednutýma rukama byly vyráběny místními hrnčíři z materiálů stejných jako běžné kuchyňské nádobí. V posledních letech byly dokonce prováděny pokusy, jak tyto sochy byly vyráběny. Hrnčíř vymodeloval velký džbán, který sloužil jako tělo a sukně, pak

džbán menší, který byl krkem a hlavou. Postupně nalepil poprsí, ruce, na hlavu prameny vlasů a nos, někdy naznačil oči. Zajímavé jsou bohyně z velmi nekvalitní hlíny silně ostřené místními nerosty (phylity, vápence, břidlice) stejně jako nádoby LM IIIC období. Tyto sochy pochází také z hrobů, kde byly postaveny u vchodu do hrobky, v tzv. dromu. Např. na lokalitě Vrondas na východní Krétě jich bylo nalezeno několik desítek.

2. 8. 8.2. Heladská pevnina

Je zřejmé, že minojská Kréta coby centrum civilizace v egejské oblasti přímo ovlivňovala pevninskou heladskou kulturu. Bylo by však velmi prostoduché, kdybychom považovali vše za odraz minojského vlivu. Mnoho z Kréty sice bylo přejato, ale použito tak, aby vyhovovalo místním specifikám. Kréta nebyla jediným regionem odkud přicházely podněty do heladské oblasti.

Pro pozdně heladské období III disponujeme proti minojské Krétě určitou výhodou. V tomto období dochází do značné míry k verbalizaci náboženství. Vedle hmotných a ikonografických pramenů existují také prameny písemné. Zápisy na tabulkách jsou vedené v lineárním písmu B. Nejedná se o literární prameny, ale o hospodářské záznamy a jen ve velmi malé míře dedikační zápisy. Z nich je možné číst jména božstev a formy

obětín. Neexistují žádné mýty, hymny, přísloví, rituální pravidla nebo zákony.¹¹⁷

Řadu informací o náboženství heladského prostoru v jeho posledním období čerpáme s pozdějších klasických řeckých pramenů. Stejně jako je možné tyto vlivy stopovat v řeckém náboženství, je možné s nimi počítat i v náboženství heladském, které je konglomerátem místní indoevropské, minojské, semitské a maloasijské tradice.

Záznamy, kterými disponujeme, byly vedeny jen po velmi krátké období a také interpretace textů je často velmi problematičká.

Často při rekonstrukci heladského náboženství pracujeme se spekulativními modely a často se odvoláváme k řeckému náboženství, které sice mělo určitý globální rámec, ale nebylo dogmatické, nemělo pevné rituály a v mnoha směrech dovoľovalo improvizaci. Mimo centrální státem kontrolované kultury bylo možné s božstvy komunikovat vlastním způsobem. Někdy se správně hovoří o řeckých náboženstvích a ne náboženství. Totéž předpokládáme pro heladský svět. Řadu rituálních pravidel pro 8. století před n. l. poznáváme z Hesiodových Prací a dnů.

Jednou z nejvýraznějších charakteristik heladského náboženství je propojení vojenské síly s oficiálním náboženstvím a kultem. V období MH/LHI nalézáme civilní předměty silně zdůrazňující prestiž a společenské postavení bojovníka a lovce. Postupně, patrně s upevňováním moci, byla tato síla transformována do náboženské úrovně. To dokládají nálezy, na kterých jsou zobrazeny jak rituální tak vojenské symboly.

¹¹⁷ Patrně jediným zápisem jakéhosi hymnu nebo básně je nápis na věhlasném disku z Faistu.

Například bojovník a duch. V období stabilizování moci, ubývá vojenských symbolů. (Whittaker 2001)

Specifika pramenné základny dává do určité míry charakter naši interpretacím. Pro období MH – LH nedisponujeme prakticky žádnými archeologickými výzkumy venkovských sídel a tudíž nevíme nic o kultu, rituálu, náboženství a hodnotovém systému mimo hradní centra.

Patrně nejdůležitějším pramenem ke studiu pozdní doby bronzové hlavně heladského období jsou Homérovy eposy. Názor na to, jakým způsobem je číst, prodělal podstatné změny. Od úplné nekritičnosti až po úplné zamítání. Nejsprávnější je patrně názor, že ke každé informaci je třeba přistupovat kriticky s vědomím, že historická paměť mohla v ústní tradici přetrvávat staletí a to zvláště v předliterárních společnostech. Stejně tak jako dlouho přežívaly staré pověsti české a nebo negramotní Kréťané si po staletí zpívali renesanční píseň Erotokritos čítající na 1500 veršů od konce 16. století, kdy vznikla, až do doby než se naučili číst. Tedy do první poloviny 20. století. (Mytologie je věnována zvláštní kapitola)

Tyto analogie jsou poněkud zavádějící dokud si nevymežíme přesně míru kontinuity a diskontinuity vývoje od heladské doby bronzové po dobu železnou. Pro kontinuitu v mnoha směrech hovoří hlavně shodný jazyk, tedy řečtina, která se používala po celou pozdní dobu bronzovou. Také jména božstev z dedikačních textů a formy obětí jsou v mnoha případech shodné.

Ten je však mnohem starší. Pochází ze staropalácového období a jeho nápis je nerozluštěný.

Také předpokládáme, že náboženství bylo stále přítomné v každodenním životě. To usuzujeme např. podle rozšíření terakotových figurín typu „Ψ“ a „Φ“ jak v obětištích svatyní, tak v hrobech, ale také v obydlích. Tento efekt je možné přirovnat k rozšíření ortodoxních ikon v současném Řecku.

O rituálních praktikách toho víme velmi málo. Chybí některé výrazné prvky jako na Krétě, které měly jednoznačně souvislost s rity. Jedná se o zahloubenou vodní nádrž, pilířové krypty, oltářové stoly, polythra, neexistují ani schematizované býčí rohy, dvojité sekery, minojské poháry. Jediné známé svatyně jsou z hradních center. Nebyly zatím nalezeny žádné svatyně na vrcholcích.

Poměrně bohatá na informace o rituálech je právě heladská ikonografie. Disponujeme množstvím pečetí a fresek, na kterých jsou zobrazena procesí, oběti, slavnosti, hudební představení. Bylo také aplikováno množství minojských motivů. Naopak některé rituály, jako např. pohřební procesí, které známe z pozdějších pramenů, úplně na pečetích chybí. Patrně tyto pečetě, hlavně kameny v pečetních prstenech byly vyráběny beze snahy vytvářet realistická zobrazení, ale jednalo se o jakousi módu elity, která napodobovala vše minojské.

Kontinuita náboženství řeckého a heladského je doloženo také lingvisticky, kdy základní slova celého systému náboženství „bůh“ a „svatý muž“, „kněz“ – ΘΕΟΣ a ΙΕΡΕΑΣ existují v obou jazycích a používají se od heladského období dodnes. Další termíny jako chrám, temenos a jiné najdeme v menších obměnách opět v obou jazycích. Také Homér přímo

hovoří o kontinuitě. Základní princip typu: „my ti bože dáváme, ty bys na oplátku mohl dát nám,“ se předpokládá i pro heladské náboženství. Také hlavní řecká božstva jsou zastoupena v heladském pantheonu: Poseidon i Zeus, jejich pandánem je ženská bohyně Diwia, která je zářící oblohou. Diovy svatyně známe z Kréty, ale také z Pylu. Dočítáme se také o obětech Dionýsovi a Héře, Hermovi a Artemidě. Známe také svatyně zasvěcené podřadnějším božstvům jako byla Daidalova svatyně v Knossu nebo Iphymedina v Pylu. Významnou bohyní v heladském Řecku byla Potnia stejně jako na Krétě. Jedná se patrně o bohyni předcházejí Demétře. Někdy je označováno jako Potnia Obilná. Jindy je spojována se smrtí. V Thébách byly nalezeny tabulky, které hovoří o jakési svaté trojici, ve které jsou vedle Dia Démétér, která je někdy popisována jako Matka země a Persephone, často nazývána Kóré.

Z písemných pramenů známe také označení několika svátků.

Co se architektury týče, známe svatyně pouze z hradních komplexů. Centrální megaron, který plnil patrně více funkcí, sloužil jako místo královských rituálů. Centrální ohniště připomíná důležitost ohně v řecké mytologii, jeho důležitost pro fungování daného společensko-ekonomického systému. Na freskách z některých paláců, např. z Pylu se setkáváme s vyobrazením obětních rituálů. Také známá scéna s hudebníky je často interpretována jako rituální představení. Často jsou vyobrazeni také býci, kteří hráli centrální roli v heladských rituálech, stejně jako v řeckých. Ale kult býka je také jedním z centrálních kultů minojské kultury. Mimo

hrady neznáme žádné svatyně, což nemůžeme absolutně tvrdit vzhledem k tomu, že máme tristní nedostatek výzkumů venkovských sídel.

Jak uvádí Renfrew (2000a) náboženství má vždy vztah k moci. Náboženství je systém dogmat, která nabízejí odpovědi na existenciální otázky. Většina náboženství nám dává jakýsi návod, jak postupovat, abychom byli v harmonii se světem. Také dává návod, jak má být svět řízen. Dalším velmi důležitým a velmi zajímavým aspektem náboženství je, že spojuje námi vnímatelný svět s nadpřirozenem, které ovlivňuje i sociální sféru reálného světa. Náboženství v třídních společnostech také představuje součást mocenského systému, může se stát nástrojem k udržování moci, určitého statu quo.

Jak pro Krétu, tak pro heladskou kulturu disponujeme značným množstvím nálezů, které mohou být jednoznačně klasifikovány jako mající přímou souvislost s kulty, rituály a tedy náboženstvím. Mnohem méně existuje písemných pramenů, ale přesto v některých případech potvrzují naše úvahy a nebo obohacují naši znalost o rituálech, kultech a náboženství. Metoda, jak s tímto materiálem pracovat, je ve stádiu testování nejrůznější interpretačních metod.

2. 8. 3. Kognitivní archeologie a Egejská pozdní doba bronzová

Určité nerovnováhy mezi zkoumáním oficiálních monumentálních náboženských systémů, které se poměrně dobře v archeologickém materiálu projevují, a řekněme obecného mínění, jakési lidové víry, si badatelé všimli již před několika desítkami let a ihned bylo započato nejenom s kritikou, ale také s vyplňováním této mezery (Hägg 1981, Renfrew, Zubrow 1994, 2000). Bohužel informace o světovém názoru je v předliterárních nebo raných literárních společnostech ukrytá v hmotné kultuře, a to až druhotně. Je tudíž nutné přesně definovat možné metodologické postupy a předmět tohoto nastupujícího vědního oboru, který byl pojmenován jako tzv. kognitivní archeologie (Renfrew, Zubrow 1994).

Najednou jakoby zřetelně vyplynulo na povrch nejproblematictější místo archeologického bádání: o čem a jakým způsobem přemýšleli lidé prehistorie?¹¹⁸ Dokážeme rekonstruovat např. jak se vyráběl bronz, ale nevíme prakticky nic o jeho výrobcí. Je velkou výzvou vytvořit, stanovit teorii, metodologii a nástroje k pochopení mechaniky lidského myšlení a následně rekonstruovat svět někdejšího člověka jeho očima, jak se zrcadlil v jeho uvažování, jak jej vnímal, jak jej chápal a vysvětloval. Kognitivní archeologie coby vědní obor je na počátku své cesty a archeologové

¹¹⁸ Pro historická období tato propast neexistuje. Snaha dívat se na skutečnost např. očima středověkého člověka je regulérní snahou kompetentních historiků a v rámci této rekonstrukce chápat jednání lidí. Zajímavé je, že pro prehistorické nebo raně historické společnosti si často přejeme vysvětlit skutečnosti pomocí logiky našeho vědomí, jakobychom byli vyšetřovateli kriminálního případu: „Co se stalo v Dikteon Andron?“ Místo toho, abychom se ptali „Proč byl Dikteon Andron používán konkrétním způsobem?“

prozatím aplikují naprosto individuální a subjektivní přístupy, dostanou-li se do kontaktu s myšlenkovým světem někdejších společností. Často, hlavně v obecnějších syntézách, se setkáváme s mnoha klišé, s automaticky přejatými zastaralými modely. Nejrozšířenějším přístupem je tzv. volná interpretační fabulace. Někteří archeologové na rekonstrukci myšlení úplně rezignují s výmluvou na nedostatek nebo absenci přímých pramenů.

Způsob, jak pracuje kognitivní archeologie, je postaven na srovnávací kritice a empirické metodologii. Jedním z cílů je určit mechanismus testability každé pracovní hypotézy. To přivádí do oboru matematické vědy a staví nás před otázku, které další vědní obory či jaká technika může být v tomto směru efektivně využita. Kognitivní archeologie byla definována skupinou archeologů okolo britského archeologa C. Renfrewa (Renfrew et al. (eds.) 1994). Jejich sborník „The ancient mind“ se dočkal několika vydání.

Počátky kognitivní archeologie jsou však spojeny s archeology Hodderem, Shankesem, Tilleyem a Leonem, které charakterizuje marxistický přístup, jenž logicky přinesl do archeologie přístupy zabývající se antagonistickou jednotou: vlastníci versus ne-vlastníci výrobních prostředků, vládnoucí versus utiskovaní, koncentrace kapitálu versus nadhodnota. Pozitivem jejich zásahu do archeologické vědy je to, že se jim podařilo rozbít naivní model heroického bezproblémového dávnověku, který více méně bez jakéhokoliv zpochybnění přežíval až do 60. let 20. století. Marxismus přinesl do archeologie velmi svěží vítr, s kterým přivál

i jiné filosofické směry, které rozhodně naše vědomosti obohatily, i když žádný se neukázal jako všehospásný.

Kognitivní archeologie byla tedy definována jako studium minulých způsobů myšlení, jako archeologie myšlení. Zkoumá a rekonstruuje světový názor, kosmoteorii, kosmognozi v jejím nejširším spektru.

Někteří skeptici argumentují, že hmotné neliterární prameny nemohou ve své většině poskytnout pražádnou informaci v tomto směru. Kognitivní archeologové argumentují, že hmotná kultura je výsledkem činnosti člověka, který myslel, měl názor a své okolí používal, využíval, přetvářel a utvářel v souladu se svým myšlenkovým světem (Hodder 1986, Renfrew 2001). Např. fresky na minojské lokalitě Akrotiri na Krétě zobrazují ostrov Santorini, plavbu po moři i po řece (**Obr. 85**), antilopy žijící pouze v severní Africe (**Obr. 86**), patrové domy, lodě a jejich konstrukci, dokonce zobrazují strukturu vyvrásněných sedimentů tvořících podloží ostrova Santorini. Z toho můžeme vyčíst, že jejich tvůrce i divák byli realisté, že se na svých freskách snažili zobrazit a vidět svět kolem sebe, takový jaký opravdu je. (Strasser 2010). Měli dobrou představu o reálných vzdálenostech, ale také uměleckou výbavu vše zrealizovat. Svým způsobem byli „nad věcí“, protože své velmi široké okolí znali a měli pod kontrolou. Dokázali vytvořit a vytvořili mapu pro ty, kteří se vydají na cestu, ale také pro ty, kteří zůstanou cestovat „prstem po mapě“. (**Obr. 87**)

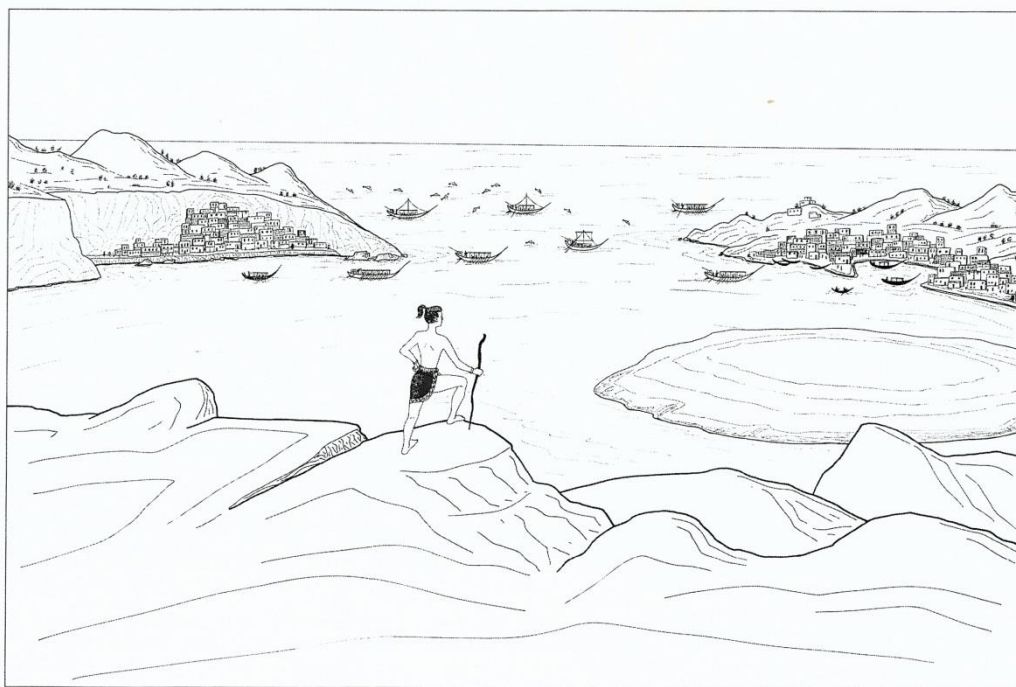
Obr. 85

Výřez z tzv. Flotila fresco. Satorini

Obr. 86

Antilopa Oryx beisa z fresky na Akrotiri (Santorini). Skutečná podoba druhu.

Obr. 87

Rekonstrukce vzhledu Santorinské kaldery před erupcí sopky vytvořená na základě ikonografie.

V současnosti se získávání informací o způsobu myšlení prehistorických společností pomalu dostává do popředí našeho zájmu. Otázkou již není, zda myšlení je třeba zkoumat či ne. Cílem je vybudovat metodologii, která by vedla k ověřitelným výsledkům. V tomto směru jsme však opravdu na samém začátku. Interpretace, spekulace a odhady jsou pouhými předpoklady dalšího bádání, které musí být přísně testovány. Každá interpretace, spekulace, teorie nebo odhad jsou nutnými prvními kroky, které nás na základě dostupných informací (indicií) směřují v postupu hledání odpovědí.

Podle mého názoru je však poněkud zavádějící postup, který hovoří pouze o metodologii. Někteří kolegové se mylně domnívají, že budeme-li mít správnou metodu, jednoduše ji aplikujeme a budeme číst informace, aniž bychom se museli namáhat. Ale budeme ji aplikovat na co a jak? A co

se vlastně ptáme, abychom hledali metodu? Domnívám se, že chceme-li se ctí označovat archeologii společně s ostatními společenskými vědami za vědu, musíme vycházet podobně jako přírodní vědy z otázky. Tedy např. Co si Minoité mysleli o centrální moci knosského paláce v LM IA období? Jak se to promítalo do jejich chování? Kde hledat odpověď? Jakou zvolit metodu? Jakým způsobem ověřit výsledek? Další otázky by mohly být: Co si mysleli o centrálním kultu? Existovala paralelní náboženství? Pokud ano, v čem se lišila od centrálního oficiálního náboženství? Pokud ano, byli jejich vyznavači nějakým způsobem pronásledováni nebo existovala náboženská tolerance? Projevily se případně ve větší míře tyto různé myšlenkové systémy a v jaké míře v období, kdy knosský palác ztratil své centrální postavení? Analogické otázky kladené v oblasti heladské kultury, kde sociální rozpor mezi hradními centry a venkovem byly mnohem vyhraněnější, se možná snadněji dočkají odpovědi. Existovala nějaká menšinová náboženství odporu i v této oblasti? Je možné je vystopovat? Projevila se snad v období pádu heladských hradů? Projevila se nějakým způsobem v náboženství klasického Řecka? Jak vnímali čas, prostor? Jak reflektovali sebe samotné? Cítili se svobodní? Byli svobodní? Existoval pojem svobody? Jak si představovali štěstí? Věřili na osud? A mnoho dalších otázek.

Každá dílčí otázka pak musí být zkoumána zvlášť, ale zároveň v celkovém rámci. Jednotlivé odpovědi musí být srovnávány. V současné archeologii se již nespokojíme se spekulacemi, hypotézami a modely, které jsou vždy subjektivní. Je třeba důkazu. A v něm je právě často problém.

Konkrétně, rekonstrukce myšlení není záležitostí pouze filosofie, archeologie, etnologie nebo historie. K uspokojivému testovatelnému výsledku je možné dojít pouze prostřednictvím interdisciplinárního přístupu, kdy rovněž vědy „na první pohled nepotřebné“ mohou poskytnout důležitá data nebo již zmíněnou metodu. Rozhodně k dané problematice mají co říci lingvisté, antropologové, neurologové, psychologové, fyzici, matematici, počítačovní vědci, jak bylo konstatováno výše. Naopak archeologové prostřednictvím studia hmotné kultury mohou přispět k řešení otázek myšlení i jinak obohatit jiné vědní disciplíny.

2. 8. 4. Mytologie a rekonstrukce myšlení

V oblasti archeologie myšlení již byly provedeny některé první kroky. Na počátku vývoje samotné archeologie nejenom pozdní doby bronzové v Egejdě je Homér. Průkopníci klasické archeologie obvykle četli Homéra tak, jak text „leží a běží“, věřili každému slovu. I když jejich víra byla téměř nekritická, chápání mýtu primitivní, jejich přístup byl v daném období progresivní a poskytl spoustu hmatatelných důkazů i samotné religionistice. Opačným, také neakceptovatelným, extrémem je naprosté zavrhování mýtů jako báchorek produkovaných hlupáky, kteří si neuměli to či ono vysvětlit. Pionýrem kritické práce s mýty je rozhodně C. Lévi-Strauss. V naší literatuře je třeba vzpomenout práci prof. J. Bouzka,

datovanou již k roku 1969, ve které srovnává informace čerpané z mytologie s archeologickým kontextem. Důležitým počinem bylo také nedávné vydání příspěvků konference uspořádané přímo k problematice mytologie (Laffineur 2007). Mytologie je rozhodně jedním z nejdůležitějších pramenů alespoň pro pozdní dobu bronzovou v Egejdě, jak se správně domnívá mnoho badatelů (Bouzek, Kratochvíl 1994)¹¹⁹ a to nejen pro historické rekonstrukce, ale právě pro rekonstrukce způsobu myšlení a pohledu na svět. Velmi přínosnou prací k tomuto tématu je čtivě psaná syntéza manželů Barberových „When They Severed Earth from Sky“ (Barber, Barber 2004). Na úvod autoři poznamenávají, že mytologie v předliterárních společnostech je výlučným nosičem životně důležitých dat. Jedná se zhuštěné informace, které jsou nutné k přežití a sociální interakci. Tyto potřebné informace je třeba uchovat. Jsou tedy kódovány takovým způsobem, aby byly zapamatovatelné a dešifrovatelné pro každého člena společnosti. To, že některým mýtům dnes nerozumíme, neznamená, že jsou hloupé. Spíš je to tím, že neznáme klíč, jak je dešifrovat. Autoři definují základní mytolingvistické principy, na jejichž základě jsou informace včleňovány do jednotlivých mýtů¹²⁰.

Pro nás je Homér mostem, pomocí kterého je možné překlenout zdánlivé prázdno mezi pozdní dobou bronzovou a dobou archaickou (Kratochvíl 2006).

¹¹⁹ Totéž platí pro vztah starých pověstí českých a našeho raného středověku, nebo Bible s prehistorií a ranou dobou dějinnou Syropalestiny a okolních oblastí.

¹²⁰ Pět tzv. mytolingvistických systémů: paměť, mlčení, analogie, comprese, restrukce.

Hovoříme-li o kosmoteorii egejského člověka doby bronzové, nesmíme jej vytrhnout z kontextu východního Středomoří, ale ani Balkánu, ostatní Evropy až Kavkazska. Je zaznamenáníhodné, že řada symbolů společně s některými artefakty sledujeme v celé tehdejší Evropě (Bouzek 1985, 1994, 1997, Kristiansen, Larsson 2005). Jakoby názory na svět, na plynutí času, na vzdálenosti byly velmi podobné a nebo se pohybovaly v určitých jednotných veličinách od jihovýchodní Evropy až po Iberský poloostrov, do Skandinávie a na britské ostrovy a to bez ohledu na to, jak byla strukturovaná společnost a nebo na jakém stupni technologického nebo společenského vývoje se nacházela. (Bouzek 1985, 1994, 1997, Kristiansen, Larsson 2005). Jednalo se o symboly slunečního kotouče a vodního ptactva, někdy jejich kombinaci. Na celém evropském kontinentu včetně Kréty sledujeme některé podobné rituály, např. tzv. picí rituály, které doprovázejí náčelnické společnosti. Společné pití symbolických nápojů spojuje společnosti s elitou, propojuje jednotlivce společenství nehledě na příbuzenské vztahy a také propojuje celou komunitu s božským světem. (např. Bouzek, Kratochvíl 1994). Vzájemné povědomí o vzdálených regionech je také přítomno v mytologii. Např. v mýtu o cestě pro zlaté rouno; mezopotamský bůh řemesel pochází z Kréty, odkud byl vyhnán. Obecná mytologie, Homér a Hesiodos jsou speciálním a velmi rozsáhlým tématem v egejské archeologii a je možné z nich čerpat nejen historické údaje, ale také informace politické a hospodářské, údaje o rituálech, náboženství, názoru na to, jak svět funguje (Morris, Laffineur 2007).

Poměrně často jsou v prehistorické archeologii kladeny otázky času a prostoru, které se v archeologickém materiálu poměrně výrazně projevují a byly také propracovány obecnou religionistikou a etnologií. Předpokládá se, že čas pozdní doby bronzové plynul cyklicky. Do souvislosti s cykličností času je dáváno právě vodní stěhovavé ptactvo, které v mytologii táhne sluneční vůz nebo bárku po obloze. Slunce vyjde a zapadne každý den, ptáci odletí a zase se vrátí na stejné místo. Vše kolem nás je neměnné a nehybné v kruhu. Stejně jako odletí stěhovaví ptáci, skončí léto, přijde zima, ale vše se zase vrátí na stejné místo. Na Krétě byl takovým cyklickým bohem Zeus, který každý rok umíral a každé jaro se znovu probouzel. Proto také bývá v heladské kultuře dáván do souvislosti s bohyněmi Demétrou a Persefonou. Tato prehistorická cykličnost přežívá až do klasické řecké mytologie. Pozdní doba bronzová je také obdobím, kdy tento způsob myšlení přestává být dominantní. Jako reziduum, jako jakési pojítko s minulostí, přežívá v zemědělských společnostech až dodnes, ale s pádem heladských hradů přichází nový věk, nové materiály a technologie (železo), nový způsob organizace společnosti, noví průbojní lidé nemající žádný vztah se starou elitou, se starými centry moci. Symbolem nové doby je bohyně Athéna, bohyně myšlenka, rodící se z hlavy boha pocházejícího sice ze starší doby, ale boha, který se vzepřel danému stavu, z boha rebela. Ale ani rebel není náhodným výsledkem momentálního stavu. Jeho přítomnost, jeho akce se rodí mnohem dříve. Mohli bychom tedy říci, že tehdejší člověk si uvědomoval to, co materialisté označují jako zákonitosti dějinného vývoje, idealisté jako osudovost. Osud a determinace jsou

důležitými osami myšlení doby bronzové i železné, jak bude ještě diskutováno později. V pozdní době bronzové se rodí epocha, ve které si všichni uvědomují, že vše plyne, že jinak bylo a jinak bude. Člověk věřící v lineárnost času si je vědom právě toho, že se vše mění a není těžké mu vysvětlit, že dnes tu je a zítra nebude a proto je třeba přistoupit k akci, zasadit se o změnu stavu, postarat se sám o sebe, neodevzdávat se danému stavu. Vše se mění, vše plyne, ale ne libovolně. Náhoda neexistuje. Vše je dáno mimo člověka, který je součástí naprogramovaného celku. Jeho úlohou je bez ustání hledat svůj osud. Co bylo, bylo a co bude, se dá do určité míry ovlivnit, zpomalit nebo urychlit, ať již s pomocí bohů nebo bez ní. Za tyto rekonstrukce vděčíme filosofii. V archeologických pramenech prozatím hledáme jejich zrcadlení, obraz, projev. Můžeme snad jen doplnit, že s dobou železnou ubývá symbolů cykličnosti. (Klontza-Jaklová 2011)

Domnívám se, že v době bronzové i na poli rekonstrukce myšlení je třeba poněkud odlišovat Krétu a pevninské Řecko. Ostrov prožil toto období jinak než pevnina.

Obyvatelé pevniny měli patrně jiný názor na moc než obyvatelstvo Kréty. Určitá demokratičnost systému na Krétě, nebo spíš jakási pluralita, dovolila Minoitům, aby zorganizovali ústup do hor, aby spolupracovali a pomáhali si nehledě na společenské postavení, aby udrželi svůj jazyk a svébytnou kulturu až do doby římské. Ale toto, řekněme etičtější chování, jim pak bylo brzdou v jejich rozvoji.¹²¹ To, co zrodilo totální zmar na

¹²¹ V této souvislosti mě napadá osud Byzantské říše, která vznikla ve snaze zachránit nezachránitelné Římské impérium. Toto rozhodnutí nedovolilo dostatečné rozvinutí feudálních vztahů, které se narodily z chaosu po pádu Západořímské říše.

pevnině, přineslo přímo úměrný výsledek podle pravidla: pokrok se rodí z krizí¹²².

Na čas a na prostor je možné nahlížet mnohem praktičtěji, prisma denní hmotné kultury. Reálná představa prostoru a času, vzdálenosti a času, který potřebujeme k jeho překonání, představa o limitech světa i svých vlastních je přítomna v každodennosti. „Mapa“, kterou nosili v hlavě Minoité byla odlišná od té mykénské. Přímé bezprostřední kontakty Kréty dosahovaly maximálně hranic heladské kultury, Malé Asie, předního Východu, Egypta. Obchod s krétským zbožím byl však vystopován i v západním Středomoří a v okolí Černého moře. Kréťané mohli mít poměrně dobrou představu o vzdálenějších oblastech. Znali zvířata (slony, opice, antilopy) z oblastí velmi vzdálených, dováželi pštrosí vejce z Mezopotámie, lapis lazuli až z Afganistanu (Betancourt 2008). Na Krétě byli mezopotamští velvyslanci, krétsí umělci cestovali po celém Středomoří a vytvářeli nástěnné malby od Malé Asie, přes Syropalestinu, po nilskou deltu. Přes Krétu vedla cesta z Kypru na Sardinii. Dodnes se nacházejí vraky minojských lodí na dně Středozemního moře. I když cesta z Kréty třeba do nilské delty mohla trvat i několik měsíců, přesto bylo reálné navštívit jiné regiony, vrátit se a vyprávět. Samotný mýtus o Odysseovi nám pravděpodobně celkem realisticky popisuje možnosti a omezení tehdejších mořeplavců. Dálková cesta byla sice nejistá a nebezpečná, ale nebylo to nic až tak neobvyklého a pokud člověk dodržoval vyzkoušená pravidla, mohl se bezpečně vrátit.

¹²²

Podobně jako rotální rozklad Římské říše přinesl feudalismus a snaha o udržení Říma na

Odchýlil-li se jednou od vytyčené trasy, jen těžko se v neznámém prostoru orientoval.

Jak se prokázalo později, Minoité znali výborně krétské vnitrozemí, měli přesný obraz vodních zdrojů, průsmyků i obyvatelných náhorních plošin.

Minoité neznali svět pouze jdoucí po povrchu země. Měli také výborný obraz mořské hlubiny. Živočichové – korýši i měkkýši – zobrazování na jejich keramice často žijí v poměrně velkých hloubkách.

Lidé civilizací východního Středomoří věděli, že jsou součástí většího celku, v jehož rámci sice existovala konkurence, ale hlavně obchodní styk, prostřednictvím kterého se přenášely i další vlivy – umělecké, náboženské ad.

Heladská kultura měla patrně na paměti celý indoevropský kulturní okruh, ale také měla kontakty s Krétou, s Chetity, s Egyptem i Předním východem. Až do období LH IIIA však byly její praktické kontakty poměrně omezeny. Její výhodou ve srovnání s Krétou bylo velmi dobré povědomí o severnějších oblastech, tedy o Balkánu, střední a severozápadní Evropě, dokonce o Pobaltí a dost možná i Skandinávii. Stejně tak obyvatelé severnějších evropských horizontů věděli o bohatém Středomoří. Jejich hmotná kultura byla ovlivněna heladskou kulturou, ale také byl silně ovlivněný jejich myšlenkový svět (Kristiansen, Larsson 2005).

východě, přinesla několik století skomírání v podobě Byzance.

V žádném případě ani minojskou ani heladskou kulturu není možné považovat za uzavřené kultury, jako cosi připomínající národní stát, k čemuž my máme přirozenou tendenci.

Další oblast, která někdy bývá zkreslována, popisujeme-li prehistorické civilizace, je charakteristika té které společnosti coby theocentrické či antropocentrické. Někdy je paušálně jakákoliv prehistorická společnost označována jako theocentrická. Máme tendenci představovat si tyto společnosti buď jako chudáky ustrašené z toho, že nic kolem sebe nechápou a tudíž stále se snažíci komunikovat s božstvy ve snaze zajistit si jejich vliv. Do určité míry tento model platí pro každou společnost, i pro tu současnou, srovnáváme-li naši civilizaci s velikostí vesmíru a s mohutností sil, které mu vládou. Člověk má tendenci hledat pevné jisté body, když se srovnává s velikostí světa a nekontrolovatelnými událostmi mimo něho samého. Domnívám se, že jedním z kritérií k posouzení této otázky je výtvarné umění. Na Krétě i na pevnině však byly v drtivé většině zobrazovány civilní scény – rybaření, trhání květin, život v moři, na souši, města, lodě, hudba, tanec, dokonce dětské hry. Z výtvarného umění heladsko-minojského období rozhodně nečiší strach. Naopak se jedná o scény zobrazující nejrůznější činnosti od civilních až po náboženské a rituální, které jsou v menšině. Uvedme si opět fresku ze západního domu na Akrotiri, kde malou součástí celkového obrazu je vojenský útok. Existuje, ale je součástí celku, nedominuje. Hudební scény, ženské postavy zobrazené na freskách jsou často spojovány s náboženstvím

a rituály, působí však velmi civilním dojmem a důkazy, že se jedná o náboženské scény nejsou podle mého názoru přesvědčivé. V této souvislosti by bylo možné se zamyslet nad tím, co je kultovní a rituální, co je kultovní a rituální z našeho pohledu, nemuselo být z pohledu tehdejšího člověka.

V tomto bodě je nevýhodou, že nemáme statisticky dostatečný soubor nálezů z pozdně heladských sídlišť, abychom mohli posoudit, jak bylo náboženství přítomno v každém z venkovských domů. Na Krétě převažoval kolektivní kult: centrální svatyně, svatyně v palácích, velká shromaždiště, svatyně na vrcholcích. Ve venkovských obydlích se nesetkáváme s kultovními předměty či nějakým posvátným koutem. Určitou rezervu cítíme v tom, že předměty z organických materiálů, ze dřeva, z kůry, z kůže, z textilu, se zachovají jen výjimečně. V období postpalácovém byly budovány svatyně i na malých sídlištích, ale jsou opět mimo obytné domy.

Srovnáme-li například Krétu a Egypt, patrně oprávněně si vytvoříme dojem dvou extrémně rozdílných společností. První je naprosto vitální, žijící na zemi, žijící každodennost. Kréťané si po většinu sledovaného období nedělali velké starosti s hroby. Byly používány opakovaně, později vyčištěny od rozložených pozůstatků. Na druhé straně se nachází egyptská společnost systematicky pracující na posmrtné existenci.

Lidé, kteří nemají potřebu investovat do posmrtného života, věří ve své síly a nebo mají důvěru ve společnost, ve které žijí a jejich životy, měřeno žebříčkem jejich, ne našich hodnot, mají poměrně uspokojivou

životní úroveň a možnosti. Temná náboženství jsou jakoby určena těm, kteří jsou na tom za pozemského života tak bídě, že jim nezbývá než posmrtná naděje.

Zabýváme-li se vztahem společnosti k náboženství, k přírodnímu prostředí, k prostoru a času, měli bychom se také zabývat vztahem společnosti k moci. Tato filosoficko-politická otázka je velmi rozsáhlá. Stala se tématem speciální konference, která se konala v roce 1994 v Heidelbergu (Laffineur, Niemeier 1995) V této souvislosti si dovoluji nastínit pouze dvě hypotézy, které jsou v současnosti testovány. Jsou diametrálně odlišné od toho, co jsme si dosud mysleli o poměrech sil a jejich rovnováze v době bronzové v Egejdě.

Dosud jsme se domnívali, že sice na Krétě byla soustředěna moc do jednoho centra během novopalácového období, ale že tento proces probíhal bez většího odporu ostatního obyvatelstva a ostatních center. Tato teorie začala být zpochybňována a znovu hodnocena. Poprvé vyslovil hypotézu antagonismu mezi jednotlivými centry na konci staropalácového období V. Watrous (2001). Do jaké míry byl proces centralizace moci nenásilný, je otázkou. Staré paláce byly v období MMII/III zničeny. Dokumentovány jsou požárové vrstvy, které se někdy přičítají zemětřesení, jindy záměrnému poboření. V nálezových horizontech jsou však zbraně poměrně vzácné. Minojské paláce byly naprosto nechráněné, neopevněné. Až na výjimky. Archeologický výzkum přístavní lokality Búfos u letoviska Sisi odkryl kyklopskou hradbu datovanou do LM IA období. Tato hradba kupodivu nebyla namířena proti vnějšímu nepříteli, ale dovnitř ostrova

(nepublikováno. Informace od ředitele projektu Sarpedon prof. J. Driessena a autopsie). Zed' postavenou z kamenných bloků dlouhých až 4 m a vážících několik tun nebudoval nikdo jen ze symbolických důvodů. O výhodnou polohu měl zřejmě zájem někdo další... (*Kapitola 2. 2*)

Další hypotéza se soustředila na rekonstrukci pádu mykénských hradů, jejichž pád nebyl patrně dílem pouze invazí ze severnějších oblastí Balkánu, potažmo střední Evropy, ale na útoku na paláce se podílelo také venkovské obyvatelstvo, které patrně bylo vykořisťováno ze strany hradní elity (Shelmerdine, Bennet 2008).

Pokud by byly tyto hypotézy potvrzeny, pak by platilo, že obyvatelé obou regionů měli poměrně odlišné názory na smysl života, na jeho pozitiva a negativa, měli by patrně odlišný názor na vysvětlení platnosti systému, jakým je svět řízen. I dnes se setkáme s velmi odlišnými názory obyvatel jednotlivých evropských horizontů. Jiným paralelním příkladem by mohl být pohled na nutnost reformace církve v jednotlivých zemích starého světa 15. století.

2. 8. 5. Způsoby myšlení tzv. mytologických společností z pohledu filosofie

Hlavním zdrojem dějin filosofie jsou písemné prameny. Prozatím archeologie poskytla jen málo inspirace filosofii a nebo filosofové mají své výhrady k serióznosti archeologických dat. Možná, že doba, kdy se vědní disciplíny propojují a hledají společná řešení multiplicitních problémů je právě na startovní čáře.

Drtivá většina syntéz o dějinách filosofie začíná milétskou školou.

Přejímá vlastně Heraklitovou pojetí, které definitivně uzavírá dobu mýtů a nastoluje dobu empiriky a uvažování¹²³. Stejně tak Aristoteles začíná milétskou školou a jenom zmiňuje některé starší badatele. Kritizuje jejich materialismus a to, že dávali přednost hmotě před duchem. Klade důraz na myšlení, které se najednou stává důležitějším než materiální svět. V písemných pramenech starověkých filosofů je možné jako negativ najít stopy mytologického způsobu myšlení, jak trefně vyjadřuje Z. Kratochvíl: „Aristoteles nám starší myšlení zakryl svým pochopením, ale současně jej uchoval.“ (Bouzek, Kratochvíl 1994).

Je třeba brát v úvahu, že lidský mozek se za posledních 100.000 let prakticky nezměnil, co se týče jeho kapacity, paměti a analytické schopnosti (Barber, Barber 2004). Dokladem inteligence předchozích generací jsou přísloví, báje, pohádky tzv. sapientní moudrost (Bouzek,

¹²³ Hérakleitem začíná způsob myšlení, které je nám vlastní až do dnešní doby. Jeho slavné „Panta rei“ nebo že „vše vzniká sporem“, případně „všem lidem je vlastní poznávat sebe sama a uvažovat“, chápeme beze zbytku, i když nás dělí přes dva a půl tisíce let. (Citáty z Kratochvíl 1992).

Kratochvíl 1994), nebo tzv. přírodní myšlení, jak jej definuje Kratochvíl (1994). K podobnému závěru dospívá i A. O. Funda: „Člověk je živočich, který se ptá. Filosofie začíná tam, kde údiv nad tím, že vůbec něco jest, nevede člověka k nábožnému vzývání, nýbrž k tázání. Co to je? Odkud to je? Proč to je? Člověk se ptá odkud, k čemu, kam a proč. A člověk si uvědomuje, že se ptá a ptá se, co že to vlastně dělá, když se ptá. Člověk reflektuje své tázání. A i tam, kde bychom pověděli, že ona otázka odkud, k čemu, kam a proč je bezpředmětná, dali jsme určitou odpověď na své tázání, a to jednu z možných filosofických odpovědí.“ (Funda 1995)

Zkoumání „předfilosofického“ chápání je velmi důležité a právě ve východním Středomoří. Je bezprostředním podhoubím klasické řecké filosofie, všech jejích směrů. Na konci doby bronzové „lidstvo opouští svět kouzel a magie, pohádek a mýtů. Chopí se snahy poznávat svět dospěle, racionálně a kriticky, tedy takový *Jaký skutečně je*.“ (Zamarovský 2005). Moudrost doby bronzové, její síly dostředivé i odstředivé rodí „řecký zázrak“, který „dává tvar následujícím dějinám západní civilizace a stane se snad nejdůležitějším faktorem dějin lidstva jako celku, určuje „kinetiku“ dalšího vývoje v Evropě, kterou lze chápat jako periodické dějiny renesancí. Každé nové kulturní údobí, kterému se podařilo překonat a nahradit to, co se přežilo, zestárla a zplanělo, nachází impuls a inspiraci ke svému vzniku ve vědomém návratu k řeckým pramenům. Takovýto návrat znamená vlastně zrcadlení se té které epochy v zrcadlení antiky.“ (Zdeněk Neubauer, z Zamarovský 2005).

Filosofie se setkává s mytologií a s myšlením předliterárních společností v učení prvních filosofů. Jejich historickým úkolem bylo za pomoci nových prostředků přeložit původní myšlenkový systém do nového světa, vyrovnat se s ním, překonat jej. Ale také ve všem se nachází prvky předchozího a ještě staršího, buď jako přejaté nebo jejich negativa. První filosofové báje popírají, kritizují je se samozřejmostí těch, co se zrodili do jiné, nové doby, která svět chápe jinak. Mýtus je kolektivním věděním, je to obecně platný rámec, prakticky nehybný status quo. Archaická doba přináší pojem individuální svobody ovlivňovat svůj osud, samostatně myslet. Je to doba, kdy si jsou jedinci vědomi své svobody či nesvobody. Svoboda vstupuje na dalších dva a půl tisíce let do filosoficko-politického slovníku. (Bouzek, Kratochvíl 1994). Bohužel se mi nikde nepodařilo narazit na informace, které by hovořily o svobodě či nesvobodě lidí doby bronzové. Hovoříme-li o dějinách svobody, obvykle začínáme otrokářstvím starého Egypta, klasického světa, případně východními tyranie, ale jak vypadal život člověka předtím... I když právě osobní a kolektivní svoboda je centrálním motivem pozdně středověkých a buržoazních společností, tedy naší doby. Domnívám se, že v přístupu současných badatelů k tomuto problému, se zrcadlí náš egoismus, egoismus badatele, který sám sebe často považuje za elitu... Na tabulkách nalezených v Pylu a v Mykénách se hovoří o řemeslnících pracujících na hradech pro nejvýše postavené společenské vrstvy. Nedožíváme se nic o jejich svobodné vůli na hradech být, zda za svou práci dostávali mzdu, se kterou mohli svobodně zacházet, nebo zda byli vázáni nějakou smlouvou, či byli úplně podřízenými otroky.

Cokoliv v tomto směru vyřkneme, musí být považováno za spekulaci. Pozveme-li si na pomoc mytologii, zvláště Homérovy eposy, dozvíme se o družinách bojovníků, které plně podléhají rozkazům svého panovníka, ale ani se nikterak nebouří a berou stav jaký je. Buď jsou zavázání velkým podílem na kořisti, s čímž alespoň po určité období počítáme, ale jejich nulový odpor (nebo alespoň odpor v archeologických i narativních pramenech nezaznamenaný) by napovídal o tom, co bude podrobněji zmíněno později, že tyto mýty, tedy Homérovy eposy, jsou reziduem světa mykénské aristokracie, která stav, který ji vyhovoval a byl definitivně rozmetán ve prospěch pokrokovějšího, nediskutuje a podává jej ve svém vyprávění jako a priori daný, jako správný. Do jisté míry idealizovaný. Ani v eposech nedovoluje nikomu, aby o něm diskutoval nebo pochyboval. Co nevyhovuje, o tom se mlčí (= princip zamlčování v mýtech – Barber, Barber 2004).

Propracujeme-li se Homérovou epikou, Hesiodem, Hérododem, milétskou školou až k Aristotelovi, je zřejmé, jak se doba změnila, i když Aristoteles si je ještě vědom toho, co bylo. V jeho vědomí staré časy ještě nejsou úplně mrtvé. Jeho pojetí systematizace vědomí a informací o světě bychom mohli chápat jako jakýsi důkaz negací. Tedy, že v době mytologické to bylo přesně naopak než v jeho „moderním dnešku“, co existovalo dříve, dnes neplatí, platí, co neexistovalo.

Dilema, zda se jednalo o společnosti materialistické či idealistické, je opravdu aktuální. Opět máme tendenci okamžitě odpovědět, že se jednalo o idealistická, theocentrická společenství. K položení této otázky

mě inspiroval obraz myšlení klasického Řeka, kde vedle idealistických filosofií, existovaly směry materialistické. Těžko vypátrat odpověď na tuto otázku prostřednictvím hmotné kultury. Za výchozí bod se nabízí opět řecká mytologie, která popisuje vznik světa následujícím způsobem: *„Na počátku byl celý nekonečný vesmír prázdný a pustý. Vyplňovaly ho jen mlhy a temnoty. Snad už bylo i slunce, měsíc a hvězdy, ale husté mlhy a černá mračna je stále zakrývala. V té nekonečné hluboké tmě neměly hvězdy ještě přesně určené dráhy, srážely se a divoké větry jimi smýkaly, kam se jim zachtělo. Potom vznikla země a vodstvo, ale i to byl živý nezkrotný, děsný. Vody se přelévaly z místa na místo a hrozily, že zatopí zemi, která plula jako obrovská kůra v nedozírném moři. Všechny živly byly promíchány v neuspořádané směsici a vesmír neměl ještě pevný řád.*

Nakonec nějaká mocná síla, blahodárná božská síla uspořádala tu hroznou změt věcí a každé vymezila pevné místo. Někáký bůh sbalil zemi do obrovské koule, vyvážil ji ve vesmíru a všemu určil neměnný řád....“
(Mertlík 1989)

Po prvním přečtení se zdá, že nejdříve byl chaotický vesmír, ale přečteme-li si text pozorně, neříká nic o tom, zda dotyčná božská síla existovala již před chaosem či vznikla až potom nebo současně s ním a podle mého názoru nechává spor ducha a materie otevřený. Nezabývá se tím, kdy a jak se vytvořila, kde se vzala božská síla. Důležitý je zásah božské síly, která dala materii řád a pořádek. Jakoby byly od samého počátku dány dvě rozhodující komponenty – hmota i myšlenka.

Jednoduché není ani oddělit dobu mýtu a dobu filosofie. Předěl mezi nimi není ostrý, mezi nimi je celé dlouhé a komplikované přechodné pásmo. Např. ani Anaximandros, ale dokonce ani Sokrates se nepovažovali za filosofy. Současná filosofie však chápe předěl mezi mýtem a filosofií milétskou školou. (Bouzek, Kratochvíl 1994).

Jak rozumět mýtům? Jak je rekonstruovat? Jak v nich hledat obraz světa? Jak v nich dešifrovat tehdejšího člověka? Naše současné myšlení je postaveno na základě konfrontace naší zkušenosti s psanými informacemi, které není třeba ukládat, ale ve kterých je třeba se orientovat. Pokud prototypem myšlení středověkého člověka je učení se nazpaměť a schopnost papouškovat neuvěřitelné množství informací, pak prototypem našeho způsobu myšlení je internet. Chceš-li se něco dozvědět, něco zanalyzovat potřebuješ množství informací, které nemůžeš mít stále v hlavě, ale když je správně vyhledáš, kriticky porovnáš, můžeš vytvořit platnou informaci, zkušenost. Pokud bychom se chtěli přiblížit ke způsobu myšlení člověka doby bronzové, možná by nám pomohly studie o venkově 19. století, venkovské pověsti, báchorky, zvyky a tradice. Mytopoetická zkušenost, myšlení v mýtech je i dnes ještě živé. Pohádková podobenství, prostřednictvím kterých předkládáme dětem etické hodnoty mají pravděpodobně velmi blízko k mýtickému pojetí historie v době bronzové. Základní pravidla naší společnosti jsou dětem podávána v jiném kódu než dospělým: lhát, podvádět, používat násilí je špatné, ale také odměnou za prozíravé chování je bohatství...

Ale sama mytologie nám prozrazuje, kdy došlo ke konci mytologického způsobu vysvětlení světa, který můžeme považovat za vyvrcholení předfilosofického myšlení a předvědeckého vědění. Mytologie tedy zachycuje historický předěl – krizi a období válečných konfliktů představených v mytologii trojskou válkou. Hovoříme o období 12. století před n. l. Do období před trojskou válkou situují Řekové archaické postavy héroů a bohů. V samotném mýtu je obsaženo přesně to, co sledujeme i na základě zkoumání historických pramenů, kontinuita i diskontinuita vývoje. Rozhodně je přítomná kontinuita jazyková. Předěl doby bronzové a železné není výrazný jenom v archeologických kulturách, ale také v nejstarší epice, v oblasti myšlení.

Svět doby bronzové byl jiný než ten dnešní, ledasčemu nerozumíme, nedokážeme uplatnit to, co známe. Naopak neznáme a neumíme mnohé, co v dané době na daném místě uměl každý, jak správně říká Z. Kratochvíl (Bouzek, Kratochvíl 1994). Staří lidé se často špatně orientují v současnosti a my naopak nejsme schopni dešifrovat jejich svět hodnot a smyslů. Zvláště ve společnostech donedávna velmi zaostalých je tento generační předěl výrazný.

Pozdní doba bronzová není jenom problémem prehistorie ve východním Středomoří, je to historie nás všech. Navíc z určitého úhlu pohledu je to doba velmi podobná té dnešní. Doba přechodná, kdy něco starého končí a něco nového se rodí. Je to doba nejistoty a tázání. Rozhraní není oblast bezpečná, „v okolí hranice se hodně střílí a hodně obchoduje“ (Bouzek, Kratochvíl 1994). V přechodných obdobích se člověk necítí jistě.

To co zná se hroutí a to, co přichází, nedokáže předpovědět. Kosmoteorie přechodných dob odrážejí až do extrému tyto nejistoty (skylla absolutní pravdy a charibda bezbřehého relativismu – Funda 1995). Na jedné straně se udržují konzervativní filosofie, na druhé se chaoticky rodí nové směry, které se mohou zdát absurdní a nebo dokonce absurdní jsou.

Hovoříme-li o kosmognosi pozdní době bronzové, nemůžeme ji chápat jako jakési homogenní učení, jako nějakou pra-filosofii lidstva. Neexistuje žádná pradávna lidská moudrost, i když od dob Hesioda periodicky v krizových, tedy přechodných obdobích, hledáme řešení ve „zlatém věku“ ze strachu dívat se do neznáma před námi. Nespravedlnosti minulosti zakryl čas, špatná zkušenost se smazala se smrtí posledního „Mohykána“ (což platí hlavně v předliterárních společnostech) a všechno tehdejší se nám jeví jakoby zbavené antagonismů, vyrovnané a fungující. Zákonitost dějin nám potvrzuje, že vše událo tak, jak mělo. Velmi častá je tato idealizace minulosti i dnes: „lidé dříve jedli zdravě, lidem dříve stačilo málo, lidé dříve věděli, že...“ Tato idealizace minulosti je také mýtickou zkušeností, jak si všímá Z. Kratochvíl: „Okouzlení pradávnu moudrostí je vlastně samo zkušeností mýtickou.“ (Bouzek, Kratochvíl 1994).

Filosofie, nebo lépe kosmoterie pozdní doby bronzové je individuální i kolektivní spontánní reakcí na konkrétní historickou zákonitost, je to vědomí reagující na bytí a zpětně jej ovlivňující. Kosmoterie doby bronzové je konglomerátem individuálních názorů ovlivněných poměrně homogenními podmínkami vzniku a různými úhly pohledu. (Bohužel i naše historické interpretace v této jsou velmi hypotetické.)

Mýtopoetická zkušenost, tedy jakési vysvětlování kosmického systému v neliterárních společnostech, je empirií předávanou pomocí speciálního kódu. Lidé jsou její pomocí schopni vyznat se ve své vlastní zkušenosti, zakládá orientaci vůči společnosti i způsob čtení okolního světa, odděluje „nás“ od „vás“, dává počátek – tedy pevný bod všemu, tedy i nám kolektivně i individuálně. Dává smysl našemu bytí. Mýtus je z větší části neuvědomělou, spontánně žitou obdobou toho, co je rámcem našich zkušeností, o co se opírá veškerá naše aktivita. Jednotlivé projevy této zkušenosti jsou kulturně specifické a nikoliv všelidské.

Další důležitou otázkou je pravdivost mýtů, tedy otázka, zda lidé tehdy vůbec věřili mýtům a jak mohli těmto velmi fantastickým (z našeho pohledu) konstrukcím věřit. Na základě etnografických zkušeností (Levi-Strauss, Barber, Barber 2004) věřili vlastním mýtům. Byla to pravda jejich vědomí i jejich bytí, protože v nich byla zakódovaná jejich bezprostřední supergenerační zkušenost. Jak bylo uvedeno výše, mýtus nemůžeme chápat v dnešním slova smyslu, ani jako nějaké náboženské dogma.¹²⁴ Mýtus se v čase mění na základě změněné zkušenosti. Např. jiné postavení má Zeus v krétském pantheonu doby bronzové a jinou funkci má jako představitel nové doby v době železné. Jiný je Odysseus v Iliadě, jiný v Odysseji. Mýtus není snahou po utvoření absolutní pravdy, absolutního vzorce všehomíru, je to naše vlastní zkušenost, náš svět. „U nás to prostě takhle funguje.“ Mýtus je posvátné vyprávění spojené s konkrétním místem a časem, s konkrétní kulturou.

Mýty mají obvykle tři vertikální roviny – nebe, země, podsvětí. Svět je to, co člověk vidí, kde žije svůj individuální život. O svět se dělí se zvířaty a rostlinstvem. Země po které chodí s oblohou nad jeho hlavou a neznámý, tmavý, živým neproniknutelný svět pod jeho nohama, kam ukládá své mrtvé.

Mýtus provazuje přirozené přírodní cykly s prapočátkem, s člověkem, s budoucností, propojuje tedy individuum, společnost a kosmos. Mýtus zajišťuje kontinuitu. Dává společnosti předpoklady dalšího vývoje. V rámci tohoto vývoje se sám proměňuje.

Každý mýtus obsahuje staré i nové prvky. Staré prvky jsou obvykle méně srozumitelné. Když přestanou platit, mizí z mýtu úplně. To platí pro mytologii doby železné, která odráží samotný proces změn, jak si popíšeme dále, ale především novou zkušenost lidskou, kosmickou a společenskou. Mýty nebo lépe řečeno formu mýtů z tohoto přechodného období poměrně dobře známe. Jedná se o mytologii, která sama byla na ústupu a pomalu přenechával místo filosofii, vědě. Homér, jenž je posledním shrnutím toho, co má být jednou pro vždy považováno za pohádku, a Hesiodos, který jednou pro vždy uzákoňuje hledání souvislostí a systematizaci informací jako jedinou seriózní gnostickou metodu uzavírají dobu mytologickou a převádí nás do doby logu.

Mytologii, jež vysvětluje změny v rámci kontinuity přechovávají lidé, kteří zažili starou dobu a kteří jsou svědky, často nemohoucími cokoliv ovlivnit, příchodu doby nové. Později vstupují do mytologie nové

prvky ovlivněné působením nových i „nových“ lidí. Homérova a Hesiodova mytologie rané doby bronzové odrážejí právě dobu pádu paradigmat doby bronzové a zrod paradigmat nových, která nás budou doprovázet příštích zhruba 7 století. I když Homérovy eposy byly sepsány později, nesou jasné relikty mykénského jazyka i myšlení. Vznikly na přelomu 9. a 8. století, ale popisují dobu 12. století, možná i o něco starší. Podle mého názoru se jedná o posvátné vyprávění, které se poměrně nezměněné přenášelo po tři století, jedná se jakousi vzpomínku na předchozí systém společnosti, která je nostalgicky přenášena z generaci na generaci, dokud existují i ve společnosti relikty mykénské aristokracie.¹²⁵ Dokud mělo smysl odvíjet svou minulost z této doby, z těchto vrstev společnosti, byly mýty živé, byly pamětí. Nakonec se staly „neosobní historií“. I v pozdější historii by bylo možné najít analogie.¹²⁶

Iliada popisuje události trojské války. Nepopisuje opravdový konflikt, ale používá jej jako metaforu, jenž je příležitostí k vyprávění příběhu o pádu paradigmatu pozdní doby bronzové. Je také snahou poražených (kteří se v mýtu představují jako vítězi) vyrovnat se s novou zkušeností. I když... Do výše uvedené pracovní hypotézy dějinného vývoje zapadá i fakt zaznamenaný v báji, že Odysseus navrátivší se domů, nachází palác plný jemu neznámých aristokratů ucházejících se o jeho manželku. Zvítězit nad nimi nemůže pouze vahou své prestiže. V mýtu nad nimi Odysseus vítězí,

filtrovat přes svoji individuální zkušenost. Nemusí „citovat“ přesně.

¹²⁵ Na tomto místě by bylo možné uvést příklady pověstí o raném středověku vyprávěné po celá staletí – Píseň o Nibelunzích, staré pověsti české, jejichž relikty žily na českém venkově ještě v první polovině 19. století.

ale ve skutečnosti se musí podřídít nové době. Domnívám se, že Homérovy eposy jsou mýty staré mykénské aristokracie, která zveličuje svou úlohu v trojské válce, ale nakonec čelem k novým podmínkám musí doznat změnu, ke které ji nutí nové formy bytí doby železné. O tom by svědčil i fakt, že eposy šířili tzv. rapsódi na hradech aristokracie. Jakoby si nechávali nostalgicky zpívat o tom, co je dávno to tam. Stejně jako si feudálové vrcholného středověku nechávali zpívat o Cidovi. Odysseus vyráží do války jako aristokrat mykénského období, jako rytíř, jako dobyvatel, kterému je účel víc než prostředek, ale vrací se jako muž, který se chce (nebo se musí) v klidu věnovat produkci, správě, rodině. Vrací se a všechno je jinak. Ithaku nenajde takovou, jakou ji zanechal.

Iliada je také pro nás důležitá tím, že nám zachovává množství mykénských reálií nenalezitelných v archeologických pramenech. Najdeme tam také spoustu nových prvků. Pantheon, který epos představuje, je pantheonem doby železné. Z mykénské doby přetrvávají jenom některá božstva, ale ne struktura pantheonu. Logicky aktivity lidských hrdinů v mýtech ovlivňují bohové. Podle mého názoru to však neznamena, že kosmoteoretický přístup ve skutečnosti byl theocentrický. Tímto způsobem se vysvětluje a zdůvodňuje, že se všechno změnilo, aniž by lidé mohli cokoli udělat. Také je charakteristické, že Iliada končí pohřbem Hektora, přímočarého jakoby ideálního hrdiny. Končí pohřbem paradigmatu pozdní doby bronzové. Odysseus není nikterak idealizován. Účel světí prostředky.

¹²⁶ Např. historií nezaznamenané příběhy z války, z 50. let. Dnes se jedná většinou o individuální zkušenost našich blízkých, nebo „něčích“ blízkých, které však i když často nejsou pravdivé ve smyslu vědecké pravdy, nesou neomylně Březinova ducha doby.

Posléze se ani nedokáže vyvarovat chyb při návratu domů. Historie je neoblomná. Nový člověk, nová doba, nové hodnoty, nové struktury nakonec vítězí. Dost možná, kdybychom měli k dispozici formy Iliady a Odyssey z 12., z 11. století, možná by mýtus vypadal trochu jinak...

Iliada je také důležitá tím, že se jakoby předznamenává dobu logu. Je v ní zařazeno množství výrazů, které se později stanou filosofickými pojmy: kosmos, úranos, gaia, pyr, hydór, aithér ad. Kosmos je v Iliadě řád nebo půvab, lad. Je souhrnem věcí jsoucích. Všem vládne osudová moc „moira“ a to i bohům. Vše je součástí kosmu, vše se účastní dění a vše má svou určitou moc a kompetenci. Toto pojetí je blízké současným vědeckým kosmoteoriím.¹²⁷

V mytologii musí mít vše svůj počátek, který se důležitý tím, že determinuje pozdější dění. Je osudový. Proto také pro každého hrdinu je důležitý jeho původ. Genealogie každého jevu a posléze vymezení prostoru, kde se může daný druh s danou silou pohybovat. Determinismus udržuje rovnováhu. Anarchie by zničila systém. Bohaté souvislosti světa se odrážejí ve struktuře eposu. Vše souvisí se vším, neboť vše je součástí jedné a též rovnováhy. Vše se navzájem ovlivňuje předem danými hodnotami v matematickém smyslu. Svět je zákonitost rovnováhy všech působících sil, s čímž by pravděpodobně souhlasila i současná fyzika.

Epos je na hranici metaforické básně a popisu. V Íliadě jsou jak archaické formy metaforična, tak moderní popisy.

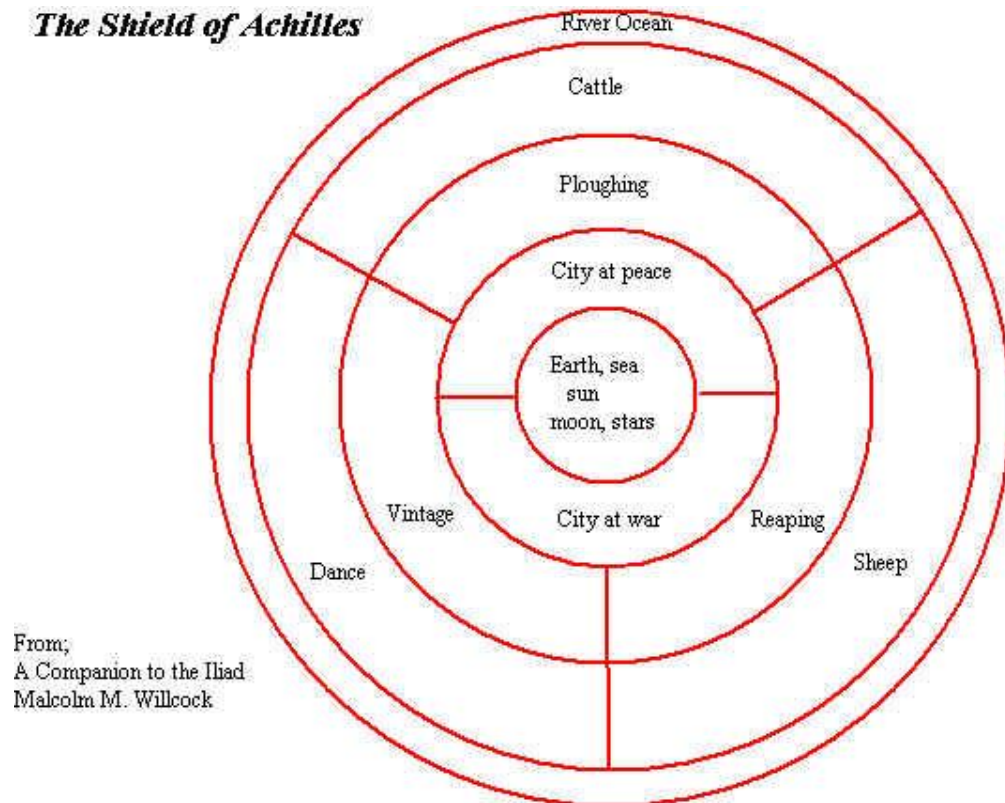
¹²⁷

Např. Grammatikakis, G. 2006: Avtoviografia tu fotos (Vlastní životopis světla)

V rámci popisu jedné věci se nám může dostat metaforický popis chápání světa/kosmu. Homér např. popisuje Achilleův štít (**Obr. 88**), kde je zobrazena země, klenba nebe se sluncem a hvězdami, moře. Obraz je kosmocentrický. Další scény jsou zobrazeny v soustředných pásích, které objímají tuto centrální zkratku. V prvním kruhu jsou zobrazena dvě města – první v míru, druhé ve válce. Ve druhém pruhu je venkovský život – práce a radost, setí a žně, tanec chlapců a dívek. Obřadný tanec, který je aktivní obranou proti chaosu přírody. Tanec je na okraji společnosti, ale má tam své dané nutné postavení, konkrétní úkol. Podobně jako Orfeus, který svou hrou ochočil lvi a dokázal ovlivnit i metafyzické síly. Ve třetím pruhu jsou lvi přepadající stádo. Čtvrtý pruh je popsán jen stručně – silný Okeanův proud, jenž je horizontem našeho světa. Celý tento popis je opět velmi podobný našemu chápání světa, kdy svět je mnohovrstevný, něco je vždy v něčem, i pro nás musí mít svět souřadnice. I my bychom patrně dali do středu zeměkouli na ní postavili města, doplnili vesnicemi. Toto materiálně bychom patrně vybavili kulturou, přírodou, která by se se vzdáleností od nás stávala divočejší a divočejší. Naše civilizace sahá také k oceánu. Oceán může být symbolem plynoucího času, nekonečna a věčnosti. Na našem obrázku by tuto roli asi hrál vesmír.

Homér není dogmatik, je si vědom souvislostí a podmíněnosti. Jakoby jakýmsi heslem celého jeho díla by mohl být imperativ „Měj rozum! Přemýšlej!“ Výraz, jenž se používá dodnes v současné řečtině: „To vou ou!“ Ve smyslu než začneš činit, uvědom si všechny souvislosti, všechna

rizika, všechny důvody, příčiny a možné následky. Chovej se s rozmyslem a chytře. Vezmi rozum do hrsti!

Obr. 88
Rekonstrukce Achilleova štítu

Je třeba také dodat, že Iliada je jedním mýtem z mnoha. Existovaly další varianty, které se nezachovaly. Např. tzv. thébský okruh.

Pokud Iliada popisuje konec doby bronzové, její pád z pohledu jedné společenské skupiny, pád její slávy, pak Oddysseia popisuje vítězství ducha nové doby, nových myšlenek, nových lidí, nového řádu světa. Iliada je konec, Odysseia je začátek.

Odysseus se vrací domů po periferii světa, aby obnovil řád, lad a klid pro tvůrčí proces. Muž lstivý se mění v muže zkoušeného. Odysseus je

symbolem ceny, kterou je třeba zaplatit, aby se člověk dostal do nové doby. Utrpení je cena za chytrost, za pochopení toho, že není již jiné cesty, že není cesty zpět. Musí se jít přes utrpení, není kam jinam jít. Proto Odysseovi pomáhá právě bohyně-myšlenka Athéna. Je to jakoby jeho sestra v osudu. Údělem a úkolem Dia stejně jako Odyssea, bylo uzavřít starou dobu a vstoupit do nové. Jeho osudem je boj, zápas, střety.

Rovněž Odysseia měla více verzí. Není náhodou, že se po staletí udržely právě tyto dva mýty. Jsou to nejzdařilejší zkratky, metafora archaického chápání světa, jeho původu a lidské historie.

Podobné informace, ale úplně jiný étos mají Hesiodovy spisy. Homér je dramatický, odráží nejistotu a neprozřetelnost dalšího možného vývoje. Jakoby zrcadlil nejistotu, strach a napětí lidí žijících na hranici věků. Naopak Hesiodos už stojí oběma nohama v nové době. Nikdo z pamětníků už nežije a i když vyprávění jsou ještě v živé paměti, dávno ztratila svou bezprostřednost bezprostřednosti.

Hesiodos nepopisuje, ale hodnotí a třídí. Doslova navazuje na Homérskou epiku. Tam, kde končí Homér, začíná Hesiodos. Odysseus se vrací domů, aby obnovil řád, cyklický zemědělský konzervativní lad, který Hesiodos představuje jako jediné možné řešení pro nastavší stav věcí, které se jednou pro vždy vymkly prvotnímu řádu. Odysseově touze po domově odpovídá oslava zemědělské práce. Posun je také v tom, že ideálem již není válečník aristokrat, který všechno zvládne a ze všeho vyvázne za pomoci silných paží, chytrosti, lstivosti a odhodlanosti, ale pilný trpělivý a soustavný rolník.

Poprvé je do filosofie uveden pojem práce, která člověka propojuje s kosmickým během. Jedná se božský řád v lidských rukou.

Hesiodova Theogonie je snahou vysvětlit protiklady světa. Nejprve se vše rodí z Chaosu, v jehož rámci se nejprve propojují protiklady. V bezedném chaosu se vytváří pevná země, ta pak rodí nebe, z noci vzniká den atd. Musíme si zdůraznit, že Hesiodos rozhodně nemůže být brán jako naivní vysvětlení nepochopených jevů, jak jsou často náboženské systémy prehistorických společností vysvětlovány. Jedná se spíše o jakousi jevovou logiku postavenou na tisíciletém pozorování. Jedná se o zhuštěné generalizované zkušenosti a znalosti vyjádřené kódem, který nemá s naším nic moc společného, nebo spíše jsme jej zapomněli se znalostí čtení a psaní. Když si mytologii vysvětlíme jako poetickou metaforu, pak se nám vše bude jevit mnohem logičtější a nám samotným pochopitelnější. Mytologii je tedy možné brát jako jinotaj, jako určité podobenství.¹²⁸ Ale nakonec teorie upevněná Hesiodem v čase a prostoru je velmi podobná našim současným teoriím o vzniku vesmíru. Obecně je uznáváno, že toto chtonické pojetí vzniku lidského řádu je starší, že je předcházející theocentrickým. Patrně je to prvek, který přežívá z doby bronzové. Trígenerační božská stupnice není fantastickou, naivní, pohádkovou konstrukcí. Podstatou řádu je Gaia a Uranos, kteří jsou základnou řádu, pevným bodem řádu, existovali před lidmi a jsou rámcem všeho dění. Je to prostor vyjádřený třemi osami. Máme-li prostor, je třeba definovat čas, který je představován Rheou a Kronem. První a druhá generace bohů tvoří

časoprostor. Hesiodos vymezuje i jejich vztah – Kronos pohlcuje své děti. Nás všechny pohlcuje čas, který ale může existovat jenom ve vztahu k prostoru. Bez prostoru není čas, což je zjištění na úrovni dnešní fyziky, téměř Einsteinovské. Tento časoprostor je v naprosté rovnováze, kterou objímá nekonečný oceán (jako nás nekonečný vesmír). Nekonečno je i dnes někdy chápáno jako označení pro neznámo. V momentě ustanovení této rovnováhy hovoří Hesiodos o zlatém věku, o absolutní rovnováze, o ideální bytí. Lidé přinášejí do systému nerovnováhu, rozpory, protiklady, antagonismy, konkurenci, spory a sváry. Třetí generace bohů založená Diem a jeho sourozenci (Hádem a Poseidonem) a Hérou je už výpovědí o napětí a nespravedlnosti v lidských vztazích. Formování této generace bohů až po jejich střet v trojské válce je vzpomínkou na pozdní dobu bronzovou, na její konec, na zrod nové doby. Zde jsou zakódovány dramatické události, které doprovázely poslední tři století před koncem 2. milénia před n. l.

Nástup třetí generace a trojskou válku provází neschopnost předpovědět, co bude dál, jak se bude svět vyvíjet (což znovu připomíná aktuální současnost). Projevuje se nejistota v mysli i v činech. Hesiodos si je vědom faktu, že nová doba je tu, i když nikdo neví, jak bude vypadat. Najednou všichni cítí, že je tu, že se starou dobou je amen. Ale je si také vědom jak kontinuity, tak diskontinuity, což velmi připomíná Marxovu teorii evoluce a revolučních skoků. Systém tvoření struktury v božském světě připomíná, či přímo odráží, tvoření pořádku ve společnosti lidské,

kdy každý má své místo v nové struktuře, jak lidé nové doby, i té staré, mají své místo v čase, v prostoru i v hierarchii. Každý jedinec je má. Nikdo se nemůže vymanit z „obětí“ doby. Čím více je společnost organizovaná a její rozvrstvení zdůvodněno, tím zbývá méně místa pro poetiku, pro metaforu, pro fantazii, pro hledání a zpochybňování, pro svobodu mysli i činů. S upevněnou politickou mocí mizí poezie...

Systém, který nám prezentuje Hesiodos není jeho kreací, jeho vynálezem, jedná se o světový názor, který již delší dobu byl na světě. Hesiodos jej jakoby objektivizuje a dává mu oficiální podobu (do určité míry připomíná proces tvorby Bible, která před tím, než byla sestavena do současné podoby, kolovala ústně a polo-písemně v mnoha verzích. Také existovalo mnohem více evangelií. Nakonec ti, kteří vyhráli v zápase o moc vybrali ta, která vyhovovala k legalizaci jejich privilegovaného postavení a daného statu quo. Při tvorbě Bible také docházelo po několik století k třenicím, které ledaskdo zaplatil životem. Něco takového ale nemůžeme předpokládat u Hesiodovy verze vysvětlení řádu světa. Jeho Theogonie a Práce a dny nejsou dogmatem. Je to nejrozšířenější světový názor jako dnes např. v Řecku sociální demokracie), ale stejně jako dnes existovaly současně myšlenkové směry od Hesioda „nalevo“ i „napravo“. Můžeme tedy analogicky uvažovat, že kolovaly a existovaly i jiné verze vysvětlení vzniku světa a historického procesu.

V současné archeologii je velmi často diskutován rozpor mezi kontinuálním a diskontinuálním pojetím dějin ve snaze pro každý

Pravda co neexistuje (Orego 2006).

konkrétní problém vybrat jednu nebo druhou možnost. Domnívám se, že tento postup je zavádějící. V pozdějších obdobích pro nás není problémem vnímat, že každý revoluční skok doprovází kontinuita, která je jakýmsi jevištěm, základnou, kobercem, po kterém kráčí nebo tryská nová doba, která představuje diskontinuitu. To samé můžeme sledovat i v pantheonu klasického Řecka, kde nalezneme zhruba polovinu božstev přecházejících z mykénského období. Další polovinu tvoří božstva nová. Božstva mykénská nebo minojská, která neměla místo v nové společnosti, ustoupila do pozadí a klasické Řecko je neznalo, protože doba je nepotřebovala. Řecké náboženství uchovalo několik hlavních vrstev božského světa: nejstarší kosmogenní božstvo: Uranos, Kronos a jejich protějšky. Jsou sice nutní, tvoří rámec lidského dění, ale nejsou aktivní. Jejich doba skončila. Zachována je také vrstva plodivé síly, zastoupená ženskými božstvy – Estie, Potnia, která se později mění v dvojici Démetra – Persefone, ale patřila by sem také Artemis. Hodnota plození, vzniku nového života a jeho ochrana hrála a hraje významnou roli v každé společnosti. Také základna nebeského božstva je přecházející z předešlého období – Zeus má své kořeny v minulé době. Existuje v mykénském, ale hlavně krétském pantheonu, kde však má jinou funkci. Je plodivým božstvem, symbolizujícím cykličnost času. Důležitý je také příběh, jak byl Zeus uchován světu před svým otcem, který chtěl zastavit pohyb dějin... Kronos je čas, který všechno pohlcuje, ale také všechno rodí. Poté, co Rea porodila Dia v jedné z krétských jeskyň za tlukotu mečů o štíty, aby tak Kréťané přehlušili pláč novorozence, jej na tomto ostrově odložila a svěřila

do péče kozičky Amalthii, která mu poskytla blahobytné mládí. Tato mytologická vzpomínka na Krétu a její význam pro vznik řecké civilizace je velmi starý a dlouho přežívající. Mýty mají schopnost přežívat staletí, i když je udržují společnosti, které neznají písmo nebo jej nepoužívají generálně, právě proto, že mají neuvěřitelnou absolutně srozumitelnou kódovací schopnost, alespoň pro aktivní účastníky systému.

Zajímavé na nových bozích je, že nevládli přírodě, nevládli něčemu danému, starému, konturujícímu, neměnnému, ale že vládli lidským vlastnostem. Hlavní představitelkou této „nové vlny“ je Athéna – bohyně myšlenka. Do této kategorie patří také Dionýsos a Apolón, dvojice bohů, ve které jeden doplňuje druhého, dvojice která si navzájem udržuje rovnováhu. Oba jsou sice novými bohy pro řecký pantheon, ale protože vše musí mít svůj původ, včetně každého člena společnosti, i oba tyto bohové přichází odněkud, což opět dokládá, odkud a jak se vytvořila klasická řecká společnost, kdo měl v minulosti vliv na její vznik. Obě genealogie dokládají povědomí o severnějších evropských oblastech. Dionýsos pochází z Thrákie, kde je opět tzv. cyklickým bohem, opět je tedy propojen s prehistorickým chápáním času. V řeckém pantheonu je Dionýsos bohem, který dává člověku samostatnost, individualitu prostřednictvím bezprostřednosti. Dává mu možnost vyhnout se rodovým vztahům, aktivizovat a realizovat se v rámci družiny, v rámci společenské skupiny nepříbuzných, což je tendence, která se projevuje od raného minojského období v tzv. picích rituálech. Snad bychom mohli říci, že tam, kde začíná krystalizovat stát, ztrácí rodový systém na důležitosti a každému

individu se dostává menší nebo větší možnosti zařadit se do společnosti nezávisle na svých příbuzných. Dionýsos dává svobodu v dnešním slova smyslu. Je bohem, který táhne nit až do dneška přes křesťanskou eucharistii, kdy opět rituální pití propojuje celý svět – propojuje společenství lidské se společenstvím nebeským. Také dnes, když se s někým cítíme dobře a nebo se s ním chceme sblížit „jdeme na skleničku“. Nebo chceme-li se cítit samy sebou, nemít zábrany... Zde je mimo jiné patrné, že dějiny není možné brát jako přísně oddělené etapy, ale jako vrstvy překrývají se navzájem a prostupující časem i prostorem. Ale také „lidská“ snaha znalosti a zkušenosti systematizovat, srovnávat a hledat rozdíly. Sám Hesiodos jasně odděluje generace bohů, což je také součástí naší mytopetické zkušenosti. Oddělené, jasně charakterizované a nabalíkové etapy si lépe pamatujeme a lépe se v nich orientujeme. Dionýsos tedy sbližuje lidi, kteří nejsou příbuznými, vytváří a legalizuje nové vztahy ve společnosti.

Zdánlivě zcela opačný je apollonský kult. Apolón hraje roli toho, který udržuje rovnováhu. Dionýsův přístup: „teď piju, co snesu, jím, kolik se mi líbí, zpívám, tančím, souložím a nic mě nezajímá,“ je naprosto rozkladnou filosofií pro kteroukoliv společnost. Nad každým společenstvím, nad každou osobností musí bdít nějaký Apolón.

Apolón klasického Řecka byl patrně nejprve místním lykijským bohem. Pro řeckou mytologii jej zplodil Zeus společně s Léto. Narodil se buď v Lýkii a nebo na Délu. Apolón byl sice bohem v řeckém pantheonu novým (Bouzek, Kratochvíl 1994), ale jeho počátky jsou nejméně tak staré

jako kult slunce a jantarová stezka (Bouzek 2007). Byl patronem věštíren, vědění, úsudku a poezie. Apolón byl pojítkem osudu a jeho příjemců. Apolón osvětluje jak lidskou mysl, tak celý svět. Je centrem kultu slunce, ale také je vědomím severu. Apollonova „head office“ byly Delfy, odkud se však vzdaloval na šest měsíců každý rok ke svým hyperborejcům (=nejsevernějším). Lidsvo se nikdy nezbaví určité cykličnosti času... Sluneční bárky se téměř staly zprofanovaným symbolem evropské doby bronzové... Najdeme je opravdu od Skandinávie po Přední východ. Ale zajímavé je, že v severnějších oblastech je nacházíme již nejméně od 16. století před n. l. Domnívám se, že Apollona přinesly do Řecka národy, které se v řeckém prostoru objevují ve 13. století. Apolón je také pamětí jantarové stezky. (Bouzek 2007) Když dostává Apolón své nezaměnitelné místo v archaickém pantheonu, mizí ze severnější oblastí Evropy, které se také jednou pro vždy změnily.

Co je přejato z minula je cyklické, stále se opakuje, nemá inovační privilegium. Jakoby existovaly dvě síly – cyklická a lineární; opakující se a měnící se. Jak je to podobné našemu chápání světa?! Ale v mýtech je vyličená lépe než v dnešních interpretačních systémech. Je to proto, že mytologie je velmi podobná poezii a metafora je často absolutněji než exaktní popis. Dnešní poezie je vlastně posledním zbytkem mytopetické zkušenosti a pravá poezie je prorocká (apollonská), je pravdivá, i když často používá na první pohled nesmyslné metafory, kterým ale rozumíme (umíme kód).¹²⁹

129

Co mi prozradila šípková růženka

Apolón nám také vyznačuje jantarovou stezku. Na Apollonův ostrov Délos přicházely každý rok jako poselkyně hyperborejské panny, a když se dlouho nevracely, posílali Hyperborejci Apollónovi jantar zabalený do slámy, aby si na ně vzpomněl. V řeckém klasickém kalendáři také existoval svátek označovaný jako „příchod Hyperborejců“. Apolón si také ze severu pořídil sluneční vůz nebo bárku taženou labutěmi. V apollonském cyklu je skryta spousta velmi racionálních informací dokládajících dlouhodobé vztahy se severem.

Apolón je také patronem múzických umění, jak jsme si již výše naznačili. Jeho parketou je poezie, hudba, harmonický tanec. Je bohem řádu, ladu a pořádku. Je otcem Orfea, jenž je symbolem cesty od mystérií k filosofii. Orfeus představuje završení přechodu do nové doby. S Orfeem končí moc cyklického času. Sice se vydá, aby přivedl svou milou z Hádovy říše, ale ohlédne se, i když je to podmínka úspěchu jeho počínání. Musí v podsvětí Eurydiku nechat a jít dopředu, lineárně kupředu, nevracet se. Co bylo, bylo. Dnes už do stejné řeky vstoupit nelze. Eurydika v Hádově říši je změněná, jiná, mrtvá. *Panta rei...* I naše životy.

Apolón se však distancuje od staré doby. Opovrhne jejím barbarstvím, surovostí, hrubou silou. Bojuje jenom velmi zřídka. Protože dokáže předpovědět, jak souboj dopadne, ví která střela zasáhne cíl. Střílí ojediněle, z dálky přesně mířené šípy. Apolón jaksi předchází člověka, jakoby ukazuje, jak má člověk být. To se rozhodně nedá říci např. o Diovi,

Váš případ si žádá, aby se setmělo/Usekněte u samého ramene paži líbezné matce/Panenské už jenom moře a panna mořské vlnobítí/Duše v bahně zapadá a směřující se čeká/Mějte se! Třebas topící se na dně černé studny. (J. Kakulídys, Pravda co neexistuje. 2006 Orego).

...významu básně rozumíme, ale kdybychom ji brali doslova, tak by byla absolutně absurdní.

který ač nejmocnější z bohů, rozhodně člověka více připomíná. Jakoby mýtus říkal: stará doba a vše s ní spojené je nedokonalé, surové, barbarské bezohledné. Pokud si opravdu přejeme společnost uspořádanou, systematizovanou, spravedlivou, moudrou a krásnou, pak musíme být jako Apolón.

Ale Apolón není bohem, který by byl všude stejný. Jinou podobu má např. ve Spartě nebo na Krétě. Sparťané tvrdili, že jejich přísné uspořádání společnosti dostali darem od Apollona, který byl také patronem tohoto vojenského společenství, což by se na první pohled mohlo zdát paradoxní. Zde v této autoritativní společnosti jasně vystupuje propojení moci, propagandy a náboženství: „Takhle to tady bude vypadat, protože takhle nám to dal bůh a není proti tomu námitek. Je to dokonalé“. Jinými slovy bychom mohli říci, že Sparta je apollonským společenstvím, kde pragmatické rozhodnutí, úvaha a logika věci mají přednost před city a spontánností. Dionýsos by jistě Spartu obešel obloukem.

Egejský Apollon zvaný Hyakinthos je bohem vegetace probuzené a pak tragicky zhubené. Je také bohem lásky, podobně jako pozdější irský sv. Valentýn. Jeho každoroční smrt je rituálně oplakávaná chlapci a dívkami.

Karneios je další podobou Apollona – má podobu berana, je strážcem ohně a vedení mysli.

Apolón Pýtheus je delfským vládcem sakrální čistoty, řádu, harmonie a úsudku. Ale také disciplíny, vědomí předurčenosti, smíření se s nutností, podřízení se osudu, chování na základě chladnokrevného

úsudku, nejít kontra logickému řádu a chodu věcí. Apolón je bohem který propojuje dva světy – nový a starý, světlo a tmu, sever a jih, západ a východ. Je ztělesněnou a jasně definovanou transformací staré doby do nové.

Naše snahy rekonstruovat lidské myšlení doprovázel stále stejný problém – kontinuita a diskontinuita. Život a jeho chápání na Krétě v 18. stol. Před n. l. je jednoznačně jiné, než na pevnině ve století 13. To se zase liší od způsobu myšlení v době archaické. Kde udělat dělicí čáry? Když však sledujeme nit každého jevu směrem do budoucna, pak teprve si uvědomíme jak pevně jsme spojeni s minulostí a jak je nám vlastně stále nejasné, jak se časy mění...

2. 8. 6. Shrnutí: Co si myslíme o myšlení.

Můžeme shrnout, že v současnosti jsou naše vědomosti o kosmoteorii civilizací východní Egejdy velmi útržkovité. Téma jako takové, tedy rekonstrukce myšlenkových a názorových systémů, nebylo dosud definováno jako konkrétní vědecký problém, vyjma definice obecného přístupu tzv. kognitivní archeologie (*Kapitola 2. 8. 3*) a prvních velmi namátkových pokusů aplikovat její metodologii.

Vzhledem k charakteru pramenné základny se prehistorická archeologie egejské oblasti od svých počátků zabývá otázkami náboženství

v archeologických pramenech zřetelného na první pohled. Náboženství je sice chápáno jako nedílná součást obecné kosmoteorie, ale rozhodně není jejím synonymem. Disponujeme poměrně rozsáhlou pramennou základnou. Nálezy svatyní i rituálního náčiní jsou poměrně časně, stejně jako obrazy symbolů, které pak rozeznáváme i v „civilní“ hmotné kultuře. Také výsledky na poli teoretického bádání na téma minojského (v menší míře mykénského) náboženství jsou poměrně intenzivní. Hlavně pro Krétu, kde byly prozkoumány jak svatyně palácové, tak venkovské, domácí, jeskynní, na vrcholcích hor ad. máme opravdu poměrně dobře zmapovanou pramennou základnu, což nám dovoluje další teoretické konstrukce. V heladském prostoru je problém s nevyrovnaným archeologickým výzkumem. K dispozici jsou pouze data získaná z výzkumů mykénských hradů a povrchových průzkumů. Venkovská sídliště, potažmo venkovské či domácí svatyně nebyly prozatím prakticky vůbec prozkoumány.

Mnoho informací o obecném chápání světa poskytly studie srovnávající archeologické prameny Egejdy s pramennou základnou severnějších oblastí. Byly vystopovány obchodní cesty, které následovaly také myšlenky. Řada symbolů se nachází po celé Evropě a dokládá určitou obecnou úroveň znalostí a názorů tehdejšího člověka na strukturu světa, vesmíru, na pojem času a z toho vyplývající pozici každého individua v tomto řádu. Přínosné je také srovnání s oblastmi Předního východu a Egypta.

Je také zřejmé, že v tomto období není možné oddělovat mytologii,

filosofii, literaturu nebo dokonce vědu. Prehistorické, nebo lépe vyjádřeno předliterární společnosti, jsou označovány jako mytologické společnosti vzhledem k odlišnému způsobu ukládání informací. Vypovídací schopnost mytologie je v současnosti teoreticky analyzována. Pozornost je kladena na hledání a definování pravidel ukládání informací mytologických způsobem. Tato obecná pravidla je posléze možné přenášet na konkrétní mýty a odvozovat informace o dané společnosti způsobem, který je nám srozumitelný.

Přestože obecné filosofické pojmy nebyly dosud systematicky zkoumány, informace o řízení světa (struktury a geneze božstev), obraz světa a jeho fungování, jsou kategorie, které je možné již poměrně věrohodně nastínit. Další dílčí otázky, které rozhodně do filosofie patří, je ještě třeba pečlivě sledovat v archeologickém materiálu, v mytologii i jiných paralelách. Jedná se např. o pojem pravdy, poznání, svobody, individuality, smyslu života, determinity a mnoho dalších. Domnívám se, že určitá brzda pro zkoumání těchto termínů je v nás samotných. Jsme ovlivněni staršími pojetími pohledu na prehistorii a ranou dobu dějinnou. Máme tendenci minulost idealizovat nebo naopak vidět člověka minulosti jako hloupého primitiva, a to všechno bez jakéhokoliv vědeckého podkladu. Často nejsme subjektivně schopni se těchto přístupů zprostit. Je v nás také strach, aby z našich úvah nad minulostí nikdo nevyvodil, že si myslíme něco, co není oficiálně přijímáno, aby o nás někdo neřekl, že do archeologie zatahujeme ideologii nebo dokonce politiku. „Dělám archeologii a politika mě nezajímá“, je jediný proklamovaný správný

názor. Ale i „nenázor“ je politický názor, i to je určitá ideologie. Je to snaha o mimikry a alibi, snaha splynout s většinou, neukázat na sebe. Samozřejmě ani opačný přístup, kdy věda je záměrně používána jako nosič určité ideologie, je odsouzeníhodný stejným způsobem. Domnívám se, že chceme-li skutečně přispět k poznání světa, musíme tak činit za jakoukoliv cenu.¹³⁰

Jak již bylo vyřčeno na více místech v textu, problematiku lidského myšlení v minulosti není možné řešit odděleně. Svou komplikovaností a podstatou si vyžaduje spolupráci mnoha vědních oborů, přírodní vědy nevyjímaje. To v žádném případě neznamená, že filosofie, archeologie nebo jiná společenská věda je nedostatečná, ale pouze to, že zkoumané problémy jsou tak komplikované a naše potřeba vědeckých důkazů a argumentů taková, že vyžadují interdisciplinární přístup.

Téma myšlenkového světa pozdně bronzových civilizací ve východním Středomoří je dosud velmi otevřeným tématem. Jeho řešení je zároveň velmi aktuální. Budeme-li schopni pochopit způsob myšlení v egejské oblasti, na jihu Balkánu, budeme moci přistoupit k podobných otázkám také v severnějších regionech, kde nám prozatím pramenná základna neposkytuje startovací čáru. Například ve střední Evropě nebyla nalezena ani jedna jediná stavba, která by mohla být považována za svatyni, ale na druhou stranu nacházíme symbolické předměty mající paralely v Egejdě na sídlištích, v hrobech i depotech. Tento rozdíl a tyto

¹³⁰ Na archeologické konferenci, které jsem se nedávno zúčastnila, se plénium badatelů rozesmálo, když jen padlo slovo ideologie... Celá situace rozpoutala vášnivou debatu, zda ideologie existuje či nikoliv...

shody mohou znamenat mnoho a každou hypotézu je třeba bez předsudků otestovat. Interdisciplinární nezávislý vědecký přístup je jedinou možnou cestou k poznání.

„Prozatím nejlepším způsobem, jak předvídat budoucnost, je věda.“¹³¹

¹³¹ Citát z jakéhosi amerického filmu, jehož titul si již nepamatuji => jedna věta lepší než celý film...☺

3. Pozdní doba bronzová v Egejdě a její význam v historickém procesu

3.1. Význam egejské oblasti pro evropskou dobu bronzovou

Egejda je velmi důležitá nejenom jako historický problém sám o sobě, ale také a právě v širokých souvislostech. Egejda ovlivňuje svou dynamikou a to nejen v pozdní době bronzové okolní i vzdálené oblasti. Egejda je velmi tvůrčím mezičlánkem mezi Evropou a civilizacemi Předního východu a Egypta. Směrem na sever se její vliv zastavuje až na hranici stálého ledu. Význam Egejdy pro středoevropskou archeologii se nenachází jenom v chronologii, kdy absolutní datace středoevropských kultur starší doby bronzové byly odvozovány od egejských chronologických systémů pomocí analogií dekoračních motivů i artefaktů, jak si všimli již pionýři oboru. (Obr. 87) Egejda je klíčovou oblastí pro šíření společensko-ekonomického modelu, pro šíření ideologie, mocenských struktur, kosmoteorie, ale také technologických znalostí i estetiky. (Bouzek 1985, 1994, Galanaki et al. 2007, Harding 1984, Klontza-Jaklová 2012, David 2007, supra 1: vyčerpávající bibliografie tohoto přístupu)

Tématem předložené dizertační práce nebylo stopovat formy a intenzitu těchto vztahů a vlivů. Jedním z cílů však bylo pokusit se vytvořit takový přehled, který by mohl sloužit jako jakýsi „manuál“ pro prehistoriky působící ve střední Evropě, aby se snáz, rychleji a efektivněji dokázali zorientovat v aktuální problematice egejské doby bronzové a aby

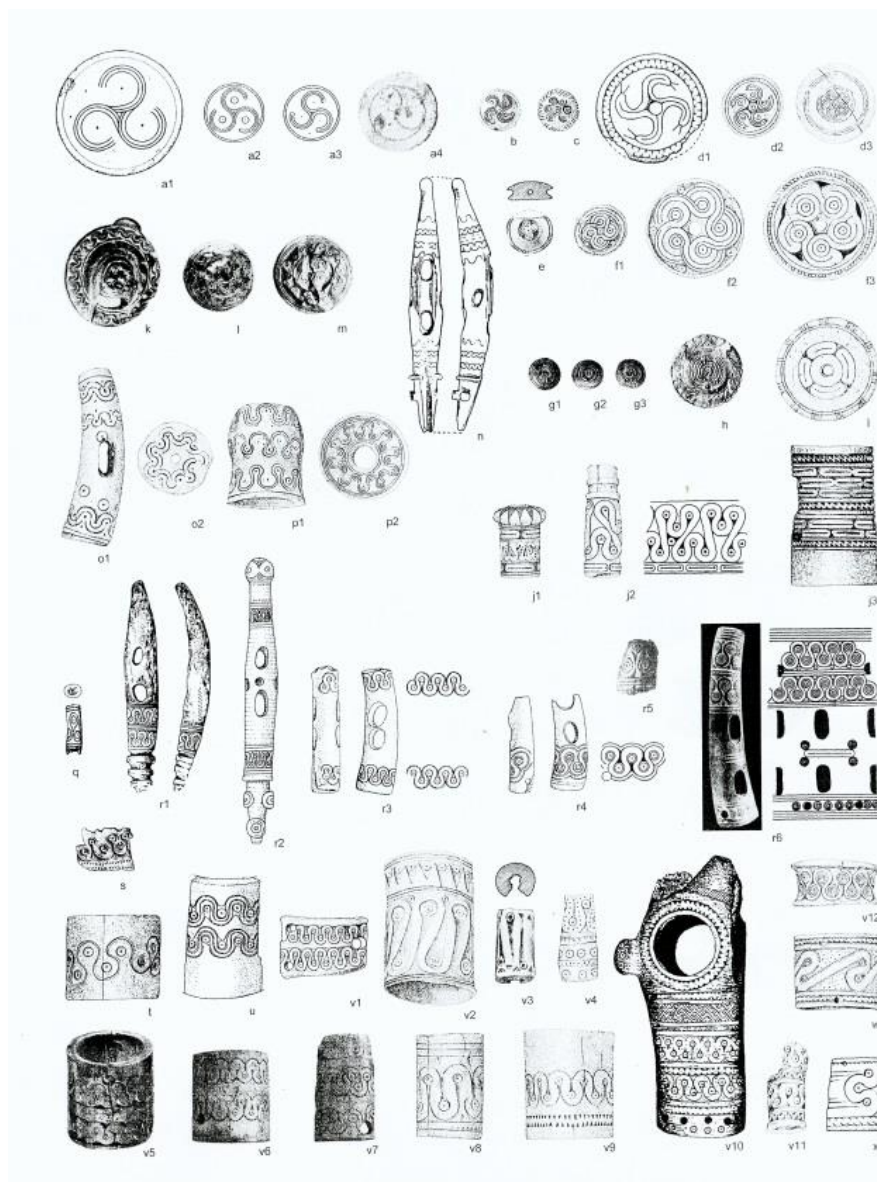
se jim dostalo účinných nástrojů, jak hodnotit vypovídací hodnotu případně používaných analogií. Každá kapitola tedy obsahuje informace o základní literatuře, popis stavu pramenné základny, ale především se soustřeďuje na aktuální diskusi interpretačních problémů toho kterého úseku.

Středoevropské prehistorie se hlavně týkají kapitoly diskutující chronologii, ale také období kolapsu palácových systémů, stejně jako kapitoly debatující myšlenkový svět tehdejšího egejského člověka.

Ve své praxi jsem se často setkala s velmi zjednodušujícím pohledem středoevropské prehistorie na egejskou. To se projevuje v téměř slepé víře v data kolující v obecných syntézách. Poté často dochází k nevhodnému používání analogií, buď zastaralých nebo velmi diskutabilních. Paralelním cílem práce směrem k středoevropské prehistorii bylo ukázat, jak mnoho témat egejské pozdní doby bronzové je velmi intenzivně diskutováno právě dnes, jak se mění některá zaběhlá paradigmata. Proto je třeba pracovat na poli vztahů a vlivů putujících mezi Egejdou a střední Evropou velmi obezřetně a kriticky. Problémem není pouze množství otazníků na obou stranách, ale také tápání v problematice mechaniky přenosu vlivů a podnětů v obou směrech.

Studium těchto vztahů není důležité jenom pro střední Evropu. Evropa sice nebyla civilizačním podnětem pro egejskou prehistorii, ale rozhodně také spolupůsobila na její podobu, v některých fázích dokonce fyzicky. Problémy vztahů jednotlivých regionů v různých obdobích historie

i v současnosti jsou však jednou z nejkomplikovanějších otázek humanitních studií.

Obr. 89

Parohová a kostěná industrie zdobená tzv. mykénským dekorem.

3.2. Shrnutí diskutované problematiky, kritika dosavadního přístupu a perspektivy oboru

Egejská pozdní doba bronzová a události, ke kterým v tomto regionu došlo, akcelerovaly a determinovaly další vývoj. Jedná se o oblast a období, ve kterém se rodí a začíná formovat identita nás samotných. Mykény a Kréta bývají tradičně citovány jako jakýsi počátek nebo předstupeň antické kultury a civilizace, jako počátek evropské civilizace. Domnívám se, že evropská civilizace hledající svou identitu, své lepší já v antice, má tendenci idealizovat toto období a tím potažmo své vlastní začátky. Přirozeně na to měl vliv proces vzniku moderních národních států, které se formovaly v období pozdního feudalismu a osvícenství (Hobsbawm 2000). Tímto způsobem se egejská doba bronzová stává i součástí ideologie současného globalizovaného světa, u jehož zrození „antika asistovala.“ V současnosti se nacházíme v období, kdy jakoby účtujeme s touto minulostí a hodnotíme, jak mnoho jsme ovlivněni tím kterým obdobím, tou kterou etapou našich dějin. Proto diskuse o chápání historických interpretací egejské pozdní doby bronzové má společenský, historický i filozofický význam.

Z archeologického hlediska je období pozdní doby bronzové v Egejdě oborem, který skýtá bezpočet nových i staronových otázek od chronologie po otázky rekonstrukce způsobu myšlení tehdejšího člověka. Cílem práce nebylo tyto jednotlivé i obecné otázky zjednodušit a zodpovědět, ale revidovat stav našich dosavadních znalostí a vytvořit předpoklady pro

další konkrétní studium jednotlivých problémů. Jsem přesvědčená o tom, že další studium není možné vést individuálně. Je třeba spolupracovat na velmi širokém poli. Jedinec byt sebechytřejší a sebeoddanější oboru není schopen takového myšlenkového rozsahu nehledě na to, že kolektivní přístup k řešení konkrétních problémů je nesrovnatelně efektivnější. K tomu je třeba dodat, že týmové přístupy k řešení archeologických problémů a obecně problémů humanitních věd jsou prozatím spíše vzácností, i když jedinou možnou cestou do budoucnosti.

V současnosti je třeba zaměřit se na následující okruhy problémů, které dosud nebyly zodpovězeny nebo odpovědi na ně se prozatím nacházejí ve stádiu teorií, modelů nebo hypotéz a na své důkazy čekají:

1. Problémy synchronizace vývoje jednotlivých východostředomořských oblastí, problémy absolutní chronologie počátku diskutované periody.
2. Problém pochopit identitu tehdejšího člověka, ze které vyplývá část vztahů jednotlivých oblastí. Tedy, jak chápat pojmy jako Mykéňan, Krétan, mykénská nebo minojská kultura. Zda jsou tyto pojmy vůbec relevantní? Jak svou dobu, čas a prostor chápal tehdejší člověk?
3. Obecná a konkrétní specifika jednotlivých mikro- i makroregionů a jejich vztahy.
4. Proces rozkladu palácových kultur, jejich příčiny, mechanismus, následky a důsledky.

Jedná se o velmi komplikované okruhy, které není možné řešit pouze na teoretické úrovni bez znalosti archeologických pramenů, bez revize starých zdrojů a bez získávání nových dat. V této souvislosti je opět třeba zmínit nutnost směřovat výzkumy konkrétním směrem. Pro egejskou archeologii to znamená zaměřit se například na získávání dat o mykénském venkově. S současností je velmi komplikované vytvářet koncepci dalšího bádání a oboru. Způsoby financování jsou často determinovány jinými potřebami než potřebami vědy a potřebami lidského poznání. Místo současného archeologa není pouze v terénu, v knihovně, v depozitáři. Přirozeně smysluplnost svého vědeckého počínání dokazuje a prokazuje výsledky své konkrétní práce, ale dnes je také třeba, aby se každý z nás zasadil o budoucnost oboru, který se nachází pod nelítostným tlakem kolabujících mocensko-ekonomických struktur.

4. Poznámkový aparát

4.1. Citovaná použitá literatura

Aitken, M. J. 1988: The Minoan eruption of Thera, Santorini: a re-assessment of the radiocarbon dates. In Jones, R. E. , Catling, H. W. (eds.) 1987, 19 - 24.

Alberts, G. 2001: Rethinking Mycenaean Sanctuaries. In Laffineur, Hägg (eds.). 131 – 141.

Alexiou, S. 1958: Η μινωική θεά μεθ'υπομένων χειρών, *CretCron* 12, 179 – 299.

Allsebrook, M. 1992: Born to Rebel: The Life of Harriet Boyd Hawes. Oxford.

Alusik, T. 2007: *Defensive Architecture of Prehistoric Crete*,. BAR-IS 1637, Oxford: Archaeopress.

Andel, T. H. Van, Runnels, C. 1988: An Essay on the „Emergence of Civilization“ in the Aegean World. *Antiquity* 62, 234 – 47.

Andreou, S. Fotiadis, M. Kotsakis, K. 1996: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. *AJA* 100. 537-597.

Andreou, S. Fotiadis, M. Kotsakis, K. 2001: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. In Cullen (ed.). 259-319.

Andronikos, M. 1954: Η Δωρική εισβολή και α αρχαιολογικά ευρήματα. *Hellenika* 13. 221 – 40.

- Arapogianni, P. Rambach, J. Godart, J. 1999:** L'inscription en linéaire B de Kafkania - Olympie (OL Zh 1). In Deger-Jalkotzy, S. Hiller, S. and Panagl, O. (eds.): Floreant Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995. Band I. Wien. 39-43.
- Aravantinos, V. 1995:** Old and New evidence for the Palatial Society of Mycenaean Thebes: An Outline. In. Laffineur, Niemeier (eds.). 613 – 622.
- Arzy, M. Asaro, F. 1979:** Origin of Tell el-Yehudiyah Ware found in Cyprus. Report of the Department of Antiquities, Cyprus. 135 - 150.
- Astour, M. C. 1981:** Ugarit and the great Powers. In Young, G. D. (ed.) Ugarit in Retrospect. 3 – 29.
- Åström, P. Palmer, L. R. Pomerance, L. (eds.) 1984:** Studies in Aegean Chronology, Gotheburg.
- Åström, P. 2001:** The Relative and Absolute Chronology of Proto White Slip Ware, in Karageorghis, V. (ed.) 2001, 49 – 50.
- Åström, P. (ed.) 1987a:** High, middle or low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology, Held at the University of Gotheburg 20th - 22th August 1987, Part 1, Gotheburg.
- Åström, P. (ed.) 1987b:** High, middle or low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology, Held at the University of Gotheburg 20th - 22th August 1987, Part 2, Gotheburg.
- Åström, P. (ed.) 1989:** High, middle or low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology, Held at the University of Gotheburg 20th - 22th August 1987, Part 3, Gotheburg.

- Aström, P. 1994:** The Mycenaean Citadel of Midea. *Journal of Prehistoric Religion* 8. 5 – 6.
- Atkinson T. D., R. C. Bosanquet, 1904:** Excavation At Phylakopi In Melos: Conducted By The British School At Athens. London.
- Avaliani, E. 2000:** Origins of the Greek Religion: Minoan and Mycenaean Cultural Convergence. International Conference „Hellenic Studies on the Verge of centuries,“ Phasis. *Greek and Roman Studies* 2 -3, 54 – 58.
- Bintliff, J. 2012:** The Complete Archaeology of Greece. Malden, Oxford, Chisester.
- Bachhuber, C. 2006:** Aegean Interest on the Uluburun Ship. *AJA* 110/347. 345 – 63.
- Baillie, M. G. L. 1990:** Irish Tree Rings and an Event in 1628 BC, in Hardy, D.A, Renfrew, A: C. (eds.), 160 - 166.
- Baillie, M. G. L., Munro, M. A. R. 1988:** Irish tree rings, Santorini and volcanic dust veils. *Nature* 332, 344 - 346.
- Balmuth, M. S. Tykot, R. (eds.) 1998:** Sardinian and Aegean Chronology. Towards the Resolution of Relative and Absolute Dating in the Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium "Sardinian Stratigraphy and Mediterranean Chronology", Tufts University, Medford, Massachusetts, March 17 - 19, 1995.
- Barber, R. L. N. 1981:** The Late Cycladic Period. A Review. *BSA* 76. 1 – 22.
- Barber, R. L. N. 1987:** The Cyclades in the Bronze Age. London.
- Barber, R. L. N. 2010:** Cyclades. In Cline (ed.), 160 – 170.

Barber, E. J. W. 1991: Prehistoric textiles. The devepopment of cloth in the Neolithic and Bronze Age with Special Reference to the Aegean, Princeton Univerwity Press.

Barber, E. J. W. 1998: Aegean Ornaments and Designs in Egypt. The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings f the 50th Anniversary Symposium Cincinati, 18 – 20 April 1997, Aegeum 18, 13 – 18.

Barber, E. W. Barber, P. T. 2004: When they Severed Earth from Sky. How the human mind shapes myth. Princeton.

Barclay, A. E. 2001: The Potnia Theron: Adaptation of a Near Eastern Image. In Laffineur, Hägg (eds.). 373 – 386.

Bárta, M. 2008: Kolaps Staré Říše, éry stavitelů pyramid. In Pokorný, Bárta (eds.): Něco překrásného končí. Kolapsy v přírodě a společnosti. Praha. 121 – 144.

Bárta, M. 2011: Kolaps a regenerace: pokračující cesty minulých civilizací. In Bárta, Kovář (eds.), 19 – 48.

Bárta, M. Kovář, M. 2011 (eds.): Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur: minulost, současnost a budoucnost komplexních společností. Praha.

Bartelheim, M. Kizilduman, B. Müller, U. Pernicka, E. Tekel, H. 2008: The Late Bronze Age Hoard of Kaleburnu/Galinoporni on Cyprus, Památky Archeologické 99, 161-178.

Bass, G. F. 1987: Oldest Known Shipwreck Reveals Bronze Age Splendors. National Geographic Vol. 172, No. 6, 693 – 733.

- Bendall, L. M. 2004:** The economics of Religion in the Mycenaean World. BICS 47. 179 – 180.
- Bennett, E. L. 1951:** The Pylos tablets: a preliminary transcription. Princeton.
- Bennet, J. D. 1985:** The Structure of the Linear B Administration at Knossos. AJA 89, 231 – 49.
- Bennet, J. 2001:** Agency and Bureaucracy: Thoughts on the Nature and Extent of Administration in Bronze Age Pylos. In Voutsaki, Killen (eds.). 25-37.
- Bennet, J. Davis, J. K. 1999:** Making Mycenaeans: Warfare, Territorial Expansion, and representation of the Other in the Pylian Kingdom. In Laffineur (ed.), 105 – 120.
- Benzi, M. 1988:** Mycenaean Rhodes: A Summary. In Dietz, I. Papachristodoulou, O. (eds.): Archaeology in Dodecanese. Copenhagen. 59 – 72.
- Berckhemer, H. 1978:** The Geological evolution of the Aegen Region. In Dumas, ed., 21 - 36.
- Berg, I. 2004:** Performing Religion: Practitioners and Cult Places in Minoan Crete. In Insoll (ed.), 27 – 36.
- Bergoffen, C. 2001:** The Proto White Slip and White Slip I Pottery from Tell al-Ajjul, Karageoghis, V. (ed.) 2001, 145 – 155.
- Bergoffen, C. 2003:** The Cypriot Pottery from Alalakh: Chronological Considerations, in Bietak, M. (ed.) 2003, 395 – 410.
- Bernabo-Brea, L. 1957:** Sicily before the Greeks. New York, Washington.

Betancourt, P. P. 1976: The end of the Greek Bronze Age. *Antiquity* 50, 40 - 47.

Betancourt, P. P. 1985: *The History of Minoan Pottery*. Princeton.

Betancourt, P. P. 1987: Dating the Aegean Late Bronze Age with radiocarbon. *Archaeometry* 29, 45 - 49.

Betancourt, P. P. 1990: High Chronology or Low Chronology: The Archaeological Evidence, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 19 - 23.

Betancourt, P. P. 1997: Relations Between the Aegean and the Hyksos at the End of the Middle Bronze Age, in Oren (ed.), 429 – 432.

Betancourt, P. P. 1999: Discontinuity in the Minoan-Mycenaean religions: Smooth Development or Disruptions and War? In Laffineur (ed.): 219 – 225.

Betancourt, P. P. 2001: The household Shrine in the House of the Rhyta at Pseira. In Laffineur, Hägg (eds.). 145 – 149.

Betancourt, P. P. 2004: Pseira and Knossos: the transformation of an East Cretan Seaport, in Day, L. P. Mook, M. S. Muhly, J. D. (eds.)

Betancourt, P. P. 2008: Minoan Trade. In Shelmerdine (ed.), 209 – 229.

Betancourt, P. P. Banou, E. S. Floyd, C. R. 1997: Provincial LM III at Pseira, Crete. In Hallager, Halager (eds.). 57 – 81.

Betancourt, P. P. Michael, H. N. 1987: Dating the Aegean Late Bronze Age with Radiocarbon: Addendum, *Archaeometry* 29, 212 - 213.

Betancourt, P. P. Weinstein, G. A. 1976: Carbon - 14 and the beginning of the Late Bronze Age in the Aegean, *AJA* 80, 329 - 348.

- Bietak, M. 1979:** Avaris and Piramesse: Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta. *Proceedings of the British Academy* 65:225-290.
- Bietak, M. 1994:** Die Wandmalereien aus Tell el-Dab'a/Ezbet Helmi: Erste Eindrücke. *Ägypten und Levante* 4, 56.
- Bietak, M. 1995:** Connections between Egypt and the Minoan World. New results from Tell el-Dab'a/Avaris. in Davies, W. V. Schofield, L. (eds.), 19 – 28.
- Bietak, M. 1996:** Avaris. The capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el-Dab'a. London.
- Bietak, M. 1997:** Avaris, Capital of the Hyksos Kingdom: New Results of Excavations. In Oren, E. D. (ed.) 1997, 87 – 140.
- Bietak, M. 2003:** Science versus Archaeology: Problems and Consequences of High Aegean Chronology, in Bietak, M. (ed.) 2003, 22 – 33.
- Bietak. (ed.) 2000:** , The synchronisation of civilisations in the Eastern Mediterranean in the second millennium B. C. Proceedings of an International Symposium at Schloss Haindorf, 15th - 17th of November 1996 and at the Austrian Academy, Vienna 11th - 12th May 1998, Wien.
- Bietak, M. (ed.) 2003:** The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B. C. II. Proceedings of the SCIEM 2000 – Euro Conference Haindorf, 2nd of May – 7th May 2001. Wien.
- Bietak, M. Czerny, E. (eds.) 2004:** Scarabs of the Second Millennium BC from Egypt, Nubia, Crete and the Levant: Chronological and Historical

Implications. Papers of a Symposium, Vienn, 10th – 13th of January 2002.
Wien.

Bietak, M. Hein, I. 2001: The Context of White Slip Wares in the Stratigraphy of Tell-el-Dab'a and some Conclusions on Aegean Chronology, Karageoghis, V. (ed.) 2001, 171 – 194.

Bietak, M. Kopetzky K. 2000: Quantitative Seriation: Model Study for the Assessment of Stratigraphic Sherd Collections (Relative Chronology II), in Bietak, M. (ed.), 22 – 27

Bietak, M. Marinatos, N. 2000: Avaris (Tell el- Dab'a) and the Minoan world, in Kapèτοου, A. (ed.), 40 – 44.

Bintliff, J. L. 1984: Structuralism and myth in Minoan studies. *Antiquity* LVIII, 33 – 38.

Blakolmer, F. 2006: 14. The Arts f Bronze Age Crete and The European Modern Style: Reflecting an Shaping Different Identities. In Hamilakis and Momigliano (eds.), 219 – 240.

Blakolmer, F. 2009: Die Erforschung der Altägäis in den 20er und 30er Jahren des 20. Jahrhunderts. *Studia Herzynia* XIII, 5 – 18.

Blegen, C. W. 1921: Korakou: A Prehistoric Settlement near Corinth. New York.

Bloedow, E. F. 1992: Minoan Talismanic Goats. *Journal of Prehistoric Religion* 6. 15 – 23.

Bloedow, E. F. 1996: Notes on Animal Sacrifices in Minoan Religion. *Journal of Prehistoric Religion* 10, 31 – 44.

- Bloedow, E. F. Bjork, C. 1989:** The Malia Pendant: A Study in Iconography and Minoan Religion. *SMEA* 27. 9 – 68.
- Blot, C. 1978:** Volcanism and Seismicity in Mediterranean Island Arcs. In Doulas, ed., 33 – 44.
- Boelle, C. 2001:** Po-ti-ni-ja: unité ou pluralité? In Laffineur, Hägg (eds.), 403 – 409.
- Bosanquet, R. C. Dawkins, R. M. 1923:** The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1902 – 1906. *BSA Suppl.* 1. London.
- Bouzek, J. 1969:** Homerische Griechenland im Lichte der archäologischen Quellen. Praha.
- Bouzek, J. 1985:** The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millenium B. C. Gotteborg.
- Bouzek, J. 1994:** Late Bronze Age Greece and the Balkans: A Review of the Present. *BSA* 89, 217 – 34.
- Bouzek, J. 1997:** Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age. *Studies in Mediterranean Archaeology*, Vol. CXXII, Jonsered.
- Bouzek, J. 2007:** The Amber Route, Apollo and the Hyperboreans. In Galanaki et al. (eds.), 357 – 362.
- Bouzek, J. 2011:** Prehistory of Europe as seen from its Centre. Czech lands from Paleolithics to the end of the La Tene period in european context. *Studia Herzynia* XV/1. Prague.
- Bouzek, J. Kratochvíl, Z. 1994:** Od mýtu k logu, Praha
- Bouzek, J. Kratochvíl, Z. 1995:** Řeč umění a archaická filosofie, Praha.

Boyd, H. A. 1901: Excavations at Kavoussi, Crete, in 1900. *AJA* 5, 125 – 57.

Branigan, K. 1970: The Foundation of Palatial Crete. A Survey of Crete in the Early Bronze Age. *States and Cities of Ancient Greece*. London.

Branigan, K. 1995: Social Transformations and the Rise of the State in Crete. In Laffineure and Nimeier (eds.), 33-40.

Branigan, K. (ed.), 2001: Urbanism in the Aegean Bronze Age. Sheffield, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 4.

Brekke, S. E. 1991: Ouranic and Chthonic Deities and Rituals and Classical Greek Religion. *The Classical Bulletin* 67.1. 33 – 36.

Bretschneider, J., J. Driessen and K. Van Lerbergie, eds., 2007: Power and Architecture. Monumental Public Architecture in the Bronze Age NearEast and Aegean. Proceedings of the international conference Power and Architecture organized by the Katholieke Universiteit Leuven, the Université Catholique de Louvain and the Westfälische Wilhelms-Universität Münster on the 21st and 22nd of November 2002. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 156, Leuven, Paris, Dudley, MA.

Brogan, T. M. Smith, R. A. K. Soles, J. S. 2002: Mycenaeans at Mochlos? Exploring Culture and Identity in the Late Minoan LM IB to IIIA1. *Aegean Archaeology. Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization ser. II* volume 7. p. 89-118

Broneer, O. 1966: The Cyclopean Wall across the Isthmus and its Bearing on Late Bronze Age Chronology, *Hesperia* 35. 346 - 62.

- Broneer, O. 1968:** The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth, *Addendum*, *Hesperia* 37. 25-35.
- Bryce, T. R. 1974:** The Lukka Problem and the Possible Solution. *JNES* 33. 395 – 404.
- Bryce, T. R. 1989:** Ahhiyawanas and mycenaeans – an Anatolian Viepoint. *OJA* 8:3. 297 – 310.
- Bryce, T. R. 1992:** Lukka revised. *JNES* 51. 121 – 30.
- Bryce, T. 1998:** The Kingdom of the Hittites, Oxford.
- Bryce, T. 2010:** The Trojan War. In Cline (ed.). 475 – 490.
- Bruins, H. J. Van der Plicht, J. 2003:** Assorting and Synchronising Archaeological and Geological Strata with Radiocarbon: The Southern Levant in Relation to Egypt and Thera, in Bietak, M. (ed.) 2003, 35 – 42.
- Buchholz, H.-G. 1999:** Ugarit, Zypern und Aegaeis. Kulturbeziehungen im zweiten Jahrtausend vor Christus.
- Buchvaldek, M. (ed.) 1985:** Dějiny pravěké Evropy. Praha
- Buchvaldek, M. Sláma, J. (eds.) 1982:** Nástin evropského pravěku. Praehistorica IX. Praha
- Buckland. P. C. Dugmore, A. J. Edwards, K. J. 1997:** Bronze Age myths? Volcanic activity and human response in the Mediterranean and North Atlantic regions, *Antiquity* 71 (273), 581 - 593.
- Caskey, J.L. 1969:** Crisis in the Minoan World. *Proc. Am. Philos. Soc.* 113. 433 – 9.
- Cadogan, G. 1973:** Clay Tubes in Minoan religion. In *Ta pepragmena tu G' Diethnus Kritologiku sinedriu*. Vol 1. 34 – 38.

- Cadogan, G. 1978:** Dating the Aegean Bronze Age without radiocarbon, *Archaeometry* 20 (2), 209 - 214. Cadogan, G. 1987: Unsteady date of big bang. *Nature* 328, 473
- Cadogan, G. 1983:** Early Minoan and Middle Minoan Chronology. *American Journal of Archaeology* 87, 507 – 518.
- Cadogan, G. 1992:** Ancient and Modern Crete. In Myers et al. (eds.)
- Cadogan, G. Herscher, E. Russel, P. Manning, S. 2001:** Maroni – Vournes: Along White Slip Sequence and its Chronology, Karageoghis, V. (ed.) 2001, 75 – 88.
- CAH** - Volume II, Part I, Middle East and the Aegean Region c. 1800 - 1380 B. C.
- Canavagh, W. G. 1995:** Development of the Mycenaean State in Laconia: Evidence from the Laconia Survey. In Laffineur, Niemeier (eds.), 81 – 89.
- Canavagh, W. 2008:** Death and the Mycenaeans. In Shelmerdine (ed.), 327 – 341
- Chadwick, J. 1988:** The Women of Pylos. In Oliver, J.-P. Palaima, T. G. (eds.): *Texts, Tablets and Scribes: Studies in Mycenaean Epigraphy Offered to Emmet L. Bennett, Jr.* Salamanca. 43 – 95.
- Chapman, R. 2003:** *Archaeologies of Complexity*. Routledge: London & new York.
- Cichocki, O. 2003:** Dendrochronological Investigations on Cedar objects of Ancient Egypt, in Bietak, M. (ed.) 2003, 43 – 46.
- Cline, E. H. (ed.) 1994:** *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. BAR-IS 591. Oxford.

- Cline, E. H. 1999:** The Nature of the Economical Relations of Crete with Egypt and the Near East during Late Bronze Age. In Chaniotis, A. (ed.): From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete. Stuttgart.
- Cline, E. H. (ed.) 2010:** The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000 – 1000 BC). Oxford University Press: Oxford.
- Cline, E. H. Harris-Cline, D. (eds.):** The Aegean and the Orient in the Second Millenium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium. Cincinnati 18 – 20 April 1997. *Aegeum* 18
- Coldstream, J. N. 1977:** Geometric Greece. London.
- Coldstream, J. N. 2000:** Evans' Greek finds: the early Greek town of Knossos, and its encroachment on the borders of the Minoan palace. *BSA* 95. 259 – 99.
- Cosmopoulos, M. B. 2003:** Mycnaean religion at Eleusis: the architecture: the architecture and stratigraphy of Megaron B. Cosmopoulos, M. (ed.): Greek Mysteries: the Archaeology and ritual of Ancient Greek Secret Cults. 1 – 24.
- Crowley, J. L. 2008:** Mycenaean Art and Architecture. In Shelmerdine (ed.), 258 – 288.
- Cullen, T. (ed.) 2001:** Aegean Prehistory: A Review. *AJA Suppl.* 1. Boston: Archaeological Institute of America.
- Cullen, T. 2001:** Voices and Visions of Aegean Prehistory. In Cullen (ed.), 1 – 18.

- Cullen, T. 2005:** A Profile of Aegean Prehistorians, 1984-2003. In Cherry, J. F. Margomemou, D. Talalay, L. E. (eds.): *Prehistorians Round the Pond: Reflections on Aegean Prehistory as a Discipline*. Kelsey Museum Publication 2, Michigan. 43-72.
- Cunningham, T. 2007:** HAVOC: The Destruction of Power and the Power of destruction in Minoan Crete. In Bretschneider J. et al. (eds.), 23 – 43.
- D’Agata, A. L. 1999:** Hidden Wars: Minoans and Mycenaeans at Ayia Triada in the LM III Period. The Evidence from Pottery. In Laffineur (ed.), 47 – 56.
- D’Agata, A. L. 2001:** Religion, Society and Ethnicity on Crete at the End of the Late Bronze Age. The Contextual Framework of LM IIIC Cult Activities. In Laffineur, Hägg (eds.). 345 – 54.
- D’Agata, A. L. 2005:** Central Southern Crete and its relations with the Greek Mainland in the Postpalatial Period. In D’Agata, Moody (eds.), 109 – 130.
- D’Agata, A. L. Moody, J. 2005 (eds.):** *Ariadne’s Threads: connections between Crete and the Greek mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*. Athens.
- D’Agata, A. L. Moody, J. 2005:** Ariadne’s threads and the Late Minoan III Crete: Old Questions, new problems and more sensible approaches. In D’Agata, Mood (eds.), 9 – 16.
- Dabney, M. K. 1995:** The Later Stages of State Formation in Palatial Crete. In Laffineur and Niemeier (eds.), 43 – 47.

- David, W. 2007:** Gold and Bone Artefacts as Evidence of Mutual Contact between the Aegean, the Carpathian Basin and Southern Germany in the Second Millennium BC. In *Galanaki et al (eds.)*. 411-420.
- Davis, E. N. 1990:** A Storm in Egypt during the Reign of Ahmose. In Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 232 -235.
- Davis, J. L. 1995:** An Aegean Prehistory Textbook for the 1990s? Review Article. *AJA* 99, 732 – 735.
- Day, L. P. Mook, M. S. Muhly, J. D. (eds.) 2004:** Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference.
- de Fidio, P. 2001:** Centralization and Its Limits in the Mycenaean Palatial System. In Voutsaki, Killen (eds.). 15 – 24.
- Deger-Jalkotzy, S. 1977:** Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland. Wien.
- Deger-Jalkotzy, S. 1983:** Das problem der ‚Handmade Burnished Ware‘. In Deger-Jalkotzy (ed.): Griechenland, die Ägäis und die Levante während der ‚Dark Ages‘ vom 12. Bis zum 9. Jahrhundert v. Chr. Symposium von Stift Zwettl (Niederösterreich), 11 – 14 October 1980. Kommission für mykenische Forschung 10. Wien. 161 – 8.
- Deger-Jalkotzy, S. 1990:** Fritz Schachermeyr. *Kadmos* 29, 87 - 91.
- Deger-Jalkotzy, S. Zavadil, M. 2003 (eds.):** LH IIIC Chronology and Synchronism. Vienna.
- Demakopoulou, K. 1996:** The Aidonia Treasure. Athens.
- Detorakis, Th. 1994:** History of Crete. Heraklion.
- Desborough, V. R. D'd. 1952:** Protogeometric Pottery. Oxford.

- Desborough, V. R. D'd. 1964:** The Last Mycenaeans and their Successors: an archaeological survey, c. 1200 – c. 1000 Bc. Oxford.
- Desborough, V. R. d'A. 1972:** The Greek Dark Age. London.
- Δετοράκης, Θ. 1990:** Ιστορία της Κρήτης. Ηράκλειο.
- Diamond, J. 2008:** Kolaps. Proč společnosti zanikají a přežívají. Praha.
- Dickinson, O. 1994:** The Aegean bronze age. Cambridge.
- Dörpfeld, W. 1902:** Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870-1894 von Wilhelm Dörpfeld unter Mirwirkung von Alfred Brückner, Hans von Fritze, Alfred Götze, Hubert Schmidt, Wilhelm Wilberg, Hermann Winnefeld. Athens.
- Doumas, C. 1978, ed.:** Thera and the Aegean World I. Thera and the Aegean World, London.
- Doumas, C. 1983:** Thera, Pompeii of the Ancient Aegean. London.
- Doumas, C. 1990:** Archaeological Observations at Akrotiri Relating to the Volcanic Destructions, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 48 - 50.
- Doumas, C. 1992:** The Wall-Paintings of Thera. The Thera Foundation. Athens.
- Doumas, C. 2009:** Aegean Chronology: Where did it go wrong? In Manning and Bruce (eds.), 263 – 274.
- Doumas, C. Puchelt, H. C. (eds.) 1978:** Thera and Aegean World I. Papers presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978.

- Drake, B. L. 2012:** The influence of climatic change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Ages. *JAS* XXX. 1 – 9.
- Drews, R. 1993:** The end of the Bronze Age: changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B. C. Princeton.
- Driessen, J. 1990a:** The room of the chariot tablets reconsidered. Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 24-30 Αυγύστου 1986), Νινιού-Κινδελή, Vol. A1'. 267-275.
- Driessen, J. 1990b:** An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos. Leuven.
- Driessen, J. 1995:** 'Crisis Architecture'? Some Observations on Architectural Adaptations as Immediate Responses to Changing Socio-Cultural Conditions. *Topoi* 5. p. 63-88.
- Driessen, J. 2001a:** History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern of Minoan Crete. In Branigan (ed.), 51 - 71.
- Driessen, J. 2001b:** Crisis Cults on Minoan Crete? In Laffineur, Hägg (eds.), 361 – 369.
- Driessen, J. Farnoux, A. 1994 (eds.):** La Crète Mycénienne. BCH Suppl. 30. Athens.
- Driessen J. and C. F. Macdonald, 1997:** The Troubled Island. Minoan Crete before and after the Santorini eruption. *Aegeum* 17. Annales d'archéologie égéene de l'Université de Liège et UT-PASP. Liège, Austin.
- Driessen, J. Schoep, I. Laffineur, R. (eds.) 2002:** Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedengs of the International Workshop

"Crete of hundred Palaces?" held at the Universite Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14 - 15 December 2001, *Aegeum* 23.

Duhoux, Y. 2003: De Minoens en Égypte? "Keftiou" et les îles au milieu du Grand Vert. Louvain-la-Neuve.

Easton, D. 1985: Has the Trojan War been found? *Antiquity* 59. 188 – 96.

Eiring, J. and Lund, J. (eds.) 2004: Transport Amphorae and trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens September 26-29, 2002. Monographs of the Danish Institute at Athens. Volume 5.

Eisenstadt, S. 1991: Beyond Collapse. In Yoffee, N. Cowgill, G. L. (eds.): *The Collapse of Ancient States and Civilisations*. Tuscon.

Engelhardt, J. D. Nagle, D. M. 2011: Variation on a Theme: Dual-Processual Theory and the Foreign Impact on Mycenaean and Classic Maya Architecture. *AJA* 115, 355 – 82.

Erickson, B. 2011: Crete in transition : pottery styles and island history in the archaic and classical periods. *Hesperia Supplement* 45. Princeton.

Eriksson, K. O. 2001: Cypriot Proto White Slip and White Slip I: Chronological Beacons on Relations between Late Cypriot of the Eastern Mediterranean, Karageorghis, V. (ed.) 2001, 51 – 64.

Eriksson, K. O. 2003: A Preliminary Synthesis of Recent Chronological Observations on the Relations Between Cyprus and Other Eastern Mediterranean Societies During the Late Middle Bronze – Late Bronze II Periods, in Bietak, M. (ed.) 2003, 411 – 429.

- Ernée, M. 2008:** Pravěké kulturní souvrství jako archeologický pramen. Památky archeologické. Suppl. 20.
- Evans, A. 1900:** Knossos I. The Palace. Annual of the British School at Athens 6, 3 – 70.
- Evans, A. 1902: The Palace of Knossos. BSA 8, 1 -124.
- Evans, A. 1906: Essai de classification des époques de la civilisations Minoenne. London.
- Evans, A. 1921:** The Palace of Minos at Knossos 1. London.
- Evans, A. 1928:** The Palace of Minos at Knossos 2. London
- Evans, A. 1930:** The Palace of Minos at Knossos 3. London.
- Evans, A. 1935:** The Palace of Minos at Knossos 4. London.
- Fassoulas, C. G. 2000:** Field guide to the geology of Crete. Natural History Museum of Crete. University of Crete. Heraklion.
- Felten, F. Gauss, W. and Smetana, R. 2007 (eds.):** Middle Helladic Pottery and Synchronism. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg. Octobe 31st – November 2nd, 2004. Wien.
- Felten, F., W. Gauß and R. Smetana (eds.) 2007:** Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International workshop held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie, Band XLII, Contributions to the Chronologz of the Eastern Mediterranean, Volume XIV. Ägina – Kolonna. Forschungen und Egebnisse, Band I. Wien.
- Fernandes, R. Geeven, G. Soetens, S. And Klontza-Jaklova 2011:** Deletion/Substitution/Addition (DSA) model selection algorithm applied to

the study of archaeological settlement patterning. JAS, Volume 38, Issue 9, 2293 – 2300.

Firneis, M. Rode-Pautzen, M. 2003: Progress-Report on Egyptian Astrochronology, in Bietak, M. (ed.) 2003, 47 – 85.

Fischer, P. M. 2003: The Preliminary Chronology of Tell-el-Àjjul: Results of the Renewed Excavations in 1999 and 2000, in Bietak, M. (ed.) 2003, 263 – 294.

Fishman, B. Forbes, H., Lawn, B. 1977: University of Pennsylvania radiocarbon dates XIX', Radiocarbon 19:2, 188 - 228.

Fitton, L. 1996: The Discovery of the Greek Bronze Age. London.

Foster, K. P. Bichler, M. 2003: Theran pumice from Egyptian Graves, in Foster, K. P. Laffineur, R (ed.), 431 – 437.

Foster, K. P. Laffineur, R (ed.) 2003: Metron. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18 – 21 April 2002. Aegeum 24.

Foster, K. P. Ritner, R. K. 1996: Texts, Storms, and the Thera eruption. Journal of Near east Studies (JNES) 55, 1 – 14.

Fouqué, F. A. 1998: Santorini and its eruption, Baltimore and London

Friedrich, W. 2000: Fire in the Sea. The Santorini Volcano: Natural History and the Legend of Atlantis, Cambridge.

Friedrich, W. L. Kromer, B. Friedrich, M. Heinemeier, J. Pfeiffer, T.

Talamo, S. 2006: Santorini Eruption Radiocarbon Dated to 1627 – 1600 B. C., Science 312, 548.

- Friedrich, W. L. Wagner, P. Tauber, H. 1990:** Radiocarbon Dates Plant Remains from the Akrotiri Excavation on Santorini, Greece, in Hardy, D. A., Renfrew, A. C. (eds.), 188 - 196.
- Frost, T. K. 1909:** The Lost Continent. Times, Jan. 19.
- Funda, O. A. 1995:** Úvod do filosofického tázání. Znavená Evropa mezi Skyllou absolutních pravd a charybdou bezpřehého relativismu. Texty Západočeské University v Plzni.
- Furmánek, V. Veliačik, L. Vladár, J. 1991:** Slovensko v době bronzovej. Bratislava
- Furumark, A. 1941a:** The Mycenaean Pottery: analysis and classification. Stockholm (reprinted 1972).
- Furumark, A. 1941b:** The Chronology of Mycenaean pottery, Stockholm (reprinted 1972).
- Furumark, A. 1950:** The settlement at Ialysos and Aegean history c. 1550 – 1450 BC. *Opuscula Archaeologica* 6, 150 – 271.
- Fuscaldo, P. 2000:** Tell el-Dab'a X. The Palace District of Avaris. The Pottery of the Hyksos Period and the New Kingdom (areas H/III and H/VI), Part I: Locus 66, Wien.
- Galanaki, I. Galanakis, Y. and Laffineur, R. (eds.) 2007:** Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders. Proceedings of the International Conference Bronze Age and Early Iron Age interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and northern Europe. University of Zagreb, 11 – 14 April 2005. *Aegeum* 27.

Gale, N. H., ed., 1991: Bronze Age Trade in the Mediterranean. SIMA 90, Jonsered.

Garufales, D. N. Konstantinide-Syvride, E. (eds.) 2002: Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα.. Οι μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του 20ού αιώνα και οι θησαυροί των ελληνικών μουσείων. Αθήνα.

Gasche, H. Armstrong, J. A. Cole, S. W. And Gursadyan, V. G. 1998: Dating the fall of Babylon a reappraisal of second-millennium chronology. Chicago.

Gates, M-H. 1987: Alalakh and Chronology again. In Åström, P. (ed.) 1987b, 60 – 86.

Gellner, E. A. 2003: Nacionalismus. Brno.

Gimbutas, M. 1965: Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, Paris - The Hague – London

Girella, L. 2007: Toward a Definition of the Middle Minoan III Ceramic Sequence in South-Central Crete: Returning to the Traditional MM IIIA and IIIB Division? In: Felten et al. (eds.), 233 – 256.

Gitin, S. Mazar, A. Stern, E. 1998 (eds.): Mediterranean People in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE. Jerusalem.

Glowacki, K. T. 2004: Household Analysis in Dark Age Crete. In Day, P. L. Mook, M. S. Muhly, J. D. (eds.): Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference. Philadelphia, INSTAP Academic Press, Prehistory Monographs 10. 125 - 36.

- Glowacki, K. T. Vogeikoff-Brogan, N. (eds.) 2011:** STEGA: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete. *Hesperia Supplement* 44.
- Grundon, I. 2007:** *The Rash Adventurer: The Life of John Pendlebury*. London.
- Guidi, A. Whitehouse, R. A. 1996:** Radiocarbon Chronology for the Bronze Age: The Italian Situation. In Randsborg, K. (ed.), 271 – 282.
- Guillane, J. And J. Zammit, 2005:** *The Origins of War. Violence in Prehistory*. Blackwell Publishing: Malden, Oxford, Carlton. (translation of French original first published 2001)
- Hägg, R. 1995:** State and Religion in Mycenaean Greece. In Laffineur and Niemeier (eds.), 387 – 392.
- Hägg, R. (ed.) 1997:** The Function of the ‘Minoan Villa’. Proceedings of the Eight International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6 – 8 June, 1992. *Acta Atheniensis Regni Sueciae* in 4, 46. Stockholm.
- Hägg, R. Marinatos, N. (eds.) 1980:** *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institut in Athens, 31 May – 5 June.
- Hägg, R. Marinatos, N. (eds.) 1987:** *The Function of Minoan Palaces*. Stockholm.
- Haggis, D. C. 1993:** Intensive Survey, Traditional Settlement Patterns, and Dark Age Crete: The Case of Early Iron Age Kavousi. *JMA* 6 (2), 131-74.

- Haggis, D. C. 2002:** Integration and Complexity in the Late Prepalatial Period: A View from the Countryside in Eastern Crete. In Hamilakis (ed.), 120 - 42.
- Haggis, D. C. 2005:** Kavousi I: The Archaeological Survey of the Kavousi Region. Prehistory Monographs 16, INSTAP Academic Press. Philadelphia.
- Hallager, B. P. 1987:** Some LMIIIB:1 Floor Deposits at Khania (summary). In Schiering, W. (ed.): Ägäis-Kolloquium. Schriften des deutschen Archäologen-Verbandes IX. Papers from the colloquium on Aegean Prehistory, held in Mannheim, 20-22 February, 1986. Mannheim.
- Hallager, E. 2001:** A Waste Deposit from a LBA-Shrine in Khania(?). In Laffineur, Hägg (eds.), 175 – 180.
- Hallager, E. 2010:** Crete. In Cline (ed.), 149 – 159.
- Hallager, E. Palson-Hallager, B. 1995:** The Knossian Bull – Political Propaganda in Neopalatial Crete? In Laffineur, Niemeier (eds.) 547 - 554
- Halstead, P. 1995:** The Neolithic Foundations of Aegean Bronze Age Society? In Laffineur and Niimeier (eds.), 12 - 20.
- Halstead, P. 2001:** Mycenaean Wheat, Flax and Sheep: Palatial Intervention in Farming and Its Implications for Rural Society. In Voutsaki, S. Killen, J. T. (eds.): Economy and Politics in the Mycenaean Palace States, Cambridge Philological Society Suppl. 27. 38 – 50.
- Hamilakis, Y. 2002:** What Future for the Minoan Past? Re thinking Minoan Archaeology. In Hamilakis (ed.), 2 – 28.

Hamilakis, Y. 2002, ed.: Labyrinth Revised: Rethinking Minoan Archaeology. Oxford, Oxford books.

Hamilakis, Y. 2006: The Colonial, the National, and the Local: Legacies of the „Minoan Past“. In Hamilakis and Mimigliano (eds.). 145 -162.

Hamilakis, Y. 2008: Decolonizing Greek archaeology: indigennous archaeologies, modernist archaeology and the post-colonial critique. In Damaskos, D. Planzos, D. (eds.): A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenistic Identity in Twentieth-Century Greece. Benaki Museum Supplement 3. Athens. 273 - 284.

Hamilakis, Y. Momigliano, N. (eds.) 2006: Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the „Minoans“. Creta Antica 6. Padova.

Hammer, C. U. Clausen, H. B. 1990: The Precision of Ice-Core Dating, in Hardy, D. A., Renfrew, A. C. (eds.), 174 - 178.

Hammer, C. U. Clausen, H. B. Friedrich. W. L. Tauber, H. 1987: The Minoan eruption of Santorini in Greece dated to 1645? Nature 328, 517 - 519.

Hammer, C. U. Kurat, G. Hoppe, P. Grum, W. Clausen, H. B. 2003: Thera Eruption Date 1645 BC confirmed by New Ice Core Data? in Bietak, M. (ed.) 2003, 87 – 94.

Harding, A. F. 1984: The Mycenaeans and Europe. Academic Press, London.

Hardy, D. A. Doumas, C. G. Sakellarakis, J. A. Warren, P. M. (eds.) 1990: Thera ant the Aegean world III. Volume One. Archaeology. Proceedings of

the third international congress, Santorini, Greece 3 - 9 September 1989,
The Thera Foundation, London

Hardy, D. A., Keller, J. Galanopoulos, V. P. Fleming, N. C. Druitt, T. H. (eds.) 1990: Thera and Aegean world III. Volume Two. Earth sciences. Proceedings of the third international congress, Santorini, greece 3 - 9 September 1989, The Thera Foundation, London.

Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.) 1990: Thera and the Aegean world III. Volume Three. Chronology. Proceedings of the third international congress, Santorini, Greece 3 - 9 September 1989, The Thera Foundation, London.

Hatzaki, E. 2007: Ceramic groups of Early Neoplatial Knossos in the Context of Crete and the South Aegean. In Felten et al., eds., 273 – 294.

Hatzidakis, J. 1921: Tylosos á l'époque minoenne. Paříž.

Hawes Boyd, H., Blanche E. W. Seager, R. B. Hall, E. H. 1908: Gournia, Vasiliki and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete. Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901,1903,1904. Philadelphieia.

Hayden, B. 1984: Late Bronze Age Tyliossos. Expedition 26:3, 37 – 46.

Hayden, B. 1995: Pathways to Power. Principles for Creating Socioeconomic Inequalities. In Price and Feinman (eds.), 15 – 86.

Hayden, B. J. 2004: Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete, Vol. 2. The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies. Philadelphia, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, University Museum Monograph 119.

- Hayden, B. J. 2005:** Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete, Vol. 3. The Vrokastro Regional Survey Project: Sites and Pottery. Philadelphia. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, University Museum Monograph 123.
- Higgins, M. D. And R. Higgins 1996:** A Geological Companion to Greece and the Aegean. G. Duckworth, London.
- Hiller, S, 1975:** Die Explosion des Vulkans von Thera. Gymnasium 82. 32 - 74.
- Hobsbawm, E. J. 2000:** Národy a nacionalismus od roku 1780: program,
- Hodder, I. 1986:** Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology. Cambridge.
- Hodder, I. 1997:** Always momentary, fluid and flexible: towards a reflexive excavation methodology. *Antiquity* 71, 691 – 700.
- Holladay, J. S. Jr. 1982:** Cities of the Delta, Vol. 3: Tell el-Maskhuta. Malibu: Undena Publication.
- Hood, S. 1978:** Treces of the Eruption outside Thera, in Doumas, C. Puchelt, H. C. (eds.), 681 - 688.
- Hood, S. 2000:** Crete, Syria and Egypt, in Καπέττου, Α. (ed.), 21 – 23.
- Hope Simpson, R. Dickinson, O. T. P. K. 1979:** A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age 1: the Mainland and Islands. SIMA 52, Göteborg.
- Hope Simpson, R. Hagel, D. K. 2006:** Mycenaean Fortifications, Highways, Dams and Canals. Sävedalen.

Hope Simpson, R., Lazenby, J. F. 1970: The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad. Oxford.

Housley, R. A. Hedges, R. E. M. Law, I. A. Bronk, C. R. 1990: Radiocarbon Dating by ASM of the Destruction of Akrotiri, In Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 207 - 215.

Hroch, M. 2009: Národy nejsou dílem náhody: příčiny utváření moderních národů. Praha.

Haggis, D. C. 1993: Intensive Survey, Traditional Settlement Patterns, and Dark Age Crete: The Case of Early Iron Age at Kavousi. JMA 6:2. 131 – 74.

Haysom, M. 2011: The strangeness of Crete: problems for the protohistory of Greek religion. In Haysom, Wallensten (eds.). 95-110.

Haysom, M. Wallensten, J. 2011 (eds.): Current Approaches to Religion in Ancient Greece. Skrifta Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 8°.

Hutchinson, R. W. 1950: Prehistoric Town Planning in Crete. Town Planning Review 21. 199 – 220.

Cherry, J. 1983: Evolution, Revolution, and the Origins of Complex Society in Minoan Crete. In Krzyszkowska and Nixon (eds.), 33 – 48.

Childe, G. 1925: The Down of European Civilization. London.

Childe, G. 1928: The most ancient East: The Oriental Prelude to European Prehistory. London.

Chlouveraki, S. 2006: Gypsum in Minoan Architecture: Exploitation, utilisation and weathering of a Prestige Stone. PhD Dissertation of the Institute of Archaeology, University College London.

- Chourmouziadis, G. 2003:** Prologos. In Melas 2003. 11 – 13.
- Iakovides, S. 1973:** Rhodes and Ahhijava. In Acts of the International Archaeological Symposium 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean', Nicosia 27th March / 2nd April 1972. Nicosia. 189 – 92.
- Iakovides, S. 1983:** Late Helladic Citadels on Mainland Greece. Leiden.
- Iakovides, S. 1996:** Mycenae in the Light of Recent Discoveries. In Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale de Micenologia Roma-Napoli, 14 – 20 ottobre 1991, 3. 1039 – 1049.
- Immerwahr, S. A. 1990:** Aegean painting in the Bronze Age. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Janák, V. 2011:** Achnaton – filozof na trůně, nebo tyran? In Bárta (ed.). 211 – 20.
- Jockenhövel, A. (ed.) 2012:** Dějiny světa 1. Od počátku do 1200 př. n. l. Praha.
- Jones, R. E. Catling, H. W. (eds.) 1988:** New Aspects of archaeological science in Greece: Proceedings of meeting held at the British School of Athens, January 1987
- Jung, R. 2002:** Kastanas. Die drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11. Teil 1, 2. Kiel.
- Kalokairinos, M. 1900:** Guide de L'antique Ville de Cnossos. Rapport des fouilles faites á Cnossos en Avril 1877 par Minos A. Calokairinos qui a découvert Le Palais Royal ou Le Megaron du Roi Minos et Le Fameux labyrinthe situé près de Cnossos dans le bois sacré de Jupiter. Héraklion 23 Avril 1900.

- Kalpaxis, Th. Athanassas, K. Bassiakos, I. Brennan, T. Hayden, B. Nodarou, E. Pavlopoulos, K. And Sarris, A. 2006:** Preliminary Results of the Istron, Mirabello, Geophysical and Geoarchaeological Project, 2002 – 2004. *BSA* 101, 135 – 181.
- Kanta, A. 1980.** The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution. *SIMA LVIII*. Göteborg.
- Kaplan, M. F. Harbottle, G. Sayre, E. V. 1984:** Tell-el-Yahudian Ware: A Reevaluation. Rice, P. M. (ed.), 227 – 241.
- Karageorghis, V. 1965:** Nouveaux documents pour l' etude du Bronze Récent á Chypre. *Recueil Critique et Commenté*. Paris.
- Karageorghis, V. 1984:** New Light late Bronze Age Cyprus. In Karageorghis, V. and Muhly, J. D. (eds.): *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*. Nicosia. 19 – 24.
- Karageorghis, V. 1990:** The End of Bronze Age in Cyprus. Nicosia.
- Karageorghis, V. 1992:** The crisis Years: Cyprus. In Ward, Joukowsky (eds.). 79 / 86.
- Karageorghis, V. 1998:** Mzcenaeen 'Acropoleis' in the Aegean and Cyprus: Some Comparisions. In Cline, Harris-Cline, (eds.): 127 – 36.
- Karageorghis, V. 2001:** Why White Slip?, in Karageorghis, V. (ed.) 2001, 9 – 11. €€
- Karageorghis, V. (ed.) 2001:** The White Slip Ware of late Bronze Age Cyprus. Proceeding of an International Conference Organized by the Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia, in Honour of Malcolm Wiener. Nicosia 29th – 30th October 1998, Wien.

- Karageorghis, V. Demas, M. 1984:** Pyla Kokkinokremos. Nicosia.
- Karageorghis, V. Demas, M. 1988:** Excavation at Maa Palekastro, 1979 – 1986. Nicosia.
- Karageorghis, V. Morris, C. E. 2001 (eds.):** Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B. C. Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999. Nicosia, Dublin.
- Karetsou, A. Andreaki-Vlazaki, M. (eds.) 2001:** Crete – Egypt. Three thousand years of cultural links, Heraklion Crete.
- Kemp, B. J. Merrillees, R. S. 1980:** Minoan pottery in second millenium Egypt, Mainz.
- Kempinski, A. 1997:** The Hyksos: A View from Northern Canaan and Syria, in oren (ed.), 327 – 334.
- Kempinski, A. 2002:** The 1986 - 1993 Excavation Season. Tel Aviv.
- Kienzle, P. 1998:** Conservation and reconstruction at the Palace of Minos at Knossos. Dissertation of University of York.
- Killen, J. T. 1964:** The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age. BSA 59, 1 – 15.
- Killen, J. T. 1974:** A Problem of in the Knossos Ld(1) (Cloth) Tablets. *Hermathena* 118, 82 – 90.
- Killen, J. T. 1984a:** The Textile Industries at pylos and Knossos. In Shelmerdine, C. W. Palaima, T. G. (eds.): *Pylos comes alive*. New York. 49 – 63.

- Killen, J. T. 1984b:** Last Year's Debts on the Pylos Ma Tablets. *SMEA* 25, 173 – 88.
- Kilian, K. 1980:** Zum Ende der Mykenischen Epoche in der Argolis. *JRGZM* 27. 166 – 94.
- Kilian, K. 1996:** Earthquakes and Archaeological Context at 13th Century B. C. Tiryns. In Stiros, Jones (eds.). 63 – 68.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1985:** Noch einmal zu den „Kriegergräbern“ von Knossos. *JRGZM* 32, 196 – 214.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1995:** Reiche Gräber der mittelhelladischen Zeit. In Laffineur and Niemeier (eds.), 49 - 54.
- Kitchen, K. A.: 1987:** The Basics of Egyptian Chronology in Relation to the Bronze age, in Åström, P. (ed.) 1987a, 37 – 55.
- Kitchen, K. A. 1996:** The Historical Chronology of Ancient Egypt. A current Assessment. In Randsborg, K. (ed.), 1 - 13
- Kitchen, K. A. 2000:** Regnal and Genealogical Data of ancient Egypt (Absolute Chronology I). The Historical Chronology of Ancient Egypt, a Current Assessment. In Bietak, M. (ed.) 2000, 39 – 52
- Klontza-Jaklová, V. 2008:** Datierung der Katastrophe von Santorini. Kurze Zusammenfassung des bisherigen Standes der Forschung und vorherrschende Tendenzen. *Anodos. Studies of the Ancient World*, Trnava: Trnavská univerzita, 2008, roč. 8, č. 4, 13-57
- Klontza-Jaklová, V. 2011:** The meaning of time in late Bronze Age Europe and its reflection in material culture. *Anodos. Studies of the Ancient World*, Trnava: Trnavská univerzita, 2011, roč. 10, č. 10, 133-142.

Klontza-Jaklová, V. 2012: Aegean Parallels to Carpathian Bronze Age Pendants. In Kujovský, R. Mitáš, V. (eds.): Václav Furmánek a doba bronzová. Archaeologica Slovaca Monographiae. Tomus XIII. 189 - 198.

Klontza-Jaklová, V. *v tisku a*): Otázka centralizace státní moci na Krétě v době bronzové. AR.

Klontza-Jaklová, V. *v tisku b*): Depots of LM IB period on Crete. Festschrift in honour of Václav Moucha anniversary, Bartelheim, M. Peška, J. (eds.)

Klontza-Jaklová, V. *forthcoming*: Případ záhadného výbuchu.

Klontza-Jaklová, V. Klontzas, M. (*v tisku*): Sea Peoples in Context of European Prehistory: A Review.

Klontzas, E. G. 1995: Rekonstrukce sídelního prostoru Eteokrétanů v temném období ve světle nových archeologických výzkumů a jejich historie. Diplomová práce. Ústav pro klasickou archeologii FFUK. Praha.

Klontzas, M. *forthcoming*: Současné Řecko a archeologické památky. SbPFFMU.

Klontzas, M. (*v tisku*): Pozdně minojská a protogeometrická sídla na Krétě a jejich podíl na formování klasické řecké polis. Konference FUMA 2013.

Knapp, A. B. 1986: Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus. the metal deposits of Late Bronze Age Cyprus and the Aegean. Report of the Department of Antiquities of Cyprus 1988, 233 – 266.

Knapp, A. B. Muhly, J. D. Muhly, P. M. 1988: To hoard is human:

Knapett, C. 1999: Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State. AJA 103, 615 – 39.

- Koh, A. J. 2006:** The Organic Residues of Mochlos, Crete: An Interdisciplinary Study of Typological and Spatial Function at an Archaeological Site. A Dissertation In Art & Archaeology of the Mediterranean World. University of Pennsylvania. Philadelphia.
- Kopaka, K. 2009 (ed.):** FYLO. Engendering Prehistoric 'Stratigraphies' in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference University of Crete, Rethymno 2-5 June 2005. *Aegeum* 30.
- Kopcke, G. 1995:** The Argolid in 1400 – What happened? In Laffineur and Niemeier (eds.), 89 – 94.
- Korres, G. S. 2002:** Σπυριδών Ν. Μαρινάτος. In Garoufales and Konstantidide- Syvride (eds.), 263 – 267.
- Kourou, N. 2001:** Tenos-Xobourgo: a New Defensive Site in the Cyclades. In Karageorghis, Morris, (eds.). 171-89.
- Kousoulis, P. Magliveras, K. (eds.) 2007:** Moving across borders. Foreign Relations, Religion and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean. *Orientalia lovaniensia Analecta* 159. Leuven – Paris – Dudley.
- Kratochvíl, Z. Bouzek, J. 1996:** Proměny interpretací. Praha.
- Krauss, R. 2003:** Arguments in Favor of the a Low Chronology for the Middle and New Kingdom in Egypt, in Bietak, M. (ed.) 2003, 175 – 197.
- Krauss, R. Warburton, D. A. 2009:** The basis for the Egyptian Dates. In Warburton (ed.), 125 – 144.
- Kristiansen, K. Larsson, T. 2005:** The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations. Cambridge.

- Krzyszkowska, O. and Nixon, L. (eds.) 1983:** Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981. Bristol Classical Press, Bristol.
- Kühne, C. 1987:** Politische Szenerie und internationale Beziehungen Vorderasiens um die Mitte des 2. Jahrtausends vor Chr. (zugleich ein Konzept der Kurzchronologie), in Kühne, H. Nissen, H. J. Renger, J. (eds.).
- Kühne, H. Nissen, H. J. Renger, J. (eds.) 1987:** Mesopotamien und seine Nachbarn, Berlin.
- Kuniholm, P. I. 1990a:** Overview and Assessment of the Evidence for the Date of the Eruption of Thera, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 13 – 18.
- Kuniholm, P. I. 1990b:** Archaeological Evidence and Non-evidence for Climatic Change. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series A 330. 645-655.
- Kuzmová, K. (ed.) 2011:** Proceedings of the International Conference THE PHENOMENA OF CULTURAL BORDERS AND BORDER CULTURES ACROSS THE PASSAGE OF TIME (From the Bronze Age to Late Antiquity), ANODOS 11. Trnava.
- Kiskyras, D. A. 1978:** The Geotectonic State of the Greek Area: Volcanism, Intermediate Earthquakes and Plate Tectonics. In Doumas, ed., 85 – 96.
- Laffineur, R. (ed.) 1999:** Polemos. Le contexte guerrier en Égée À l'âge du bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14 – 17 avril 1998. Liège et Austin.
- Laffineur, R. 2001:** Seeing is Believing: Reflections on divine Imagery in the Aegean Bronze Age. In Laffineur, Hägg (eds.), 387 – 392.

Laffineur, R., Betancourt, P. P. (eds.) 1997: TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996. *Aegaeum* 16. Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Laffineur, R. Basch, L., (eds.) 1990: *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer.* *Aegeum* 7. Liège.

Laffineur, R. Hägg, R. (eds.) 2001: POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg University, 12-15 April 2000.

Laffineur, R. Niemeier, W.-D., (eds.) 1995: POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age. *Aegeum* 12. Liège and Austin.

Lang, F. 1999: Minoische, mykenische und geometrische Zeit, in Hoepfner, W. (ed.): *Geschichte des Wohnens.* Band I. 5000 v. Chr. – 500 n. Chr. Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike, 85 – 122.

La Marche, V. C. Jr. Hirschboeck, K. K. 1984: Frost rings in trees as records of major volcanic eruptions. *Nature* 307, 121 - 126.

Lemos, I. S. 2002: *The Archaeology of the Eleventh and Tenth Centuries BC.* Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford.

Lillios, K. T. Tsamis, V. (eds.) 2010: *Material Mnemonics. Everyday Memory in Prehistoric Europe.* Oxford and Oakville.

- Luft, U. 2003:** Priorities in Absolute Chronology, in Bietak, M. (ed.) 2003, 199 – 204.
- Macdonald, C. 1990:** Destruction and Construction in the Palace at Knossos: LM IA - B, in Hardy, D. A: Renfrew, A. C. (eds.), 82 – 8.
- Macdonald, C. 2010:** Knossos. In Cline, E. (ed.), 529 – 42.
- MacGillivray, J. A. 1997:** Late Minoan II and III Pottery at Palaikastro. In Hallager, Hallager (eds.). 193 - 208.
- MacGillivray, J. A. 2000:** Minotaurus. Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth. Hill and Wang: New York.
- MacGillivray, J. A. 2009:** Thera, Hatshepsut, and the Keftiu: crisis and response in Egypt and the Aegean in the mid-second millenium BC. In Warburton (ed.), 154- 170.
- MacGillivray, J. A. Sackett, L. H. 1990:** Excavation at Palaikastro, 1990. BSA 86, 127 – 132.
- MacGillivray, J. A: Sackett, L. H. and Driessen, J. 2000 (eds.):** The Palaikastro Kouros: A Minoan Chrysellephantine Statuette and its Aegean Bronze Age Context. BSA studies. Athens.
- Macháček, J. 2012:** "Velkomoravský stát" – kontroverze středoevropské medievistiky. *Archeologické rozhledy*, LXIV, č. 4, 775– 87.
- Mackenzie, D. 1903:** The Pottery from Knossos. Journal of Hellenic Studies 23, 157 – 205.
- Maggidis, Ch. 2007:** Mycenaean foreing policy. In Kousoulis, Magliveras (eds.), 70 – 91.

- Maguire, L. C. 1995:** Tell el-Dab'a. The Cypriot Connection. in Davies, W. V. Schofield, L. (eds.), 54 – 65.
- Macháček, J. 2012:** „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievalistiky. *Acheologické ozhledy* LXIV, 775 – 787.
- Maisels, C. 2010:** *The Archaeology of Politics and Power. Where, When and Why the First States Formed.* Oxford and oakville: Oxbow Books.
- Makkay, J. 1996:** Chronology: Eastern Europe, in Randsborg, K. (ed.), 218 – 225. ´
- Manning, S. 1987:** The Volcano of Thera and the Destruction of Minoan Crete. *KritChron* 1987. 59 – 85.
- Manning, S. 1988:** The Bronze Age Eruption of Thera: Absolute Dating Aegean Chronology and Mediterranean Cultural Interrelations, *Journal of Mediterranean Archaeology* 1/1, 17 - 82.
- Manning, S. W. 1990:** The Eruption of Thera: Date and Implications, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 29 - 40.
- Manning, S. W. 1999:** *A Test of Time. The Volcano Thera and the chronology and history of the Aegean and east Mediterranean in the mid second millenium,* Oxford and Oakville.
- Manning, S. W. 2008:** formation of Palaces. In: Shelmerdine (ed.), 105 – 120.
- Manning, S. W., and M. J. Bruce (eds.) 2009:** *Tree-Rings, Kings, and Old World Archaeology and Enviroment: Papers Presented in Honour of Peter Ian Kuniholm.* Owbow Books: Oxford and Oakville.

Manning, S. W. Kromer, B. Kuniholm, P. I. Newton, M. W. 2001: Anatolian Tree Rings and New Chronology for the East Mediterranean Bronze - Iron Ages. *Science* 294, 2532 – 2535.

Manning S., C. Pullak, B. Kromer, S. Talamo, C. B. Ramsey, and M. Dee 2009: Absolute Age of the Uloburun Shipwreck: A Key Late Bronze Age Time-Capsule for the East Mediterranean. In Manning and Bruce (eds.), 163 – 187.

Manning, S. W. Ramsey, Ch. B. 2003: A Late Minoan I – II Absolute Chronology for the Aegean – Combining Archaeology with Radiocarbon, in Bietak, M. (ed.) 2003, 111 – 135.

Manning, S. W. Ramsey, Ch. B. Doulas, Ch. Marketou, T. Cadogan, G. Pearson, Ch. 2002: New Evidence for an early date for the Aegean late Bronze Age and Thera eruption, *Antiquity* 76, 733 – 744.

Manning, S. W. Weninger, B. 1992: A Light in the Dark: Archaeological Wiggle Matching and the Absolute Chronology of the Close of the Aegean Late Bronze Age. *Antiquity* 66. 636 – 63.

Mantzourani, E., Betancourt, P. P. (eds.) 2012: PHILISTOR: Studies in Honor of Costis Davaras. Instap Academic Press. Philadelphia.

Marinatos, S. P. 1939: The volcanic destruction of Minoan Crete, *Antiquity* 13, 425 - 439.

Maspero, G. 1901: History of Egypt, Chaldea, Syria, Babylonia and Assyria. Volume V. London.

Matthews, S. W. 1976: What's happening to our climate? *National Geographic Magazine* 150 (5), 576 – 615.

- Mayor, A. 2011:** The first Fossil Hunters. Dinosaurs, mammoths, and Myth in Greek and Roman Times. Princeton and Oxford. (revidované vydání. 1. vydání: 2000)
- McCoy, F. W. Heiken, G. 2000:** The Late-Bronze Age explosive eruption of Thera (Santorini), Greece: Regional and local effects, in McCoy, F. W. Heiken, G. (eds.), 43 –70
- McCoy, F. W. Heiken, G. (eds.) 2000:** Volcanic hazards and disasters in human antiquity, GSA – Special paper 345.
- McDonald, W. A. Rapp, G. R. (jr.) (eds.) 1972:** The Minessota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Enviroment. Mineapolis.
- McEnroe, J. C. 2010:** Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age, Austin.
- McGovern, P. E. 2000:** The Foreign Relations of the „Hyksos“. A neutron activation study of Middle Bronze Age pottery from the eastern Mediterranean. Oxford
- Mee, Ch. 1982:** Rhodes in the Bronze Age. A Survey (1982). Warminster.
- Mee, Ch. 1998:** Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age. In Cline, Harris-Cline (eds.), 137 – 48.
- Mee, Ch. 2008:** Mycenaean Greece, te Aegean and beyond. In Shelmerdine (ed.), 362 – 86.
- Melas, M. 1988:** Minoans Overseas: Alternative models of Interpretation, Aegeum 2, 47 - 70.

- Μελάς, Μ. 2003:** Η αρχαιολογία σήμερα. Κοινωνική/Πολιτισμική Θεωρία, Ανθρωπολογία και Αρχαιολογική Ερμηνεία. Αθήνα.
- Mellink, M. J. 1995:** Homer, Lycia and Lukka. In Carter, J. B. Morris, S. P. (eds.): *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Towsend Vermeule*. 33 – 44.
- Merrillees, R. S. 1978:** El-Lisht and Tell-el-Yehudiya Ware in the Archaeological Museum of the American University of Beirut. *Levant* 10, 75 – 98.
- Merrillees, R. 1998:** Egypt and the Aegean. The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinnati, 18 – 20 April 1997, *Aegeum* 18, 149 -158.
- Merrillees, R. 2001:** Some Cypriot White Slip Pottery from the Aegean, Karageorghis, V. (ed.) 2001, 89 – 100.
- Mertlík, R. 1989:** Starověké báje a pověsti. Praha.
- Michael, H. N. 1976:** Radiocarbon dates from Akrotiri on Thera. *Temple University Aegean Symposium* 1, 7 - 9
- Michael, H. N. 1978:** Radiocarbon dates from the site of Akrotiri, Thera 1967 - 1977. In Dumas, C. and Puchelt, H. C. (eds.), 791 – 795
- Molloy, B. 2005:** “Naue II Swords and the Collapse of the Aegean Bronze Age,” In Briault, C. Green, J. Kaldelis, A. Steliatou, A. (eds.): *SOMA 2003: Symposium on Mediterranean Archaeology*. Oxford. 115-118.
- Momigliano, N. 1999:** Duncan Mackenzie. A cautious Canny Highlander & The Palace of Minos at Knossos. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. Supplement 72. London.

- Moody, J. A. 2005:** Untraveling the threads: Climate changes in the late Bronze III Aegean. In D'Agata, Moody (eds.), 443 – 470.
- Moody, J. A. 2012:** Prehistoric and Historic Climate and Weather in eastern Crete. Přednáška prezentovaná na konferenci Fieldwork and Research at Prinitikos Pzrgos and Environs, 1912 – 2012. BSA, june 1st – 2nd 2012.
- Mook, M. S. Coulson, W. D. E. 1997:** Late Minoan IIIC Pottery from the Kastro at Kavousi. In Hallager, E. Hallager, B. P. (eds.): Late Minoan III Pottery. Chronology and Terminology. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens August 12 – 14 1994. Athens. 337 – 70.
- Morgan, L. 1995:** Minoan painting and Egypt. The case of Tell el/Dab'a, in Davies, W. V. Schofield, L/ (eds.), 29 – 53.
- Morrison, J. E. Park, D. 2008:** Reconstructing the ritual killing of the ceramic vessels from Mycenaean Tomb 15, Mochlos, Crete. In Soles, J. S. Davaras, C. (eds.): Mochlos IIA. Periodos IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery. Prehistory Monographs 23. Philadelphia.
- Mountjoy, P.A. 1984:** The Marine Style Pottery of LMIB/LHIIA: Towards a Corpus. *BSA* 79.161-219.
- Mountjoy, P.A. 1986:** Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification. Göteborg.
- Mountjoy, P.A. 1990:** Regional Mycenaean Pottery. *BSA* 85. 245-270.
- Muhly, J. D. 2000:** One Hundred Years of American Archaeological Work on Crete. In Muhly and Sikla, eds., 7 – 19.

- Muhly, J. D. 2003:** Archaeology and Archaeometry: Why We Need (and Should Want) to Work Together, in Foster, K. P. Laffineur, R (ed.), 17 – 23.
- Muhly, J. D. 2008:** Metal Deposits in the Aegean Region. Anatolian Metal 4, In Ünsa, Y. (ed.): Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum 157, Anschnitt Beiheft 21, Bochum. 67-75.
- Muhly, J. D. 2010:** Hisotry of Research. In Cline (ed-), 3 – 10.
- Muhly, J. D., E. Sikla, 2000 (eds.):** One Hundred Years of American Archaeological Work on Crete. ASCSA, Athens.
- Müller-Karpe, A. 2003:** Remarks on Central Anatolian Chronologz of the Middle Hittete Period, in Bietek, M. (ed.), 383 – 394.
- Müller-Karpe, A. 2009:** The Rise and Fall of the Hittete Empire in the Light of Dendrochronological Reasearch. In Manning and Bruce (eds.), 253 – 261.
- Myers, J. W., E. E. Myers and G. Cadogan (eds.) 1992:** The Aerial Atlas of Ancient Crete. Berkeley, Los Angeles.
- Nafplioti, A. 2008:** „Mycenaean“ political domination of Knossos following the late Minoan IB destructions on Crete: negative evidence from strontium isotope ratio analysis ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$). JAS XXX, 1 – 11.
- Nelson, D. E. Vogel, J. S. Southon, J. R. 1990:** Another Suite of Confusing Radiocarbon Dates for the Destruction of Akrotiri, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 197 - 206.
- Niemeier, W.-D. 1980:** Die Katastrophe von Thera und die Spätminoische Chronologie. Jahrbuch DAI 95, 1 – 76.

- Niemeier, W.-D. 1983:** The character of the Knossian palace society in the second half of the fifteenth century B.C.: Mycenaean or Minoan? In Krzyszkowska, O. and Nixon, L. (eds.), 217-236.
- Niemeier, W.-D. 1984:** The End of Minoan Thalassocracy. In Hägg, Marinatos (eds.). 205 – 215.
- Niemeier, W.-D. 1985a:** Die Palaststilkeramik von Knossos. Stil, Chronologie und Historischer Kontext. Berlin.
- Niemeier, W.-D. 1985b:** The archaeological dating of the Knossian Linear B tablets considered. A summary. Ta pepragmena tou E'Diethnous Kretologikou Synedriou (Agios Nikolaos, 25 Septemvriou – 1 Oktomvriou 1981). 259 – 263.
- Niemeier, W.-D. 1990:** New Archaeological evidence for a 17th Century Date of the "minoan Eruption" from Israel (Tel Kabri, western Galilee), in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 120 - 126.
- Niemeier, W.-D. 1991:** Minoan Artisans travelling overseas: the Alalakh Frescoes and the Painted Plaster Floor at Tel Kabri (Western Galilee), *Aegeum* 7, 189 – 202.
- Niemeier, W.-D. 1998:** The Mycenaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origin of the Sea People. In Gitin et al. (eds.). 17 – 65.
- Niemeier, W. Niemeier, B. 1998:** Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean. The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinnati, 18 – 20 April 1997, *Aegeum* 18, 69 -99.

- Nilsson, M. P. 1927:** The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion. Lund.
- Nowicki, K. 2000:** Defensible Sites in Crete c. 1200 - 800 B.C. (LM IIIB/IIIC through Early Geometric). *Aegeum* 21.
- Nowicki, K. 2001:** Minoan Peak Sanctuaries: Reassessing their Origins. In Laffineur, Hägg (eds.), 31 – 37.
- Nowicki, K. 2008:** Monastiraki Katalimata: excavation of Cretan refuge site, 1993 – 2000. Philadelphia.
- Oren, E. D. (ed.) 1997:** The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives, University Museum Monograph 96, University Museum Symposium Series 8, The University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Oren, E. D. 2000 (ed.):** The Sea Peoples and Their World: A Reassessment. Philadelphia: The University Museum: University of Philadelphia, University Museum Monograph 108.
- Oren, E. D. 2001:** Early White Slip Pottery in Canaan: Spatial and Chronological Perspectives, in Karageorghis, V. (ed.) 2001, 127 – 144.
- Palaima, T. G. 1983:** Evidence for the Influence of the Knossian Graphic Tradition at Pylos. In Oliva, P. Frolíková, A. (eds.): *Concilium Eirene* 16. 80 – 84.
- Palaima, T. G. 1988:** The Development of the Mycenaean Writing System. *MINOS Supp.* 10. 269-342.

- Palyvou, C. 2005:** Akrotiri, Thera: An Architecture of Affluence 3,500 Years Old. Prehistory Monographs 15, INSTAP Academic Press. Philadelphia.
- Palyvou, C. 2009:** The comparative analysis of concepts of space as a tool for interpreting Aegean Bronze Age architecture: Minoan and Mycenaean architecture. In Kyriatsoulis, A. (ed.): *Proceedings of the Symposium, 07.-08.05.2008 in Munich. Bronze Age Architectural Traditions in the Eastern Mediterranean: Diffusion and Diversity*. Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte. 115-126.
- Panagiotopoulos, D. 2001:** Keftiu in context: Theban tomb-painting as a historical source. OJA 20, 263 – 83.
- Papadopoulos, G. A. 2011:** A seismic history of Crete. The Hellenic Arc and Trench. Earthquakes and Tsunamis: 2000 BC – 2011 AD. Athens.
- Paparigas, T. 2008:** Starověká athénská demokracie. Praha.
- Parrot, A. 1958:** Mission archéologique de Mari II: le palais. 2: peintures murales.
- Pavúk, P. 2010:** Minyan or not. The Second Millennium Grey Ware in Western Anatolia and its Relation to Mainland Greece. BCH, Suppl. 52, 931 – 43.
- Peatfield, A. 2001:** Divinity and Performance on Minoan Peak Sanctuaries. In Laffineur, Hägg (eds.), 51 – 55.
- Pečírka, J. a kol. 1989:** Dějiny pravěku a starověku I. Praha.
- Pendlebury, J. D. S. 1935:** A handbook to the palace of Minos at Knossos. London.

- Pendlebury, J. D. S. 1939:** The Archaeology of Crete. An Introduction. London.
- Pernier, L. 1935:** Il palazzo minoico di Festós I. Řím.
- Pesditschek, M. 2009:** Barbar, Kreter, Arier. Leben und Werk des Althistorikers Fritz Schachermeyr. 2 Bände. Saarbrücken.
- Phillips, J. 2004:** The Odd Man Out: Minoan Scarabs and Scaraboids, in Bietak, M. Czerny, E. (eds.) 2004, 161 – 170.
- Pichler, H. Schiering, W. 1977:** The Thera Eruption and Late Minoan IB Destructions on Crete. Nature 267, 819 – 22.
- Pichler, H. Schiering, W. 1980:** Der Spätbronzezeitliche Ausbruch des Thera-Vulkans und seine Auswirkungen auf Kreta, AA 1980, 1 – 37.
- Pilali-Papastergiou, A. 1987:** Ανακτορικά ιερά της Μινωϊκής Κρήτης. In Άμης. Studies in honour of M. Andronikos. Thessaloniki. 665 – 680.
- Pilides, D. 1994:** Handmade Burnished Wares of the Late Bronze Age in Cyprus. Studies in Mediterranean Archaeology 105. Jonsered.
- Platon, N. 1961:** Chronologie de la Crète et des Cyclades á age du bronze. In Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vorgeschichte und Frühgeschichte (Hamburg 1958). Berlin.
- Platon, N. 1966:** Ανασκαφή Ζάκρου. Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρίας 1962. 142 – 68.
- Platon, N. 1966:** Crete. Cleveland and New York.
- Platon, N. 1971:** Zakros. The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete. New York.
- Pleiner, I. (ed.) 1978:** Pravěké dějiny Čech. Praha

- Podborský, V. (ed.) 1993:** Praveké dějiny Moravy. Brno
- Pomerance, L. 1978:** Improbability of a Theran Collapse during the New Kingdom, 1503 - 1447 B. C., in Dumas, C. Puchelt, H. C. (eds.), 797 - 804.
- Pomerance, L. 1984:** The Mythogenesis of Minoan Chronology. In Åström P. Palmer, L. R. Pomerance, L. (eds.), 8 – 14.
- Popham, M. R. 1967:** Late Minoan Pottery, a Summary. BSA 62. p. 337-351.
- Popham, M. R. 1990:** Pottery styles and Chronology, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C.(eds.), 27 - 28.
- Preston, L. 1999:** Mortuary Practices and the Negotiation of Social Identities at LM II Knossos. BSA 94, 131 – 43.
- Preston, L. 2004:** A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II – IIIB Crete. AJA 108, 321 – 48.
- Preston, L. 2008:** Late Minoan II to IIIB Crete. In Shelmerdine (ed.). 310 – 326.
- Price, T. D. and Feinman, G. M. (eds.) 1995:** Foundations of Social Inequality. New York. Plenum Press.
- Pulak, C. 1998:** The Uluburun Shipwreck: An Overview. International Journal of Nautical Archaeology 27. 188 - 224.
- Pyle, D. M. 1990:** The Application of Tree-Rings and Ice-Core Studies to the Dating of the Minoan Eruption, in Hardy, D. A. Renfrew, A.C: (eds.), 167 - 173.
- Raban, A. 1991:** Minoan and Canaanite Harbours, Aegeum 7, 129 - 147)

- Rackham, O. 1983:** Observation on the Historical Ecology of Boetia. BSA 78, 291 – 351.
- Rackham, O. and J. Moody 1996:** The making of the Cretan landscape. Manchester/New York.
- Randsborg, K. (ed.) 1996:** Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500 – 500 BC. Acta Archaeologica 67, Suppl. I
- Redford, D. B. 1986:** Pharaonic King-lists, Annals and Day-Books. A contribution to the Study of the Egyptian Sense of History. Mississauga, Canada: Benben.
- Redford, D. B. 1992:** Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times. Princeton – New Jersey.
- Redford, D. B. 1997:** Textual sources for the Hyksos Period, in Oren, E. D. (ed.) 1997, 1 – 44.
- Redmount, C. A. 1995:** Pots and Peoples in the Egyptian Delta: Tell El-Maskhuta and the Hyksos, Journal of Mediterranean Archaeology 8.2, 61 – 89.
- Rehak, P. 1995:** The Use and Destruction of Minoan Bull's Rhyta. In Laffineur, Nimeier (eds.), 435 – 460.
- Rehak, P. (ed.) 1995:** The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. New Orleans, Louisiana 28 December 1992. With Additions. Aegeum 11. Liege and Austin.
- Rehak, P. 1997:** Aegean Art before and after the LM IB Cretan Destructions. In Robert Laffineur, and Philip P. Betancourt, eds. 51-66.

- Rehak, P. 1998:** Aegean Natives in the Theban Tomb Paintings: The Keftiu Revisited. In Cline, Harris-Cline, D. (eds.). 39-51.
- Rehak, P. Younger, J. 2001:** Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete. In Cullet (ed.), 383 – 473.
- Renfrew, C. 1978:** Phylakopoi and the Late Bronze I Period in the Cyclades. In Doumas, Puchelt (eds.). 403 – 22.
- Renfrew, C. 1985:** Archaeology of Cult. London.
- Renfrew, C. 1998:** Word of Minos: the Minoan Contribution to Mycenaean Greek and the Linguistic Geography of the Bronze Age Aegean. CAJ Vol. 8, no. 2., 239 – 64.
- Renfrew, C. 2000a:** The archaeology of religion. In Renfrew, Zubrow (eds.), 47 – 54.
- Renfrew, C. 2000b:** Towards a cognitive archaeology. In Renfrew, Zubrow (eds.), 3 – 12.
- Renfrew, C. Zubrow, E. (eds.) 1994, 2000:** The Ancient mind. Cambridge, New York.
- Rice, P. M. (ed.) 1984:** Pots and Potters. Current Approaches in Ceramic Archaeology. Institut of Archaeology, Monograph 24, University of California Los Angeles.
- Robinson. A. 2002:** The Man Who Deciphered Linear B. The Story of Michael Ventris. London.
- Rutter, J. 1975:** Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic III C Period. AJA 79. 17 – 32.

Rutter, J. B. 1990: Some Comments on Interpreting the Dark-surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th Century B. C. Aegean. JMA 3. 29 - 49.

Rutter, J. 2005: Southern Triangles revised: Lakonia, Messenia, and Crete in the 14th – 12th Centuries BC. In D'Agata, Moody (Eds.), 17 – 50.

Rutter, J. B. 2010: Mycenaean Pottery. In Cline (ed.) 415-429.

Salaš, M. 2005 : Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku. Brno.

Sakellarakis, G. 1992: Κρητομυκηναϊκά. Heraklion.

Sear, C. B. Kelly, P. M. Jones, P. D. Goodess, C. M. 1987: Global surface-temperature responses to major volcanic eruptions, Nature 330, 365 – 367.

Service, E. R. 1975: Origins of State and Civilization. New York.

Shanks, M. 1997: Classical Archaeology of Greece. Experiences of the discipline. London and New York.

Shelmerdine, C. W. 2001: Review of Aegean Prehistory VI: The palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland. In Cullen, T. (ed.)

Shelmerdine, C. W. 2008, ed.: The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age. Cambridge.

Shelmerdine, C. W. 2008: I Background, Sources, and Methods. In Shelmerdine (ed.), 1 – 18.

Shelmerdine, C. Bennet, J. 2008: Economy and Administration. In: Shelmerdine (ed.), 289 – 309.

- Shelmerdine, C. Palaima, T. G. 1984 (eds.):** Pylos Comes Alive: Industry and Administration in a Mycenaean Palace. New York.
- Shelton, K. 2010:** Mainland Greece. In Cline (ed.), 139 – 148.
- Sherratt, A. Sherratt, S. 1993:** The Growth of the Mediterranean Economy in the Early First Millennium BC. *WorldArch* 24. 361-378
- Schachermeyr, F. 1964:** Die Minoische Kultur des alten Kreta. Stuttgart
- Schachermeyr, F. 1967:** Ägäis und Orient, die überseeischen Kulturbeziehungen von Kreta und Mykenai mit Ägypten, der Levant und Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung des 2. Wien.
- Schachermeyr, F. 1976a:** Die Ägäische Frühzeit. 1. Band. Wien.
- Schachermeyr, F. 1976b:** Die Mykenische Zeit und die Gesittung von Thera. 2. Band. Wien.
- Schachermeyr, F. 1976c:** Die Ägäische Frühzeit. 3. Band, Kreta zur Zeit der Wanderungen. Wien.
- Schachermeyr, F. 1980:** Die Ägäische Frühzeit, 4. Band, Griechenland im Zeitalter der Wanderungen. Wien.
- Schachermeyr, F. 1986:** Mykene und das Hethiterreich. Veröffentlichungen der Kommission für mykenische Forschung 11. Wien.
- Schilardi, D. U. 1984:** The LH IIIC Period at the Koukounaries Acropolis, Paros. In MacGillivray, J. A. Barber, R. L. N. (eds.): *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic Chronology* (1984). 184 – 204.
- Schilardi, D. U. 1992:** Paros and the Cyclades after the Fall of Mycenaean Palaces. In Olivier, J.-P. (ed.): *Mykenika. Aktes du IXe Colloque*

international sur les textes mycéniens et égéens (Athènes, 2 - octobre 1990). BCH Suppl. XXV. 621 – 40.

Schliemann, H. 1869. Ithaque, le Peloponnés, Troie. Paris.

Schliemann, H. 1874: Trojanische Altertümer. Leipzig.

Schliemann, H. 1878: Mycenae. London and New York.

Schliemann, H. 1880: Ilios: The City and Country of the Trojans. London and New York.

Schliemann, H. 1884: Reise in die Troas im Mai 1881. Leipzig.

Schliemann, H. 1885: Tiryns. Leipzig.

Schoep, I. 2002: The Administration of Neopalatial Crete: A Critical Assessment of the Linear Tablets and their Role in the Administrative Process. Minos Suppl. 17. Salamanca.

Schoch, M. 1995: Die minoische Chronologie: Möglichkeiten und Grenzen konventioneller und naturwissenschaftlicher Methoden, Mainz.

Schoo, J. 1937 - 1938: Vulkanische und seismische Aktivität des agaischen Meeresbeckens im Spiegel der griechischen Mythologie. Mnemosyne, Series 3, vol. 4, 257 – 294.

Singer, I. 1983: Western Anatolia in Thirteenth Century B. C. According to the Hittite Sources. Anatolian Studies 33. 239 – 50.

Smith, R. A. K. 2010: Mochlos IIB: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Pottery. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Snodgrass, A. M. 1971: The Dark Age of Greece. Edinburgh.

Soles, J. S. 1995: The Functions of a Cosmological Center: Knossos in Palatial Crete. In Laffineur and Niemeier (eds.), 405 – 414.

- Soles, J. S. 1999:** The Collapse of Minoan Civilisation. In Laffineur (ed.), 57 – 65).
- Soles, J. S. Davaras, C. 1990:** Theran Ash in Minoan Crete: New excavations on Mochlos, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 89 - 95.
- Soles, J. 2001:** reverence for Dead Ancestors in prehistoric Crete. In Laffineur, Hägg (eds.), 229 – 236.
- Soles, J. 2008:** Mochlos IIA: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Sites. Prehistory Monographs 23, Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- South, A. Steel, L. 2001:** The White Slip Sequence at Kalavassos, Karageoghis, V. (ed.) 2001, 65 – 73.
- Sperling, J. 1991:** The last Phase of Troy VI and Mycenaean Expansion. *Studia Troica* 1. 155 – 8.
- Stiros, S. Jones, R. E. 1996:** (eds.): Archaeoseismology. Athens.
- Strasser, T. 1997:** Storage and States on Prehistoric Crete: The Function of the Koulouras in the First Minoan Palaces. *JMA* 10, 73 – 100.
- Strasser, T. F. 2010:** Location and Perspective in the Flotilla Fresco. *JMA* 23.1. 3 – 26.
- Strasser, T. Runnels, C. Wegmann, K. Panagopoulou, El. McCoy, F. Digregorio, C. Karkanas, P. And Thomson, N. 2011:** Dating Paleolithics sites in southwestern Crete, Greece. *Journal of Quaternary Science* 1482.
- Stuiver, M. Becker, B. 1986:** High precision decadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950 - 2500 BC, *Radiocarbon* 28, 863 - 910.

Sullivan, D. G. 1990: Minoan Tephra in Lake Sediments in Western Turkey: Dating the eruption and Assessing the Atmospheric Dispersal of the Ash, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 114 – 119.

Tanasi, D. 2005: Mycenaean Pottery Imports and Local Imitations: Sicily vs Southern Italy. In Laffineur, R. Greco, E. (eds.): *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égéenne internationale, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004, Liège and Austin. *Aegaeum* 25. 561-569,

Tanasi, D. 2009: Sicily at the End of the Bronze Age: 'catching the echo'. In Bachhuber, Ch. Roberts, R. G. (eds.): *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*. Proceedings of an international symposium held at St. John's College, University of Oxford, 25-6th March 2006. Oxford. 51-58.

Tarling, D. H. Downey, W. S. 1990: Archaeomagnetic Results from Late Minoan Destruction Levels on Crete and the "Minoan" Tephra, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds), 146 – 159.

Theune-Grosskopf, B. Seidel, U. Kastl, G. Kempa, M. Rediers, R. And Wais, A. (eds.), 2002: *Troia - Traum und Wirklichkeit*. Stuttgart.

Televantou, Ch. A. 2001: Ayios Andreas on Sifnos: a Late Cycladic III Fortified Acropolis. In *Karageorghis, V. Morris, Ch. (eds)*. 191-212.

Thompson, H. A. 1981: Athens faces Adversity. *Hesperia* 50. 343 – 355.

Todd, I. A. Pilides, D.. 2001: The Archaeology of White Slip Production. In *Karageorghis (ed.)*: 27-41.

- Tolstikov, V. Treister, M. (eds.) 1996:** The Gold of Troy. Searching for Homer's Fabled City. Moscow and New York.
- Traunsmüller, S. 2009:** The Neopalatial Pottery from the Ceramics workshop at Zominthos and its Implications for Minoan Relative Chronology. Dissertation, Institut für klassische Archäologie, Philosophische Fakultät, Heidelberg Universität.
- Tsipopoulou, M. 1997:** Late Minoan III Reoccupation in the Palatial Building at Petras, Siteia. In Hallager, Hallager (eds.). 209 – 58.
- Tsipopoulou, M. 2005:** „Mycenoans“ at the Isthmus of Ierapetra: Some (preliminary) Thoughts on the foundation of the (Eteo)cretan Cultural Identity. In D'Agata, Moody (eds.), 303 – 342.
- Tsountarakis, D. 1988:** Byzantine Crete: from the 5th century to the Venetian conquest. Historical Monographs 4. Athens.
- Tsountas, Ch. Manatt, J. I. 1887:** The Mycenaean Age. A study of the monuments and culture of pre-Homeric Greece. With an introduction by Mr. Dörpfeld. London.
- Tzedakis, Y. 1969:** L'atelier de céramique post-palatiale á Kydonia. BCH 93, 296 – 418.
- Vagnetti, L. 2001:** How far did White Slip Pottery Travel? Some Evidence from Italy and from the Libyan Coast, Karageoghis, V. (ed.) 2001, 101 – 103.
- Van de Mieroop, M. 2010:** The eastern Mediterranean in the Age of Ramesses II. Willey-Blackwell: Chichester.

- Vankilde, H. R. U. Ramussen, K. L. 1996:** Radiocarbon Dating and Chronology of Bronze Age Southern Scandinavia, In Randsborg, K. (ed.), 183 – 198.
- Ventris, M. 1951:** A preliminary report of the Mycenaean archives in Linear Script B from Pylos. Londýn.
- Ventris, M. and Chadwick, J. 1956:** Documents in Mycenaean Greek. Three hundred selected tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with comentary and vocabulary. Cambridge.
- Vlachopoulos, A. 2003:** The Late Helladic IIIC ‘Grotta Phase’ of Naxos. Its Synchronism in the Aegean and its Non-synchronism in the Cyclades. In Deger-Jalkotzy, Zavadil (eds.). 217 – 34.
- Voutsaki, S. 1995:** Social and Political Processes in the Mycenaean Argolid: the Evidence from the Mortuary Practices. In laffineur and Niemeier (eds.), 55 – 66.
- Voutsaki, S. 2001:** Economic Control, Power and Prestige in the Mycenaean World: The Archaeological Evidence . In Voutsaki, Killen (eds.). 195-213.
- Voutsaki, S. Killen, J. 2001 (eds.):** Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge. Cambridge: Cambridge Philological Society. Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27.
- Vermeule, E. D. T. 1964:** Greece in the Bronze Age. Chicago and London.

- Voutsaki S., A. J. Nijboer, and Carol Zerner 2009:** Middle Helladic Lerna: Relative and Absolute Chronology. In Manning and Bruce (eds.), 151 – 161.
- Wace, A. J. B. Blegen, C. W. 1939:** Pottery as evidence fo trade and colonization in the Aegean bronze age. Leipzig.
- Wachsmann, S. 1998:** Seagoing Ships & Seamanship in the Bronze Age Levant. London.
- Wallace, S. 2010:** Ancient Crete. From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC. Cambridge University Press: Cambridge.
- Warburton, D. A. (ed.) 2009:** Time's Up! Dating the Minoan Eruption of Santorini. Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg November 2007 initiated by Jan Heinemeier & Walter L. Friedrich. Aarhus.
- Ward, W. A. 1992:** The Present Status of Egyptian Chronology, BASOR (Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 53 - 66.
- Ward, W. A. Joukovsky, M. S. 1992 (eds.):** The Crisis Years: The 12th Century B. C. From Beyond the Danube and Tigris.
- Warren, P. 1975:** The Aegean Civilisation. London: Elsevier-Phaidon.
- Warren, P. M. 1984:** Absolute Dating of the Bronze age eruption of Thera Santorini, Nature 308, 492 - 493.
- Warren, P. M. 1990:** Summary of Evidence for the Absolute Chronology of the Early Part of the Aegean Late Bronze Age Derived from Historical Egyptian Sources, in Hardy, D. A: Renfrew, A. C: (eds.), 24 - 26.

- Warren, P. M. 1991:** The Minoan civilisation of Crete and The volcano of Thera. *Journal of the Ancient Chronology Forum* 4, 29 - 39.
- Warren, P. 1995:** Minoan Crete and pharaonic Egypt. in Davies, W. V. Schofield, L. (eds.), 1 - 18
- Warren, M. P. 1998:** Aegean Late Bronze Age 1 - 2 absolute chronology - some new contributions. In Balmuth, Tykot (eds.)
- Warren, P. 2000:** **Crete and Egypt:** The Transmission of Relationships, in Καρέτσου, A. (ed.), 24 – 28.
- Watrous, L. V. 1987:** The Role of the Near East in the Rise of the Cretan Palaces. In Hägg and Marinatos (eds), 65 -70.
- Watrous, V. L. 2001:** Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period. In Cullen (ed.). 157 – 223.
- Watrous, V. L. Haggis, D. Nowicki, K. Vogeikoff-Brogan, N. and Schultz, M. 2012:** An Archaeological Survey of the Gournia Landscape: A Regional History of the Mirabello Bay, Crete, in Antiquity. *Prehistory Monographs* 37, INSTAP Academic Press. Philadelphia.
- Watrous, L. V. Hatzi-Valianou, D. And Blitzer, H. (eds.) 2004:** The Plain of Faistos: Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete. *Monumenta Archaeologica* 23. Los Angeles.
- Weinstein, J. M. 1995:** Reflection on the Chronology of Tell el-Dab'a, in Davies, W. V., Schofield, L. (eds.), 84 -90.
- Weninger, B. 1990:** Theoretical Radiocarbon Discrepancies, in Hardy, D. A. Renfrew, A. C. (eds.), 216 – 231

- Wiener, M. H. 2001:** The White Slip I of Tell el-Dab'a and Thera: Critical Challenge for the Aegean long Chronology, Karageoghis, V. (ed.) 2001, 195 – 202.
- Wiener, M. H. 2003:** Time out: The current Impasse in Bronze Age Archaeological Dating, in Foster, K. P. Laffineur, R (ed.), 363 – 399, PLATES LXII, LXIII.
- Wiener, M. H. Allan, J. P. 1998:** Separate lives: the Ahmose tempest Stela and the Thera eruption. *Journal of Near East Studies (JNES)* 57, 1 -28.
- Woolley, L. R. 1953:** A Forgotten Kingdom. Oxford.
- Woolley, L. R. 1955:** Alalakh, An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937 – 1949. Oxford.
- Wright, J. C. 1984:** Changes in Form and Function of the Palace at Pylos. In Shelmerdine, Palaima (eds.). 19 – 29.
- Wright, J. C. 2008:** Early Mycenaean Greece. In: Shelmerdine (ed.), 230 – 257)
- Xanthoudidis, J. 1922:** Minoikon megaron Nirou. *ArchEph* 1922, 1 – 25.
- Yasur-Landau, A. 2010:** The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age. Cambridge University Press: Cambridge.
- Yon, M. 1992:** The end of the Kingdom of Ugarit. In Ward, Joukowsky (eds.). 111 – 22.
- Younger, J. G. Rehak, P. 2008:** The Material Culture of Neopalatial Crete. In Shelmerdine, C., ed., 140 – 164.
- Zamarovský, P. 2005:** Příběh antické filosofie. Antická filosofie pro nefilosofy.

Zangger, E. 1994: Landscape Changes around Tiryns during the Bronze Age. *AJA* 98, 189 – 212.

Zeman-Wisniewski, K. 2012: Handlers and Viewers. Some remarks on the process of perception of terracotta figurines on the example of Cypriot ‘Goddesses with Upraised Arms’. *EMBODIED IDENTITIES IN THE PREHISTORIC EASTERN MEDITERRANEAN: CONVERGENCE OF THEORY AND PRACTICE*. A conference hosted by the Archaeological Research Unit, University of Cyprus, 11-12 April 2012, Nicosia, Cyprus

Žežule, J. 2011: Funerální výjevy v rámci minojského a mykénského obrazového umění v období LM IIIA-B a LH IIIA-B. Diplomová práce. Ústav pro klasickou archeologii FF UK. Id práce: 111638.
<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/111638/?lang=cs>

4.2. Elektronické zdroje:

Uvedený seznam internetových zdrojů nepředstavuje kompletní rejstřík internetových zdrojů zahrnujících odborné informace týkající se egejské prehistorie, ale pouze o seznam těch, které byly využity v průběhu tvorby předložené dizertační práce a to pouze pro základní orientaci nebo dohledávání některých údajů. Citovány byly jenom ve výjimečných případech, když nebylo možné využít knihovních zdrojů. Jedná se však o zdroje přínosné pro studium egejské prehistorie.

www.aegeussociety.org

<http://ambrosia.ascsa.edu.gr:8991/F>

www.archetai.gr

www.byciskala.cz

www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/

<http://classics.uc.edu/nestor/index.php/nestorbib>

www.fhw.gr

www.petras-excavations.gr

www.priniatikos.net

www.sarpedon.be

4. 3. Seznam vyobrazení

Obr. č.	Popis	Zdroj
1	Prof. Jan Bouzek na konferenci Starší a střední doba bronzová v Českých zemích a na Slovensku 2010, Agios Nikolaos, Kréta. V pozadí prof. Václav Furmánek. (Archiv autorky)	Foto: autorka
2	INSTAP Study Center, Pacheia Ammos, Kréta: knihovna (archiv INSTAP Study Center)	Archiv INSTAP - SCEC
3	Studenti kurzu Historické intertretace egejské doby bronzové, Masarykova univerzita Brno, květen 2012.	Foto: autorka
4	Mapa zkoumané oblasti	Google map
5	Egejský seismický a vulkanický oblouk	Fridrich 2000
6	Evropská a africká kontinentální kra	Fridrich 2000
7	Pohled na vesnici Kritsa nacházející se na úpatí horského masivu, v dosahu úrodného alluvia.	Foto: autorka
8	Schliemanovy výkopy	Theune-Grosskopf, B. et al., eds., 2001
9	Schliemann a Dörpfeld na první trojské konferenci v roce 1889	Theune-Grosskopf, B. et al., eds., 2001
10	„Stříbrný vlk“ Arthur Evans mezi svými skautskými druhy v roce 1908	MacGillivray 2000
11	Kalokairinovy nákresy a popisy.	MacGillivray 2000
12	Evans, Savignoni, Chatzidakis, Mariani a Halbherr	Archiv Antonise Vassilakise
13	Známky Krétské republiky	MacGillivray 2000
14	Evans, Fyfe a Mackenzie	Momigliano 1999
15	Gilliéron a Manolis Akoumianakis pře vilou Ariadne	Archiv Antonise Vassilakise.
16	Zvětralé alabastronové (sádrovcové) architektonické bloky v Malém paláci v Knossu.	Foto: autorka
17	Team H. Boydové na lokalitě Gournia v roce 1904.	Allsebrook 1992
18	John Pendlebury na lokalitě Karfi	Grundon 2007
19	Kapitán John Pendlebury se cvičí ve střelbě	Grundon 2007
20	Fritz Schachermeyer	Deger-Jalkotzy 1990, 87.
21	Nikolaos Platon	Archiv antonise Vassilakise
22	Budova INSTAP Study center for East Crete v Pacheia Ammos	Foto: Chronis Nikolakopoulos
23	Tričko projektu Priniatikos Pyrgos vytvořené studenty. Tento projekt je jedním z těch, které kladou důraz na spolupráci, kolegiální a týmový přístup jak organizačním, tak vědeckým otázkám.	Archiv projektu
24	Na jednoho příliš...	Vašíček, Malina 1990
25	Rekonstrukce průběhu santorinské katastrofy	Klontza-Jaklová 2008
26	Současné Santorini – mapka a popis	Friedrich 2000, Klontza-Jaklova

		2008
27	„High or low?“	Astrom (ed.) 1987
28	Možné cesty z Kréty do Egypta.	Karetsou 2000 (ed.)
29	Rekonstrukce fresky egejského typu v Avaridě.	Karetsou 2000 (ed.)
30	Nádoba z pohřebiště v Abydu (el-Lišt)	Kemp and Merillees 1980
31	Khajanova kartuše	Karetsou 200 (ed.)
32	Miska „White Slip Ware“ ze Santorini.	Merrilleess 2001
33	Mapa hypotetických polití a sfér vlivu.	Google Earth
34	Příklad historických (i současných) cest s oblasti východně od současného Rethymnonu.	Google Earth
35	Historické cesty spojující střední a východní Krétu.	Google Earth
36	Pohled do údolí Selinári (od severu) spojující severní pobřeží střední Kréty a východní Krétu (záliv Merabello)	Foto: autorka
37	Typy artefaktů přítomné na ostatních typech center a sídel	Autorka
38	Pyramida osídlení	Autorka
39	Tzv. Harvester vase	Archiv autorky
40	Jak ideologie, fyzická síla a ekonomika vytváří politický terén.	Maisels 1984, 283, 2010, 2
41	Schéma fungování jednotlivých typů států	Maisels 2010, 14 – 15, Figures 1.4, 1.6
42	Počet sídel v jednotlivých fázích, z toho dokumentovaných destrukcí a srovnání s počtem sídel LM II období.	Driessen, Macdonald 1997, 36, Fig. 4.1
43	Úbytek sídel na Krétě od LM IA do LM IIIA	Driessen, MacDonald 1997, 38, Fig. 4.4
44	Rekonstruovaná soška „Kouros z Palaikastra“ a místo nálezů.	Muzeum v Siteii. Foto: autorka Driessen, Macdonlad 1997, Fig. 7.76
45	Unexplored Maison, Knossos.	Foto autorka.
46	Vchod do tunelu vedoucímu k vodnímu zdroji mimo hradní areál - Mykény.	Archiv autorky.
47	Zásobnice palácového typu s hypotetickými symboly moci. (Knossos LM II)	Foto autorka.
48	Palácová keramika tzv. mořského stylu. (Knossos LM IB)	Betancourt 1987, Tab. 24A
49	Mykénská keramika krétského palácového stylu	Demakopoulou 1996, Nr. 20
50	Statistický přehled dokumentů Ln A a Ln B	Podle Driessen, Macdonald 1997, GORRILA, Shoep 2002
51	Importy z Egypta a Předního Východu na jednotlivých krétských lokalitách a datování nálezových kontextů.	Podle Driessen, Macdonald 1997
52	Absolutní počet importů z Egypta a Předního Východu na Krétě pocházejících z kontextů LM IA a LM IB.	Podle Driessen, Macdonald 1997
53	Procesí Keftiou v Rekmireho hrobce.	

54	Poměr nalezených písemných dokladů v Knossu a mykénských centrech	Podle: Driessen, Macdonald 1997
55	Tzv. Mykenizovaná keramika stupně LM II	Podle: Betancourt 1985
56	Půdorys megaronu v Gournii.	Foto autorka.
57	Váza se jménem faraona Thutmose III z pohřebiště Katsampas (Heraklion)	Přechodná expozice muzea v Heraklionu. Foto autorka.
58	Jedna z tzv. Chariot tablets	Britské muzeum. Foto autorka.
59	Tubulární podstavec (Gournia, LM IIIA-B)	Podle: Betancourt 1985
60	Bohyně se vztyčenýma rukama(Knossos)	Archeologické muzeum Heraklion, Foto autorka.
61	Larnaka z Agia Triady	Archeologické muzeum Heraklion, Foto autorka.
62	Počty sídlišť v jednotlivých fázích helladské a mykénské kultury. Z grafu jasně vyplývá, období největšího rozmachu mykénských hradů odpovídá také největší počet sídel nižšího řádu.	Wright 2008, FIGURE 10.2
63	Srovnání půdorysů mykénských paláců/hradů a minojských paláců	Ilustrace a komentář autorka
64	Mapa Argolidy s vyznačenými známými mykénskými centry	Podle Shelmerdine2008. XXXV, MAP 6.
65	Rekonstrukce pylské politiky	Podle Shelmerdine, Bennet 2008, 301, FIGURE 12.2
66	Pravděpodobně mykénští muži ve zbrani (papyrus z el-Amarny)	Podle: Shofield, Parkinson 1994, pl. 21)
67	Dřevěné destičky pokryté vrstvou včelího vosku, do kterého se styllem psalo. (Rozměry jednoho listu cca 10 x 7 cm)	Bass 1987, 731
68	Tzv. Milawata letter	Traum und Wirklichkeit. Troia. 2001Stuttgart. Obr. 44, str. 41
69	Mapa LM IIIC – PG lokalit objevených nebo potvrzených K. Nowickim.	Nowicki 2000, 41, Fig. 3
70	Extrémně umístěná lokalita Monastiraki-Katalimata. Z lokality je dokonalý výhled na celý záliv Mirabello, alluvium ierapetrského isthmu, je dobře vidět jiní pobřeží a okolí současné Ierapetry. Lokality směrem na západ (Vrokastro, Oxa, Tapess, Anavlochos ad.) a lasitké pohoří.	a)Foto autorka b)Nowicki 2000, 93, Fig. 41
71	Lokalita Karfi se nachází mezi 3 pahorky, které dosahují výšky 1200 m n. m.	Foto autorka
72	Výhled západním směrem z lokality Vrokastro	Foto autorka
73	Lokalita OXA rozkládající se na na horském hřebeni s dominantou dvou pahorků. V popředí úrodné údolí soustřeďující erodující půdu a vodu ztékající ze svahů tvořených deskovitým vápencem.	Foto autorka

74	Karfi: místo vrcholkové svatyně a svah s viditelnými architektonickými pozůstatky odkrytými při výkumu J. Pendleburyho.	Foto autorka
75	Oxa: kernos	Foto autorka
76	Přesun refugiálních sídel založených v první „Nowickeho“ fázi do nižších poloh (a) Kavousi Kastro – Azorias, b) Monastiraki Katalimata – Chalasmenos).	Foto autorka
77	Příklad urbánního uspořádání lokality Karfi	Nowicki 2000, 161, Fig. 92
78	Část dlouhé zdi tzv. shromažďovacího domu na lokalitě Karfi v průběhu výzkumu r. 2008.	Foto autorka
79	Reprodukce části reliéfu v Medinet Habu.	Maspero 1901
80	Tabulka transformace titulatury elity mykénské elity do archaické řečtiny.	Podle Shelmerdine, Bennett 2008.
81	Rekonstrukce knosského centra na počátku doby železné	Coldsream 2000. Fig. 1
82	Ukázka charakteristické keramiky pevninského typu.	Wallace 2010, 191, FIG. 108
83	Rozvoj domu na lokalitě Kavousi Vrontas. Ze schématu je patrné, jak se jednoduchý dům mění v obydlí, jak jej známe z klasického období.	Glowacki 2004, 133, Fig. 14.4.
84	Knossos: bronzový podstavec pocházející z Levanty	Wallace 2010, 180, FIG. 100.
85	Výřez z tzv. Flotila fresco. Satorini	Doumas 1992
86	Antilopa Oryx beisa z fresky na Akrotiri (Santorini). Skutečná podoba druhu.	Foto autorka (Archeologické muzeum ve Fíře, Přírodovědné muzeum Londýn)
87	Rekonstrukce vzhledu Santorinské kaldery před erupcí sopky vytvořená na základě ikonografie.	Ilustrace D. Faulmana z Strasser 2010
88	Rekonstrukce Achilleova štítu	Willcock 1976.
89	Parohová industrie zdobená tzv. mykénským dekorem.	Podle David 2007, Plate CIII